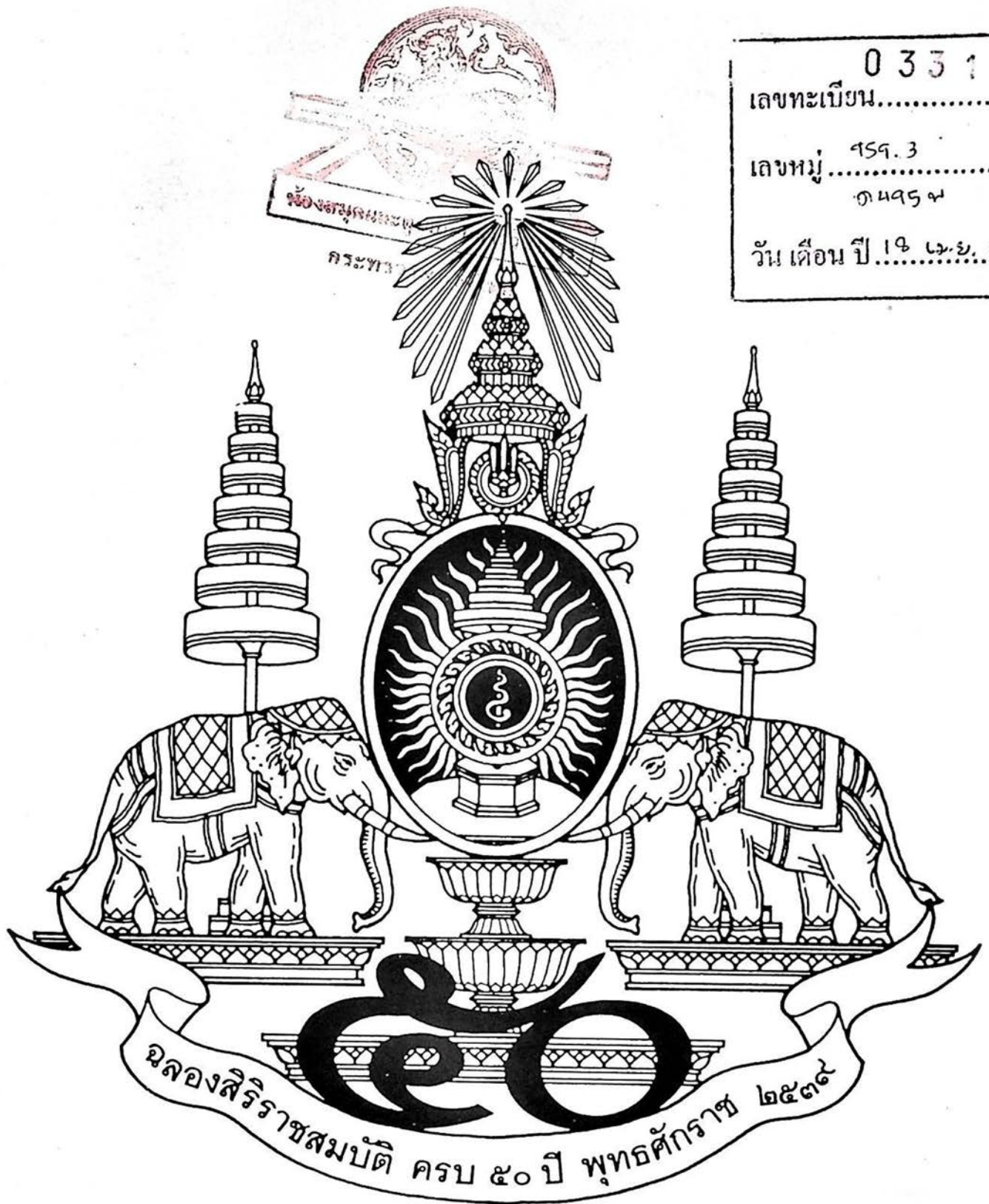

พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๕

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ทรงนิพนธ์

หนังสือห้องสมุดเป็นสมบัติของ
ส่วนกลาง โปรดช่วยกันรักษา และ
นำส่งคืนเพื่อใช้ประโยชน์ร่วมกัน

พิมพ์ที่

: บริษัท วัชรินทร์การพิมพ์ จำกัด

.350-352 ถนนพระสุเมรุ กทม. 10200

โทร. 281-2205, 281-2197,

โทรสาร 281-2629.

พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๕

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ทรงนิพนธ์

จัดพิมพ์เนื่องในวันคล้ายวันประสูติ
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

๒๑ มิถุนายน ๒๕๓๖

พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชย ทรงนิพนธ์
พิมพ์เนื่องในวโรกาสคล้ายวันประสูติ ๒๑ มิถุนายน ๒๕๓๕

ISBN ๕๗๔-๗๓๐๕-๕๗-๗

จัดพิมพ์โดย

มูลนิธิสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชย
และหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา

ต้นฉบับ

ฉบับของ หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล ตรวจสอบกับ

ฉบับของ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ สบ.๒.๕๗/๑๒-๑๘ เล่ม ๓

ผู้สอบทาน นายบรรเจิด อินทุจันทร์ยง

คณะทำงาน

นางกุลพันธุ์ธาดา จันทร์โพธิ์ศรี

นางจุฑาทิพย์ อังสุสิงห์

นางสุภาพ กั้นชะกิจ

นายบรรเจิด อินทุจันทร์ยง

นายรุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล

คำนำ

มูลนิธิสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชกุมารีและหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา ได้จัดพิมพ์หนังสือเพื่อเป็นที่ระลึกถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชกุมารี ในวันที่ ๒๑ มิถุนายน ทุกปี อันเป็นวันที่ระลึกคล้ายวันประสูติของพระองค์ และเป็นวันที่มูลนิธิฯ แจกทุนการศึกษา และสนับสนุนกิจการต่าง ๆ ที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชกุมารี ทรงเกี่ยวข้อง รวมทั้งทุนการศึกษาแก่สมาชิกในราชสกุล “ดิสกุล” ที่ขาดสน ในการนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชกุมารี ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จพระราชดำเนินมาทรงเป็นประธานและทรงแจกทุนพระราชทานทุกปี ทั้งนี้นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณ ล้นเกล้าฯ เป็นที่ยิ่งแก่สมาชิกในราชสกุล “ดิสกุล”

ในปีพุทธศักราช ๒๕๓๙ มูลนิธิฯ ได้จัดพิมพ์พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชกุมารี เรื่อง พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕ ซึ่งทรงตั้งพระทัย แต่งขึ้นทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ เหตุที่ทรงพระนิพนธ์มีมาอย่างไร ทรงแจ้งใน “ตำนานการแต่งพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕” ซึ่งได้นำมาลงพิมพ์ในหนังสือนี้แล้ว หนังสือเรื่องนี้ กรมศิลปากรได้เคยอนุญาตให้ จัดพิมพ์ขึ้นมาหลายคราวแล้วก็ตามแต่หากยังขาดข้อความอันเป็นที่มาของเรื่องซึ่งเป็นความสำคัญ อีกทั้งยังขาดการชำระตามที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชกุมารี ทรงแก้ไขภายหลัง ในการพิมพ์ครั้งนี้ จึงได้สอบทานกับฉบับที่ทรงแก้ไข ซึ่งมีฉบับอยู่ที่กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เพื่อให้ได้ความสมบูรณ์ถูกต้องตามพระมติครั้งหลังสุด และในการพิมพ์ครั้งนี้ เพื่อประโยชน์ต่อการศึกษาโบราณราชคดี และสิ่งที่หาได้ยากจึงได้จัดพิมพ์ภาพประกอบตามที่เห็นสมควร หวังว่าจะเป็นประโยชน์ต่อ ผู้ได้รับ

มูลนิธิสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชกุมารีและหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา ขอหม่อมเกล้าฯ ถวายพระพรแด่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชกุมารี ขอจงทรงพระเจริญยิ่งยืนนาน ปราศจากโรคภัยอุปัทวันตรายทรงเป็นมิ่งขวัญของปวงชนชาวไทยต่อไปตลอดกาลนาน และขออำนวยการให้ท่านผู้ได้รับหนังสือเล่มนี้ จงมีความสุข ความเจริญ เทอญ

มูลนิธิสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชกุมารี

และหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา

๒๑ มิถุนายน ๒๕๓๙

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สารบัญ

พระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ ๕

ทูลเกล้า ฯ ถวาย เมื่อวันที่ ๑ พฤษภาคม พระพุทธศักราช ๒๔๗๐	
ตำนานการแต่งพระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ ๕	๑
ตอนที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ	๑๑
ตอนที่ ๒ พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อก่อนเสวยราชย์	๒๘
ตอนที่ ๓ พระมหาอุปราชา	๕๗
ตอนที่ ๔ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน	๖๐
ทูลเกล้า ฯ ถวาย เมื่อวันที่ ๒๗ มิถุนายน พระพุทธศักราช ๒๔๗๐	
ตอนที่ ๕ พระบรมราชาภิเษก	๗๗
แก้ระเบียบพระปรมาภิไธยที่จารึกพระสุพรรณบัฏ	๗๘
แก้ระเบียบการพิธี	๘๓
แก้เขตฉัตร	๘๔
เปลี่ยนพระที่นั่งอัฐทิศและพระที่นั่งภัทรบิฐ	๘๔
เครื่องแต่งพระแท่นมณฑล	๘๕
หมวดพระเจ้า	๘๖
หมวดพระราชสิริ	๘๖
หมวดเครื่องพระมรุธาภิเษก	๘๗
หมวดเครื่องต้น	๘๘
หมวดเครื่องพิชัยสงคราม	๘๘
หมวดพระแสง	๘๙
หมวดเครื่องสูง	๘๙
หมวดเครื่องราชูปโภค	๙๐
เครื่องตั้งเคียงพระแท่นมณฑล	๙๐
ตอนที่ ๖ เลียบพระนคร	๑๐๘
ตอนที่ ๗ อุปราชาภิเษก	๑๑๕

ตอนที่ ๘ เฉลิมศักดิ์	๑๓๓
ตั้งพระราชอาคณະ	๑๓๓
ฉลิมพระยศสมเด็จพระบูรพการินี	๑๓๔
ตั้งกรมเจ้านาย	๑๓๕
ตั้งขุนนาง	๑๓๘
พระราชทานบำเหน็จข้าหลวงเดิม	๑๔๓
ตั้งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ	๑๔๕
คำถวายโอวาท	๑๔๙

ทูลเกล้า ฯ ถวาย เมื่อวันที่ ๑๕ ตุลาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๐

ตอนที่ ๙ แก้ไขระเบียบการในราชสำนัก	๑๕๗
จัดระเบียบพระราชานุกิจ	๑๕๘
จัดระเบียบบัญชาการแผ่นดิน	๑๖๒

ทูลเกล้า ฯ ถวาย เมื่อวันที่ ๑๒ เมษายน พระพุทธศักราช ๒๔๖๑

ตอนที่ ๑๐ การเกี่ยวข้องกับฝรั่งต่างประเทศ	๑๖๖
ตอนที่ ๑๑ เหตุการณ์ซึ่งต้องระงับเมื่อแรกขึ้นรัชกาลที่ ๕	๑๘๖
เรื่องเงินตรา	๑๘๗
การเปลี่ยนแปลงเงินตราในกรุงรัตนโกสินทร์	๑๘๗
เรื่องอั้งยี่	๑๙๒
ตอนที่ ๑๒ เรื่องรับทูตและทำหนังสือสัญญาเมื่อแรกขึ้นรัชกาลที่ ๕	๒๐๓

ตำนานการแต่งพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕

เมื่อปีออก พ.ศ.๒๔๕๑ เป็นปีที่ ๔๐ แห่งรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับอยู่ ณ พระราชวังดุสิต เกิดทรงเบื่อเครื่องเสวย พระอาการอย่างนี้ เคยทรงแก้ไขด้วยเปลี่ยนเครื่องพระกระยาหาร เช่นหาช่างกับข้าวจีนมาทำเกาเหลาเสวยเวลาเย็นทุกๆวัน เป็นต้น จนกว่าจะอยากเสวยเครื่องอย่างแต่ก่อน ในคราวทรงเบื่อเครื่องเสวยเมื่อ พ.ศ.๒๔๕๑ นั้น โปรดฯ พระราชทานอนุญาตให้เจ้านายแลผู้อื่นซึ่งทรงชอบชิตมีทั้งฝ่ายหน้า คิดทำเครื่องมาตั้ง มีพระราชดำรัสว่า “ของเขาคิดทำแปลกๆ น่ากิน กินแต่คนเดียวไม่ทั่วหมด” แล้วตรัสชวนเจ้านายซึ่งทรงใช้สอยอยู่ใกล้ซิดให้เสด็จเข้าไปเสวยด้วยราว ๕ พระองค์ ตัวข้าพเจ้าอยู่ในจำนวนนั้นด้วยคนหนึ่ง ถึงเวลาค่ำ ๘ นาฬิกาเศษ เสด็จขึ้นจากพระที่นั่งอภิเษกดุสิต ซึ่งเป็นที่เสด็จออกให้เจ้านายแลขุนนางเฝ้าฯ ทุกๆ วัน ก็เสด็จไปยังพระที่นั่งสวนอัมพรสถาน ประทับเสวยที่เฉลียงชั้นล่างทางด้านใต้ซึ่งต่อกับสวนหน้าถ้ำน้ำพุ นั้น เมื่อเสวยเสร็จแล้วทรงตรัสประภาษกับเจ้านายซึ่งโปรดฯ ให้เข้าไปเสวยด้วยต่อไปจนราว ๑๑ นาฬิกา เสด็จขึ้น เป็นอย่างนี้อยู่เห็นจะกว่าเดือน

คืนวันหนึ่งเมื่อเสวยแล้วตรัสประภาษถึงการต่างๆ ซึ่งได้จัดเปลี่ยนแปลงแลเพิ่มเติม มาในเมืองไทย แล้วมีพระราชดำรัสอย่างตรัสเล่น เป็นคำถามขึ้นว่า “นี่ต่อไปใครจะเป็นผู้แต่ง พงศาวดารรัชกาลของฉันท” ในขณะนั้นข้าพเจ้าก็ยังไม่ได้เคยคิดว่าจะแต่งพระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ ๕ เห็นจะเป็นด้วยปากไว กราบทูลขึ้นว่า “ถ้าข้าพระพุทธเจ้ามีโอกาส เช่นถึงเวลาไม่ สามารถจะช่วยราชการหนักได้เมื่อใด จะรับแต่งถวาย ” ก็มีพระราชดำรัสตรัสตอบในทันทีว่า ถ้าเธอแต่งละก็เชื่อได้ว่าดี ความตกลงจึงเกิดขึ้นแก่ใจข้าพเจ้าในขณะนั้นเองว่าจะแต่งพระราช พงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ได้กราบบังคมทูลสนองพระราชบรรหารว่า “เรื่องพระราชพงศาวดาร ตั้งแต่ข้าพระพุทธเจ้าเข้ารับราชการแล้ว เห็นจะพอแต่งได้ แต่ตอนแรกเสด็จเถลิงถวัลยราช สมบัตินั้น ข้าพระพุทธเจ้ายังเด็กนัก (อายุได้เพียง ๖ ขวบ) จะอาศัยความรู้เห็นของตัวเองไม่ได้ จะอาศัยหนังสือจดหมายเหตุก็เห็นจะหายาก” เกรงจะไม่สามารถแต่งเรื่องตอนนั้นได้”

๑ ได้เคยโปรดฯ ให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์แต่งพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ทั้ง ๔ รัชกาล แต่เมื่อแรกเสด็จเสวยราชย์ ครั้นต่อมาได้โปรดฯ ให้ข้าพเจ้าตรวจชำระพระราชพงศาวดารนั้นพิมพ์ได้พิมพ์ส่วนรัชกาลที่ ๑ เมื่อ พ.ศ.๒๔๔๔

๒ ด้วยเป็นสมัยซึ่งยังมีได้มีกรมราชเลขาธิการ แม้จนหนังสือราชกิจจานุเบกษารัชกาลที่ ๕ ก็ยังไม่ได้ออก

จึงประทานพระบรมราชานุญาตว่า ถ้าข้าพเจ้าใครจะรู้เรื่องอันใดในสมัยนั้น ก็ให้กราบบังคมทูลถามจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เล่าให้ทราบ แต่วันนั้นมา เมื่อเสวยแล้วถึงเวลาตรัสประภาษ ข้าพเจ้าก็ได้โอกาสกราบบังคมทูลถาม แลได้ฟังพระบรมราชาธิบายเรื่องต่างๆ ดังเช่นมูลเหตุแห่งการเสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์ชวาแลอินเดียเป็นต้น กับเรื่องอื่นๆ อีก แต่ส่วนการแตงนั้น ยังมีได้ลงมือแตงจนสิ้นรัชกาล เพราะติดทำราชการต่างๆ เต็มเวลาอยู่เป็นนิจ แม้เมื่อถึงรัชกาลที่ ๖ ข้าพเจ้าก็ยังติดราชการต่างๆ มีงานในหน้าที่หนักแน่นเต็มเวลาอีกสัก ๓ ปี จนเกิดอาการป่วยเจ็บขึ้นสาหัส ด้วยเส้นประสาทโทรมลงเมื่อ พ.ศ.๒๔๕๗ แพทย์ผู้รักษา^๑ เห็นว่าเป็นด้วยอายุของข้าพเจ้าเข้าเขตต์ซึ่งกำลังร่างกายจะทอนงารหนักอย่างเคยทำไม่ได้ ถ้าฝ่าฝืนขึ้นทำต่อไปอาจจะเป็นอันตรายถึงชีวิต ข้าพเจ้าจึงได้กราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเมื่อ พ.ศ.๒๔๕๘

ตรงนี้จะขอกล่าวความนอกเรื่องแทรกลงสักหน่อย เพื่อจะแสดงพระกรุณาคุณของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ข้าพเจ้าออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยครั้งนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นตำแหน่งเสนาบดีที่ปรึกษา เพื่อให้ได้คงรับพระราชทานผลประโยชน์เลี้ยงชีพต่อมามากกว่ารับเบี้ยบำนาญในฐานะเสนาบดีที่ออกจากตำแหน่ง กับอีกประการหนึ่งในเวลาข้าพเจ้าทูลเกล้าฯ ถวายตราตำแหน่งคืนต่อพระหัตถ์เมื่อวันที่ ๙ สิงหาคม ได้มีพระราชดำรัสในที่ประชุมเวลาเสด็จออกขุนนาง ทรงขอบใจข้าพเจ้าที่ได้ รับราชการกระทรวงมหาดไทยสนองพระเดชพระคุณด้วยดีช้านาน (๒๓ ปี) แล้วทรงยกย่องความชอบว่าสมควรเป็นเลี้ยงอย่างแก่ผู้อื่น แลในที่สุดทรงกำชับว่าขออย่าให้ทิ้งหอพระสมุดฯ เสีย^๒ ด้วยเป็นการสำคัญของบ้านเมืองแต่ไม่สู้หนักนักพอข้าพเจ้าจะทำได้ ข้าพเจ้ายังจำกระแสรับสั่งวันนั้นใส่เกล้าฯ ไว้มิได้ลืม

อนึ่งการที่ข้าพเจ้าถวายตราคืนครั้งนั้น เมื่อมาคิดดูก็ชอบกลดูเหมือนตัวข้าพเจ้าจะมีเรื่องประวัติเกี่ยวข้องกับตราตำแหน่งยิ่งกว่าเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยคนอื่น ทั้งที่ได้ไปนมาก่อนแลเป็นต่อมากายหลัง จึงใคร่จะจดเรื่องไว้มิให้สูญเสีย คือแต่ก่อนมาประเพณีที่เสนาบดี

๑ หมอไฮเฮต กับหมอคาทิว ซึ่งภายหลังได้เป็นพระยาอายุรเวชวิจักษณ์

๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาหอพระสมุดสำหรับพระนคร มีกรรมการสำหรับจัดการ คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังเสด็จดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระยุพราช เป็นนายกกรรมการ ๑ กรมพระสมมตอมรินทร์ ๑ ข้าพเจ้า ๑ พระยาประชากิจกรจักร(เข้ม บุนนาค) ๑ พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชคุปต์) ๑ เป็นกรรมการ ถึงรัชกาลที่ ๖ โปรดฯ ให้กรมพระสมมตฯ เป็นสภานายกต่อมาจนสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ.๒๔๕๘ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้ข้าพเจ้าเป็นตำแหน่งสภานายกเมื่อก่อนออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยไม่ช้านัก

จะรับหรือคืนตราตำแหน่งต่อพระหัตถ์มิได้มี เมื่อข้าพเจ้าเข้ารับตำแหน่งเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ไปนั่งว่าการที่ศาลาลูกขุนวันแรก (เมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕) เสมียนตราเชิญตรา ๗ ดวง คือตราจักร สำหรับประทับสั่งให้ประหารชีวิตคนในหัวเมืองดวง ๑ ตราพระราชสีห์ใหญ่ สำหรับประทับสารตรากระแสดพระบรมราชโองการดวง ๑ ตราพระราชสีห์กลาง (หรือเรียกอีกนัยหนึ่งว่า ตราราชสีห์เดิรดง ได้ยินว่าสร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๓ เมื่อครั้งปราบขบถเวียงจันทน์ สำหรับผู้ว่าที่แทนเสนาบดีประทับสั่งราชการทัตศึกในหัวเมืองดวง ๑ ตราพระราชสีห์น้อยสำหรับตัวเสนาบดีมหาดไทยใช้ดวง ๑ ตราพระราชสีห์สำหรับประทับครั้งประจำผนึกกระบอกสารตราแต่โบราณ ๒ ดวง ตราพระราชสีห์สำหรับประทับครั้งผนึกของหนังสือสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาบวรราชปรีดิพัทธ์ทรงสร้างขึ้นใช้แทนตราครั้งของเก่าดวง ๑ ตราทั้งปวงนี้รวมอยู่ในกล่องเงินใบ ๑ เสมียนตราเชิญมาส่งมอบแก่ข้าพเจ้าแล้วบอกว่าขอให้ข้าพเจ้าหากกล่องสำหรับใส่ตราใหม่ ด้วยกล่องเงินใบนั้นท่านเจ้าพระยารัตนบดินทรจะขอคืนเพราะท่านต้องหามาเมื่อรับดวงตราต่อมาจากสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาบวรราชปรีดิพัทธ์แลสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาบวรราชปรีดิพัทธ์ก็เคยทรงใช้กล่องถมของพระองค์เองใส่ดวงตรามาก่อน ข้าพเจ้าร้องทุกข์ต่อเสมียนตรา ว่าข้าพเจ้าไม่มีกล่องถมหรือกล่องเงินอย่างใดที่จะสมควรใส่ดวงตรา จะทำฉันใดดี เสมียนตรานึกขึ้นได้ว่ามีเจียดถมของโบราณทั้งอยู่บนเพดานศาลาลูกขุนใบหนึ่ง ได้ยินกล่าวกันว่าเคยใช้ใส่ตรามาก่อน ข้าพเจ้าสั่งให้ขึ้นไปเอาลงมาดูก็เห็นจริงแลเห็นว่าเปนของดี สมควรจะใช้ยิ่งกว่ากล่องถมหรือกล่องเงิน จึงให้ตกแต่งเจียดถมนั้นใส่ตราต่อมาจนทุกวันนี้ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยภายหลังจึงไม่ต้องเที่ยวหากกล่องใส่ตราเหมือนข้าพเจ้าอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่ง แต่ก่อนมาตราตำแหน่งนั้น ใครเป็นเสนาบดีกระทรวงก็รับเอาไปรักษาไว้ที่บ้านเรือน ข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยคนแรกที่ไม่ยอมรับตราตำแหน่งไปไว้บ้าน สั่งให้หากำปั่นมาใส่รักษาไว้ที่กระทรวงสืบมาจนทุกวันนี้ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยภายหลังจึงไม่ต้องลำบากด้วยการรักษาตรา

อนึ่งแต่เดิมมาหนังสือราชการต่างกระทรวงใช้แต่ประทับตราเปนสำคัญ หาได้ลงลายมือชื่อของเสนาบดีไม่ ในสมัยเมื่อเก็บตัวตรารักษาไว้ที่จวนเสนาบดี เคยมีเหตุด้วยคนในเรือนของเสนาบดีลอบลักตราไปประทับหนังสือเอาสินบล (เล่ากันว่าครั้งหนึ่งจะเป็นในรัชกาลไหนไม่ทราบแน่ จับได้ด้วยดวงตราที่ประทับนั้นราชสีห์หงายท้อง ว่าเช่นนี้) แต่เมื่อในรัชกาลที่ ๕ เปนแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภว่าท้องตรานั้น เสนาบดีควรจะลงชื่อด้วยลายมือด้วย เจ้าพระยารัตนบดินทรท่านก็ไม่ขัดรับสั่ง แต่เห็นจะเบื่อการที่ต้องเขียนชื่อด้วยลายมือในหนังสือวันละมากมายหลายฉบับนัก จึงทำตราด้วยนากขึ้นดวงหนึ่ง

เปลยลายมือชื่อของท่านว่า “รัตนบดินทร” (ฝีมือท่านเขียนงามด้วย) ใช้ประทับแทนลงลายมือ ก็กลายเป็นประทับตราเพิ่มขึ้นอีกดวงหนึ่ง พึ่งมาลงชื่อในท้องตราด้วยลายมือจริงเป็นนิจตั้ง แต่ข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีนี้อีกข้อหนึ่ง แต่ต่อมาบางครั้งเราก็คิดเห็นอกท่านเจ้าพระยารัตนบดินทร ดังเวลามีท้องตราสั่งราชการทุกหัวเมือง เรียกกันในมหาดไทยว่า “ตราหมู” ต้องเขียนลายมือ ลงชื่อคราวละตั้งร้อย เมื่อยล้ามิใช้เล่นถึงเขียนชื่อตัวเองผิดก็มี

อันวิธีใช้ตรามีลัทธิหลายอย่าง ตราพระราชสีห์ใหญ่ นั้นใช้ประทับแต่เฉพาะหนังสือซึ่ง อ่างกระแสนพระบรมราชโองการ คือศุภอักษรถึงเจ้าประเทศราชอย่างหนึ่ง มีแบบขึ้นต้นว่า “ศุภอักษร บวรวิมลมงคลโลกมกุฏ วิสุทธิปรีชาปรมาภิษณาไศรย ในท่านอรรคมหาเสนา ธิบดินทร์นรินทรามาตย์ อันเปนอุดมнарณมหาประธานาภิมุขมนตรี ผู้ภักดีบำเรอพระบาท สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามกุฏ บุรุษรัตนราชนิกโรดม จาตุรันต บรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ ปรมินทรธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนารถบพิตร พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณธรรมอันประเสริฐ เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ ณกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร มหินทรายุทธยาบรมราชธานี ศรีสยามโลกพิไลย ประกอบไปด้วยไมตรีมี มธุระจิตต์สนิทเสน่หา มายัง” ..๔๗. อีกอย่างหนึ่งเรียกว่าสารตรา มีแบบขึ้นต้นว่า “สารตรา เจ้าพระยาจักรีศรีอโศก สมนุหายก อรรคมหาเสนาบดี อภัยพิริยบรากรมพาหุ มาถึง” ..๔๘. ตัวเสนาบดีมหาดไทยจะเป็นเจ้านายหรือจะเป็นเจ้าพระยามีราชทินนามอื่น หรือแม้ปลัดทูลฉลองรับราชการแทนเสนาบดีชั่วคราวก็ตาม ถ้ามีศุภอักษรหรือสารตราต้องใช้ชื่อตามแบบเช่น กล่าวมาเหมือนกันทั้งนั้น ส่วนตราพระราชสีห์น้อยนั้น สำหรับประทับ “ท้องตรา” คือหนังสือ อันเป็นคำสั่งส่วนตัวเสนาบดีๆ ไปไหนก็เอาตรา นั้นติดตัวไปด้วยแบบที่เขียนขึ้นต้นใช้นามผู้ที่เป็นเสนาบดี เช่นว่า “พระเจ้าน้อยยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยมาถึง” ..๔๙. ดังนี้. ในการใช้ตราพระราชสีห์บางทีมีเหตุทำให้เสนาบดีบัญชาการ กระทรวงมหาดไทยกลายเป็น ๒ คน จะยกตัวอย่างดังครั้งหนึ่งในรัชกาลที่ ๕ ข้าพเจ้าออกไปตรวจราชการอยู่ในมณฑลนครศรีธรรมราช ได้รับสารตราจากพระราชวราวุฎ (อ่วม) ปลัดทูลฉลองซึ่งเป็นผู้รับราชการแทนตัว ขึ้นต้นว่า “สารตราเจ้าพระยาจักรี ๔๗. ทูลพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย” ดังนี้ เดิมนี้กว่าข้าพเจ้าจะเป็นเสนาบดีมหาดไทยคนแรกที่ได้รับคำสั่งเจ้าพระยาจักรี ๔ แต่ต่อมาได้พบสำเนาสารตราครั้งรัชกาลที่ ๓ ก็มีปรากฏสารตราเจ้าพระยาจักรี ๔ ถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา ที่สมุหนายก ในเวลาเมื่อท่านออกไปทำสงครามอยู่เมืองเขมร คดีที่ถือกันในกระทรวงมหาดไทยว่าตราพระราชสีห์ใหญ่ จะเอาออกจากกรุงเทพฯ ไม่ได้ คงเป็นด้วยเหตุการณ์ดังแสดงมา

ส่วนตราจักรนั้น สันนิษฐานว่าที่จริงเห็นจะเป็นตัวตราตำแหน่งของเจ้าพระยาจักรี เพราะนามแปลว่าผู้ถือจักร แต่เดิมเห็นจะมีที่ใช้ในการอย่างอื่นอีก แต่ในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ปรากฏว่าใช้แต่สั่งประหารชีวิตคนในหัวเมืองอย่างเดียว แม้ในหัวเมืองขึ้นกลาโหมหรือกรมท่า (ในสมัยเมื่อก่อนจัดมณฑลเทศาภิบาล) ถ้าเจ้ากระทรวงนั้นๆจะมีสารตราสั่งให้ประหารชีวิตคน ก็ต้องส่งสารตรามาให้เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยประทับตราจักร แล้วจึงจะมีไปได้ลักษณะที่ประทับตราจักรนั้น เขียนหนังสือต่อลงข้างท้ายสารตราว่า“ให้ประหารชีวิต อ้าย...” (ลงชื่อ เรียงตัวคนที่จะให้ประหารชีวิตทุกคน) แล้วประทับตราจักรลงตรงชื่อผู้ที่จะต้องประหารชีวิต แต่ส่วนตัวสารตรานั้นก็ประทับตราพระราชสีห์ หรือพระคชสีห์ หรือตราบัวแก้วตามกระทรวง เหมือนเช่นสารตราสามัญ เมื่อข้าพเจ้าว่ามหาดไทย ครั้งแรกที่จะต้องมีสารตราสั่งให้ประหารชีวิตคนในหัวเมืองเกิดเหตุเสียมยตราไม่ยอมประทับตราจักร อ้างว่าข้าพเจ้าลงลายมือชื่อของ ข้าพเจ้าใกล้ชิดกับชื่อผู้ร้ายนัก เกรงเส้นตราจักรจะทับถึงเส้นหมึกที่ข้าพเจ้าเขียน แล้วเลย บอกอธิบายให้ทราบ ว่า ตราจักรนั้นเป็นของถือกันนักแม้แต่จะจับต้องก็รังเกียจ ด้วยเกรงจะ ต้องประทับสั่งให้ฆ่าผู้พ้นคน ดวงตรานั้นถ้าประทับถูกชื่อใคร คนนั้นก็ตายด้วยเหตุนี้จึงขอ ให้ทำสารตราเสียใหม่แล้วให้ข้าพเจ้าลงชื่อให้ห่างดวงตราจักรอย่าให้เป็นอัมปลมงคล

อนึ่งแต่ก่อนมาเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้รับพระราชทานแต่เบี้ยหวัด หามิเงิน เดือนไม่ เพราะได้ผลประโยชน์อย่างอื่นหลายอย่าง ข้าพเจ้าเป็นคนแรกที่รับเงินเดือนแทนผลประโยชน์อย่างอื่นจึงมิได้เอาใจใส่ไต่ถามถึงผลประโยชน์อย่างเก่านั้นมิอะไบบ้างทราบแต่ว่า เสนาบดีเคยได้ค่าธรรมเนียมประทับตราเป็นผลประโยชน์อย่างหนึ่ง คือถ้าใครเป็นถ้อยความ หรือมีธุระประสงค์อันใดในหัวเมือง แลมาขอท้องตราให้ช่วยตักเตือนหรือสั่งเสียอุตหนุนโดย ธรรมกิติ เมื่อเจ้าเมืองกรมการได้รับตำแหน่งใหม่ จะขอตราสั่งให้มอบอำนาจหน้าที่ เรียกใน มหาดไทยว่า“ตราหน้าเมือง”กิติ ต้องเสียค่าธรรมเนียมประทับตราตามอัตราตั้งแต่ครั้งละ ๑๖ บาทขึ้นไปเป็นประเพณีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ข้าพเจ้าเป็นคนแรกที่มีได้รับค่าธรรมเนียมนั้น

อันประเพณีที่เสนาบดีรับแลคืนตราตำแหน่งต่อพระหัตถ์นั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเจ้าอยู่หัวฟิ่งทรงบัญญัติขึ้นเมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๕๗ แต่เมื่อใน บรรดาเสนาบดีทุกกระทรวง ข้าพเจ้าเป็นคนแรกที่ออกจากตำแหน่งภายหลังตั้งประเพณีให้ คืนตราถวายต่อพระหัตถ์ เวลานั้นกรมพระนเรศวรฤทธิ์ทรงเป็นตำแหน่งเสนาบดีมุรธาธรเจ้า กระทรวงเรื่องตรา เกิดทรงพระวิตกเกรงว่าข้าพเจ้าจะไม่ยอมเข้าไปถวายตราคืนด้วยความโหม้นล หรือรู้สึกอภัยสอดดู มีพระประสงค์จะทรงแก้ไขให้เรียบร้อย อุส่าห์เสด็จมาถึงบ้าน ตรัส บอกประเพณีที่บัญญัติขึ้นใหม่ แล้วทรงโลมเล้าเอาใจให้เข้าไปถวายตราคืนอย่าให้ถือโทษ

ข้าพเจ้ากราบทูลว่าขออย่าทรงพระวิตกเลย ข้าพเจ้าจะเข้าไปตามรับสั่งด้วยเต็มใจเพราะเชื่อว่ามีได้ทำให้ตราเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสื่อมเสียเกียรติยศอย่างหนึ่งอย่างใดในเวลาที่ข้าพเจ้าถืออยู่ เมื่อจะไม่ได้ถือตรานั้นต่อไปแล้ว การที่เอาไปทูลเกล้าฯ ถวายคืนก็สมควรไม่เห็นมีเหตุที่จะอภัยสอดส่องอย่างไร ใจข้าพเจ้ารู้สึกว่าเป็นเกียรติยศเสียอีก กรมพระนเรศฯ ได้ทรงฟังคำข้าพเจ้ากราบทูลเห็นจะโล่งพระหฤทัย ออกพระโอษฐ์อนุโมทนาว่าคิดเห็นเช่นนั้นสมควรเป็นผู้ใหญ่

เมื่อข้าพเจ้าออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยนั้นอาการที่ป่วยยังไม่หายเป็นแต่ค่อยคลายขึ้นบ้าง ด้วยได้หยุดพักการงานมาหลายเดือน หมอว่ายังจะต้องรักษาตัวต่อไปอีก จึงอพยพครอบครัวแลพามารดา ด้วยท่านไม่ยอมพรากจากข้าพเจ้าในเวลาป่วยขึ้นไปอยู่ด้วยกันที่บ้านแป้งแขวงอำเภอบางปิ่นใน พ.ศ. ๒๔๕๘ นั้น ครั้นถึงวันที่ ๒๑ กันยายน อันตรงกับวันพระบรมราชสมภพแห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใจข้าพเจ้ารำจวนถึงพระเดชพระคุณของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เลยระลึกขึ้นถึงที่ได้กราบบังคมทูลฯ รับไว้ว่าจะแต่งพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ถวาย ก็รู้สึกว่ามีโอกาสอันมิได้คิดเตรียมในขณะที่เมื่อกราบทูลนั้น มาถึงแล้วทุกประการ คือรัชกาลที่ ๕ ก็สิ้นแล้ว ตัวข้าพเจ้าก็พ้นจากตำแหน่งหน้าที่ราชการอย่างแต่ก่อนแล้ว การที่จะสนองพระเดชพระคุณเห็นไม่มีอย่างอื่นจะสมควรยิ่งกว่าแต่งพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ตามพระราชประสงค์ดังได้แสดงมา จึงได้เริ่มลงมือแต่งในวันอังคารที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๘ นั้น

เรื่องพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ข้าพเจ้าพิเคราะห์ดูตามเหตุการณ์อันเป็นข้อสำคัญในทางพงศาวดาร เห็นควรที่จะกำหนดเป็น ๕ ภาค คือ

ภาคที่ ๑ ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์มาจนพระชันษาสมบูรณ์เสด็จออกทรงผนวชเป็นภิกษุภาวะ หรือถ้าว่าโดยปี คือตั้งแต่ปีมโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ จนปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ รวมเป็นเวลา ๕ ปี ภาค ๑

ภาคที่ ๒ ตั้งแต่บรมราชาภิเษกครั้งหลังแล้วทรงว่าราชการด้วยพระองค์เอง มาจนประกาศเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล คือตั้งแต่ปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ จนปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๙ รวมเป็นเวลา ๑๓ ปี ภาค ๑

ภาคที่ ๓ ตั้งแต่เริ่มแก้ไขระเบียบการบังคับบัญชามาจนทรงจัดเสนาบดีสภา คือตั้งแต่ปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๙ มาจนปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๔ รวมเป็นเวลา ๕ ปี ภาค ๑

ภาคที่ ๔ ตั้งแต่ประกาศตั้งเสนาบดีสภา มาจนเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรก คือตั้งแต่ปีมโรง พ.ศ.๒๔๓๕ มาจนปีจอ พ.ศ. ๒๔๔๑ รวมเป็นเวลา ๖ ปีภาค ๑

ภาคที่ ๕ ตั้งแต่เสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรก มาจนสิ้นรัชกาลที่ ๕ คือตั้งแต่ปีจอ พ.ศ.๒๔๔๑ มาจนปีจอ พ.ศ.๒๔๕๓ รวมเป็นเวลา ๑๒ ปี ภาค ๑

เมื่อกำหนดเป็นภาคแล้ว ในภาคหนึ่งๆข้าพเจ้าคิดว่าจะแบ่งเป็นตอนๆอีกชั้นหนึ่งในตอนหนึ่งเอาเรื่องตั้งเป็นหลักบรรยายความเฉพาะเรื่องนั้นไปจนจบตอน แล้วตั้งเรื่องขึ้นตอนใหม่เรียงกันไปตามศักราชที่เกิดเรื่องนั้นๆ เห็นว่าอย่างนี้จะสะดวกแก่การแต่งและเชื่อว่าผู้อ่านก็จะรู้เรื่องพงศาวดารได้ดีกว่าแบบที่เอาศักราชตั้งเป็นหลัก แล้วเล่าเรื่องไปเป็นปีๆ

การแต่งพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ มีหลักเป็นที่อาศัย ๓ อย่าง คือหนังสืออย่างหนึ่ง กับความรู้เห็นของบุคคลอย่างหนึ่ง เมื่อข้าพเจ้าลงมือแต่งใน พ.ศ. ๒๔๕๘ นั้น ได้อาศัยหนังสือต่างๆที่พิมพ์แล้วบ้าง ที่ยังไม่ได้พิมพ์แต่มีฉบับอยู่ในหอพระสมุดสำหรับพระนครบ้าง วัตถุต่างๆ ที่ต้องกล่าวถึงนั้นยังคงอยู่ก็มากที่รื้อทำลายเสียแล้วแต่จำได้ หรือมีแบบอย่างปรากฏอยู่ก็มี ส่วนผู้รู้เห็นนั้นยังมีตัวพอที่จะถามได้ เจ้านายก็หลายพระองค์ ชุณนางก็หลายท่าน จึงแต่งภาคที่ ๑ เป็นตอนๆมาโดยลำดับได้ ๑๑ ตอน จนถึงตอนที่ ๑๒ จะว่าด้วยการเกี่ยวข้องกับต่างประเทศในสมัยเมื่อต้นรัชกาลที่ ๕ จึงรู้สึกความติดขัดเกิดขึ้นด้วยไม่มีหนังสือซึ่งจะอ่านเอาความรู้เป็นหลัก หนังสือเช่นนั้นมีแต่ที่ในกรมราชเลขาธิการกับในกระทรวงการต่างประเทศ จะไปขออ่านก็ขัดข้อง ด้วยการที่ข้าพเจ้าแต่งพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้มีพระราชดำรัสสั่งหรือแม้แต่พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ข้าพเจ้าแต่ง เป็นการเสมือนแต่งขึ้นตามอำเภอใจ จะเอาความหลังขึ้นเพ็ดทูลก็ไม่มีหลักฐาน จะกลายเป็นอ้างเอาเองเกรงความผิดจึงหยุดยั้งไว้เพียงตอนที่ ๑๑ เปลี่ยนความคิดไปเสาะหาหนังสือจดหมายเหตุเก่า แล้วแต่จะได้จากที่ใดๆ เอามารวบรวมไว้ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร เรื่องใดควรพิมพ์ได้ เมื่อมีผู้ประสงค์จะพิมพ์หนังสือแจกกก็จัดให้พิมพ์ไป โดยไม่กำหนดว่าเป็นเรื่องรัชกาลไหน ด้วยวิธีนี้ได้หนังสือจดหมายเหตุในเรื่องพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ เพิ่มเติมขึ้นอีกเป็นอันมากถึงกระนั้นก็ต้องรับว่าได้เสียเวลามาหลายปี แต่เมื่อในรัชกาลที่ ๖ นั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงนครราชสีมาโปรดทรงศึกษาโบราณคดีครั้งหนึ่งดำรัสถามข้าพเจ้าว่าได้ลงมือแต่งพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ หรือยัง เพราะทรงทราบเรื่องเดิม ด้วยเสด็จอยู่ในเจ้านายซึ่งเข้าไปเสวยกับสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตามเรื่องที่ได้กล่าวมาพระองค์หนึ่ง ข้าพเจ้าจึงกราบทูลให้ทรงทราบพฤติการณ์ แล้วคัดสำเนาหนังสือซึ่งได้แต่งไว้ส่งไปถวายให้ทรงก็โปรด ครั้งสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงนครราชสีมาเสด็จทิวังคต

เมื่อ พ.ศ.๒๔๖๗ ข้าพเจ้าคิดเกรงว่าหนังสือเรื่องพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ซึ่งได้คัดถวายไว้จะตกไปเป็นของผู้อื่น จึงกราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน แต่เมื่อยังเสด็จดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา ขอให้ทรงเรียกเอาหนังสือนั้นไป ด้วยเคยโปรดหนังสือซึ่งข้าพเจ้าแต่ง เมื่อได้ไปทรงก็โปรด ดำรัสว่าเสียดายที่มีน้อยนัก

ครั้นถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ ในปีพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัตินั้น โปรดฯ ให้ตั้งราชบัณฑิตยสภา และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพเจ้าเป็นตำแหน่งนายกราชบัณฑิตยสภาได้ช่วยกันจัดการสนองพระเดชพระคุณมาตามพระราชประสงค์ คือใน พ.ศ.๒๔๖๙ จัดหอพระสมุดวชิรญาณใหญ่กับพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนครสำเร็จ ได้เสด็จพระราชดำเนินไปเปิดเนื่องในงานพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาเมื่อวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน แลต่อมาถึงเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.๒๔๖๙ นั้นจัดหอพระสมุดวชิราวุธสำเร็จอีกอย่างหนึ่ง ได้เสด็จไปเปิดเนื่องในงานพระราชพิธีฉัตรมงคลเมื่อวันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ ในวันเสด็จเปิดหอพระสมุดวชิราวุธนั้น เมื่อประทับเสวยเครื่องว่างซึ่งจัดตั้งถวายในห้องประชุมราชบัณฑิตยสภา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสปรารภถึงหนังสือพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ซึ่งข้าพเจ้าแต่งไว้ ว่าถ้าแต่งต่อไปได้ก็จะเป็นการดี ข้าพเจ้ากราบทูลสนองพระราชบรรหาร ว่าเดิมขัดข้องอยู่ด้วยไม่สามารถจะอ่านหนังสือราชการซึ่งจะได้ความรู้เรื่องพระราชพงศาวดารจึงจำต้องหยุด ถ้าจะโปรดฯ ให้แต่งต่อไปจะเป็นใครแต่งก็ตาม จำต้องได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาต อ่านหนังสือราชการจึงจะแต่งได้ ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย ดำรัสว่าข้อราชการครั้งนั้นเวลาก็ล่วงมาช้านานกว่า ๕๐ ปีแล้ว ไม่น่ารังเกียจที่จะอนุญาตให้อ่าน ข้าพเจ้ากลับมาถึงบ้าน มาใคร่ครวญคิดดูเห็นความจริงขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ว่าถ้าข้าพเจ้าจะแต่งพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ต่อไป จะต้องรีบแต่ง ด้วยอายุเข้าเขตต์แก่ชราแล้ว เวลาข้างหน้ายังมีน้อย ถึงชีวิตจะอยู่ได้นานไป ความสามารถที่จะแต่งหนังสืออาจจะเสื่อมลงได้ก่อน เมื่อคิดเห็นเช่นนั้น จึงได้นำความกราบบังคมทูลในโอกาสแรก ว่าถ้าจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพเจ้าเป็นผู้แต่งหนังสือพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ขอรับพระราชทานพระบรมราชานุญาตอ่านหนังสือราชการและจะลงมือแต่งแต่บัดนี้ไป ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตตามประสงค์ ข้าพเจ้าจึงได้ลงมือแต่งพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ อันนับว่าเป็นระยะที่ ๒ ตั้งแต่เดือนมีนาคม พ.ศ.๒๔๖๙ เป็นต้นมาด้วยประการฉะนี้

แต่การแต่งพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ในครั้งนี้ แต่งโดยกระแสนับสั่งแลได้รับพระราชทานพระราชูปถัมภ์ดังกล่าวมาแล้วสดวกดีกว่าแต่ก่อนด้วยได้จดหมายเหตุต่างๆ ซึ่งรักษาไว้ในกรมราชเลขาธิการมาอ่าน พบหนังสือซึ่งหาไม่ได้แต่ก่อนแลได้ความรู้ยิ่งขึ้นหลายเรื่อง จึงต้องรื้อหนังสือพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ซึ่งได้แต่งไว้คราวก่อนออกแต่งใหม่ มีความลำบากอยู่อย่างหนึ่งด้วยจดหมายเหตุที่ได้รับ บางเรื่องมีหลายฉบับแต่ความบางแห่งแตกต่างกันในที่เช่นนั้นจำต้องตัดสินใจเลือกเอาอย่างซึ่งเห็นว่าจะถูกต้อง บางที่ที่ตัดสินจะผิดไปได้บ้าง อีกประการหนึ่งเมื่อเริ่มแต่งคราวก่อนยังมีท่านผู้ได้รู้เห็นการจรรพจะไต่ถามได้มากด้วยกันมาถึงเวลานี้นับได้ว่าสิ้นผู้ที่เคยไต่ถามหมดแล้ว ที่เหลืออยู่บ้างความทรงจำก็มักจะผันเพี้ยนไปไม่เสมือนแต่ก่อนด้วยความชราครบบำ การที่อาศัยไต่ถามท่านผู้อื่น หน้าที่จะไม่เป็นประโยชน์ต่อไปได้เหมือนเช่นเป็นมาแล้วในหนหลัง จะได้อาศัยแต่หนังสือจดหมายเหตุ ประกอบกับความวิจารณ์เป็นสำคัญ

อนึ่งหนังสือพระราชพงศาวดารที่แต่งครั้งนี้ ข้าพเจ้าเอาตอนที่ได้แต่งไว้แล้วแต่ก่อน มาตรวจแก้ทำเป็นฉบับใหม่ และตั้งใจว่าเมื่อแต่งไปได้เพียงใดก็จะนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นคราวๆ ต่อไป ส่วนการที่จะตรวจแก้ไขให้เรียบร้อย ในขั้นที่สุดก็ดี แลการที่จะกำหนดว่าควรลงพิมพ์ได้เมื่อใดก็ดี ข้าพเจ้าขอถวายกิจนั้นไว้แล้วแต่จะทรงพระราชดำริห์เห็นสมควร

๓๖ ๓๖๓๓๓

วังวรดิศ

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๐

สมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์

รัชกาลที่ ๕

ตอนที่ ๑๑

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เสด็จเกลิงถวัลยราชสมบัติ

ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวาย เมื่อวันที่ ๑ พฤษภาคม พระพุทธศักราช ๒๔๗๐

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคตเมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ พระพุทธศาสนกาลล่วงแล้วได้ ๒๔๑๑ พรรษา ถ้าเทียบประติทินทางสุริยคติ ตรงกับวันที่ ๑ ตุลาคม คริสต์ศักราช ๑๘๖๘ นับวันนี้เป็นต้นรัชกาลที่ ๕ ในพระบรมราชจักรีวงศ์ ซึ่งได้ประดิษฐานดำรงกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร มหินทรายุธยา เป็นราชธานีสยามประเทศได้ ๘๗ ปี โดยนิยมน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชวรพระโรคไข้ป่า^(๑) เพราะเหตุเสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาหมดดวงที่ตำบลหว้ากอ แขวงเมืองประจวบคีรีขันธ์ เสด็จกลับมาถึงกรุงเทพฯ ได้ ๕ วันก็เกิดพระอาการประชวรไข้ เมื่อ ณ วันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๙ ค่ำ ตั้งแต่จับประชวรได้ไม่ช้า พระองค์ก็ทรงทราบโดยพระอาการว่า ประชวรครั้งนั้นเห็นจะเป็นที่สุดพระชนมายุสังขาร ได้ตรัสแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์กรมขุนพินิจประชานาถให้ทรงทราบ^(๒) ทั้งมีพระราชดำรัสสั่งพระราชประสงค์และพระราชทานพระบรมราโชวาทแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนพินิจประชานาถแล้ว จึงมีรับสั่งแก่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ อธิบดีกรมหมอ ว่าพระอาการประชวรครั้งนี้มากอยู่ ให้ประชุมแพทย์ปรึกษากันตั้งพระโอสถ และมีรับสั่งให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบาราบปรปักษ์ กับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ เสด็จเข้าอยู่ประจำกับหมอที่ในพระบรมมหาราชวัง

(๑) หมอบริดเลได้ตรวจพระอาการว่าเป็นไข้ไทฟอยด์

(๒) ข้อนี้เขียนตามที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัส

ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรเสด็จออกไม่ได้ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนชินนิตประชานาถก็เสด็จเข้าไปพยาบาลอยู่ข้างที่ ทรงพยาบาลสมเด็จพระบรมชนกนาถอยู่ได้ ๑ วัน พระองค์เองก็จับมีพระอาการไข้ ไม่ทรงสบาย แต่ถึงเวลาที่ยังอุตสาห์เสด็จเข้าไปเฝ้าพยาบาลอยู่ข้างที่ตามเคย ต่อถึงวันที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยกพระหัตถ์ลูบพระพักตร์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ เห็นร้อนผิปกติ ก็ทรงทราบว่าประชวรไข้ด้วย จึงตรัสสั่งให้เสด็จกลับไปพักรักษาพระองค์ที่พระตำหนักสวนกุหลาบ อย่าให้ทรงเป็นกังวลถึงการที่เข้าไปรักษาพยาบาลเลย ให้เร่งรักษาพระองค์ให้หาย สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ เสด็จกลับออกมาถึงพระตำหนัก พระโรคไข้ป่าก็กำเริบมากขึ้น ประชวรไข้ อยู่หลายวัน พอพระอาการไข้อยู่คลายก็เกิดพระยอดมีพิษขึ้นที่พระคอ พระอาการกลับทรุด ลงไปอีก จนถึงประชวรเพียบหนักอยู่เป็นหลายเวลาพระอาการจึงค่อยคลายขึ้น แต่พระกำลัง ยังอ่อนเพลียมากนัก จึงต้องปกปิดมิให้ทรงทราบพระอาการของสมเด็จพระบรมชนกนาถตลอดมา จนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต

ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรพระอาการทรุดลง โดยลำดับ^(๑) ครั้นถึงวันจันทร์ เดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ เป็นวันพระราชพิธีศรีสัจปานการ เสด็จออกไม่ได้ ชำราชากรประชุมถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม^(๒) แล้วจึงพร้อม

(๑) จดหมายเหตุเรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวรมีอยู่ ๒ ฉบับ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล ข้าหลวงเดิม เวลานั้นเป็นพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ จางวางมหาดเล็ก อยู่ในผู้หนึ่งซึ่งได้อยู่เฝ้ารักษาพยาบาลข้างที่) แต่งไว้ฉบับหนึ่ง เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ แต่งไว้ในตอนท้ายพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ อีกฉบับหนึ่ง ความที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์กล่าวนั้น เข้าใจว่าท่านคงถามมาจากผู้อื่น ด้วยตัวท่านเองเป็นเวลายุ่นอกราชการ ไม่ได้เข้าวัง จดหมายเหตุทั้ง ๒ ฉบับที่กล่าวมานี้ ความสำคัญคลาดเคลื่อนกันอยู่บางแห่ง แต่อ้างถึงพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐ เวลานั้นปรากฏพระนามว่า พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี เป็นผู้อยู่ประจำรักษาพยาบาลข้างที่เป็นนิจพระองค์หนึ่ง เป็นผู้เชิญกระแสรับสั่งออกมาข้างหน้าในเวลาเมื่อทรงประชวรนั้นเนื่องๆ เวลาข้าพเจ้าแต่งหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับนี้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ถึงพิราลัย เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงก็ถึงอสัญกรรมไปเสียแล้ว จะถามข้อสงสัยในจดหมายเหตุต่อท่านทั้ง ๒ นั้นไม่ได้ ข้าพเจ้าจึงกราบทูลถามกรมหลวงสมรรัตนฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ ในปีแรกที่เริ่มแต่งหนังสือนี้ ได้ความตามที่กรมหลวงสมรรัตนฯ ตรัสเล่า ข้าพเจ้าเห็นแม่นยำได้ความชัดเจนสิ้นสงสัย สมควรจะจดไว้ให้ปรากฏ ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวเนื้อความในหนังสือนี้ ตามที่ได้ทราบจากกรมหลวงสมรรัตนฯ เว้นไว้แต่แห่งใดที่ท่านไม่ทรงทราบ ข้าพเจ้าจึงกล่าวตามจดหมายเหตุของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง

(๒) แต่ก่อนถือน้ำ ๒ ครั้ง ถือน้ำตรุษเดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำครั้งหนึ่ง ถือน้ำสารทเดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำครั้งหนึ่ง

กันมาถวายบังคม ที่ในพระที่นั่งอนันตสมาคม อันเป็นท้องพระโรงอภิเนาวนิเวศ^(๑) และในที่นั่งพระราชวงศานุวงศ์ประชุมกันถือน้ำตามประเพณีที่ไม่เสด็จออกวัดฯ ในเวลาเมื่อพระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยประชุมพร้อมกันที่พระที่นั่งอนันตสมาคมนั้น^(๒) เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม ซึ่งเป็นหัวหน้าในข้าราชการทั้งปวง กล่าวในที่ประชุมว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรพระอาการมากอยู่ ทั้งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ก็ประชวรอยู่ด้วย ไม่ควรจะประมาท แล้วจึงสั่งให้จัดการรักษาพระบรมมหาราชวังกวาดซันขึ้นกว่าปกติ และให้ตั้งกองล้อมวงพระตำหนักสวนกุหลาบอันเป็นที่ประทับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอด้วย ตั้งแต่วันนั้นมาเจ้านายและเสนาบดีข้าราชการผู้ใหญ่ก็เข้ามาอยู่ประจำที่ในพระบรมมหาราชวัง

ถึง ณ วันอังคาร เดือน ๑๑ ขึ้น ๖ ค่ำ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้หาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ ซึ่งเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่โดยเจริญพระชนมายุกว่าพระองค์อื่น ๆ พระองค์หนึ่ง กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ซึ่งเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ในราชการพระองค์หนึ่ง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ อัครมหาเสนาบดีที่สมุหพระกลาโหม ซึ่งเป็นหัวหน้าในราชการทั้งปวงคนหนึ่งเข้าไปเฝ้าพร้อมกัน แล้วมีพระบรมราชโองการมอบพระราชกิจในการปกครองพระราชอาณาจักรให้ท่านทั้ง ๓ ปรีक्षाหาหรือกันบังคับบัญชาการต่างพระองค์ในเวลาทรงพระประชวร อย่าให้ราชการบ้านเมืองติดขัดผันแปร เป็นเหตุให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินได้รับความเดือนร้อน

และในวันอังคาร เดือน ๑๑ ขึ้น ๖ ค่ำนั้น มีรับสั่งให้ภูษามาลาเชิญหีบพระเครื่องมาถวาย ทรงเลือกพระประจำทองสายหนึ่ง อันเป็นของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก^(๓) กับพระธำมรงค์เพชรองค์หนึ่งให้พระราชโกษา^(๔) เชิญตามเสด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีไปพระราชทานสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนพิณิตประชานาถ พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีเสด็จออกมาทูลกรมหลวงวงศาธิราชสนิท และบอกเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์

(๑) พระอภิเนาวนิเวศอยู่ตรงที่สวนศิลาบัดนี้ เดิมเป็นส่วนที่เสด็จประพาสครั้งรัชกาลที่ ๒ ถึงรัชกาลที่ ๔ โปรดให้สร้างพระราชมณเฑียรขึ้นใหม่ ทำอย่างแบบตึกฝรั่ง มีชื่อพระที่นั่งหลายองค์ เรียกรวมกันว่า พระอภิเนาวนิเวศ ต่อมาเมื่อในรัชกาลที่ ๕ พระราชมณเฑียรหมู่นี้ชำรุดทรุดโทรมลง เพราะเป็นตึกมีเสาไม้เป็นโครง ไม้ผุเหลือที่จะซ่อมแซมให้คืนดี จึงต้องรื้อเสียทั้งหมด

(๒) พระที่นั่งอนันตสมาคมองค์แรก อยู่ตรงหลังพระที่นั่งสุทไธสวรรย์

(๓) พระประจำทองสายนี้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะสวรรคต จะพระราชทานพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอรณพ ซึ่งได้เป็นกรมหมื่นอดุมรัตนวชิ ในรัชกาลที่ ๕ แต่บังเอิญเจ้าพนักงานหยิบผิดสาย กรมหมื่นอดุมฯ ไม่ได้ไป จึงถือว่าเป็นของสริมงคลสำหรับแต่ผู้มีบุญญาภินิหาร

(๔) ชื่อ จัน ในรัชกาลที่ ๕ เป็นพระยา เป็นบิดาพระยาอุไทยธรรม (หรุ่น วัชรไทย์)

ซึ่งพร้อมกันอยู่ที่ท้องพระโรงพระที่นั่งอนันตสมาคมให้ทราบตามกระแสรับสั่ง กรมหลวงวงศาธิราชสนิท และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็ไปยังพระตำหนักสวนกุหลาบด้วย เวลานั้นปิดความไม่ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ทรงทราบว่า สมเด็จพระบรมชนกนาถประชวรพระอาการมาก เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงแนะนำพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีให้ทูลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ว่าของทั้ง ๒ สิ่งนั้นพระราชทานเป็นของขวัญ โดยทรงยินดีที่ได้ทรงทราบว่าพระอาการที่ประชวรค่อยคลายขึ้น เมื่อพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีไปทูลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ดำรัสถามว่าของขวัญเหตุใดจึงพระราชทานพระประคำพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกด้วย แต่ก็ไม่มีผู้ใดทูลตอบว่าอะไร เมื่อถวายสิ่งของแล้วต่างก็กลับมา ในเวลานั้นเห็นจะเป็นด้วยเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เห็นว่า พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีได้เสด็จออกไปทอดพระเนตรเห็นการที่จัดตั้งกองล้อมวงแล้วกลับเข้าไปข้างในก็คงจะกราบทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นเมื่อกลับมาถึง พระที่นั่งอนันตสมาคม เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กับกรมหลวงวงศาธิราชสนิทปรึกษากันว่าควรจะกราบทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงทราบถึงการที่จัดไว้จึงสั่งพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีเข้าไปกราบบังคมทูลว่าเจ้านายผู้ใหญ่กับเสนาบดีปรึกษากันเห็นว่าพระอาการที่ทรงพระประชวรมากอยู่ ไม่ควรจะประมาทแก่เหตุการณ์ ได้สั่งให้จัดการจุกช่องล้อมวงรักษาพระบรมมหาราชวังให้กวดขันขึ้น^(๑) และได้ตั้งกองล้อมวงรักษาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ที่พระตำหนักสวนกุหลาบด้วย เมื่อพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีกราบทูลความนี้ให้ทรงทราบ มีรับสั่งถามว่า ได้เห็นผู้คนล้อมวงที่สวนกุหลาบจริงหรือ และมีผู้หลักผู้ใหญ่ใครดูแลการล้อมวงอยู่ที่นั่น เมื่อได้ทรงทราบแล้ว จึงดำรัสสั่งให้พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีกลับออกไปทูลกรมหลวงวงศาฯ และแจ้งแก่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่า การที่จะสืบพระวงศ์สนองพระองค์นั้น ขอให้คิดมุ่งหมายเอาแต่ความเรียบร้อยมั่นคงของพระราชอาณาจักรเป็นประมาณ พระองค์ไม่ได้ตั้งพระราชหฤทัยมักใหญ่ ใฝ่สูงอย่างไรดอก ผู้ที่จะรับราชสมบัติจะเป็นน้องยาเธอก็ได้ หลานเธอก็ได้ ขอแต่ให้ได้ร่มเย็นเป็นสุขแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ พระชันษายังทรงพระเยาว์นัก จะทรงบังคับบัญชาราชการบ้านเมืองได้ละหรือ ขอให้คิดกันดูให้ดี เมื่อพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีเชิญพระกระแสดอกมาทูลกรมหลวงวงศาฯ และ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ท่านทั้งสองนั้นจึงเชิญ สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบาราบประบักษมาปรึกษา อีกพระองค์หนึ่ง แล้วสั่งให้เข้าไปกราบบังคมทูลว่าได้ปรึกษาเห็นพ้องกัน

(๑) ประเพณีการตั้งกองล้อมวงรักษาพระองค์เจ้านายพระองค์ใดในเวลาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประชวรหนักเป็นการแสดงว่าเจ้านายพระองค์นั้นจะเป็นผู้รับราชสมบัติ เคยตั้งกองล้อมวงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแต่ก่อน

ว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ สมควรจะรับรัชทายาทสืบสนองพระองค์ ราชการบ้านเมืองจึงจะเรียบร้อยเป็นปกติ ข้อซึ่งทรงปริวิตกว่ายังทรงพระเยาว์นั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบาราบปรบักรจะรับสนองพระเดชพระคุณ ช่วยดูแลประคับประคองในส่วนพระองค์มิให้เสื่อมเสียได้ เมื่อพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีนำความเข้าไปกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงปริวิตกว่าพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีจะเชิญพระกระแสรับสั่งออกไปแจ้งไม่ถูกต้องตามพระราชประสงค์ ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันพุธ เดือน ๑๑ ขึ้น ๗ ค่ำ จึงดำรัสสั่งให้พระยาศรีสุนทรโวหาร^(๑) เขียนกระแสรับสั่งพระราชทานให้พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีเชิญออกไปยังที่ประชุมพระราชวงศ์และเสนาบดีว่า ผู้ซึ่งจะครองราชสมบัติสืบพระราชวงศ์ต่อไปนั้น ให้ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ปรึกษากันแล้วแต่จะเห็นว่าเจ้านายพระองค์ใด จะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอก็ดี พระเจ้าลูกยาเธอก็ดี พระเจ้าหลานเธอก็ดี สมควรจะเป็นใหญ่ เมื่อพร้อมกันเห็นว่าพระองค์ใดจะปกครองรักษาแผ่นดินได้ ก็ให้ถวายราชสมบัติแก่พระองค์นั้นสืบสนองพระองค์ต่อไป กระแสรับสั่งซึ่งโปรดฯ ให้เขียนออกไปอ่านในที่ประชุมเสนาบดีนี้ หาปรากฏว่ามีคำที่ประชุมทูลสนองอย่างใดไม่

ในระหว่างนั้น เห็นจะเป็นด้วยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระปริวิตกถึงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ยิ่งขึ้น ด้วยเมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ประชวรพระอาการมากอยู่นั้น ไม่ได้ไปกราบบังคมทูลฯ ให้ทรงทราบ เพราะเกรงกันว่า ถ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบ ก็ทรงพระปริวิตกว่าจะถวายพระอาการจะทรุดหนักไป จึงปิดความเสีย ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ จึงโปรดฯ ให้พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีถวายปฏิญาณตนก่อนแล้วจึงดำรัสถามว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนพินิตประชานาถ ซึ่งรับสั่งเรียกว่า “พ่อใหญ่” นั้น ล้นพระชนม์เสียแล้วหรือยังมีพระชนม์อยู่^(๒) ขอให้กราบทูลแต่โดยสัตย์จริง ถ้าสิ้นพระชนม์เสียแล้วก็จะได้สิ้นห่วง พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีกราบบังคมทูลฯ ว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ นั้น เดิมประชวรไข้ ครั้นค่อยคลายพระยอดมีพิษขึ้นที่พระคอพระอาการมากอยู่คราวหนึ่ง แต่เดี๋ยวนี้ค่อยคลายขึ้นแล้วเป็นความสัตย์จริงดังนี้ มีพระราชดำรัสว่า ถ้าเช่นนั้นให้ไปทูลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ว่า ถ้าพระอาการค่อยคลายพอจะมาเฝ้าได้ ให้เสด็จมาเสียก่อนวันขึ้น ๑๕ ค่ำ ถ้ารอไปจนถึงวันแรม ๑ ก็จะได้แต่ทรงพระบรมศพไม่ทันสั่งเสียอันใด พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีเชิญกระแสรับสั่งออกมาทูลกรมหลวงวงศาฯ และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ท่านทั้งสองปรึกษากัน เห็นว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ พระกำลังยัง

(๑) ชื่อพัก รัชกาลที่ ๕ เป็นพระยา ต้นสกุล สาลักษณ์

(๒) ข้าพเจ้าเคยได้ยินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ ดำรัสเล่าตรงกัน

อ่อนนักร ถ้าเชิญเสด็จเข้าเฝ้าในเวลานั้นคงทรงพระโคกาดูรแรงกล้า น่ากลัวพระโรคจะกำเริบขึ้น เห็นควรระวังรักษา อย่าให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ มีภัยอันตรายจะดีกว่า จึงพร้อมกันห้ามมิให้ทูลให้ทรงทราบพระราชประสงค์ และให้กราบทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ พระอาการค่อยคลายแล้ว แต่พระกำลังยังอ่อนเพลียนัก เสนาบดีปรึกษากันเห็นว่ายังจะเชิญเสด็จมาเฝ้าไม่ได้

ในวันพุธเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำนั้น จึงมีรับสั่งให้พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์^(๑) จางวางมหาดเล็ก เข้าไปเฝ้าพร้อมกับพระยาบุรุษฯ ดำรัสถาม พระยาสุริยวงศไวยวัฒน์ว่า พระอาการสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ เดียวนี้เป็นอย่างไรบ้าง พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์กราบบังคมทูลว่า พระอาการค่อยคลายขึ้น แล้วตรัสถามต่อไปว่า การแผ่นดินเดี๋ยวนี้จัดกันอย่างไร พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์กราบบังคมทูลว่า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้บิดา เห็นว่าอาการที่ทรงพระประชวรมาก ได้ปรึกษากับพระราชวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ เห็นพร้อมกันว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนพิณิตประชานาถ เป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่ ควรจะรับสิริสมบัติสืบสนองพระองค์ต่อไป เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงได้สั่งเจ้าพนักงานตั้งกองล้อมวงที่พระตำหนักสวนกุหลาบหลายเวลา มาแล้ว มีพระราชดำรัสว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ พระชันษายังเยาว์จะทรงบังคับบัญชาราชการแผ่นดินอย่างไรได้ เกรงจะทำการไปไม่ตลอด เจ้านายผู้ใหญ่ที่ทรงพระสติปัญญาก็มีอยู่หลายพระองค์ พระองค์ใดสามารถจะว่าราชการแผ่นดินได้ จะเลือกพระองค์นั้นก็ควร อย่าให้เกิดเป็นภัยอันตรายแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ซึ่งยังทรงพระเยาว์อยู่ พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์กราบบังคมทูลว่า ถ้าไม่ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ขึ้นครองราชสมบัติ น่ากลัวจะมีเหตุร้ายไปภายนอก ด้วยคนทั้งหลายตลอดจนชาวนานาประเทศก็นิยมนับถือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนพิณิตประชานาถว่าเป็นรัชทายาท แม้สมเด็จพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ เอมเปอเรอฝรั่งเศสก็ได้มีพระราชสาส์นทรงยินดีประทานพระแสง มีจารึกยกย่องพระเกียรติยศเป็นรัชทายาทมาเป็นสำคัญ ถ้าไม่ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนพิณิตประชานาถขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อไป การภายนอกเห็นจะไม่ปกติเรียบร้อยได้ มีพระราชดำรัสว่า เมื่อเห็นพร้อมกันเช่นนี้ก็ตามใจ แล้วทรงชี้แจงต่อไปถึงครั้งเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มีได้รับสั่งให้หาสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์เข้าไปทรงฝากฝังสั่งเสียดราชการแผ่นดินรับสั่งให้หาแต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์แต่ยังเป็นจางวางมหาดเล็กเข้าไปทรงรับสั่ง ครั้งนี้พระองค์

(๑) พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร) เป็นบุตรเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ที่สมุหพระกลาโหมเวลานั้นบิดาของเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ คือเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ เป็นอัครบริจาริกาในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนพิณิตประชานาถ

ทรงประพฤติตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมิได้มีรับสั่งให้หาเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เข้ามาสั่งเสีย ให้พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์เป็นผู้รับสั่ง เมื่อจะขัดขวางอย่างใดก็จงปรึกษากับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้เป็นบิดาเถิด ไท่ไหนๆสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ก็เป็นเขย การที่ได้ปรึกษาเห็นพร้อมกันว่าจะให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ครองราชสมบัติต่อไปนั้น ขอทรงฝากฝังให้ช่วยกันทำนุบำรุงให้ดี อย่าให้มีเหตุการณ์เกิดขึ้นได้ การเปลี่ยนแปลงแผ่นดินใหม่ ถ้าไม่ระวังให้ดีจะเกิดรบพุ่งฆ่าฟันกัน ต้องระวังอย่าให้มีเหตุเช่นพระเสน่หามนตรี^(๑) ถ้าเกิดเหตุขึ้นเช่นนั้นจะอายเขา พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์กราบบังคมทูลฯ รับว่าจะไปคิดอ่านกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้บิดา สนองพระเดชพระคุณมิให้เกิดเหตุการณ์ขึ้นได้

ถึงวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เวลา ๕ โมงเช้า ดำรัสสั่งให้พระยาบุรุษฯ ออกไปเชิญเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม เจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายกเข้าไปเฝ้าถึงข้างที่พระบรมมหาราชวัง มีพระราชดำรัสว่า เห็นจะเสด็จสวรรคตในวันนั้น ท่านทั้ง ๓ กับพระองค์ได้ทำนุบำรุงประคับประคองกันมา บัดนี้กาลจะถึงพระองค์แล้วขอลาท่านทั้งหลายในวันนี้ ขอฝากพระราชโอรสธิดา อย่าให้มีภัยอันตรายหรือเป็นที่กีดขวางในการแผ่นดิน ถ้าจะมีความผิดสิ่งไรเป็นข้อใหญ่ขอแต่ชีวิตไว้ ให้เป็นแต่โทษเนรเทศ ขอท่านทั้ง ๓ จงเป็นที่พึ่งแก่พระราชโอรสธิดาต่อไปด้วยเถิด ท่านทั้ง ๓ เมื่อได้ฟังก็พากันร้องไห้สออีกสะอื้นด้วยอาลัย จึงดำรัสห้ามว่า อย่าร้องไห้ ความตายไม่เป็นอัศจรรย์อันใด ย่อมมียอมเป็นเหมือนกันทุกรูปทุกนาม ผิดกันแต่ที่ตายก่อนและตายทีหลัง แต่ก็อยู่ในต้องตายเหมือนกันทั้งสิ้น บัดนี้เมื่อกาลมาถึงแล้ว จึงได้ลาท่านทั้งหลาย แล้วมีพระราชดำรัสต่อไปว่า มีพระราชประสงค์จะตรัสสั่งด้วยราชการแผ่นดิน แต่จะทรงสมาทานเบญจศีลเสียก่อน ครั้นทรงสมาทานศีลแล้ว ตรัสภาษาอังกฤษหลายองค์ แล้วจึงมีพระราชดำรัสว่า ที่พูดภาษาอังกฤษนี้ เพื่อจะให้ท่านทั้งหลายเห็นว่าสติสัมปชัญญะยังเป็นปกติ ถึงภาษาอื่นมิใช่ภาษาของ

(๑) เหตุเรื่องพระเสน่หามนตรีนั้น คือ เจ้าพระยานคร (น้อยกลาง) ถึงอสัญกรรมในรัชกาลที่ ๔ พระเสน่หามนตรี (หนูพร้อม) เป็นบุตรใหญ่อายุยังเยาว์ ยังไม่ได้บวช มีผู้ซึ่งเป็นเชื้อพระวงศ์ของเจ้าพระยานคร (น้อย) คิดปรารภจะให้เป็นพระยานครศรีธรรมราชหลายคน แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริจะโปรดฯ ให้พระเสน่หามนตรีเป็นพระยานครฯ จึงรอการตั้งเจ้าพระยานครไว้ ครั้นพระเสน่หามนตรีมีอายุครบอุปสมบท เข้ามาบวชอยู่ที่วัดพิชัยญาติการามเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐ คืบวันหนึ่งพระเสน่หามนตรีไหว้พระอยู่ในกุฏิ มีผู้ร้ายเอาปืนยิงเข้าไปทางช่องฝา บังเอิญปืนลั่นออกมาเมื่อขณะพระเสน่หามนตรีกราบพระ กระสุนปืนเข้าไป จึงไม่ถูกการไต่สวนต่อมาก็ไม่ได้ตัวผู้ร้าย พอพระเสน่หามนตรีลาสิกขา ก็ทรงตั้งให้เป็นพระยานครฯ อยู่มาจนชราได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี เมื่อในรัชกาลที่ ๕

ตนก็ยังทรงจำได้ด้วยสติยังดีอยู่ ท่านทั้งปวงจะได้สำคัญในข้อความที่จะสั่ง ว่ามิได้สั่งโดยพื้นเพื่อน เมื่อตรัสประกาศดังนี้แล้ว จึงมีพระราชดำรัสต่อไปว่า ท่านทั้ง ๓ กับพระองค์ได้ช่วยกันทำนุบำรุงแผ่นดินมาได้อยู่เย็นเป็นสุขตลอดมาจนถึงเวลานี้พระชนมายุ ถ้าสิ้นพระองค์ล่วงไปแล้ว ขอให้ท่านทั้งปวงจงช่วยกันทำนุบำรุงแผ่นดินต่อไปให้เรียบร้อย ให้สมณพราหมณ์อาณาประชาราษฎร ได้พึงอยู่เย็นเป็นสุขทั่วกัน ขอให้ทูลพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ให้เอาเป็นพระธุระรับฎีกาของราษฎรอันมีทุกข์ร้อน ให้ร้องได้สะดวกเหมือนพระองค์ได้ทรงเป็นพระธุระรับฎีกามาแต่ก่อน^(๑) อนึ่ง ผู้ซึ่งจะเป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบพระบรมวงศ์ไปภายหน้านั้น ให้ปรึกษากันเลือกดูแต่ที่สมควร จะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอก็ตาม พระเจ้าลูกยาเธอ หรือพระเจ้าหลานเธอก็ตามเมื่อปรึกษาเห็นพร้อมกันว่าพระองค์ใดมีปรีชาสามารถควรจะรักษาแผ่นดินได้ก็จงยกพระองค์นั้นขึ้น จะได้ทำนุบำรุงแผ่นดิน ให้พระราชวงศานุวงศ์ข้าราชการและอาณาประชาราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขต่อไป อย่าได้หันเหินเอาโดยเห็นว่าจะชอบพระราชฤทัยเป็นประมาณเลย เอาแต่ความดีความเจริญของบ้านเมืองเป็นประมาณเถิด มีพระราชดำรัสสั่งดังนี้แล้ว ก็มิได้ตรัสสั่งถึงราชการแผ่นดินอีกต่อไป เวลาเย็นวันนั้นมีรับสั่งให้พระยาศรีสุนทรโวหารเขียนพระราชดำรัสทรงขมาและลาพระสงฆ์ ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์เป็นภาษามคธแล้วให้พระยาศรีสุนทรโวหารเชิญไปพร้อมด้วยเครื่องสักการะ ไปอ่านในที่ประชุมพระสงฆ์ มีกรมหมื่นบวรรังษีสूरियพันธ์เป็นประธาน ที่ในพระวิหารหลวงวัดราชประดิษฐ์ เมื่อเวลาค่ำก่อนพระสงฆ์ทำพิธีปวารณา พอถึงเวลา ๙ นาฬิกา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ณ พระที่นั่งภาณุมาศจรัญ

จดหมายเหตุทรงพระประชวร ยังมีความข้ออื่นอีก ปราภฏอยู่ในท้ายพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ คัดเนื้อความมากล่าวไว้ในที่นี้เฉพาะแต่ข้อความอันเกี่ยวเนื่องด้วยเรื่องพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕

(๑) ประเพณีราษฎรถวายฎีกามาแต่ก่อน เป็นที่เข้าใจกันว่า ถ้าใครมีความทุกข์ร้อนให้เข้าไปตักลงใบหนึ่งซึ่งแขวนไว้ที่ทิมดาบกรมวัง เมื่อเสียดลงถึงพระกรรณ ก็โปรดฯ ให้ราชบุรุษออกมารับฎีกา เรียกกันว่า “ตักลงร้องฎีกา” เห็นจะเป็นประเพณีมาแต่โบราณ แต่ตามการที่เป็นจริงไม่มีใครกล้าเข้าไปตักลงร้องฎีกา ถ้ามีทุกข์ร้อนจะถวายฎีกา ก็ถวายในเวลาเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปยังที่ไหนๆ นอกพระราชวัง เมื่อในรัชกาลที่ ๓ มิใคร่จะมีเวลาเสด็จไปไหน ราษฎรที่ถูกผู้มียอำนาจกดขี่ข่มเหงจะถวายฎีกาได้ด้วยยาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบพฤติการณ์อันนี้มาแต่พระองค์ยังทรงผนวชอยู่ ครั้งเสด็จผ่านพิภพ จึงเอาพระราชฤทัยใส่ที่จะเสด็จฯ ออกพระราชทานโอกาสให้ราษฎรถวายฎีกาได้โดยสะดวกมาตลอดรัชกาล

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ก็สั่งให้เจ้าพนักงานล้อมวงรักษาพระราชมนเทียรทั้งข้างหน้าข้างใน แล้วสั่งให้นิมนต์พระสงฆ์ ราชอาณาจักรนานุกรมรวม ๒๕ รูป มีกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์เป็นหัวหน้า มานั่งเป็นประธานในที่ประชุมพระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ ซึ่งประชุมกันอยู่ในพระที่นั่ง อนันตสมาคม

พระราชวงศานุวงศ์ซึ่งประทับอยู่ในที่ประชุมเวลานั้น พระเจ้าน้องยาเธอ ๗ พระองค์คือ ๑ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ ๒ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ๓ กรมหมื่นถาวรรวยศ ๔ กรมหมื่นวรศักดิ์พิศาล ๕ กรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ ๖ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ ๗ สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ ๖ พระองค์^(๑) คือ ๑ กรมหมื่นภูมินทรภักดี ๒ กรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ ๓ กรมหมื่นภูดิศราชฤทธิ ๔ กรมหมื่นภูวณยานฤเบนทราธิบดี ๕ กรมหมื่นอักษรสารโสภณ ๖ กรมหมื่นเจริญผลพุลสวัสดิ์ พระเจ้าบวรวงศ์เธอ ๓ พระองค์ คือ ๑ กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ ๒ กรมหมื่นอนันตการฤทธิ ๓ กรมหมื่นสิทธิสุขุมการ นอก จากนี้พระเจ้าลูกเธอที่เป็นชั้นใหญ่ที่ทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ ๗ พระองค์คือ ๑ พระองค์เจ้า กฤษฏาภินิหาร ๒ พระองค์เจ้าคัคณางคยกุล ๓ พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ ๔ พระองค์เจ้าทวี ถวัลยลาภ ๕ พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่ ๖ พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์ ๗ พระองค์เจ้า กมลลาศเลอสรรรค์ เจ้านายทั้งปวงนี้เวลาประชุมประทับทางด้านตะวันตก แต่ตรงหน้าพระแท่น เศวตฉัตรเรียงไปข้างด้านเหนือ ข้างด้านเหนือพระสงฆ์นั่ง กรมหมื่นบวรรังษีฯ ประทับเป็น ประธานอยู่ข้างหน้า ส่วนพระสงฆ์ที่มานั่งในที่ประชุม นั้น มีพระราชคณะ ๒ รูป คือพระสาสน โสภณ (สา) วัดราชประดิษฐ์ ๑ พระอมรโมลี (นพ) วัดบุปผาราม ๑ นอกนั้นเป็นฐานานุกรมและ เปรียญ ล้วนคณะธรรมยุติกามาประชุมฟังพระอาการอยู่ที่วัดราชประดิษฐ์ทุกๆวัน^(๒) สังฆการี ไปนิมนต์จึงได้มาพร้อมกันโดยเร็ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สั่งให้นิมนต์พระราชาคณะ ฝ่ายมหา นิกายด้วย แต่มาไม่ทันประชุม ส่วนขุนนางนั้นนั่งด้านตะวันออก จางวางมหาดเล็กอยู่ทางด้าน ใต้ ขุนนางผู้ใหญ่ที่เข้าประชุมเวลานั้น ข้าราชการฝ่ายพระบรมมหาราชวังคือ ๑ เจ้าพระยา ศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ที่สมุหพระกลาโหม ๒ เจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุณยรัตพันธุ์)

(๑) เมื่อในรัชการที่ ๔ โปรดให้ใช้ค่านำพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พึ่งมาเปลี่ยนเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๓ และใช้ค่านำพระนามเจ้านายวังหน้าว่า ราชวรวงศ์เมื่อในรัชกาลที่ ๖

(๒) ด้วยเป็นสถานศิษย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพราะพระองค์ทรงตั้งลัทธิธรรม ยุติกาแต่เดิมมา

เจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)

ที่สมุหนายก ๓ พระยามหาอำมาตย์ (ลมั่ง สนธิรัตน์) ๔ พระยาราชนิกิตี (ช้าง เทพหัสดินทร
ณ อยุธยา) ๕ พระยาศรีพิพัฒน์ (แพ บุนนาค) ๖ พระยาเพชรพิชัย (หนู เกตุทัต) ๗
พระยาสิทธิราชเดโช (พิณ) ๘ พระยาสิทธิราชฤทธิไกร (บัว) ๙ พระยาราชวรานุกูล (บุญรอด
กัลยาณมิตร) ๑๐ พระยาเทพประชุม (ท้วม บุนนาค)^(๑) ๑๑ พระยาอภัยรณฤทธิ์ (เฉย
ยมาภัย) ๑๒ พระยาอนุชิตชาญชัย (อุ้น) ๑๓ พระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ (วร บุนนาค) ๑๔
พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (เพ็ง เพ็ญกุล) ๑๕ พระยาศรีเสาวราช (ภู) ข้าราชการผู้ใหญ่ฝ่าย
พระบวรราชวัง ๑๖ เจ้าพระยามุขมนตรี (เกต สิงหนณี) ๑๗ พระยามณเฑียรบาล (บัว) ๑๘
พระยาเสนาภูเบศ (กรับ บุญยรัตพันธุ์) ๑๙ พระยาศิริโอศวรรย์ ๒๐ พระยาสุรินทรราชเสนี
(ชื่น กัลยาณมิตร)^(๒) นอกจากขุนนางผู้ใหญ่ ยังมีเจ้ากรมปลัดกรมตำรวจขัดกระบี่ นั่งประจำ
อยู่ข้างหลังเสนาบดีข้างมุขตะวันออกอีกหลายคน แต่ไม่ได้มีหน้าที่ในการประชุม

พอเวลาเที่ยงคืนที่ประชุมพร้อมกันแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ลุกขึ้นนั่งคุกเข่าประสานมือ
หันหน้าไปทางเจ้านาย กล่าวในท่ามกลางประชุมว่าด้วยพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎฯ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตเมื่อเวลายาม ๑ บัดนี้แผ่นดินว่างอยู่ การสืบพระราช
สันตติวงศ์ตามราชประเพณีเคยมีมาแต่ก่อนนั้น เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกจะเสด็จสวรรคต ได้ทรงมอบราชสมบัติพระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช กรม
พระราชวังบวรสถานมงคล คือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ครั้งเมื่อพระบาท
สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจะสวรรคต ไม่ได้ทรงสั่งมอบราชสมบัติแก่เจ้านายพระองค์
ใด ด้วยอาการพระโรคติดตรัสสั่งไม่ได้ เสนาบดีจึงพร้อมกันถวายราชสมบัติแก่พระบาทสม
เด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้งเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จสวรรคต
มีรับสั่งคืนราชสมบัติแก่เสนาบดี ตามแต่จะปรึกษากันให้เจ้านายพระองค์ใดเป็นพระเจ้าแผ่นดิน
พระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีปรึกษากัน ถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ในครั้งเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรอยู่ ได้มี
รับสั่งให้หากรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์และเจ้าพระยาภูธราภัยเข้าไปเฝ้า
พระราชทานพระบรมราชานุญาตไว้ว่า ผู้ที่จะดำรงรักษาแผ่นดินต่อไปนั้นให้พระราชวงศานุวงศ์
และข้าราชการปรึกษาหารือ สุดแต่จะเห็นพร้อมกันว่าพระราชวงศ์พระองค์ใดจะเป็นพระเจ้า

(๑) คือเจ้าพระยาภาณุวงศ์ ท่านว่าตัวท่านก็ได้อยู่ในที่ประชุม แต่ในจดหมายเหตุอาลักษณ์หาปรากฏ
ชื่อไม่

(๒) เสนาบดีที่มีตัวอยู่แต่ไม่ได้ปรากฏว่าได้อยู่ในที่ประชุม ๓ คน คือ เจ้าพระยายมราช (แก้ว สิงหนณี)
เห็นจะป่วย เจ้าพระยาธรรมา (บุญศรี ต้นสกุล บุรณศิริ) เจ้าพระยาพลเทพ (หลง) ขราชทูตพลภาพทั้ง ๒ คน

น้องยาเธอ หรือพระเจ้าลูกยาเธอพระเจ้าหลานเธอซึ่งทรงพระสติปัญญาอรอบรู้สรรพสิ่งทั้งปวงสมควรจะปกป้องสมณพราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎร์ได้ ก็ให้ยกพระราชวงศ์พระองค์นั้นขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน พระองค์มิได้ทรงรังเกียจ บัดนี้ท่านทั้งหลายทั้งปวงบรรดาอยู่ในที่ประชุมนี้จะเห็นว่าเจ้านายพระองค์ใด สมควรจะเป็น ที่พึงแก่พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการและอาณาประชาราษฎร์ดยุคเชษฐาได้ ก็ให้ว่าขึ้นในท่ามกลางประชุมนี้ อย่าได้มีความหวาดหวั่นเกรงขามเลย

ขณะนั้นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ ซึ่งมีพระชนมายุยิ่งกว่าพระราชวงศานุวงศ์ทั้งปวง จึงเสด็จลุกคุกพระชงฆ์หันพระพักตร์ ไปทางข้างตะวันออก ประสานพระหัตถ์ตรัสขึ้นในท่ามกลางประชุมว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระเดชพระคุณได้ทรงทำนุบำรุงเลี้ยงพระบรมวงศานุวงศ์และมุขมนตรีผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงมาเป็นอันมาก พระคุณเหลือล้น ไม่มีสิ่งใดจะทดแทนให้ถึงพระคุณได้ ขอให้ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพิริยดิศประชาชาติ ซึ่งเป็นพระราชโอรส พระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน เหมือนหนึ่งได้ทดแทนพระคุณพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อกรมหลวงเทเวศร์ฯ ตรัสดังนี้แล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงถามที่ประชุมเรียงพระองค์เจ้านายและเรียงตัวข้าราชการผู้ใหญ่ แต่ส่วนพระถามเฉพาะกรมหมื่นบวรวิชัยฯ พระองค์เดียว ถามตั้งแต่กรมหลวงวงศาฯ เป็นต้นมา ทุกพระองค์ทุกท่านประสานพระหัตถ์และประสานมือยกขึ้นรับว่า “สมควร” เมื่อเห็นชอบพร้อมกันแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงอาราธนาพระสงฆ์สวดชยันโต และถวายอดิเรก^(๑)

เมื่อประชุมพร้อมกันถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนพิริยดิศประชาชาติแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงกล่าวถามต่อไปในที่ประชุมว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรอยู่นั้น ท่านได้กราบบังคมทูลฯ ให้ทรงทราบว่าจะถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนพิริยดิศประชาชาติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่าทรงพระวิตกอยู่ด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ พระชันษายังทรงพระเยาว์ จะไม่ทรงสามารถว่าราชการแผ่นดินให้ร่มเย็นเป็นสุขแก่พระราชวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาทสมณพราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎร์ได้ดังสมควร พระกระแสที่ทรงพระปริวิตกเช่นนี้ จะคิดอ่านกันอย่างไร

(๑) ประเพณีถวายอดิเรกนั้น แต่เดิมถึงพระเจ้าแผ่นดินยังไม่ได้ราชาภิเษกก็ถวายได้ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงบัญญัติว่า ควรจะถวายต่อเมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้ราชาภิเษกแล้ว ยังเป็นประเพณีมาจนทุกวันนี้ การที่ถวายอดิเรกในที่ประชุมครั้งนั้นกลับไปใช้ประเพณีเดิม

กรมหลวงเทเวศร์ฯ ตรัสว่า ขอให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่าราชการแผ่นดินไปว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ จะทรงผนวชพระ^(๑) เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ถามความข้อนี้แก่ที่ประชุม ก็ให้อนุมัติเห็นสมควรพร้อมกัน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงว่า ส่วนตัวท่านเองนั้นก็รับสนอง พระเดชพระคุณโดยเต็มสติปัญญา แต่ในเรื่องการพระราชพิธีต่างๆ ท่านไม่สู้เข้าใจ ขอให้ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนบาราบปรปักษ์ช่วยในส่วนการพระราชนิเวศน์ด้วยอีกพระองค์หนึ่ง ที่ประชุมก็ อนุมัติเห็นชอบด้วย

เมื่อเสร็จการปรึกษาตอนถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าฯ กรมขุน พินิตประชานาถแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงกล่าวขึ้นอีกว่าแผ่นดินที่ล่วงแล้วแต่ก่อนๆ มา มีพระมหากษัตริย์แล้วก็ต้องมีพระมหาอุปราชฝ่ายหน้าเป็นเยี่ยงอย่างมาทุกๆ แผ่นดิน ครั้งนี้ ที่ประชุมจะเห็นควรมีพระมหาอุปราชฝ่ายหน้าด้วยหรือไม่

กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์เสด็จลุกคุกพระชงฆ์ประสานพระหัตถ์ตรัสขึ้นอีกว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มี พระเดชพระคุณมาแก่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทเป็นอันมาก ควรจะคิด ถึงพระเดชพระคุณของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ยกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญพระโอรส พระองค์ใหญ่ ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล สสนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระ ปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหมื่นบวรวิชัยชาญก็ทรงชำนาญการต่างๆ ซึ่งได้ทรงศึกษาตาม แบบอย่างพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จะได้ทรงปกครองพวกข้าไทยฝ่ายพระราชวัง บวร และคงจะเป็นความยินดีของพวกวังหน้าด้วย

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ถามที่ประชุมเรียงไปตั้งแต่ก่อน โดยมากรับว่า “สมควร” หรือ ให้อนุมัติโดยอาการไม่คัดค้าน แต่กรมขุนวรจักรฯ ตรัสขึ้นว่า “ผู้ที่จะเป็นตำแหน่งพระราช โองการมีอยู่แล้ว ตำแหน่งพระมหาอุปราชควรแล้วแต่พระราชโองการจะทรงตั้ง เห็นมิใช่กิจ ของที่ประชุมที่จะเลือกพระมหาอุปราช” เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ชักใช้กรมขุนวรจักรฯ ว่าเหตุใด จึงขัดขวาง กรมขุนวรจักรฯ ทรงชี้แจงต่อไปว่า เห็นราชประเพณีที่เคยมีมาแต่ก่อน ครั้งรัชกาลที่ ๑ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จปราบดาภิเษก ก็ทรงตั้งสมเด็จพระ อนุชาธิราชเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล รัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า นภลัย ก็ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นกรมพระราชวังบวร ถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระ

(๑) คือเมื่อพระชันษาครบ ๒๐ ในปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖

พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงตั้งกรมหมื่นศักดิ์พลเสพย์ เป็นกรมพระราชวังบวรมาในรัชการที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นเคยทรงตั้งมาทุกรัชกาล จึงเห็นว่ามีใช้หน้าที่ของที่ประชุมจะเลือกพระมหาอุปราช เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ขัดเคือง ว่ากล่าวกรมขุนวรจักรฯ ต่างๆ ลงที่สุดทูลถามว่า “ที่ไม่ยอมนั้นอยากจะเป็นเองหรือ ” กรมขุนวรจักรฯ จึงตอบว่า “ถ้าจะให้ยอมก็ต้องยอม” การก็เป็นตกลง เป็นอันที่ประชุมเห็นสมควรที่กรมหมื่นบวรวิชัยชาญจะเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงอาราธนาให้พระสงฆ์สดขยันโตและอดิเรกอีกครั้งหนึ่ง^(๑)

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กล่าวในที่ประชุมต่อไปว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบาราบปรบักษ์ ทรงพระสติปัญญาารอบรู้ราชการแผ่นดิน ด้วยได้เคยทำราชการในกรมวังมาช้านานถึง ๒ แผ่นดิน ขอให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบาราบปรบักษ์ สำเร็จราชการพระคลังมหาสมบัติและพระคลังต่างๆ และสำเร็จราชการในราชสำนัก เป็นผู้อุปถัมภ์ในส่วนพระองค์พระเจ้าแผ่นดินด้วย ที่ประชุมก็เห็นชอบพร้อมกัน เป็นเสร็จการประชุมเวลาราว ๗ ทุ่มเศษ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงให้อาลักษณ์จดคำปรึกษาแล้วนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายแต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจ้าฟ้าฯ กรมขุนพินิตประชานาถ ดังนี้^(๒)

(๑) เรื่องตอนประชุมถวายราชสมบัติที่กล่าวมานี้ ได้ทูลถามกรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร ท่านตรัสเล่าให้ฟังด้วยเวลานั้นท่านทรงผนวชเป็นสามเณรได้ประทับอยู่ในที่ประชุม ทรงจำความที่กล่าวกันในที่ประชุมได้ถ้วนถี่ละเอียดกว่าจดหมายเหตุที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์และเจ้าพระยามหินทรฯ ได้จดไว้ เนื้อความก็ไม่เคลื่อนคลาดกัน ความในจดหมายเหตุของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์และเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง กล่าวถึงการเลือกกรมพระราชวังบวรฯ แต่ตอนปลายว่าที่ประชุมยอมพร้อมกัน เห็นจะเป็นเพราะแต่งหนังสือในเวลาที่ผู้ซึ่งเกี่ยวข้องยังอยู่จึงไม่กล้ากล่าวถึงการที่มีผู้คัดค้าน แต่ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ทั้งเจ้านายและขุนนางผู้อยู่ในที่ประชมนั้น ท่านเล่าเป็นอย่างที่กล่าวมานี้ทราบด้วยกันโดยมาก ต่อมาได้ฟังเจ้าพระยาภาณุวงศ์ฯ เล่าเมื่อก่อนท่านจะสัจกรรมไม่ช้านักอีกครั้งหนึ่งว่าการเลือกกรมพระราชวังบวรฯ ครั้งนั้น ถ้อยคำที่กรมหลวงเทเวศร์ฯ ตรัส เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จดถวายให้เจ้าพระยารัตนาธิเบศร (พุ่ม) แต่ยังเป็นขุนสมุทโคจรนั่งเขียนที่พระทวารเมื่อก่อนเวลาประชุม และในเมื่อปรึกษากันนั้นในข้อจะถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นยินยอมพร้อมกันด้วยความยินดีจริง แต่เมื่อเลือกพระมหาอุปราช ท่านสังเกตดูผู้ที่อยู่ในที่ประชุมไม่เห็นชอบโดยมาก ที่ยอมเป็นด้วยกลัวเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เท่านั้น

(๒) คำปรึกษานี้ได้มาแต่กรมราชเลขาธิการ และการที่เขียนคำปรึกษาขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายเช่นนี้ ทำตามเยี่ยงอย่างครั้งรัชกาลที่ ๓ และ รัชกาลที่ ๔

“ศรีศุภกัมสดุ พระพุทธศักราชอดีตกาล สมัยสหัสตสังวัจจร จตุสตาธฤกเอกาทศสังวัจจรปัตยุบันกาล มังกรสังวัจจรอัสยุฆมาศศุกรปักษบรรณลิตยดิถีศุรวาร บริเฉทกาล อุกฤษฐ์เวลา ๔ ทุ่มทุติยบาท

กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ พระราชาคณะ พระวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาท ผู้ใหญ่ผู้น้อยปรึกษาพร้อมกัน กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ พระสาสนโสภณ พระอมรโมลี พระราชาคณะคามวาสีและอรัญวาสี กับพระครูฐานานุกรมเปรียญทั้งปวงฝ่ายข้างพุทธจักร และฝ่ายข้างพระราชอาณาจักร กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท กรมหมื่นถาวรวรยศ กรมหมื่นวรศักราชพิศาล กรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ กรมหมื่นภูมินทรภักดี กรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ กรมหมื่นภูบดีราชหฤทัย กรมหมื่นภูวณัยนฤเบนทรธิบาล กรมหมื่นอักษรสารโสภณ กรมหมื่นเจริญผล พูลสวัสดิ์ กรมหมื่นอนันตการฤทธิ กรมหมื่นสิทธิสุขุมการ พระวงศานุวงศ์ผู้น้อยที่ยังไม่ได้กรมกับข้าทูลละอองฯ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม ท่านเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก พระยาอำมาตย์ พระยาราชนิกิตี พระยาศรีพิพัฒน์ พระยาเพ็ชรพิชัย พระยาสิทธิราชเดโช พระยาสีหราชฤทธิไกร พระยาราชวรานุกูล (พระยาเทพประขุน) พระยาอภัยรณฤทธิ พระยาอนุชิตชาญชัย พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ พระยาศรีเสาวราช ท่านเจ้าพระยามุขมนตรี พระยามณเฑียรบาล พระยาเสนาภูเบศร์ พระยาศิริโอศวรรย์ พระยาสุรินทรราชเสนี และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารและพลเรือนทั้ง พระพุทธจักรและพระราชอาณาจักร ประชุมในพระที่นั่งอนันตสมาคมปรึกษาพร้อมกันว่า พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสู่สวรรคตแล้ว และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพิริยดิถีประชาเนถ ทรงกอบปรด้วย พระวิบูลย์ปริชาญาณสุขุมภาพ และทรงพระสติปัญญาพระเมตตามหาปรกมอันประเสริฐ สามารถเป็นบรมศาสนูปถัมภกพระพุทธศาสนา สมควรที่จะดำรงราชสมบัติปกป้องพระมหานครขอบชัณฑเสมาสมณพราหมณาประชาราษฎร์ให้อยู่เย็นเป็นสุขได้ด้วยพระบุญฤทธิมหาบารมีอันล้ำสมมา หากผู้จะเสมอมิได้ จึงกราบทูลอัญเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพิริยดิถีประชาเนถ ขึ้นผ่านพิภพมไหศวรรยาธิปติ ถวัลยราชประเพณีสืบศรีสุริยสันตติวงศ์ ดำรงพิภพมณฑล สกลกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์มหินทราโยธยา มหาติลกภพนพรัตนราศี มหานครบวรราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศมหาสถาน อันอำพนด้วยสามนตประเทศ นานามหาไพบุลย์พิศาลราช เจ้าสีมาอาณาเขตมณฑลทั้งปวง โดยบูรพประเพณีพระมหากษัตริราชเจ้าสืบๆ มา”

ในกลางคืนวันนั้น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สั่งให้ตั้งกองล้อมวงที่วังใหม่เหนือพระราชวังบวร อันเป็นที่ประทับกรมหมื่นบวรวิชัยชาญอีกแห่งหนึ่ง^(๑) และสั่งให้เชิญเสด็จพระองค์เจ้าเนรคค์คณางคยุคลกับพระองค์เจ้าเนรทวิถวัลยลาภลาภนวช เพื่อจะได้ประคองพระโกศพระบรมศพในกระบวนแห่เมื่อวันรุ่งขึ้น^(๒)

ณ วันศุกร์ เดือน ๑๑ แรมค่ำ ๑ เจ้าพนักงานจัดเตรียมการทรงสการพระบรมศพ และเตรียมกระบวนแห่และที่ประดิษฐานพระบรมศพพร้อมเสด็จพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยประชุมกัน ณ พระที่นั่งอนันตสมาคมแต่เวลาเช้า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงให้พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ไปเชิญสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจ้าฟ้ากรมขุนพิณิตประชานาถ ที่พระตำหนักสวนกุหลาบ^(๓) ในเวลานั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ พระกำลังยังอ่อนเพลียมาก ด้วยทรงพระประชวรมากกว่าเดือน และข้าพระสบทรงโคกคัลย์แรงกล้า ไม่สามารถจะทรงพระราชดำเนินได้ ต้องเชิญเสด็จทรงพระเก้าอี้หามขึ้นไปจนในพระที่นั่งภาณุมาศจรัญที่ทรงพระบรมศพ พอทอดพระเนตรเห็นพระบรมศพสมเด็จพระบรมชนกนาถ ได้แต่ยกพระหัตถ์ขึ้นถวายบังคมเท่านั้น แล้วก็ทรงสลบนิ่งแนไป เจ้านายผู้ใหญ่ซึ่งเสด็จอยู่ที่นั่นกับหมอที่ตามเสด็จกำกับเข้าไปช่วยกันแก้ไขพอฟื้นคืนได้สมประฤติ แต่พระกำลังยังอ่อนนัก ไม่สามารถจะเคลื่อนพระองค์จากพระเก้าอี้ได้ จึงมีรับสั่งขอให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมขุนบาราบปรปักษ์ ถวายน้ำสรองเครื่องพระบรมศพแทนพระองค์ เจ้านายผู้ใหญ่เห็นว่าจะให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ที่นั่นต่อไป เกรงพระอาการประชวรจะกลับกำเริบขึ้น จึงสั่งให้เชิญเสด็จมายังพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ซึ่งได้จัดห้องในพระฉากข้างด้านตะวันออก ไว้เป็นที่ประทับระหว่าง

(๑) วังใหม่ที่กล่าวนี้อยูริมคลองโรงไหมฝั่งเหนือ ตรงที่สร้างโรงพยาบาลทหารบกบัดนี้

(๒) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจำนงจะให้พระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมีกับเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ ประคองพระโกศพระบรมศพ ได้ดำรงสั่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจ้าฟ้ากรมขุนพิณิตประชานาถ แต่วันแรกทรงพระประชวร ผู้อื่นหาได้ทราบพระราชประสงค์ไม่แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ มาประชวรเสียด้วยตลอดมา การเรื่องนี้จึงมิได้เป็นไปตามพระราชประสงค์ ในเวลานั้นพระเจ้าลูกยาเธอที่โสกันต์แล้ว ทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ทั้ง ๗ พระองค์ ที่เลือก ๒ พระองค์นั้น เพราะพระองค์เจ้าคคณางคยุคล (คือกรมหลวงพิชิตปรีชากร) เป็นหลานยกของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม พระองค์เจ้าทวิถวัลยลาภ (คือกรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์) เป็นหลานตัวเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก

(๓) การที่ให้พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ไปเชิญเสด็จนั้น ทำตามแบบอย่างครั้งเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จผ่านพิภพ สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ เวลานั้นเป็นเจ้าพระยาพระคลัง หัวหน้าข้าราชการทั้งปวง ให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ซึ่งเป็นบุตร เวลานั้นเป็นจมีนราชามาตย์ ไปเชิญเสด็จที่วัดบวรนิเวศ

เวลากว่าจะได้ทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมณเฑียร^(๑) ทางโน้น เจ้าฟ้าฯ กรมขุนบาราบประบักร์สรองน้ำ ทรงเครื่องพระบรมศพแล้วเชิญลงพระลองเงินแก่พระบรมศพ เป็นกระบวนมาออกประตูสนามราชกิจ เชิญพระโกศขึ้นตั้งบนพระยานมาศสามลำคาน ประกอบพระโกศทองใหญ่ มีพระมหาเศวตฉัตรกั้นแก่กระบวนใหญ่ไปยังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เชิญพระโกศพระบรมศพขึ้นประดิษฐานเหนือชั้นแว่นฟ้าทองคำ ในพระมหาปราสาท มุขด้านตะวันตก ตั้งเครื่องสูง เครื่องราชูปโภค ตั้งเตียงพระสงฆ์สวดพระอภิธรรม ๒ เตียง และมีนางร้องไห้ มีเครื่องประโคมตามอย่างพระบรมศพแต่ก่อน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จไปถวายบังคมพระบรมศพ และบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณด้วยประการต่างๆ ทุกวันมา

เมื่อจัดการพระบรมศพแล้ว พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน ก็ถือน้ำกระทำสัจถวายในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตั้งแต่ ณ วันศุกร์ เดือน ๑๑ แรมค่ำ ๑ เป็นต้นมาจนถ้วนทั่วกัน และส่วนหัวเมืองปักษ์ใต้ ฝ่ายเหนือและเมืองประเทศราชทั้งปวงนั้น เจ้ากระทรวงมหาดไทย กลาโหม กรมท่า ที่ได้บัญชาการหัวเมือง ก็มีสารตราออกไปให้ทราบ ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ให้บรรดาข้าราชการและราษฎรทั้งชายหญิงโกนผมฉลองพระเดชพระคุณเดือนละครั้ง ไปจนกว่าจะถวายพระเพลิงพระบรมศพ^(๒) เว้นแต่ลูกค้าซึ่งมาจากนานาประเทศ และผู้ซึ่งไว้เปี้ยไว้มวยตามคตินิยมของชาติ และเด็กที่ไว้จุกอย่าให้โกน และมีท้องตราประกาศไปยังหัวเมืองทั้งปวงให้ทราบ ว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพิริยดิษประชาภักได้เสด็จผ่านพิภพ ดำรงราชสมบัติสืบสนองพระองค์สมเด็จพระบรมชนกนาถ บรรดาเจ้าประเทศราชและผู้ว่าราชการกรมการหัวเมืองทั้งปวง เมื่อได้ทราบข่าวสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ได้เสด็จผ่านพิภพโดยสวัสดิภาพ ต่างก็มีความสามัคคีดี พร้อมกันถือน้ำกระทำสัจถวายตามประเพณีทั่วทุกเมือง

(๑) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ เวลาก่อนทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ก็ประทับที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเหมือนกันแต่เมื่อในรัชกาลที่ ๔ เวลาระหว่างเฉลิมพระราชมณเฑียรถึงเดือนครึ่ง จึงปลุกพลับพลาถวายเป็นที่ประทับที่โรงแสงใน เพื่อให้ทรงสำราญกว่าประทับที่ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

(๒) ประเพณีที่บริวารชนของผู้มรณะโกนหัว โปรดให้เลิกในรัชกาลที่ ๕

ตอนที่ ๒

พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อก่อนเสวยราชย์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชโอรสที่ ๔ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^(๑) พระนางเธอ พระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ ซึ่งปรากฏพระนามโดยพระเกียรติยศต่อมาว่า สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี เป็นสมเด็จพระบรมราชชนนี พระองค์เสด็จสมภพเมื่อวันอังคาร เดือน ๑๐ แรม ๓ ค่ำ ปีฉลู เบญจศก^(๒) จุลศักราช ๑๒๑๕ พ.ศ.๒๓๙๖ เทียบปฏิทินทางสุริยคติ ตรงกับวันที่ ๒๐ กันยายน ค.ศ.๑๘๕๓ พระองค์มีพระชนนิจาร่วมสมเด็จพระบรมราชินี ๓ พระองค์ คือ

๑. สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ประสูติเมื่อ ณ วันอังคาร เดือน ๖ ขึ้น ๘ ค่ำ (ตรงกับวันที่ ๘ เมษายน) ปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗ พ.ศ.๒๓๙๘ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๖ แรม ๑๒ ค่ำ ปีกุน เบญจศก จุลศักราช ๑๒๒๕ (๑๕ พฤษภาคม) พ.ศ.๒๔๐๖ มาใน รัชกาลที่ ๕ เสด็จพระนามพระอัฐิเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงวิสุทธิกระษัตริย์พระองค์หนึ่ง

(๑) พระราชโอรสพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระเจ้าพี่ยาเธอ ๓ พระองค์นั้น คือ

๑. พระองค์เจ้านพวงศ์ ประสูติ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ (ที่ ๖ มีนาคม) ปีมะเมีย จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๘๔ พ.ศ.๒๓๖๕ ในรัชกาลที่ ๒ ถึงรัชกาลที่ ๔ เป็นกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศสิ้นพระชนม์แต่ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อ ณ วันพุธ เดือน ๘ แรม ๓ ค่ำ ปีเถาะ นพศก จุลศักราช ๑๒๒๙ พ.ศ.๒๔๑๐ (๒๔ กรกฎาคม)

๒. พระองค์เจ้าสุประดิษฐ ประสูติ ณ วันพุธ เดือน ๖ แรม ๑๔ ค่ำ (ที่ ๑๕ พฤษภาคม) ปีวอก ฉศก จุลศักราช ๑๑๘๖ พ.ศ.๒๓๖๗ ในรัชกาลที่ ๒ ถึงรัชกาลที่ ๔ เป็นกรมหมื่น วิชาญนาถนิภาธร สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๓ แรม ๓ ค่ำ ปีกจ จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๒๔ พ.ศ.๒๔๐๕

๓. เจ้าฟ้าโสมนัส ประสูติ ณ วันเสาร์ เดือน ๑๐ แรม ๗ ค่ำ (ที่ ๒๒ สิงหาคม) ปีชวด จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๑๔ พ.ศ.๒๓๙๕ ในรัชกาลที่ ๔ สิ้นพระชนม์มาแต่แรกประสูติ

(๒) ในปีฉลู เบญจศกนั้น ช้างต้นปีฝนแล้ง ครั้งเดือน ๘ แรม ๓ ค่ำ ช้างเผือกที่ได้เป็นปฐมในรัชกาลที่ ๔ คือพระพิมลรัตนกิริณีมาถึงกรุงเทพฯ ต่อมาถึงเดือน ๑๐ แรม ๓ ค่ำ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสมภพ และเมื่อใกล้วันพระราชสมภพนั้น ฝนท่าใหญ่ตกอยู่ ๓ วันถึงน้ำนอง ตั้งแต่นั้นฝนก็ตกบริบูรณ์ ต้นข้าวในนาปีนั้นก็พันภยันตราย ด้วยเหตุนี้จึงถือกันว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และพระพิมลรัตนกิริณี เป็นสิริในการพระราชพิธีพิรุณศาสตร์ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ นั้น ถ้าปีใดฝนแล้งถึงต้องทำพิธีพิรุณศาสตร์ ก็โปรดให้แต่งพระพิมลรัตนกิริณีด้วยเครื่องศขาภรณ์ออกยืนแทน และให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปในการพิธีด้วย

พระบรมรูป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงเครื่องราชอิสริยาภรณ์อย่างดาราตราตำแหน่ง
ทรงฉายกับสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี

๒. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี ประสูติเมื่อ ณ วันอังคาร เดือนยี่ แรม ๓ ค่ำ (ตรงกับวันที่ ๑๔ มกราคม) ปีมะโรง อัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ.๒๓๙๙ ในรัชกาลที่ ๕ เป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงฯ แล้วเลื่อนเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระจักรพรรดิพงศ์ สิ้นพระชนม์ในรัชการที่ ๕ เมื่อ ณ วันพุธ เดือน ๕ ขึ้น ๑๒ ค่ำ (ตรงกับวันที่ ๑๑ เมษายน) ปีชวดโทศก จุลศักราช ๑๒๖๒ พ.ศ.๒๔๔๓ พระองค์หนึ่ง

๓. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ ประสูติเมื่อ ณ วันพุธ เดือนยี่ แรม ๔ ค่ำ (ตรงกับวันที่ ๑๓ มกราคม) ปีมะแม เอกศก จุลศักราช ๑๒๒๑ พ.ศ.๒๔๐๒ ในรัชกาลที่ ๕ เป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงภาณุพันธุ์วงศวรเดช แล้วเลื่อนเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระภาณุพันธุ์วงศวรเดช ต่อมาในรัชการที่ ๖ เลื่อนพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุ์วงศวรเดช ครั้นถึงรัชกาลที่ ๗ ทรงสถาปนาพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุขฯ พระองค์หนึ่ง

พระตำหนักเดิมอันเป็นมงคลสถานที่พระบรมราชสมภพ และที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับอยู่ฝ่ายใน อยู่ตรงที่สร้างพระที่นั่งมุลสถานบรมอาสน์ พระที่นั่งสมมติเทวราชอุปบัติและท้องพระโรงกลางข้างหลังพระที่นั่งจักรีมหาปราสาททุกวันนี้ พระตำหนักนี้เรียกกันว่า “ตำหนักตึก” เดิมพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างขึ้นถวายเป็นที่ประทับของสมเด็จพระศรีสุลาลัย พระบรมราชินีพันปีหลวง ครั้นสมเด็จพระศรีสุลาลัยสวรรคตแล้ว จึงพระราชทานแด่พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงลม่อม อันเป็นพระชนิษฐาภคินีร่วมเจ้าจอมมารดาภิรมย์มาตยาพิทักษ์ เจ้าจอมมารดาเป็นพระญาติวงศ์ของสมเด็จพระศรีสุลาลัยได้ทรงบำรุงเลี้ยงพระเจ้าลูกเธอทั้ง ๒ พระองค์นั้นมาแต่ยังทรงพระเยาว์ ครั้นกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดให้รับบรรดาพระโอรสธิดา ซึ่งล้วนแต่ยังทรงพระเยาว์อยู่ทั้งนั้นเข้าไป ทรงทำนุบำรุงเลี้ยงไว้ในพระบรมมหาราชวัง อยู่ที่พระตำหนักตึกกับพระองค์เจ้าลม่อมโดยมาก แต่สมเด็จพระบรมราชชนนีของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ นั้น พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าบุตรี ทรงรับทำนุบำรุงอีกชั้นหนึ่ง ด้วยพระองค์เจ้าบุตรีเป็นพระราชธิดาพระองค์น้อย ได้ทรงรับหน้าที่ราชูปถัมภ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมราชชนนีฯ จึงได้เสด็จขึ้นไปช่วยทำการอุปถัมภ์สนองพระเดชพระคุณในสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ได้พระราชทานพระนามว่า “รำเพย” เพราะถวายอยู่งานพัดต้องพระราชอัธยาศัยมาจนสิ้นรัชกาลที่ ๓ มาในรัชการที่ ๔ เมื่อได้เป็นพระนางเธอฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีรับสั่งให้เสด็จมาประทับที่พระตำหนักตึก และต่อมาโปรดให้

สร้างพระที่นั่งสถลลาภิรมย์ เป็นที่เสด็จไปประทับในบริเวณพระตำหนักนั้น ^(๑) องค์หนึ่ง

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เป็นพระราชปิโยรสของสมเด็จพระบรมชนกนาถมาแต่ทรงพระเยาว์ โปรดให้เสด็จอยู่ใกล้ชิดติดพระองค์เสมอ ถึงแม้เวลาเสด็จประพาสหัวเมือง จะเป็นทางใกล้หรือไกลก็โปรดให้ไปโดยเสด็จทุกครั้ง พอทรงพระเจริญขึ้น ก็ได้รับหน้าที่ทรงใช้สอยการงานต่างพระเนตรพระกรรณ มาจนตลอดรัชกาล ส่วนการศึกษาวิชาทั้งปวงนั้น เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเจริญพระชันษาสมควรแก่การศึกษาอักษรสมัย ได้ทรงเล่าเรียนในสำนักพระเจ้าราชวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าบุตรี ซึ่งเป็นขัตติยราชนารีทรงรอบรู้อักษรสมัยและโบราณราชประเพณีเป็นต้น และทรงศึกษาวิชาการต่างๆ ซึ่งนับถือกันในสมัยนั้น ว่าสมควรแก่พระราชกุมารทุกอย่าง เช่นภาษามคธ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม เมื่อบวชเป็นพระครูวินัยธร ฐานานุกรมในพระองค์) เวลานั้นยังเป็นหลวงราชาภิรมย์ กรมราชบัณฑิตย์เป็นพระอาจารย์ เสด็จออกไปทรงศึกษาที่หอพระมนเทียรธรรมในวัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นเวลา การยิงปืนไฟทรงศึกษาในสำนักพระยาอภัยศรีเพลิง (ศรี) วิชามวยปล้ำ กระบี่ กระบอง ทรงศึกษาต่อหลวงมลอโยธานุโยค (รุ่ง) วิชาศกกรรม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครอบพระราชนาถ แล้วโปรดให้ทรงศึกษาในสำนักหม่อมเจ้าสิงหนาทในกรมพระพิทักษ์เทเวศร์ฯ ต่อมา คชกรรมทรงศึกษาในสำนักสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระบำราบปรปักษ์(ต่อเมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว) แต่ส่วนวิชารัฐาภิบาลราชประเพณีและโบราณคดีทั้งปวงนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระบรมราโชวาทฝึกสอนเองตลอดมา

ถึงปีระกา ตรีศก จุลศักราช ๑๒๒๓ พ.ศ.๒๔๐๔ สมเด็จพระชนนีทรงพระประชวรสวรรคต เมื่อ ณ วันจันทร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำ เวลานั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเจริญพระชนมายุได้ ๙ พรรษา แต่ั้นพระองค์เจ้าลม่อมก็ทรงอุปการะทำนุบำรุงข้างฝ่ายในแทนสมเด็จพระชนนีสืบมาตลอดจนถึงเวลาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกไปประทับข้างฝ่ายหน้า พระองค์ก็เสด็จออกไปอยู่ด้วย

ในปีระกา ตรีศกนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเจริญพระชันษาถึงกำหนดรับพระสุพรรณบัฏ เเฉลิมพระนามตามจารีตเจ้าฟ้าในโบราณราชประเพณีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้ตั้งการพระราชพิธีที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี

(๑) พระที่นั่งสถลลาภิรมย์นี้ ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อทรงสร้างวัดราชบพิธ โปรดให้หรือไปปลูกถวายเป็นตำหนักเจ้าอาวาส (หลังทางริมคลองยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้)

เดือน ๔ แรม ๕ ค่ำ มีกระบวนแห่อย่างแห่โสกันต์กระบวนใหญ่ ตั้งแต่พระราชมณเฑียรข้างใน ออกประตูราชสำราญ เดินกระบวนตามถนนริมกำแพงพระบรมมหาราชวังมาจนประตูวิเศษไชยศรี เลี้ยวเข้าประตูพิมานไชยศรี ไปยังพระมหาปราสาท ทรงสดับพระสงฆ์สวดพระปริตร^(๑) กระบวนแห่ครั้งนั้นปรากฏในจดหมายเหตุว่าบรรดาข้าราชการซึ่งเป็นคู่เคียงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกสรรข้าราชการผู้ใหญ่ในตระกูล ซึ่งบรรพบุรุษได้เคยเป็นคู่เคียงครั้งพระองค์ทรงรับพระสุพรรณบัฏ เมื่อในรัชกาลที่ ๒ เท่าที่จะมีตัวอยู่ทุกตระกูลครั้ง ณ วันศุกร์ เดือน ๔ แรม ๖ ค่ำ เวลาเช้าแห่เสด็จมายังพระมหาปราสาทครั้งได้พระฤกษ์เสด็จสู่ที่ทรงเครื่องแล้ว เสด็จประทับบัลลังก์ในที่มณฑลพิธี จึงพระศรีสุนทรโวหาร เจ้ากรมพระอักษรณ์ อ่านประกาศพระบรมราชโองการ มีคำประกาศดังนี้

“ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาล เป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๐๔ พรรษา ลุคักราช ๑๒๒๓ บัตยุบันกาลกุกุญสังวัจจรพคุณมาส ภาพปักรษัญญุติถิศุกรวารบริเจทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ ฯลฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าชายพระองค์ใหญ่เมื่อเวลาประสูติใหม่ ท่านเสนาบดีทั้งปวงได้พร้อมกันกราบทูลขอยกย่องให้เป็นพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าฯ เพื่อจะรักษาแบบอย่างบูรณราชประเพณีไว้ไม่ให้เสื่อมสูญ แต่ยังหาได้พระราชทานพระสุพรรณบัฏจารึกพระนามไม่ ครั้งนี้จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่งให้เลื่อนเฉลิมพระนามพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่นั้น ให้เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามงกุฎ บุรุษยรัตนราชวิวงศ์ วรุตมพงศ์บริพัตร สิริวัฒนาราชกุมาร ดังนี้ และให้เป็นเจ้าฟ้าต่างกรม มีนามกรมว่ากรมหมื่นพิฆเนศวรสุรสังกาศ ได้ทรงศักดินา ๔๐,๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า ขออาราธนาเทพยดาผู้มีมหิศวรงค์ดีอันประเสริฐ ซึ่งสถิตดำรงอยู่ในภูมิพฤกษ์อากาศ กาญจนรัตนพิमानทั่วทุกแห่งล้าเป็นอาทิ คือเทพอันทรงนามสยามเทวาริราชซึ่งเป็นอธิบดี ได้บริรักษ์บำรุงกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร มหินทรายุธยานี และเทพยเจ้าผู้อภิบาลรักษานพปตภูเศวตฉัตร สิริรัตนราชราชัยสวริย และเทพอันรักษารัตนบัลลังก์พระที่นั่งบรมอาสน์ใหญ่น้อย พระราชนิเวศน์บรมมหาสถานทุกตำบล ทั้งเทพยเจ้าอื่นๆ ผู้มีทิพยานุภาพ มหิทธิฤทธิ์ สิงสถิตในภูมิลำเนาแนวพฤกษ์บรรพตอากาศพิमान ทุกสถานทั่วพระราช

(๑) งานพระราชพิธีใหญ่เช่นนี้ ที่มีต่อมาสวดมนต์ ๓ วัน แต่ครั้งนี้เห็นจะเป็นด้วยวันพระฤกษ์ ติดกับงานโสกันต์ข้างหน้า จึงสวดมนต์แต่วันเดียว

อาณาจักรบรรดาซึ่งมีไมตรีจิตได้ฝังบริรักษ์พระบรมราชวงศ์นี้สืบมาจนกาลบัดนี้ จึงได้ทำนุบำรุงรักษาสมเด็จ พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นี้ให้ทรงเจริญพระทีฆชนมายุพรรณสุขพลปฏิภาณ สิริสวัสดิพัฒนามงคล เกียรติยศอิสริยยศศักดิ์เดชาานุภาพทุกประการ ทำราชการสนองพระเดชพระคุณโดยสมควรแก่ความเป็นในพระราชตระกูลอันสูงศักดิ์ในพระบรมราชวงศ์นี้ ขอให้พระเกียรติคุณ อุดลยศปรากฏไปสิ้นกาลนานเทอญ

อนึ่งเมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีพระอิสริยยศเป็นเจ้าฟ้าต่างกรมพระองค์หนึ่งแล้วดังนี้

ให้ทรงตั้งเจ้ากรม เป็นหมื่นพิฆเนศวรสุรัสงาศ ถือกัศดินา ๘๐๐

ให้ทรงตั้งปลัดกรม เป็นหมื่นวราราชบุตรารักษ์ ถือกัศดินา ๖๐๐

ให้ทรงตั้งสมุหบัญชี เป็นหมื่นอนุรักษพลสังขยา ถือกัศดินา ๓๐๐

ให้ผู้ที่ได้รับตำแหน่งทั้ง ๓ นี้ ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณโดยผาสุกสวัสดิ์ทุกประการเทอญ”

เมื่ออาลักษณ์อ่านประกาศแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานอภิเชกด้วยน้ำพระมหาสังข์ทรงเจิม แล้วจึงพระราชทานพระสุพรรณบัฏจารึกพระนาม และพระราชทานเครื่องยศอย่างเจ้าฟ้าต่างกรมอันเป็นพระอัครราชโอรส ครั้นเวลาบ่ายแห่งมาสมโภชและรับพระราชทานของขวัญที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทอีกเวลาหนึ่ง จึงเป็นเสร็จพิธี

การพระราชพิธีพระราชทานพระสุพรรณบัฏเฉลิมพระนามเช่นนี้ ถ้าทำเต็มตำราทำพร้อมกับพิธีลงทรง ได้ทำเต็มตำราเป็นครั้งแรกในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ในรัชกาลที่ ๒ เมื่อปีวอก พ.ศ.๒๓๕๕ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระชนมายุถึงกำหนดรับพระสุพรรณบัฏเฉลิมพระนาม พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชดำริว่าการพิธีใหญ่สำหรับราชประเพณีที่เคยทำสืบมาแต่โบราณ ตำรับตำราสูญหายไปเสียเมื่อครั้งเสียกรุงศรีอยุธยาเป็นอันมาก เมื่อในรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้โปรดให้สืบหาตำรับตำราเดิมและสอบถามผู้รู้แบบแผนการพระราชพิธีครั้งกรุงเก่า ทรงตั้งแบบแผนราชประเพณีตลอดจนพระราชกำหนดกฎหมายให้กลับมีขึ้นอย่างเดิม ส่วนการพิธีใหญ่ได้ทำให้ปรากฏเป็นแบบแล้วแต่ในรัชกาลที่ ๑ บางอย่าง เป็นต้นว่าพระราชพิธีบรมราชาภิเชก ได้ทำเต็มตำราเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ.๒๓๒๘ พิธีอุปราชาภิเชก ได้ทำเต็มตำราเมื่อปีชาล พ.ศ.๒๓๔๙ ครั้งพระองค์ทรงรับอุปราชาภิเชก พิธีโสกันต์เจ้าฟ้าได้ทำเต็มตำราเมื่อปีมะโรง พ.ศ.๒๓๕๑ ครั้งโสกันต์เจ้าฟ้าคุณทลทิพยวดีแต่พิธีลงทรงเฉลิมพระนามเจ้าฟ้า เมื่อในรัชการที่ ๑ ยังหาได้ทำไม่ มีพระราชประสงค์จะให้ปรากฏแบบอย่างไว้สำหรับพระนคร จึงโปรดให้ทำพิธีลงทรง

เฉลิมพระนามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อ ปีวอก พ.ศ.๒๓๕๕ ได้ทำเต็มตำราครั้งเดียวเท่านั้น ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวพระชนมายุครบกำหนดรับพระสุพรรณบัฏก็ไม่ได้ทำพิธีลงทรง เป็นแต่พระราชทานพระสุพรรณบัฏ ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าจะเป็นตัวพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้ลงทรง เมื่อในรัชกาลที่ ๒ ครั้งนี้จึงมิได้ทำพิธีลงทรงเนื่องในพิธีพระราชทานพระสุพรรณบัฏเฉลิมพระนาม

ในปีระกา พ.ศ.๒๔๐๔ นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและพระเจ้าลูกเธอชายหญิงอีกหลายพระองค์ พระชันษาสมควรจะทรงเล่าเรียนความรู้ชั้นสูงขึ้นไปได้ ทรงพระราชดำริเห็นว่าความรู้ภาษาฝรั่งจะเป็นวิชาซึ่งจำเป็นสำหรับราชการบ้านเมืองต่อไปภายหน้า จึงมีรับสั่งให้สืบทาครูฝรั่งที่เมืองสิงคโปร์ ได้หญิงมาคนหนึ่ง ชื่อนางลิโอโนเวนซ์ เป็นครูสอนลูกผู้ต้อยอยู่ที่เมืองสิงคโปร์ รับจะเข้ามาสอนภาษาอังกฤษแก่พระเจ้าลูกเธอ จึงโปรดให้ว่าจ้างเข้ามาถึงกรุงเทพฯ เมื่อปีจอ พ.ศ.๒๔๐๕ โปรดให้นางลิโอโนเวนซ์เข้ามาสอนที่พระที่นั่งทรงธรรม ในพระบรมมหาราชวัง ^(๑) สอนเฉพาะเวลาก่อนเจ้านายเสด็จขึ้นเฝ้าฯ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเล่าเรียนภาษาอังกฤษในสำนักนางลิโอโนเวนซ์อยู่จนทรงผนวชเป็นสามเณร ครั้งเมื่อเสด็จออกไปอยู่ฝ่ายหน้าแล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้หมอจันดเลออเมริกันมาเป็นครู ทรงเล่าเรียนภาษาอังกฤษต่อมา ^(๒) จนสิ้นรัชกาลที่ ๔

ถึงปีฉลู พ.ศ.๒๔๐๘ พระชันษาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถึงกำหนดโสกันต์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีรับสั่งให้จัดการพระราชพิธีโสกันต์ มีเขาไกรลาสและกระบวนแห่เต็มตำราอย่างโสกันต์เจ้าฟ้า พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ตั้งต้น ณ วันจันทร์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๕ ค่ำ แห่เสด็จมาสดับพระพุทธมนต์ ๓ วัน ถึงวันพฤหัสบดี เดือนยี่ แรม ๓ ค่ำ เวลาเช้าโสกันต์แล้ว ไปทรง ณ สระอโนดาตที่เขาไกรลาส สรงแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม เจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายกจูงพระกรขึ้นเขาไกรลาส พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำการพิธีในที่พระอิศวร โสกันต์แล้วสมโภชต่อมาอีก ๓ เวลา

(๑) พระที่นั่งองค์นี้ชำรุดหรือเสียหายแล้ว อยู่ตรงที่สวนศิวาลัย

(๒) ตอนเสด็จเกลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว เมื่อปีระกา พ.ศ.๒๔๑๖ ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับนายแปดเตอร์สันต่อมอีก ทรงเวลาค่ำเมื่อเสร็จราชการประจำวัน แต่ทรงอยู่ไม่ได้เท่าใดเพราะไม่มีเวลาวาง ที่พระองค์ทรงทราบภาษาอังกฤษดีผู้ใครๆ ที่เรียนในเมืองนี้ได้ เป็นด้วยทรงพระอุตสาหะศึกษาโดยลำพังพระองค์ต่อมา

การโสกันต์ใหญ่เต็มตำราที่ทำครั้งนี้ นับเป็นครั้งที่ ๔ ในกรุงรัตนโกสินทร์ คือ ครั้งที่ ๑ ทำเมื่อโสกันต์เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีในรัชกาลที่ ๑ ครั้งที่ ๒ ทำเมื่อโสกันต์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๒ ครั้งที่ ๓ ทำเมื่อโสกันต์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๒ ถึงรัชกาลที่ ๓ ไม่ได้ทำเลย คราวนี้จึงเป็นครั้งที่ ๔

ในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชวรวัณโรคภายในเรือรังมาหลายปี พระอาการทรุดหนักลงเมื่อจวนงานโสกันต์คราวนี้ แต่แรกพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริจะรองานพระราชพิธีโสกันต์ แต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทูลขอให้คงงานไว้ ด้วยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นหลานเธอ ซึ่งพระองค์ทรงพระเมตตามาก ^(๑) กราบทูลว่า ถ้างดงานโสกันต์ไว้ พระองค์จะมีได้มีโอกาสสมโภช ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้คงงานโสกันต์ตามกำหนดฤกษ์ เมื่อถึงวันงาน พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้ลงมากราบทูลว่า จะเสด็จลงมาจรดพระกรรไตรประทานเอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบอยู่ว่าพระอาการเพียบคงเสด็จมาไม่ได้ แต่ก็ต้องดำรัสสั่งให้ทอดพระราชอาสน์เตรียมไว้ ด้วยเกรงพระราชหฤทัยในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พอเสร็จงานถึงวันลอยพระเกศา เมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือนยี่ แรม ๖ ค่ำ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงสวรรคต

การที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต เป็นหัวข้อสำคัญในเรื่องพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมื่อก่อนเสวยราชย์ ด้วยก่อนนั้นมาพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จอยู่ในฐานเป็นรัชทายาท พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงเตรียมการไว้อย่างนั้น เช่นโปรดให้สร้างพระราชวังนันทอุทยาน ก็ด้วยทรงพระราชปรารภว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงครองราชสมบัติถ้าพระราชโอรส

(๑) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยมีพระราชดำรัสแล้วว่า ครั้งหนึ่งเสด็จขึ้นไปเฝ้าในเวลาเมื่อประชวรนั้น พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวยกพระหัตถ์ลูบที่พระเศียรตรัสว่า “เจ้าใหญ่แน่แหละจะเป็นที่พึ่งของญาติต่อไปได้” ในส่วนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเอง แม้อต่อมาจนในรัชกาลที่ ๕ ก็ยังทรงเคารพนับถือในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมาก มีความประหลาดข้อหนึ่ง ข้าพเจ้าได้ยินพวกวังหน้าที่เคยอยู่ครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้นลูกเธอมักกล่าวกันว่า พระกิริยาอัธยาศัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คล้ายกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ข้าพเจ้าเคยนำความข้อนี้ขึ้นกราบบังคมทูลฯ มีพระราชดำรัสว่าไม่ใช่แต่พวกวังหน้า ถึงทูลกระหม่อมก็เคยรับสั่งว่า “พ่อใหญ่นี้อย่างไร ดูไปเหมือนท่านที่บน” ดังนี้

ธิดาของพระองค์คงประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวังบางที่จะกีดขวาง จึงทรงกะให้สร้างตึก เป็นพระที่นั่งหมู่หนึ่งในนั้นทออุทยาน หมายถึงพระราชทานให้เป็นที่ประทับของ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กับ สมเด็จพระกนิษฐาด้วยกันต่อไป และโปรดให้สร้างตำหนักข้างในอีกหลาย หมู่ หมู่หนึ่งหมายถึงพระราชทานให้เป็นที่ประทับของพระเจ้าลูกยาเธอในเจ้าจอมมารดาคนหนึ่ง ดังนี้เป็นต้น การสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เปลี่ยนฐานะของ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมาอยู่ในที่รัชทายาท ด้วยเป็นสมเด็จพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ เพราะ ฉะนั้นบรรดาการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชดำริเตรียมไว้แต่เดิม ต้องเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นหมด เมื่อพิเคราะห์ดูตามทางพระราชปฏิบัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งปรากฏต่อมา ดูเหมือนครั้งนั้นความที่ทรงยินดีอันยอมบังเกิดโดย ธรรมดา ด้วยสมเด็จพระปิยราชโอรสจะเป็นรัชทายาท จะไล่เสียกับพระปรีวิตกที่เกิดขึ้น เพราะเหตุที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์ และส่วนพระองค์เองพระชันษากว่า ๖๐ ปี เข้าเขตทรงพระชราแล้ว เห็นจะทรงพระราชดำริเป็นยุติมาแต่แรกว่า ถ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จะทรงรับรัชทายาทได้โดยมั่นคง จึงจะทรงมอบเวนราชสมบัติพระราชทาน ถ้าหากจะไม่ทรง ปกครองแผ่นดินได้มั่นคง อย่าให้ทรงครองราชสมบัติจะดีกว่า แต่ในเวลานั้นยังไม่จำเป็นจะ ต้องทรงสถาปนาตำแหน่งรัชทายาท ด้วยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์ จึงเป็นแต่ทรง พระราชดำริตรองเตรียมการต่อมาโดยลำดับ

ถึงปีชกาล พ.ศ.๒๔๐๙ เป็นกำหนดซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงผนวชเป็นสามเณร ตามราชประเพณี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้จัดการตามแบบเจ้าฟ้า ทรงผนวช เหมือนอย่างครั้งพระองค์ทรงผนวชเป็นสามเณรในรัชกาลที่ ๒ คือ เมื่อวันพุธ เดือน ๘ ขึ้น ๖ ค่ำ มีพระราชพิธีสมโภชที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย รุ่งขึ้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๘ ขึ้น ๗ ค่ำ ให้ทรงพระยานมาศจากพระที่นั่งอนันตสมาคมแห่งกระบวนใหญ่ ออกประตูเทวาพิทักษ์ ไปทางถนนเจริญกรุง ถนนเฟื่องนคร เลี้ยวกลับทางถนนบำรุงเมือง เข้าประตูสวัสดิโสภณ ประทับลับปลาเปลื้องเครื่องหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ผลัดเครื่องทรงและทรงไปรยทานแล้ว เสด็จเข้าไปในพระอุโบสถทรงรับบรรพชาต่อพระเจ้าบวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรวัชรวิสุตยพันธุ์ในที่ ประชุมสงฆ์ ครั้นผนวชแล้ว เสด็จประทับอยู่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามคืนหนึ่ง เย็นวันนั้นพระสงฆ์สวดมนต์ฉลองในที่พระอุโบสถ รุ่งขึ้น ณ วันศุกร์ เดือน ๘ ขึ้น ๘ ค่ำ เลี้ยงพระแล้วจึงทรงรถพระที่นั่งกับสมเด็จพระบรมชนกนาถ มีกระบวนแห่ไปส่งเสด็จ ณ วัด บวรนิเวศฯ โปรดให้เสด็จประทับอยู่ที่พระปิ่นหยากที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยเสด็จประทับอยู่เมื่อครั้งทรงผนวช ทรงรับโอวาทและเล่าเรียนพระธรรมวินัยในสำนักกรม

หมื่นบวรรังษีสूरียพันธุ์ต่อมา และโปรดให้หลวงราชาภิรมย์ (ชู ซึ่งภายหลังได้เป็นพระมหाराชา
 क्रमหิธร) เป็นพระอาจารย์ หัดทำนองเทศน์มหาชาติกัณฑ์สักบรรพ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่โดยเฉพาะ ครั้นเดือน ๑๑ โปรดให้พระเจ้า
 ลูกเธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศทำกระजाตใหญ่บูชากัณฑ์เทศน์ เหมือนอย่างครั้งพระองค์
 ทรงผนวชเป็นสามเณรถวายเทศน์กัณฑ์มัทรี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ
 ยังเสด็จดำรงพระยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เสด็จไปเทศน์ที่วัง
 และทรงทำกระजाตใหญ่ถวายบูชากัณฑ์เทศน์^(๑) กระजाตที่กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศทำครั้งนั้น
 ตั้งที่สนามชัยตรงหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ทำเป็นรูปเรือสำเภาโตเท่าลำสำเภาจริงๆ จัดของ
 ไทยอย่างสินค้าของต่างๆ ซึ่งเอาออกวางขายบนปากเรือสำเภาเมื่อเข้ามาจากเมืองจีน ส่วนผล
 ไม้และเครื่องอาหารแต่งประดับทำเป็นสัตว์น้ำอยู่ตามลูกคลื่นรอบลำสำเภา กระजाตใหญ่ครั้ง
 นี้เป็นการครึกครื้นใหญ่โตมาก มีเทศน์มหาชาติที่พระที่นั่งทรงธรรม เมื่อเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ
 ปีชาลนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือถึงเมือง
 พิษณุโลก โปรดให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมื่อยังทรงผนวชเป็นสามเณรโดยเสด็จไปในเรือ
 พระที่นั่งอรรคราชวรเดชด้วย เสด็จออกจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๑๑ แรมค่ำ ๑
 ในสมัยนั้นลำแม่น้ำทางเมืองเหนือยังกว้าง เมื่อเช้าขึ้นเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดชจักรข้าง ๒
 ปล่องเป็นเรือไฟขนาดยาว ๓๐ วา ยังเข้าปากน้ำเกษไชยขึ้นทางลำน้ำเมืองพิจิตรเก่าได้ถึง
 เมืองพิษณุโลกแต่ขากลับน้ำลด ต้องล่องทางคลองเรียงที่เป็นลำน้ำเมืองพิจิตรทุกวันนี้ และ
 เมื่อเช้าเสด็จขึ้นไปนั้น เสด็จประทับทอดพระเนตรวัดโพธิ์ประทับช้างในลำน้ำ เมืองพิจิตรเก่า
 ซึ่งเป็นของพระเจ้าเสือทรงสร้างไว้แต่กรุงศรีอยุธยา กล่าวกันว่าเพราะเสด็จสมภพที่นั่น เมื่อ
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นประพาสวัดโพธิ์ประทับช้าง อาศัยเหตุ
 ที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นสามเณรทรงผ้ากาสาหวัดสร จึงมีรับสั่งให้ทรงพระราชยาน
 ต่างพระองค์และโปรดให้ข้าราชการแห่หน้าตามเสด็จ เหมือนกระบวนเสด็จพระราชดำเนิน
 ส่วนพระองค์เองนั้นทรงพระราชดำเนินตามไปโดยลำพังทั้งขาขึ้นขาลง และเมื่อสมโภช
 พระพุทธชินราช ณ เมืองพิษณุโลกนั้น โปรดให้ทรงกำกับมหาดเล็กซึ่งเป็นพนักงานการ

(๑) ฐานะของกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ เหมือนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสองอย่าง
 คือเป็นพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่อย่างหนึ่งได้ทรงบัญชาการกรมพระคลังมหาสมบัติ (มาตั้งแต่กรมหมื่นวิษณุ
 นาดินาทร ล้นพระชนม์) อย่างหนึ่ง สันนิษฐานว่า โปรดให้เป็นผู้ทำกระजाตใหญ่ด้วยข้อหลังเป็นสำคัญ เพราะได้
 ทรงว่ากล่าวพวกจีนเจ้าภาษีนายอากร อาจหาของแปลกประหลาด แต่งกระजाตได้ง่ายกว่าผู้อื่น

มหรสพด้วย ^(๑) และในครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชศรีทธาสร้างวิหารพระเหลือ (หลังใหญ่) ที่ในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ และโปรดให้ทำศิลาจารึกติดไว้ที่วิหารนั้นยังปรากฏ อยู่จนทุกวันนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองเหนือครั้งนั้น เสด็จกลับมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๑ แรม ๑๑ ค่ำ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ ๖ เดือน ถึงเดือนยี่ปีขาลนั้นจึงได้ลาผนวช

อนึ่งในสมัยเมื่อก่อนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นสามเณรนั้นเสด็จประทับอยู่ที่ “พระตำหนักดึก” ข้างในพระบรมมหาราชวัง เวลาเสด็จออกมาประพาสข้างหน้าประทับที่โรง ช่างเผือก ซึ่งสร้างขึ้นไว้ครั้งรัชกาลที่ ๒ โรงสุดท้ายด้านตะวันออก ^(๒) เป็นที่ให้ข้าในกรมและผู้ อื่นเฝ้าแทน ครั้งเมื่อทรงผนวชเป็นสามเณรถึงเวลาลาผนวชจะต้องเสด็จออกมาประทับอยู่ข้าง หน้าตามประเพณี ก็ในสมัยนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับอยู่ ณ พระอภิเนาวนิเวศน์ มีพระราชประสงค์จะให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ใกล้พระองค์ เพื่อจะได้ทรงฝึกหัดราชการ จึงโปรดฯ ให้แก้ไขคลังเก่าครั้งรัชกาลที่ ๓ ที่ในสวนกุหลาบสร้าง พระตำหนักสำหรับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับเมื่อลาผนวช และโปรดให้ซื้อที่บ้านเจ้าพระยา พลเทพ (หลง) เตรียมไว้สำหรับสร้างวังสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระอนุชา ๒ พระองค์ ด้วยอีกแห่งหนึ่ง แต่หาทันได้สร้างวังไม่ เป็นแต่โปรดให้ข้าในกรมไปปลูกเรือนรักษาอยู่ ^(๓) จนตลอดรัชกาลที่ ๔

(๑) เหตุที่มหาดเล็กเป็นพนักงานกรมมหรสพสมโภชพระพุทธรชินราชเมืองพิษณุโลกนั้น เดิมเมื่อ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ในรัชกาลที่ ๓ เสด็จจุดธูปขึ้นไปเมืองเหนือ เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ.๒๓๗๖ เสด็จไปถึงเมืองพิษณุโลก ทรงพระปรารภจะสมโภชพระพุทธรชินราชตามราชประเพณี ครั้งนั้นเครื่อง มหรสพมีแต่ตัวหนังอยู่ที่วัดพระชินราช คนเล่นหาไม่ พวกมหาดเล็กที่โดยเสด็จไปด้วยจึงชวนกันรับเล่นหนังถวาย เป็นการมหรสพ เมื่อเสด็จขึ้นไปครั้งหลังพวกข้าหลวงเดิมที่เคยเล่นหนังเมื่อเสด็จครั้งแรกได้เป็นข้าราชการตาม เสด็จไปหลายคนพากันรับอาสาเข้าเล่นหนังเหมือนหนหลัง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงอนุโมทนา และทรงพระราชดำริว่า เมื่อครั้งแรกพระองค์ทรงผนวชอยู่ได้ทรงอำนวยการ ครั้งนี้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงผนวช จึงโปรดให้ทรงอำนวยการ ครั้งต่อมาในรัชกาลที่ ๔ เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จ เลียบมณฑลฝ่ายเหนือเมื่อปีฉลู พ.ศ.๒๔๔๔ เสด็จไปถึงเมืองพิษณุโลก มีการสมโภชพระพุทธรชินราช ทรงรำลึก ถึงความหลังที่กล่าวมา จึงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอภัยวงศ์เดชาวุธ กรมขุนนครราชสีมา เป็นผู้ อำนวยการมหรสพ และให้ข้าราชการกรมมหาดเล็กกรมตำรวจและกรมทหารเรือเล่นหนังในงานมหรสพกรมละคืน

(๒) อยู่ตรงมุขกระสันตะวันออกแห่งพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

(๓) ที่แห่งนี้อยู่ริมคลองตลาดฝั่งใต้ ปลายถนนอัมฤกษ์ต่อถนนจักรเพชร ถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงพระ กรุณาโปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ปลัดกรม อ่ำ ข้าหลวงเดิมซึ่งได้เป็นที่พระอินทรเทพแล้วเลื่อนเป็น พระยามหามุนตรี และเป็นพระยาพิชัยสงครามเป็นที่สุดท้าย สร้างบ้านเรือนอยู่จนตลอดอายุ

ตั้งแต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวลาผนวชมาประทับอยู่ที่พระตำหนักสวนกุหลาบ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฝึกหัดราชการกวาดขันขึ้น คือนอกจากที่เสด็จไปเฝ้าและไปตามเสด็จโดยปกติ เวลากลางคืนถ้าทรงพระราชวินิจฉัยข้อราชการ หรือทรงประพฤติพระราชกรณียกิจโดยลำพัง ก็มีรับสั่งให้หาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเข้าไปอยู่ปฏิบัติประจำพระองค์ ให้ทรงฟังพระบรมราโชวาท และพระบรมราชาธิบายในราชการและราชประเพณีต่างๆ เสมอ เฝ้าอยู่ราวเที่ยงคืนบ้าง บางทีก็ตึกกว่านั้นจึงได้เสด็จกลับออกมายังพระตำหนัก นอกจากนั้นมักโปรดให้เป็นผู้เชิญกระแสรับสั่งแจ้งพระราชประสงค์หรือทรงหารือข้อราชการไปยังเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เวลาเข้าต้องเสด็จข้ามไปบ้านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เนืองๆ

ถึงปีเถาะ พ.ศ.๒๔๑๐ เมื่อพระราชทานเพลิงศพพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว โปรดให้เลื่อนกรมเจ้านายเนื่องในเหตุที่พระมหาอุปราชาสวรรคตตามราชประเพณี เคยมีมาแต่รัชกาลที่ ๓ เจ้านายซึ่งโปรดให้เลื่อนกรมนั้น คือสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามหามาลา เป็นกรมขุนบาราบปรบักร์พระองค์หนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวรจักรธรานุภาพ กับพระเจ้าราชวงศ์เธอ กรมหมื่นราชสีหวิกรม เป็นกรมขุนคงพระนามเดิม และโปรดให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเลื่อนพระยศเป็นกรมขุนด้วย รวมเป็น ๔ พระองค์ด้วยกัน ครั้งนั้นมีพระราชดำรัสว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ก็มีความชอบสมควรจะได้เลื่อนกรม แต่ตามราชประเพณี พระเจ้าน้องยาเธอจะทรงกรมได้เพียงชั้นกรมหลวงเป็นสูงสุด จึงมิได้โปรดให้เลื่อนกรมหลวงวงศาธิราชสนิทด้วย^(๑) ส่วนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนพระนามกรมเป็นกรมขุนพิณิตประชานาด ด้วยทรงพระราชดำริว่า พระนามกรม กรมมเหศวรศิววิลาส กรมวิษณุภานุภาทร พระชันษาไม่ยั่งยืน จะเป็นด้วยพ้องกับนามพระเป็นเจ้าในไสยศาสตร์ จึงทรงเปลี่ยนพระนามกรม พิฆเณศวรสูลังกาคันนั้นเสีย ให้มีการพระราชพิธีทรงรับพระสุพรรณบัฏกรมขุนที่พระตำหนักสวนกุหลาบเมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๔ แรม ๗ ค่ำ มีคำประกาศพระบรมราชโองการ ดังนี้

“ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาล เป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๑๐ พรรษาจุลศักราช ๑๒๒๙ ปีตยบันกาล สสสังวัจจรณคุณมาส กาฬปักข์ สัตมีดิถีรวีวาร บริเจทกาลกำหนด

(๑) ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อจะโปรดให้เลื่อนกรมสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอทั้ง ๒ พระองค์เป็นกรมพระพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสว่า ทรงเทียบตามอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเลื่อนสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ เป็นกรมพระราชวังหลัง

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎฯลฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าชายพระองค์ใหญ่ เมื่อเวลาประสูติใหม่ ท่านเสนาบดีทั้งปวงได้พร้อมกันกราบทูลขอยกย่องให้เป็นพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า เพื่อจะรักษาแบบอย่างโบราณราชประเพณีไว้ไม่ให้เสื่อมสูญเพราะฉะนั้นเมื่อปีระกา นักษัตร ตรีกค ได้พระราชทานพระสุพรรณบัฏจารึกเฉลิมพระนามสมญาว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามงกุฎ บุรุษยรัตนราชวิวงศ์ วรุตมพงศ์บริพัตร สิริวัฒนราชวโรรส ดังนี้ และให้เป็นเจ้าฟ้าต่างกรม มีพระนามกรมว่า เจ้าฟ้าฯ กรมหมื่นพิฆเนศวรสุรสังกาศ ได้ทรงศักดินา ๔๐,๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า บัดนี้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ฯลฯ สิริวัฒนราชวโรรสนั้นทรงพระเจริญวัยวัฒนาการขึ้น ได้ราชการต่างๆ หลายอย่าง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชดำริพร้อมกับดำริความคิดพระราชวงศานุวงศ์ และท่านเสนาบดีเห็นพร้อมกันให้เลื่อนพระนามกรม เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุน สูงกว่าแต่ก่อน บัดนี้จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่งให้เลื่อนพระนามกรม สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามงกุฎ บุรุษยรัตนราชวิวงศ์ วรุตมพงศ์บริพัตร สิริวัฒนราชวโรรสซึ่งแต่ก่อนทรงพระกรุณาโปรดให้เป็นเจ้าฟ้าฯ กรมหมื่นพิฆเนศวรสุรสังกาศนั้น ให้เลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนพินิตประชานาถ ทรงศักดินา ๔๐,๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าต่างกรม

ขออาราธนาเทพดาผู้มีมเหศวรศักดิ์อันประเสริฐ ซึ่งสถิตดำรงอยู่ในภูมิพฤษอากาศกาญจนรัตนพิमानทั่วทุกแหล่งหล้าเป็นอาทิ คือ เทพอันทรงนามสยามเทวาธิราช ซึ่งเป็นอธิบดีได้บริรักษ์บำรุง กรุงเทพมหานครอมรัตนโกสินทร มหิทรายุธยานี และเทพเจ้าผู้อภิบาลรักษานพปฎลมหาเศวตฉัตร สิริรัตนราชัยสวริย และเทพอันรักษารัตนบัลลังก์พระที่นั่งบรมราชอาสน์ใหญ่น้อยในพระราชนิเวศน์ บรมมหาสถานทุกตำบล ทั้งเทพเจ้าอื่นๆ ผู้มีทิพยานุภาพมหิทธิฤทธิศักดิ์สิทธิ์ สิงสถิตในภูมิลำเนาแนวพฤษบรรพตอากาศพิमान ทุกสถานทั่วพระราชอาณาจักร บรรดาซึ่งมีไมตรีจิตได้มดุงบริรักษ์พระบรมราชวงศ์นี้สืบมาจนกาลบัดนี้ จึงได้ทำนุบำรุงรักษาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นี้ ให้ทรงพระเจริญที่ขชนมายุ พรรณสุข พล ปฏิภาณ สิริสวัสดิพิพัฒนามงคล เกียรติยศ อิสริยยศศักดิ์เดชานุภาพทุกประการ

ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณ โดยสมควรแก่ความเป็นในพระราชตระกูลอันสูงศักดิ์ในพระบรมราชวงศ์นี้ ขอให้พระเกียรติคุณอดุลยศปรากฏไปสิ้นกาลนานเทอญ

อนึ่ง เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีพระอิสริยยศเป็นเจ้าฟ้าต่างกรมพระองค์หนึ่งแล้วดังนี้

ให้ทรงตั้งเจ้ากรมเป็น ขุนพินิตประชานาถ ถือศักดินา ๘๐๐

ให้ทรงตั้งปลัดกรมเป็น หมื่นนรราชบุตราชรักษ์ ถือศักดินา ๖๐๐

ให้ทรงตั้งสมุหบัญชีเป็น หมื่นอนุรักษ์พลสังขยา ถือศักดินา ๓๐๐

ให้ผู้ที่ได้ตำแหน่งทั้ง ๓ นายนั้น ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณโดยผาสุกสวัสดิ์ทุกประการเทอญ”^(๑)

มีเรื่องเนื่องในการเลื่อนกรมครั้งนี้^(๒) ปรากฏว่า วันเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรงสรงนั้น เสด็จประทับที่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อมีพระราชดำรัสสั่งให้เตรียมการเลื่อนกรมแล้วมีรับสั่งให้หาเจ้านายทั้ง ๔ พระองค์นั้นเข้าไปเฝ้ายังที่รโหฐานตรงหน้าพระलगมา มีพระราชดำรัสว่า จะให้ปฏิญาณเฉพาะพระพักตร์พระมหามณเฑียรตบฏิมากร ว่าเจ้านายซึ่งจะเป็นกรมขุน ๔ องค์นี้ ถ้าใครได้ครองราชสมบัติต่อไปไม่ทรงรังเกียจเลย เจ้านายทั้ง ๓ พระองค์ต่างถวายปฏิญาณแล้วกราบทูล ว่ามิได้ทรงคิดมักใหญ่ใฝ่สูงตั้งพระราชหฤทัยแต่จะสนองพระเดชพระคุณช่วยทำนุบำรุงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอให้ได้รับราชสมบัติสืบไปดังนี้

เมื่อเลื่อนกรมแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรับตำแหน่งมีหน้าที่ในราชการแผ่นดินต่อมา คือทรงบัญชาการกรมมหาดเล็กเหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้โปรดให้พระองค์เองเมื่อยังเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ทรงบัญชาการกรมหนึ่ง ทรงบัญชาการกรมทหารบกวงษ์หน้า ซึ่งมาสมทบรับราชการวังหลวงตามประเพณีตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต^(๓) กรมหนึ่ง และแต่ก่อนได้โปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศทรงบัญชาการกรมล้อมพระราชวัง กับกรมพระคลังมหาสมบัติ ครั้นกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศสิ้นพระชนม์จึงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงบัญชาการ ๒ กรมนั้นด้วย อนึ่งเมื่อปีชกาล พ.ศ.๒๔๐๙ นั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดให้ลงมือสร้างพระราชวังสราญรมย์ขึ้นที่ใกล้พระบรมมหาราชวังทางด้านตะวันออกอีกแห่งหนึ่ง ด้วยตั้งพระราชหฤทัยว่า เมื่อสมเด็จพระ

(๑) ประกาศนี้พึงค้นพบสำเนาในกรมราชเลขาธิการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๐

(๒) เรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรงสรงแล้วให้ทราบ

(๓) ทหารบกวงษ์หน้ามีจำนวนประมาณ ๖๐๐ คน ส่วนทหารเรือและเรือรบวงษ์หน้านั้น โปรดให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญทรงบัญชาการ

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
(ถ่ายเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ ขณะดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
เจ้าฟ้ากรมขุนพิษณุตประชา นาด พระชันษา ๑๖ พรรษา)

เจ้าอยู่หัวสมบูรณพระชันษา พอเสร็จกิจทรงผนวชเป็นภิกษุภาวะแล้วจะทรงมอบเวนราชสมบัติพระราชทาน ส่วนพระองค์เองนั้นจะเสด็จออกเป็น “พระเจ้าหลวง” ^(๑) และออกไปประทับอยู่ที่พระราชวังสราญรมย์ ทรงช่วยแนะนำกำกับราชการต่อไปจนตลอดพระชนมายุ แต่กระแสนพระราชนัดดาขึ้นหาได้ทรงเปิดเผยไม่ ถึงกระนั้นก็ทราบกันอยู่ในบรรดาผู้ที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัย แต่มาถึงสมัยนี้ การที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะได้เป็นรัชทายาท ย่อมเป็นที่เข้าใจและเป็นความนิยมของคนทั้งหลายโดยมาก ตลอดจนชาวต่างประเทศ เป็นแต่มีบางคนคิดวิตก ด้วยเห็นว่า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์มีอำนาจมากยิ่งขึ้นกว่าใครๆ ในแผ่นดิน วันแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียว เกรงว่าจะไม่เชื่อตรงต่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ความวิตกเช่นว่ามานี้มีเรื่องจะยกมาแสดงพอเป็นอุทาหรณ์ ^(๒) ดังในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวรหนักอยู่นั้น วันหนึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเสด็จขึ้นไปเยี่ยม พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสว่าใครจะกราบบังคมทูลความลับสักเรื่องหนึ่ง แล้วตรัสขบบรรดาผู้เฝ้าแทนอยู่ในที่นั้นให้ลงมาเสียจากพระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ ให้อยู่แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นผู้เชิญพระแสงของสมเด็จพระบรมชนกนาถพระองค์หนึ่งกับกลีบจอมมารดาซึ่งเป็นผู้พยาบาล และเป็นทีไว้วางพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกคนหนึ่ง เมื่อเป็นที่รโหฐานแล้ว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวกราบบังคมทูลว่าพระองค์ก็จะไม่ดำรงพระชนม์อยู่ไปได้อีกวันแล้ว จะขอถวายปฏิญาณว่าการที่ได้ทรงสะสมกำลังทหารและเครื่องศัสตราวุธยุทธภัณฑ์ไว้เป็นอันมากนั้นจะคิดร้ายต่อได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทอย่างหนึ่งอย่างใดไม่มีเลย แต่ไม่ไว้ใจเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เกรงว่าถ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเสด็จสวรรคตลงเมื่อใด เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะทำรีบขึ้นจึงได้เตรียมกำลังไว้ป้องกันพระองค์ เมื่อพระองค์สวรรคตแล้วขอให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงระงับต่อไปให้จงดี ดังนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชก็พระราชทานปฏิญาณว่า มิได้เคยทรงระแวงสงสัยในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าจะทรงคิดร้ายต่อพระองค์ แต่เรื่องเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์นั้น หาได้มีพระราชดำรัสตอบประการใดไม่ นอกจากเรื่องนี้ยังมีข้าราชการในพระราชสำนักหลายคน ซึ่งไม่ไว้ใจเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์คิดเข้ากันเป็นพวก นัยว่าเพื่อจะป้องกันสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ^(๓)

(๑) ทรงกำหนดว่า “พระพุทธเจ้าหลวง” ให้ใช้เมื่อเสด็จสวรรคตแล้ว แต่ในเวลาเมื่อเสด็จละราชสมบัติแต่ยังดำรงพระชนม์อยู่ ให้ใช้ว่า “พระเจ้าหลวง” ดังนี้

(๒) เรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้มีพระราชดำรัสให้ทราบ

(๓) เรื่องนี้ก็ได้รับทราบโดยมีพระราชดำรัสแล้ว

แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงส่งเสริมพวกนี้ อันความที่เกิดขึ้นมีผู้ไม่ไว้ใจ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ครั้งนั้นจนถึงชาวต่างประเทศก็ทราบ เซอร์แฮร์ริอด เจ้าเมืองสิงคโปร์เข้ามาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่ตำบลหว้ากอ ได้มารู้จักสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและทราบความเรื่องที่จะทรงรับรัชทายาท กล่าวไว้ในจดหมายเหตุ^(๑) ดังนี้

สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ พระชันษาราวสัก ๑๕ ปี เป็นที่สงสัยกันว่า เจ้าฟ้าพระองค์นี้จะป็นรัชทายาทสืบพระวงศ์ เพราะในเวลานี้ไม่มีพระมหากุปราช แต่ไม่เป็นการแน่ทีเดียวที่เจ้าฟ้าพระองค์นี้จะได้รับราชสมบัติด้วยตามประเพณีไทยถึงการรับราชสมบัตีย่อมสืบต่ออยู่ในพระราชวงศ์อันเดียวกัน ราชสมบัติไม่ได้แก่พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของพระเจ้าแผ่นดินเป็นแน่นอน มีตัวอย่างเช่นครั้งพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ก่อน (คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) มีพระราชประสงค์จะให้พระเจ้าลูกเธอได้รับราชสมบัติ^(๒) แต่ตระกูลใหญ่ของผู้สำเร็จราชการทั้งสอง (หมายความว่าพวกสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์และสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ) ไม่เห็นชอบตามพระราชประสงค์ ไม่ยกพระเจ้าลูกเธอของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ก่อนขึ้น พร้อมกันถวายราชสมบัติแก่พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้ (คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ผู้เป็นรัชทายาทที่แท้แห่งสมเด็จพระบรมชนกนาถก็ทำได้โดยปราศจากเหตุการณ์ (สังเกตดู สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์พระองค์นี้ฉลาดหลักแหลม ถ้าคิดดูโดยพระชนมายุเพียงเท่านั้น พระรูปอยู่ข้างสูง และพระกิริยาอัธยาศัยก็เป็นผู้ใหญ่)

ฝ่ายฝรั่งเศสก็เห็นจะเข้าใจอย่างเดียวกัน พระเจ้าเอมปเรอนโปเลียนที่ ๓ จึงถือเอาเป็นโอกาสที่จะบำรุงทางพระราชไมตรีให้สนิทยิ่งขึ้น ให้สร้างพระแสงกระบี่ขึ้น ๒ องค์ ส่งมาถวายเมื่อปีเถาะ พ.ศ.๒๔๑๐ พระแสงกระบี่องค์ใหญ่จารึกอักษรว่า “ของเอมปเรอฯ ฝรั่งเศสถวายพระเจ้าแผ่นดินสยาม” พระแสงกระบี่องค์น้อยจารึกอักษรย่อว่า “ของพระยุพราชกุมารฝรั่งเศสถวายพระยุพราชกุมารสยาม” ดังนี้^(๓) และต่อมาในปีเถาะนั้นเอมปเรอนโปเลียนที่ ๓ ทรงตั้งให้มองสิเออแบลกัวด์เป็นราชทูตพิเศษ เข้ามาแลกเปลี่ยนหนังสือสัญญา ซึ่งพระยา

(๑) จดหมายเหตุของเซอร์แฮร์ริอด หอพระสมุดฯ ได้แปลเป็นภาษาไทย พิมพ์แล้วเมื่อ พ.ศ.๒๔๖๓ คัดมาลงที่นี่แต่เฉพาะเรื่อง

(๒) ข้อนี้ฝรั่งเศสเข้าใจผิด

(๓) การที่เอมปเรอนโปเลียน ประทานพระแสงกระบี่ก็มีผลต่อยูบ่าง จะพึงเห็นได้ในคำพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์กราบบังคมทูลฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งปรากฏมาในตอนที่ ๑

สุรวงศ์วัยวัฒน์ได้ไปทำที่นครปารีสเมื่อราชทูตเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บอกกรมท้าวว่าจะขอไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แทนที่ทูตเคยเฝ้าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแต่หนหลัง ก็โปรดให้เฝ้าตามประสงค์ จึงเกิดปัญหาเรื่องที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จลงไปเยี่ยมตอพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เสด็จลงไปด้วยกันกับกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ^(๑) ครั้นเมื่อเสร็จการเยี่ยมตอแล้วราชทูตฝรั่งเศสมาพูดกับเสนาบดีว่ามีความเสียดายที่รู้ตัวเร็วไปไม่มีเวลาพอจะจัดการรับเสด็จสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้สมแก่พระเกียรติยศ ขอเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรเรือรบแต่พระองค์เดียวอีกครั้งหนึ่ง พอจะได้มีโอกาสจัดการรับเสด็จ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็พระราชทานพระบรมราชานุญาตตามประสงค์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงไปครั้งหลัง เมื่อ ๓ วันพุธ เดือนอ้าย ขึ้นค่ำ ๑ ราชทูตฝรั่งเศสจัดการรับเสด็จอย่างเต็มยศใหญ่ ชักธงบริวาร และให้ทหารขึ้นยืนประจำเสาเรือรบแล้วยิงปืนสลุตตามพระเกียรติยศรัยทุกประการ อาศัยเหตุที่ราชทูตฝรั่งเศสแสดงความเคารพโดยพิเศษครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวลงพระนามและประทับพระลัญจกร^(๒) ในหนังสือสำคัญสำหรับการแลกเปลี่ยนสัญญา กับกรมหลวงวงศาธิราชสนิท สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบาราบปรปักษ์ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ และเจ้าพระยาภูธรราชัย

ตามเรื่องพระราชประวัติที่แสดงมา ฟังเห็นได้ว่าพระบารมีของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเจริญขึ้นตามทางพระราชประสงค์แห่งสมเด็จพระบรมชนกนาถเป็นอันดับมา จนไม่มีผู้ใดที่จะคิดเห็นว่าเป็นรัชทายาท ถึงกระนั้นก็ดี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มิได้สิ้นทรงพระปริวิตก เพราะเหตุซึ่งต้องทรงพระปริวิตกมีอยู่ คือ ถ้าหากพระองค์สวรรคตลงก่อนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระชันษาสมบูรณ์ ถึงจะได้ทรงรับรัชทายาท ก็จะต้องมีผู้อื่นว่าราชการแผ่นดินแทนพระองค์ การอันนี้ยังมีได้เคยมีแบบอย่างในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

(๑) เจ้าพระยาทิพากรวงศ์กล่าวว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเอาแบบอย่างครั้งนายพลเรือโทจอห์น แมทท์เรืออังกฤษเข้ามาเฝ้าเมื่อ ปีจอ พ.ศ.๒๔๐๕ ครั้งนั้นโปรดให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสเสด็จลงไปเยี่ยมตอ (ข้าพเจ้าสันนิษฐานต่อไปว่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็คงโปรดให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นผู้ลงไปเยี่ยมตอ) แต่ลักษณะการผิดกับครั้งเยี่ยมตอราชทูตฝรั่งเศสด้วยเมื่อครั้งก่อนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระชันษาได้เพียง ๙ ขวบ ฐานะของกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสเป็นอย่างผู้กำกับ เยี่ยมตอครั้งหลังทรงพระเจริญแล้วหาต้องมีผู้กำกับไม่ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญเสด็จไปด้วย คงเป็นด้วยเหตุอื่น ดังจะวินิจฉัยในตอนอื่นต่อไป

(๒) ดูเหมือนพระลัญจกรรูปพระจุลมงกุฏ (เกี้ยวยอด) จะคิดขึ้นในคราวนี้ แต่ข้อนี้ข้าพเจ้าไม่แน่ใจ

ที่ปรากฏในเรื่องพระราชพงศาวดารครั้งกรุงศรีอยุธยาเคยมีพระเจ้าแผ่นดินทรงพระเยาว์ ต้องมีผู้ว่าราชการแทน ๕ ครั้ง พระเจ้าแผ่นดินก็ถูกปลงพระชนม์บ้าง ถูกกำจัดจากราชสมบัติบ้าง ไม่เคยอยู่ได้ยั่งยืนเลยสักพระองค์เดียว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงประมาทต่อเหตุการณ์ ได้ทรงพระราชดำริป้องกันด้วยพระบรมราโชบายอันสุขุมคัมภีรภาพ ด้วยครั้งนั้นรู้กันอยู่เป็นแน่ว่า ถ้าหากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตลงในเวลาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังหย่อนพระชันษา มีเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์คนเดียวที่สามารถจะเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน เพราะเหตุนี้ถึงมีใครๆ กราบบังคมทูลฯ แสดงความรังเกียจก็ไม่ทรงนำพา กลับทรงปรึกษาหารือกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ตามตรง ให้ช่วยคิดอ่านรักษาความเป็นอิสระของประเทศ ในเมื่อเหตุการณ์เช่นนั้นหากจะมีขึ้น และได้ทรงทราบความคิดของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์อยู่แล้วทุกประการ^(๑) เพราะฉะนั้นเมื่อใกล้จะเสด็จสวรรคต บางคราวพระราชหฤทัยหวนห้วงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวขึ้นมา เกิดเคลือบแคลงก็ดำรัสถามว่า ยังเสด็จดำรงพระชนม์อยู่หรือ ครั้งทรงทราบว่ายังเสด็จอยู่ ก็ห้วงต่อไปถึงการที่จะทรงรับรัชทายาทเกรงจะไม่มั่นคง ดังมีพระราชดำรัสแก่พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ในที่สุดจึงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระราชวงศ์และเสนาบดีปรึกษาพร้อมกันแล้วแต่จะเลือกเจ้านายพระองค์ใดให้รับราชสมบัติ เมื่อคิดวินิจฉัยดูว่าเหตุใดจึงโปรดให้เลือกรัชทายาท และมีได้ทรงมอบเวนราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เห็นว่าน่าจะเป็นด้วยทรงพระราชดำริเป็น ๒ ประการ คือประการที่ ๑ ทรงพระราชดำริว่าความมั่นคงของประเทศสยามสำคัญยิ่งกว่าเพียงพระองค์จะได้รับความพอพระราชหฤทัยเพราะพระราชปิโยรสได้รับรัชทายาท ประการที่ ๒ ถ้าหากให้พระราชวงศ์กับเสนาบดีพร้อมใจกันถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (ซึ่งน่าจะทรงเชื่ออยู่ว่า คงจะเป็นอย่างยิ่งกว่าอย่างอื่น) ทั้งพระราชวงศ์และเสนาบดีมีเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์โดยเฉพาะจะได้รู้สึกเป็นหน้าที่และความรับผิดชอบที่จะต้องช่วยกันอุปถัมภ์บำรุง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโดยเต็มกำลัง เพราะได้พร้อมกันเลือกสรรเองดังนี้ และการที่พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เลือกรัชทายาทนั้นก็มิผิดราชประเพณีซึ่งเคยมีมาตั้งแต่เมื่อจะสิ้นรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีพระอาการประชวร ไม่สามารถจะตรัสสั่งมอบเวนราชสมบัติ พระราชวงศ์กับเสนาบดีก็ได้ปรึกษาพร้อมกันถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมาครั้งหนึ่ง มาถึงเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชประชวรใกล้จะเสด็จสวรรคตมีรับสั่งเวนคืน

(๑) ความที่กล่าวตรงนี้เป็นความสันนิษฐาน แต่มีหลักฐานอยู่ในเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสเล่ามั่นคง ดังจะกล่าวในตอนอื่นต่อไป

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

ราชสมบัติแก่พระราชวงศ์และเสนาบดี แล้วแต่จะพร้อมกันถวายแก่พระราชวงศ์พระองค์ใด เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคต พระราชวงศ์กับเสนาบดีจึงได้ปรึกษาพร้อมกัน ถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์^(๑) นับเป็นครั้งที่ ๒ จึงทรงพระราชดำริเห็นว่าไม่เป็นการแปลกประหลาดหรือฝ่าฝืนราชประเพณีอย่างหนึ่งอย่างใด

เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับที่พระตำหนักสวนกุหลาบนั้น มีแพเป็นที่เสด็จประพาส^(๒) จอดไว้ที่ข้างใต้ท่าราชวรดิษฐ์หลังหนึ่ง ด้วยในสมัยนั้นที่สโมสรของผู้ดียังอยู่ทางแม่น้ำตามแบบโบราณ ผู้มีบรรดาศักดิ์มักมีแพเป็นที่พักและเป็นที่พบปะมิตรสหาย ชอบไปมาเที่ยวเตร่กันโดยทางเรือเป็นพื้น แต่ที่พระตำหนักสวนกุหลาบในสมัยนั้นก็เป็นที่ประชุมของเจ้านายและข้าราชการชั้นหนุ่มๆ คล้ายกับเป็นสโมสรสถานอันหนึ่ง ด้วยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชอัธยาศัยโอบอ้อมอารี และโปรดการสมาคมกับผู้อื่นมาตั้งแต่สมัยนั้นแล้ว บรรดาพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งประสูติภายหลังสมเด็จพระบรมชนกนาถเสวยราชย์ ล้วนเคยรักใคร่นับถือสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นหัวหน้ามาตั้งแต่ทรงจำความได้ทุกพระองค์ ต่างก็ติดตามออกไปเฝ้าแห่นเล่นหัวและโดยเสด็จประพาสไม่ขาด^(๓) ส่วนเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ เช่น สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบาราบปรบักษ์เป็นต้นในเวลานั้นยังไม่ทรงพระชรา มักพอพระฤทัยหาของซึ่งชอบเล่นกันในสมัยนั้น เช่นกลองเม็ยซ่อมเป็นต้น ก็มักพากันเสด็จไปทรงสนทนาที่สวนกุหลาบด้วยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงเล่นของเหล่านั้นเหมือนกัน แม้หม่อมเจ้าทั้งชั้นผู้ใหญ่ และชั้นที่ยังเยาว์ก็มีไปเฝ้าไม่ขาด แต่ข้าราชการที่หมั้นไปสวนกุหลาบนั้นมักเป็นพวกชั้นหนุ่มๆ และเป็นข้าราชการในพระราชสำนักเป็นพื้น

(๑) เหตุที่ถวายราชสมบัติพร้อมกันสองพระองค์ อันไม่เคยมีเยี่ยงอย่างในพงศาวดาร เจ้าพระยาภาณุวงศ์ได้เล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า เดิมเสนาบดีมีบิดาของท่าน คือสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาพระคลัง ที่สมุหพระกลาโหมเป็นหัวหน้า ได้ปรึกษากันจะถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่พระองค์เดียว ครั้นเมื่อไปกราบทูลให้ทรงทราบ ดำรัสว่า ขอให้ถวายพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยอีกพระองค์หนึ่ง เพราะพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นพระชะตาแรงนัก ตามตำราว่าคงจะต้องได้เป็นเจ้าแผ่นดิน ถ้าถวายราชสมบัติแต่พระองค์เดียว เกรงจะเสด็จอยู่ไม่ได้ยั่งยืน ด้วยไม่สามารถจะทนแรงพระชะตาพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ เมื่อสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ไปทูลความแก่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านไปด้วยได้ยินกราทูลอธิบายดังกล่าวมา

(๒) แพหลังนี้เมื่อเสด็จเกลิงฉวलयราชสมบัติแล้ว เรียกว่า “แพข้าหลวงเดิม” สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าฯ กรมพระจักรพรรดิพงษ์ทรงรับไปรักษาไว้ที่หน้าพระราชวังเดิมอยู่ที่นั่นจนสิ้นพระชนม์ ต่อมาภายหลังเมื่อสร้างท่าवासกรีแล้ว โปรดให้ถอยไปจอดไว้ที่ท่าवासกรี

(๓) ตัวข้าพเจ้าอยู่ในชั้นเล็ก อายุได้ ๕ ขวบ ออกไปเฝ้าที่สวนกุหลาบครั้งแรก โปรดให้ตัดเสื้อสักหลาดสีเขียวตามแบบแพชั้นในเวลานั้นพระราชทานตัวหนึ่ง เลยติดใจไปสวนกุหลาบเสมอ ยังจำได้อยู่

เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จอยู่พระตำหนักสวนกุหลาบ มีพระธิดากับหม่อมราชวงศ์แช (คือพระองค์เจ้าฝ่อง) พระองค์หนึ่งประสูติที่วังเดิมของกรมหมื่นมัตถยาพิทักษ์^(๑) เมื่อวันพฤหัสบดี เดือนอ้าย แรม ๘ ค่ำ ปีเถาะ พ.ศ.๒๔๑๐ และทรงพอพระฤทัยในคุณแพ^(๒) ธิดาพระยา

(๑) ด้วยตามพระราชเพณีสืบมาแต่โบราณ ถือว่าประสูติในพระราชวังได้แต่พระราชโอรสธิดาของพระเจ้าแผ่นดิน

(๒) คือเจ้าคุณพระประยุรวงศ์ ตัวท่านได้เล่าเรื่องให้ข้าพเจ้าฟัง เมื่อแต่งหนังสือนี้ เพื่อให้ปรากฏในเรื่องประวัติของท่านตามจริงว่า เดิมสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ปู่ของท่าน เมื่อยังเป็นที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ประราภว่าประเพณีในสกุลของท่านตั้งแต่ชั้นบรรพบุรุษมาได้เคยถวายบุตรทำราชการฝ่ายหน้า และถวายธิดาทำราชการฝ่ายในมาทุกรัชกาลถึงตัวท่านมีธิดาคนเดียวแต่คุณหญิงกลาง ก็ได้แต่งงานกับบุตรเจ้าพระยาภูธราภัย (คือพระยาสีหราชฤทธิไกร แยม บุษยรัตพันธุ์) เสียแต่เมื่อรัชกาลที่ ๓ ยังมีแต่หลานซึ่งเป็นธิดาของเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ หลานหญิงคนใหญ่ (คือคุณหญิงเล็ก ศรีสรรวาทกัตติ) ก็แต่งงานไปเสียแล้ว ท่านจึงเลือกเจ้าคุณพระประยุรวงศ์ แต่เมื่อยังเป็นเด็ก ว่าจะให้ถวายตัวทำราชการฝ่ายในตามประเพณีของวงศ์สกุล ครั้งโกนจุกแล้วพอรุ่นสาว ท่านจึงฝากเจ้าคุณพระประยุรวงศ์แก่เจ้าจอมมารดาเที่ยงพระสนมเอกในรัชกาลที่ ๔ ให้รับเข้าไปไว้ในพระบรมมหาราชวัง เพื่อจะได้ฝึกหัดกิริยามารยาทและสั่งสอนให้รู้ขนบธรรมเนียมในพระราชฐานเสียก่อนถวายตัวทำราชการ เจ้าจอมมารดาเที่ยงให้ท่านอยู่ด้วยกันกับกรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐซึ่งเป็นพระธิดาองค์ใหญ่ ก็ชอบขิดสนิทสนมกันแต่นั้นมา อยู่มาวันหนึ่ง (เห็นจะราวเมื่อต้นปีเถาะพ.ศ.๒๔๑๐) ในเวลาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับในพระบวรราชวัง (เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว) โปรดให้ละคอนหลวงขึ้นไปเล่น วันนั้นกรมหลวงสมรรัตนฯ ให้เจ้าคุณพระประยุรวงศ์ถือหีบหมากเสวยตามเสด็จไปด้วย เมื่อไปนั่งดูละคอนอยู่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็นก็ชอบพระฤทัยแต่ยังไม่ทรงทราบว่าจะเป็นลูกเต้าเหล่าใคร ครั้งทรงสืบถามได้ความเป็นธิดา (เจ้า) พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ อยู่ในพระบรมมหาราชวังกับกรมหลวงสมรรัตนฯ จึงตรัสแก่กรมหลวงสมรรัตนฯ ให้ทราบพระประสงค์เป็นความลับ (ความตอนนี้กรมหลวงสมรรัตนฯ ก็ตรัสเล่าแก่ข้าพเจ้าอย่างเดียวกัน) และขอให้กรมหลวงสมรรัตนฯ ทรงช่วยให้ทอดพระเนตรเห็นตัวอีกสักครั้งหนึ่งให้ถนัดพระเนตร ครั้นถึงวันงานพระราชพิธีวิสาขบูชา กรมหลวงสมรรัตนฯ จึงให้เจ้าคุณพระประยุรวงศ์ถือหีบหมากเสวยตามเสด็จออกไปวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วตรัสสั่งให้นั่งคอยดูเดินเทียบอยู่ที่บันไดทางหลังพระอุโบสถ การเดินเทียบวิสาขบูชาในสมัยนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับทอดพระเนตรอยู่ข้างหน้าพระอุโบสถโปรดให้พระเจ้าลูกเธอกับข้าราชการทั้งปวงเดินเทียบเป็นประเพณีทุกปี เวลานั้นเจ้าคุณพระประยุรวงศ์ยังไม่รู้ว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรด แต่เมื่อนั่งดูกระบวนเดินเทียบเห็นเสด็จผ่านไปคราวไรก็ทรงเพ่งพิศผิดปรกติทุกคราวจึงเกิดนึกระแวงใจแต่นั้นมา ในไม่ช้าวันก็มีหญิงข้าหลวงคนสนิทเข้าไปพูดจาวิสาสะกับพี่เลี้ยงของท่านทั้ง ๒ คน เป็นใจกันเดินสื่อสาร แต่มีผู้รู้เรื่องขึ้นบอกไปยังสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ท่านก็สั่งให้มารับตัวเจ้าคุณพระประยุรวงศ์กลับไปอยู่บ้านเสียอย่างเดิม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบก็ทรงอาดูรเดือดร้อน จนสมเด็จพระยาสุรรัตนฯ สังเกตเห็นผิดปรกติ ทรงสืบทราบเหตุจึงเสด็จเข้าไปตรัสแถลงเรื่องแก่เจ้าจอมมารดาเที่ยงฯ ถาม กรมหลวงสมรรัตนฯ ก็ได้ความสมกัน เจ้าจอมมารดาเที่ยงส่งสารด้วยรักใคร่และได้ดูแลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมาแต่ยังทรงพระเยาว์ก็รับนำความขึ้นกราบบังคมทูลแต่

สุรวงศ์วชิรมณี พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสขอต่อเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์^(๑) และพระราชทานเป็นอัครบริจาริกา มีพระธิดาแต่ในรัชกาลที่ ๔ พระองค์หนึ่ง (คือพระองค์เจ้าหญิงศรีวิไลลักษณ์ ซึ่งภายหลังทรงสถาปนาเป็นกรมขุนสุพรรณภาควดี) ประสูติที่พระราชวังหน้าทูลุทยาน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานแต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงสร้างพระราชวังสราญรมย์นั้น เมื่อ วันศุกร์ เดือน ๙ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ.๒๔๑๑ ในสมัยนั้นยังทรงดำรงพระยศเป็นหม่อมเจ้าทั้ง ๒ พระองค์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดให้เจ้าจอมมารดาเที่ยง เป็นผู้รับสั่งให้ไปขอเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ต่อสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ท่านก็ยอมถวายตามพระราชประสงค์ จึงส่งเจ้าคุณพระประยูรวงศ์เข้ามาถวายตัวตามประเพณี แล้วพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็พระราชทานแก่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

(๑) เวลานั้นเจ้าพระยาสุรวงศ์ฯ ผู้บิดาเป็นราชทูตไปประเทศฝรั่งเศสยังไม่กลับมา

ตอนที่ ๓

พระมหาอุปราช

พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ ซึ่งได้รับเลือกเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระมหาอุปราชในรัชกาลที่ ๕ เป็นพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าคุณจอมมารดาเอนเป็นเจ้าจอมมารดา^(๑) ประสูติในรัชกาลที่ ๓ เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ แรม ๒ ค่ำ ปีมะเส็ง จุลศักราช ๑๒๐๐ ตรงกับ พ.ศ.๒๓๘๑ สมัยเมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวยังเสด็จดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ประทับอยู่ ณ พระราชวังเดิมที่ริมปากคลองบางกอกใหญ่ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชอบพอกับพวกมิชชันนารีอเมริกันซึ่งสอนภาษาและวิชาอย่างฝรั่งภายในสมัยนั้น จึงประทานพระนามว่า “ยอชวอชิงตัน” ตามนามประธานาธิบดีคนแรกของสหพันธรัฐอเมริกา ข้างฝ่ายไทยจึงเรียกพระนามว่า หม่อมเจ้ายอด ครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ พระราชทานพระนามว่า “พระองค์เจ้ายอดยิ่งประยุรยศ บวรราโชรสรัตนราชกุมาร” ต่อมาพระราชทานพระสุพรรณบัฏทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ เมื่อ ณ วันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีระกา พ.ศ.๒๔๐๔

การศึกษาของกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ พิจารณาตามหลักฐานที่ปรากฏดูเหมือนจะได้ทรงศึกษาเป็นอย่างดีสำหรับราชตระกูลในสมัยนั้น เหตุด้วยเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ อยู่ใกล้ชิดติดพระองค์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นนิจมาแต่ในรัชกาลที่ ๓ ไม่ว่าจะทรงงานอย่างใดอันเป็นพระราชกิจของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่นการฝึกหัดทหารอย่างฝรั่งซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีหน้าที่เมื่อในรัชกาลที่ ๓ ก็ดี การช่างจักรกลและการต่อเรือกำปั่นรบ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดมาแต่ในรัชกาลที่ ๓ ก็ดี ได้ทรงใช้สอยและฝึกหัดกรมหมื่นบวรวิชัยชาญยิ่งกว่าลูกพระองค์อื่นทั้งสิ้น ส่วนวิชาการที่ทรงศึกษาจากผู้อื่นนั้น อักษรสมัยจะได้ทรงศึกษาในสำนักผู้ใดสืบไม่ได้ความ แต่ทรงทราบวิชาหนังสือไทยแตกฉาน ถึงสามารถแต่งกาพย์กลอนและคำฉันท์ได้เป็นอย่างดีมีปรากฏอยู่หลายเรื่อง ภาษาอังกฤษจะได้ทรงศึกษาแต่ผู้ใดก็ไม่ทราบแน่ แต่สันนิษฐานว่าคง

(๑) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พึ่งทรงสถาปนาเป็น “เจ้าคุณ” เมื่อถึงอัฐกรมเดิมเป็นแต่คนเรียกกันว่าเจ้าคุณโดยความเคารพ ที่เป็นชนนีของกรมพระราชวังบวรฯ

พระรูปกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ
ทรงฉายเมื่อดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น

อยู่ในพวกมิชชันนารีอเมริกัน ถ้ามิใช่หมอบรัดเลย์ก็คงเป็นหมอจันดเล ด้วยเป็นผู้ชอบชิตอยู่ ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ คน ทรงทราบถึงสามารถจะอ่านตำรับตำรา ภาษาอังกฤษเข้าพระราชหฤทัยได้ดี วิชาการที่ช่างม้าและมวยปล้ำ ตลอดจนนาฏกรรมบางอย่างก็ได้ทรงฝึกหัด^(๑) แต่ถ้าว่าตามหลักฐานซึ่งยังมีวัตถุเป็นที่สังเกตดูเหมือนจะทรงสนักัดทางวรรณคดีและการช่างยิ่งกว่าอย่างอื่น แม้ในสมัยเมื่อเป็นกรมพระราชวังบวรฯ แล้ว ในกระบวนช่างเบ็ดเตล็ด เช่นช่างเคลือบและช่างหุ่นเป็นต้นเห็นจะไม่มีใครชำนาญยิ่งกว่าในสมัยเดียวกัน กล่าวกันว่า วิชาอย่างอื่นที่ได้มาจากฝรั่ง ก็ทรงสนักัดอีกหลายอย่าง^(๒)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวบรรดาราชาภิเษกนั้น กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ ยังไม่ได้โสกันต์ ด้วยเมื่อเวลาพระชันษาถึงกำหนดโสกันต์ในปลายปีจอ พ.ศ.๒๓๙๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังทรงประจวบพรหมจึงต้องงดงาน และต้องรอมงานเสร็จงานพระบรมศพแล้ว จึงได้โสกันต์ต่อปีชวด พ.ศ.๒๓๙๕ เมื่อพระชันษาได้ ๑๕ ปี มีการแห่โสกันต์ที่ในพระบวรราชวัง^(๓) และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปทรงจรดพระกรรไตรพระราชทาน ต่อมาถึงปีฉลู พ.ศ.๒๓๙๖ ทรงผนวชเป็นสามเณรพร้อมกับพระองค์

(๑) ได้ยินว่ามหาดเล็กที่ขี่ม้าว่าทวน ครั้งพระเมรุพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ไปฝึกหัดต่อกรมพระราชวังบวรฯ ก็มี หนึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสเสด็จว่า ครั้งหนึ่ง กรมพระราชวังบวรฯ ได้ทรงขีดหนังกลางวัน (คือหนังระบายสีสำหรับเล่นกลางวัน) ถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรดังนี้

(๒) เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสถึงเมืองไทรโยคครั้งแรกเมื่อปีฉลู พ.ศ.๒๔๒๐ สมเด็จพระเจ้าบรมมหาราชศรีสุริยวงศ์ถวายแผนที่ลำน่าน้อยตลอดทางที่ประพาส เป็นแผนที่ทำอย่างฝรั่งว่าเป็นของกรมพระราชวังบวรฯ ทรงทำขึ้น ดูเหมือนเข้าใจกันในสมัยนั้นว่าไม่มีผู้อื่นจะทำได้ ครั้นต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้จัดเริ่มพนักงานแผนที่ขึ้นในกรมมหาดเล็ก ในสมัยเมื่อข้าพเจ้าเป็นผู้บังคับการ พอทำแผนที่พระนครสำเร็จนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสสั่งข้าพเจ้าว่า “เอาขึ้นไปทอดให้วังหน้าดูสักที” ข้าพเจ้าจึงนำแผนที่ขึ้นไปตามรับสั่ง กรมพระราชวังบวรฯ ได้ทอดพระเนตร ก็โปรดตรัสแก่ข้าพเจ้าว่า วิชานี้ดินจะ อดสำหัดฝึกหัดต่อไปเกิด อีกอย่างหนึ่ง เมื่อกรมพระราชวังบวรทิวศศ ที่ในพระราชวังบวรฯ มีโรงถลุงแร่ตามแบบฝรั่งอยู่ริมพระราชมนเทียร และมีตัวอย่างแร่ต่างๆ รวบรวมไว้เป็นอันมาก เล่ากันว่าทรงพยายามเสาะหาแร่ต่างๆ บรรดาที่มีในประเทศสยามนี้มาตรวจแล้วทำบัญชี มีนามทั้งภาษาไทยและภาษาลาติน แต่การถลุงแร่นั้น จะทรงมุ่งหมายเพื่อประโยชน์ทางโหล่บไม่ได้ความ

(๓) เดิมเรียกว่า “พระราชวังบวรสถานมงคล” เป็นแบบมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ครั้งถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสมอพระเจ้าแผ่นดิน จึงโปรดให้ใช้นามวังว่า “พระบวรราชวัง” มาถึงรัชกาลที่ ๕ ก็กลับเรียกว่า พระราชวังบวรสถานมงคลตามเดิม

เจ้าสุธารส พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกพระองค์หนึ่ง มีงานสมโภช ที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยในพระบรมราชวังเมื่อ ณ วันเสาร์ เดือน ๘ ทศกัณฐ์ขึ้น ๑๑ ค่ำ ครั้นรุ่งขึ้นแห่งจากพระราชวัง เดินกระบวนแห่ออกประตูพรหมทวารมายังพระบรมมหาราชวัง เข้าประตูสวัสดิโสภณ แล้วทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม กระบวนแห่เป็นกระบวนใหญ่ ปรากฏเกณฑ์กระบวนมีช้าง ๓๐ ม้า ๑๐๘ ทหารสพาย ๑๐๘ พิณพาทย์จีน ๒๘ คน เกณฑ์แห่ทั้งพวกพลวังหลวงวังหน้าสมทบกับขุนหมื่น ๗๕๐ โพร่ ๑๓๔๗ รวมคนเดินกระบวนแห่ ๒๒๗๓ คน แต่จะทรงราชยานอย่างไรเมื่อแห่ ไม่ปรากฏในหมายรับสั่ง สันนิษฐานว่าเห็นจะทรงพระยานมาศ หรือมิฉะนั้นก็ทรงเสลี่ยงกง ด้วยมีเครื่องสูงกลองชนะคู่เคียงและอินทพรหมทรงผนวชแล้วเสด็จไปประทับอยู่วัดพระเชตุพน ด้วยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ถวายไว้ในสำนักสมเด็จพระปรमानุชิตชิโนรส ส่วนพระองค์เจ้าสุธารส ถวายไว้ในสำนักกรมหมื่นบวรวัชรวิสุทธินันท์ (คือ สมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์) จึงเสด็จไปอยู่วัดบวรนิเวศฯ ครั้งทรงผนวชเป็นพระภิกษุ (สันนิษฐานว่าเมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๐๒ เพราะพระชันษาสมบูรณ์ในปีนั้น) ยังไม่พบจดหมายเหตุ ทราบแต่ว่าเสด็จอยู่วัดบวรนิเวศฯ ^(๑) และมีพระนามฉายาว่า “ปวรคโค” คำข้าราชการวังหน้าที่สูงอายุ ทันทำราชการอยู่ในสมัยนั้นแล้วว่า เมื่อทรงผนวชพระก็มีแห่กระบวนใหญ่และว่าทรงช้าง ก็เห็นจะเป็นความจริง ด้วยตรงกับประเพณีในครั้งนั้นคงจะแห่ทำนองเดียวกับเมื่อครั้งทรงผนวชเป็นสามเณร เมื่อลาผนวชแล้ว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานที่บ้านเก่าสำหรับเสนาบดีวังหน้าแต่ก่อน ตอนริมคลองคูเมืองเดิม (ซึ่งเรียกกันว่าคลองโรงไหม) ช้างฝั่งเหนือตั้งแต่ถนนพระอาทิตย์ไปจนถึงเขตวังเจ้าฟ้าอิศราพงศ์สร้างวังพระราชทาน (ตรงที่ตั้งโรงพยาบาลทหารบัดนี้) และพระราชทานตึกตรงหน้าพระที่นั่งคิวิโมกขพิมาน ในพระบรมราชวังชั้นกลางให้เป็นที่สำนักอีกแห่งหนึ่ง เพราะทรงใช้ขีดติดพระองค์และรับราชการต่างพระเนตรพระกรรณทั่วไปทุกอย่าง เวลาเสด็จไปไหนก็ต้องตามเสด็จด้วย ดูเหมือนในสมัยเมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ทรงบังคับบัญชากรมทหารเรือรบฝ่ายพระบรมราชวัง แต่นั้นจึงได้เสด็จมารับราชการด้วยกันกับเจ้านายวังหลวงช่วงเวลา ๓ ปี เมื่อจะได้เป็น

(๑) ถึงสมัยนี้ สมเด็จพระปรमानุชิตชิโนรสสิ้นพระชนม์แล้ว

พระรูปกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ทรงฉายเมื่อดำรงพระยศเป็นพระมหาอุปราช

อุปราชาเจ้านายผู้ใหญ่ท่านตรัสแล้วว่า กรมหมื่นบวรวิชัยชาญนั้นพระอภัยาคัยสุภาพโดยปรกติ มักถ่อมพระองค์ เมื่อมาสมทบกับเจ้านายวังหลวงก็พอพระฤทัยที่จะคบหาแต่เพียงชั้นหม่อม เจ้าที่เป็นพระโอรสผู้ใหญ่ในเจ้านายต่างกรม วางพระอภัยาคัยเป็นกันเองอย่างสนิทสนม จนคุ้นเคยชอบพอในเจ้านายชั้นเดียวกันแทบทั้งนั้น ^(๑) ถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระเมตตาใช้สอยสนิทสนม เล่ากันมาอีกอย่างหนึ่งว่า ในชั้นหลังตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว กรมหมื่นบวรวิชัยชาญทรงรักษากิจวัตรมั่นคง ๒ ประการ คือ เวลาเข้าคองเสด็จข้ามไปหาเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่บ้านเพื่อศึกษาราชการ และช่วยทำการงานให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เช่นตักแต่งบ้านเรือนเป็นต้น ครั้นถึงเวลาค่ำเสด็จเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ในพระบรมมหาราชวังเป็นนิจไม่ขาดเลยตลอดจวนรัชกาลที่ ๔ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญได้เป็นพระมหาอุปราชาขึ้นพระชันษาพอได้ ๓๐ ปี

การที่เลือกพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญขึ้นเป็นพระมหาอุปราชาในรัชกาลที่ ๕ เป็นข้อสำคัญในพงศาวดารหลายสถาน เบื้องต้น แต่เป็นการที่ผิดราชประเพณี ด้วยตำแหน่งพระมหาอุปราชาเป็นรัชทายาท พระเจ้าแผ่นดินสวรรคตเมื่อใด ถ้ามีพระมหาอุปราชาจะเป็นพระราชโอรสก็ตามหรือพระราชอนุชาก็ตาม พระมหาอุปราชาย่อมได้รับราชสมบัติสืบสันตติวงศ์เพราะฉะนั้นในเรื่องพระราชพงศาวดาร จึงปรากฏว่าพระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งพระราชโอรส พระองค์ใหญ่เป็นพระมหาอุปราชาเป็นพื้น ต่อไม่มีพระราชโอรสหรือมีเหตุการณ์อย่างอื่น บังคับ จึงทรงตั้งพระอนุชา หรือพระราชวงศ์ชั้นอื่นเป็นพระมหาอุปราชา ยกตัวอย่างเพียงในพระบรมราชจักรีวงศ์นี้ เมื่อรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นพระมหาอุปราชา ก็ด้วยทรงสร้างสมพระบารมีมาด้วยกัน นับว่ามีเหตุการณ์บังคับ ครั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชสวรรคต ก็ทรงตั้งสมเด็จพระราชโอรสเป็นพระมหาอุปราชา ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นพระมหาอุปราชา ก็เพราะได้ดำรงพระยศเป็นพระบัณฑูรน้อยมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ ต้องทรงตั้งด้วยเหตุการณ์บังคับอีก ครั้งถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้ราชสมบัติด้วยพระราชวงศ์และเสนาบดียกถวาย จึงทรงตั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ^(๒) กรมหมื่นคัคคิพลเสพ ซึ่งได้ทรงบัญชาการกระทรวงกลาโหมอยู่แล้วให้เป็นพระมหาอุปราชา

(๑) กรมหมื่นปราบปรบักษ์เคยตรัสแล้วว่า เมื่อในรัชกาลที่ ๔ ได้เคยคบกับกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ อย่างเป็นเพื่อนสนิทถึงกอดคอกันเดิน ครั้นได้เป็นมหาอุปราชาทำเป็นไม่รู้จักร จึงได้ตั้งแต่นั้นมา ข้อนี้ข้าพเจ้าใคร่จะแก้แทนว่าเพราะเหตุที่ขึ้นจากชั้นพระเจ้าวรวงศ์เธอเป็นถึงพระมหาอุปราชา ก็มีผู้ที่วางพระองค์อย่างไรให้เหมาะได้

(๒) แต่ในสมัยนั้นยังใช้คำนำพระนามว่า พระเจ้าน้องยาเธอ เป็นแบบอยู่

เป็นบำเหน็จที่ได้เป็นกำลังอุดหนุนให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ราชสมบัติถึงรัชกาลที่ ๔ ที่ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาเป็นพระมหากุปราช ก็เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเชื่อตำราพยากรณ์ ว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจำเป็นต้องได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ลองคิดดูว่า ถ้าหากสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๔ รัชกาลนั้นพระองค์ใดเสด็จสวรรคตก่อนพระมหากุปราชซึ่งมิได้เป็นพระราชโอรส การสืบราชสันตติวงศ์ก็จะไขว้เขว หรือบางทีจะเกิดลำบากขึ้นในบ้านเมืองก็เป็นได้^(๑) แต่เพื่อยุติพระมหากุปราชซึ่งมิได้เป็นพระราชโอรส สวรรคตไปก่อนทุกรัชกาล จึงมิใคร่มีใครคิดเห็นความเลี้ยมภัยของบ้านเมือง ในเรื่องที่มีการหมิ่นบวรวิชัยชาญขึ้นเป็นพระมหากุปราช

อีกประการหนึ่ง ประเพณีการเลือกพระมหากุปราชนั้น ตามราชประเพณี (เป็นเช่นกรมขุนวรจักรธรานุภาพตรัสในที่ประชุมว่า) พระเจ้าแผ่นดินต้องทรงเลือกเอง พระราชวงศ์และเสนาบดีมีหน้าที่จะเลือกแต่พระเจ้าแผ่นดินพระองค์เดียว เพราะถ้าไม่มีพระเจ้าแผ่นดิน บ้านเมืองจะเป็นจลาจล แต่ส่วนพระมหากุปราชหาความจำเป็นเช่นนั้นไม่ โดยจะทิ้งว่างไว้ก่อนก็ได้ เยี่ยงอย่างเช่นเมื่อในรัชกาลที่ ๓ ว่างพระมหากุปราชอยู่ตั้ง ๑๐ ปีก็เคยมี แม้พระเจ้าแผ่นดินจะสวรรคตลง ก็ประชุมปรึกษากันเลือกได้อีกเหมือนหนหลังและเวลานั้นก็มีเจ้าฟ้าพระราชอนุชาอยู่ถึง ๒ พระองค์ ไม่สิ้นไร้เจ้านายซึ่งจะรับรัชทายาท ที่อ้างในคำปรึกษาว่า ถ้ากรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นพระมหากุปราช จะได้ทรงควบคุมผู้คนของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ดูเหมือนจะชวนให้เข้าใจว่ามีคนหมู่มากอีกจำพวกหนึ่งซึ่งเป็นคนของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ถ้าผู้อื่นไปบังคับบัญชาคนพวกนั้นอาจจะกำเริบขึ้น แต่ที่จริงมิได้เป็นเช่นนั้น พวกข้าราชการวังหน้าก็คนร่วมสกุลกันกับข้าราชการวังหลวงนั่นเอง เป็นแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแบ่งพระราชทานขึ้นไปรับราชการวังหน้า ครั้นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต ก็กลับลงมาสมทบรับราชการวังหลวงโดยเรียบร้อยมาถึง ๓ ปี จึงสิ้นรัชกาลที่ ๔ หาความจำเป็นที่จะต้องมีความควบคุมขึ้นใหม่ไม่ อนึ่งพระมหากุปราชในรัชกาลก่อนๆ มา ล้วนเป็นเจ้าฟ้าสมเด็จพระอนุชาธิราชอันร่วมพระบรมราชชนนีกับพระเจ้าแผ่นดิน แต่กรมหมื่นบวรวิชัยชาญทรงศักดิ์เพียงชั้นพระเจ้าวรวงศ์เธอ ซึ่ง

(๑) มีเรื่องเป็นอุทาหรณ์ครั้งกรุงศรีอยุธยาในรัชกาลพระเจ้าท้ายสระพระราชอนุชาเป็นพระมหากุปราช เมื่อพระเจ้าท้ายสระจะสวรรคตมอบเวนราชสมบัติแก่เจ้าฟ้าอภัยราชโอรส พระมหากุปราชไม่ยอม เกิดรบกันเป็นศึกกลางเมืองในระหว่างพวกวังหลวงกับพวกวังหน้า ที่เมืองเขมรก็มีอุทาหรณ์ เช่นเดียวกัน ครั้นสมเด็จพระนโรดมเจ้ากรุงกัมพูชาสวรรคต พระศรีสวัสดิ์ราชอนุชาซึ่งเป็นพระมหากุปราชได้ครองราชสมบัติ พวกลูกเธอของสมเด็จพระนโรดมพากันกระด้างกระเดื่อง ถ้าฝรั่งเศสไม่ควบคุมอยู่ก็เห็นจะเกิดรบกันเป็นศึกกลางเมือง

พระรูป กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ทรงสายสะพายและดาราออสเตรเลีย
กับดาราณพรัตน์และดาราช้างเผือกพิเศษ ครั้นรัชกาลที่ ๔

ยกข้ามเจ้าฟ้าและพระราชบุตรของพระเจ้าแผ่นดินขึ้นเป็นพระมหาอุปราชเป็นการผิดราชประเพณีอีกประการหนึ่ง ความที่กล่าวมานี้ไม่ได้มีความประสงค์จะติเตียนส่วนพระองค์กรมหมื่นบวรวิชัยชาญซึ่งมีหลักฐานปรากฏว่าเป็นผู้มีพระอัธยาศัยสุภาพ และได้ทรงร่ำเรียนรอบรู้นับว่าเป็นอย่างดีในเจ้านายสมัยนั้น^(๑) พระองค์หนึ่ง การที่ได้เป็นพระมหาอุปราช ก็มีใช้เพราะพระองค์ทรงเอิบเอื้อมชนชวายเป็นเอง เป็นเพราะเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ท่านปรารถนาจะให้เป็น และไม่มีผู้ใดนอกจากกรมขุนวรจักรธรานุภาพ ซึ่งอยู่ในที่ประชุมจะกล้าขึ้นขวางเท่านั้น

เหตุใดเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงปรารถนาจะให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นพระมหาอุปราช ข้อนี้จะวินิจฉัยต่อไปในตอนหน้า

(๑) มีผู้เคยกล่าวกับกรมหมื่นสถิตธำรงค์สวัสดิ์ ซึ่งเป็นพระอนุชาร่วมเจ้าจอมมารดาภิรมย์กับกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญว่า ถ้ากรมพระราชวังฯ ไม่ได้รับเป็นพระมหาอุปราช เห็นจะได้เป็นหลักในราชการบ้านเมืองพระองค์หนึ่งว่าดังนี้ ฟังดูก็ชอบกล

ตอนที่ ๔

ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ซึ่งได้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน เป็นบุตรสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ท่านผู้หญิงจัน (น้องกรมหมื่นนรินทร-ภักดี) เป็นมารดาเกิดในรัชกาลที่ ๑ เมื่อ ณ วันศุกร์ เดือนยี่ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมะโรง^(๑) พ.ศ.๒๓๕๑ เมื่อได้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินอายุพอได้ ๖๐ ปี เรื่องประวัติของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เมื่อตอนรุ่นหนุ่ม ปรากฏว่าได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กในรัชกาลที่ ๒ แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นที่นายชัยขรรค์ หุ้มแพร แต่ส่วนการศึกษานั้น มีเค้าเงื่อนทราบได้ในชั้นหลังว่า เห็นจะไม่ได้เรียนอักษรสมัยสักซึ่งนักด้วยการเล่าเรียนของลูกผู้ดีในสมัยเมื่อท่านยังเยาว์วัยนั้น มักเป็นแต่ฝากให้พระภิกษุสอนตามวัดไม่กวดขัน จะรู้ได้มากหรือน้อยก็แล้วแต่ความนิยมของเด็ก แม้การที่เรียนวิชาสำหรับเป็นอาชีพเมื่อเติบโตใหญ่ ในสมัยนั้นก็มักเรียนโดยกระบวนฝึกหัดอบรมในสำนักผู้ปกครอง คือบิดาเป็นอาทิ ดังเช่น บิดาเป็นช่างหรือเป็นแพทย์บุตรก็ฝึกหัดศึกษาหาวิชานั้นจากบิดาต่อไป ฉะนั้นเป็นต้น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เป็นบุตรชายคนใหญ่ของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ คงจะได้ศึกษาราชการในสำนักของบิดาเป็นวิชาสำคัญสำหรับตัวและมีน้ำใจนิยมเรียนวิชารัฐาภิบาลยิ่งกว่าอย่างอื่นมาแต่หนุ่ม จึงไม่ปรากฏว่าท่านล้นทัดในการช่าง^(๒) หรือในการขี่ช้าง ม้าและวิชาอื่นอย่างหนึ่งอย่างใด ได้ยิน ผู้หลักผู้ใหญ่ชมมากแต่ข้อที่มีความสามารถฉลาดในกระบวนการบ้านเมืองอย่างเดียว

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เห็นจะเป็นคนโปรดของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมาตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๒ ด้วยบิดาของท่านเป็นผู้ซึ่งทรงชอบชิดสนิทสนม และมาได้รับราชการกรมท่าร่วมกันเมื่อปลายรัชกาลเพราะฉะนั้น พอถึงรัชกาลที่ ๓ จึงทรงตั้งบิดาของท่านให้เป็นเจ้าพระยาพระคลัง และต่อมา โปรดให้บัญชาการกลาโหมเพิ่มเข้าอีกกระทรวงหนึ่ง

(๑) คนสำคัญของประเทศสยามเกิดเป็นสหชาติกันในปีมะโรงนี้ ๔ คน คือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์หนึ่ง กรมหลวงวงศาธิราชสนิท พระองค์หนึ่ง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์หนึ่ง เจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุนนาค) ที่สมุหนายกหนึ่ง

(๒) ต่อเมื่อมีตำแหน่งในราชการแล้ว จึงได้ศึกษาวิชาต่อเรือกำปั่นจนชำนาญ กับอีกอย่างหนึ่ง ดูเหมือนจะชอบศึกษาพงศาวดารจีนด้วยแต่ก็เป็นการศึกษาชั้นหลังเหมือนกัน

ส่วนเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์นั้นก็ได้อเลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นที่หลวงสิทธิ์นายเวรมหาดเล็ก ตั้งแต่ตอนต้นรัชกาลที่ ๓ (เห็นจะเป็นเมื่อเสร็จกิจอุปสมบทแล้ว^(๑) ในพ.ศ.๒๓๗๑) พิศุเคราะห์ดูตามความที่ปรากฏในหนังสือจดหมายเหตุเก่าๆ ดูเหมือนความสามารถฉลาดหลักแหลมของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะเริ่มปรากฏแก่คนทั้งหลายตั้งแต่เมื่อเป็นหลวงสิทธิ์นายเวร เพราะเหตุการณ์ต่างๆ ให้โอกาส ประกอบกับฐานะของท่านที่เป็นบุตรเจ้าพระยาพระคลัง เสนาบดีว่าการต่างประเทศ ซึ่งได้บังคับบัญชาหัวเมืองชายทะเลฝ่ายตะวันออกด้วยเป็นต้นว่า พอถึงรัชกาลที่ ๓ แล้ว ไม่ช้าไทยก็ทำหนังสือสัญญาฉบับอังกฤษซึ่งปกครองอินเดีย เริ่มมีการค้าขายเกี่ยวข้องกับอังกฤษ ต่อขึ้นมา (เมื่อเสร็จการปราบกบฏเวียงจันทน์แล้ว) ไทยก็เกิดรบกับญวน ต้องเตรียมรักษาปากน้ำเจ้าพระยาและเมืองจันทบุรี มิให้ญวนจู่มาทำร้ายได้โดยทางทะเลในการรักษาทำหนังสือสัญญากับทูตอังกฤษก็ดี การสร้างป้อมและเตรียมกำลังรักษาเมืองสมุทรปราการก็ดี การสร้างเมืองจันทบุรีใหม่ที่บางกระจะก็ดีเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นบุตรผู้ใหญ่ ได้รับใช้เป็นผู้ช่วยบิดาของท่านในการทั้งปวง^(๒) จึงเป็นโอกาสที่ได้แสดงคุณวุฒิให้ปรากฏ จะนำเรื่องมาสาธกพอเป็นอุทาหรณ์ ดังเช่น เมื่อบิดาของท่านลงไปสร้างเมืองจันทบุรีตัวท่านเองรับต่อเรือกำปั่นรบ คิดพยายามทำเรือกำปั่นบริค^(๓) อย่างฝรั่งขึ้นได้เองแล้วเอาเข้ามาถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ.๒๓๗๘ โปรดพระราชทานชื่อว่า “เรือแก้วกลางสมุทร” (แต่มีชื่อเรียกอย่างฝรั่งอีกชื่อหนึ่งว่า “เรือเอริล”) หมอบรัดเลได้กล่าวถึงเรื่องการต่อเรือลำนี้ไว้ในจดหมายเหตุ^(๔) ดังนี้

“วันที่ ๒๖ ตุลาคม (พ.ศ.๒๓๗๘) วันนี้ข้าพเจ้าได้ขึ้นไปบนลำเรือบริค ซึ่งชื่อเรือเอริล เพื่อจะดูเรือชักใบเหลี่ยมลำแรกซึ่งสร้างในเมืองไทยและได้แล่นมาจากจันทบุรีเมื่อสองสามวันนี้ เป็นของถวายพระเจ้าแผ่นดินครั้งนี้เป็นครั้งแรกซึ่งเอาแบบเรือยุโรปมาลองต่อในเมืองไทย และ

(๑) สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ แม้เลื่อนใสและทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ก็เป็นแต่ถือตามประเพณี ไม่ใคร่มาเอาใจเอื้อเพื่อต่อพระธรรมวินัยนัก ข้อนี้กล่าวกันว่า เป็นความบกพร่องในอุปนิสัยของท่านอย่างหนึ่ง

(๒) บุตรสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ที่ได้เป็นกำลังช่วยบิดาอีกคนหนึ่งในครั้งนั้น คือเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ชำ บุนนาค) ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ ได้เป็นที่จมีนราชามาตย์ในกรมตำรวจ

(๓) เป็นเรือชนิดใช้ใบเหลี่ยมทั้งเสาน้ำทั้งเสาท้าย

(๔) จดหมายเหตุที่หมอบรัดเลแต่งขึ้น พิมพ์อยู่ในหนังสือ บางกอกคาเลนดา เล่มประจำ

(หลวงสิทธิ) ขุนนางหนุ่ม (ผู้เป็นนายช่าง) นั้น ถ้ามีหุ่นเรือที่ใช้เป็นแบบก็ไม่ใช้หุ่นดี ทั้งความรู้ในเรื่องต่อเรือก็เป็นความรู้ ซึ่งเก็บได้ที่โน่นบ้าง ที่นี้บ้าง จากเรือต่างประเทศ ซึ่งเข้ามาสู่อ่าวนี้ เมื่อคิดเช่นนั้นแล้วก็ต้องเห็นว่าบริคลำนี้ทำให้เห็นความสามารถในทางสร้างของท่านผู้นั้นเป็นอันมาก เรือลำนี้และสิ่งอื่นๆ ยังมีอีกที่ทำให้เห็นว่าขุนนางหนุ่มผู้นี้มีใจกว้างผิวดคนสามัญที่เป็นไทย แท้จริงข้าพเจ้าคิดว่า ถ้าเทียบกับคนในเมืองลิวไอซ์ที่กล่าวกันว่าเฉลียวฉลาด ท่านผู้นี้ก็คงไม่ห่วยลงไปเป็นแน่ ในเวลานี้ทราบตามข่าวที่กล่าวกันว่า ท่านผู้นี้กำลังต่อเรือระวางบรรทุกตั้ง แต่ ๓๐๐ ถึง ๔๐๐ ตัน อยู่ที่จันทบูรณหลายลำ ข้อที่ทำให้สบายใจในเรื่องคนชั้นที่เป็นพวก ชักจูงการงาน ก็คือความกระหายอันมิรู้เสื่อมของพวกเหล่านั้นที่จะให้เกิดความจำเริญตาม อย่างยุโรป”

ในจดหมายเหตุนั้น อีกแห่งหนึ่งหมอบรัดเลกล่าวไว้ว่า ได้ไปหาหลวงสิทธิ นายเวร ถึงบ้านเห็นเหย้าเรือนปลูกเป็นอย่างฝรั่ง และรักษาสะอาดสะอาดที่ประตูบ้านเขียนอักษรโรมัน เป็นภาษาอังกฤษไว้ว่า “ที่นี่เป็นบ้านหลวงสิทธิขอเชิญผู้เป็นมิตร” ดังนี้ อันความนิยมแบบ อย่างฝรั่งดังปรากฏในสมัยนั้นเหตุด้วยตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๗๑ มีพวกมิชชันนารีอเมริกันเริ่มเข้ามา ตั้งในกรุงเทพฯ มาสอนคริสต์ศาสนาและภาษาอังกฤษ กับทั้งรักษาไข้เจ็บไปด้วยกัน ครั้งนั้น ไทยโดยมากมีความรังเกียจพวกมิชชันนารี ด้วยเห็นว่าจะมาสอนให้เข้ารีตถือศาสนาอื่น แต่ มีบางคนซึ่งเป็นชั้นหนุ่ม หรือถ้าจะเรียกตามอย่างปัจจุบันนี้ก็ว่าเป็นจำพวกสมัยใหม่ ใครจะ เรียนภาษาและวิชาของฝรั่งเอามาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมือง ไม่รังเกียจการที่จะคบหา สมาคมและศึกษาวิชาการกับพวกมิชชันนารี ในพวกสมัยใหม่ที่กล่าวนี้ ได้มาเป็นบุคคลสำคัญ ในชั้นหลัง ๔ คน คือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมื่อยังทรงผนวช พอพระราช ฤทัยใครจะเรียนภาษาและหนังสืออังกฤษ กับทั้งวิชาต่างๆ มีโหราศาสตร์เป็นต้นพระองค์ หนึ่ง พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวพอพระราชฤทัยจะทรงเรียนวิชาทหารเป็นที่ตั้ง ทั้งเรียนหนังสือเพื่อจะให้ทรงอ่านตำรับตำราได้เอง พระองค์หนึ่ง กรมหลวงวงศาธิราชสนิทซึ่ง ได้ทรงศึกษาวิชาแพทย์ไทยอยู่แล้ว ใครจะทรงศึกษาวิชาแพทย์ฝรั่ง แต่ไม่ประสงค์จะทรง เรียนภาษาอังกฤษ พระองค์หนึ่ง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เมื่อยังเป็นหลวงสิทธิ นายเวร ใครจะ เรียนวิชาต่อเรือกำปั่นเป็นสำคัญ และภาษาอังกฤษก็ดูเหมือนจะได้เรียนบ้าง ^(๑) อีกคนหนึ่ง

(๑) จะรู้ภาษาอังกฤษเพียงใดทราบไม่ได้ ข้าพเจ้าเคยได้ยินท่านพูดภาษาอังกฤษกับฝรั่งครั้งหนึ่ง ก็พูด เพียง ๒ คำเท่านั้น สันนิษฐานว่าเห็นจะรู้เพียงฟังพูดเข้าใจได้ แต่การต่อเรือกำปั่นท่านศึกษาจนชำนาญไม่มี ตัวสู้ในสมัยของท่าน ได้เป็นผู้ต่อตลอดมาจนเรือกำปั่นไฟในรัชกาลที่ ๔ และรัชกาลที่ ๕

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เห็นจะได้เลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นที่ จมื่นวิยวรรณาทห้วหมื่นมหาดเล็ก เมื่อราวปีฉลู พ.ศ.๒๓๘๔ ด้วยการทำสงครามกับญวนในปีนั้นปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีรับสั่งให้จัดกองทัพเรือ ใช้เรือกำปั่นที่ต่อใหม่เป็นพื้น และโปรดให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นแม่ทัพใหญ่ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เมื่อยังเป็นที่จมื่นวิยวรรณาทเป็นนายทัพหน้ายกลงไปตีเมืองบันทายมาศ แต่ไปทำการหาสำเร็จดังพระราชประสงค์ไม่ต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเพิ่มสร้อยนามพระราชทานว่า “จมื่นวิยวรรณาท-ภักดีศรีสุริยวงศ์”^(๑) จะเป็นด้วยทำความชอบพิเศษอย่างไรหาทราบไม่ แต่เมื่อพิจารณาเหตุการณ์ในสมัยนั้นก็พอสันนิษฐานเค้าเงื่อนได้ ด้วยบิดาของท่านได้เป็นตำแหน่งเสนาบดีกลาโหมกับกรมท่ารวมกัน ๒ กระทรวงมาหลายปี เมื่อเริ่มแก่ชราเข้าประกอบกับมีการอย่างฝรั่งเริ่มเกิดขึ้นอันตัวท่านไม่ทันทัน ก็เป็นธรรมดาที่จะปรึกษาหารือบุตรซึ่งได้ศึกษาการนั้น และปลดเปลื้องกิจธุระในตำแหน่งให้บุตรช่วยทำต่างหูด่างตามากขึ้น ก็เป็นโอกาสที่จะให้ปรากฏคุณวุฒิของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ แม้แก่พระญาณปริชาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยิ่งขึ้นเป็นอันดับมา ข้อนี้พึงเห็นได้ในหนังสือจดหมายเหตุเรื่อง เซอร์เจมสบรุกทูตอังกฤษเข้ามาขอแก้หนังสือสัญญาเมื่อเดือน ๙ ปีจอ พ.ศ.๒๓๘๓ เป็นเวลาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มทรงประจวบในคราวที่จะเสด็จสวรรคต เสด็จออกว่าราชการไม่ได้ จึงมีรับสั่งให้เขียนชื่อพระราชดำริ พระราชทานออกมาให้เสนาบดีกับผู้อื่นซึ่งทรงเลือกสรรโดยเฉพาะประชุมปรึกษากัน ความในกระแสรับสั่งแห่งหนึ่งว่า “การครั้งนี้เป็นการฝรั่ง สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ทราบอย่างธรรมเนียมฝรั่งมาก ควรจะเอาเป็นที่ปรึกษาใหญ่ได้ ก็แต่ว่าติดประจำปีนอยู่ที่เมืองสมุทรปราการ จมื่นวิยวรรณาทเล่าก็เป็นคนสันตทานักในอย่างธรรมเนียมฝรั่งก็ลงไปรักษาเมืองสมุทรปราการอยู่แต่ทว่าเห็นจะได้พุดจาปรึกษาหารือกับเจ้าพระยาพระคลังแล้ว ก็เห็นจะถูกต้องกันกับเจ้าพระยาพระคลัง” ดังนี้กระแสรับสั่งที่กล่าวมาพระราชทานออกมาเมื่อ ณ วันอังคาร เดือน ๙ ขึ้น ๑๒ ค่ำ คือก่อนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ๘ เดือน ปรากฏว่าเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ยังเป็นที่จมื่นวิยวรรณาทอยู่ เพราะฉะนั้น เห็นจะได้เลื่อนที่เป็นพระยาศรีสุริยวงศ์ ตำแหน่งจางวางมหาดเล็ก^(๒) เมื่อจวนจะสิ้นรัชกาลที่ ๓ และเป็นพระยาอยู่ไม่ถึงปีหนึ่ง ก็ได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยา

(๑) นามนี้ปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุครั้งเซอร์เจมสบรุกเป็นทูตอังกฤษเข้ามา เมื่อปีจอ พ.ศ.๒๓๘๓

(๒) ในรัชกาลที่ ๒ สมเด็จพระบรมมหาราชยุววงศ์ได้เป็นที่พระยาสุริยวงศ์มนตรี สมเด็จพระบรมมหาราชพิชัยญาติ ได้เป็นที่พระยาศรีสุริยวงศ์ ตำแหน่งจางวางมหาดเล็กทั้ง ๒ คน

รูปสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ทิดดารานพรัตน์
คาราตราสุริยมณฑล กับตราต่างประเทศ

ในเวลาเมื่อใกล้จะสิ้นรัชกาลที่ ๓ นั้น มีเรื่องปรากฏว่า สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ได้อาศัยสติปัญญาเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ช่วยแก้ไขเหตุลำบาก (แต่เรื่องนี้จะต้องกล่าวย้อนขึ้นไปถึงต้นเรื่องก่อน^(๑)) คือในรัชกาลที่ ๓ เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพสวรรคตลง พวกข้าเจ้าต่างกรมพากันคาดว่า เจ้านายของตนได้เลื่อนขึ้นเป็นพระมหาอุปราชหลายกรม บางแห่งถึงเตรียมตัวหาผ้าสมปักขุนนาง และที่เป็นตำรวจหาหอกไว้ถือแห่เสด็จก็มีกิตติศัพท์นั้นทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรึกษาสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ เมื่อยังเป็นพระยาศรีพิพัฒน์ พระยาศรีพิพัฒน์กราบทูลความเห็นว่าจะโปรดให้เลื่อนกรมเจ้านายที่มีความชอบเสียทันที จะได้ปรากฏแก่ข้าในกรมว่า เจ้านายของตนจะเลื่อนพระยศเป็นได้เพียงนั่นเอง ก็ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย^(๒) เจ้านายซึ่งได้เลื่อนกรมครั้งนั้น ยังดำรงพระชนม์อยู่มาจนถึงสิ้นรัชกาลที่ ๓ หลายพระองค์ แต่กรมขุนพิพิธภูเบนทร์นั้นเกิดทรงหวาดหวั่น (เพราะข้าในกรมเคยอวดอ้างยิ่งกว่ากรมอื่น) เกรงเจ้าพระยาพระคลังกับเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ จะพาลเอาผิดในเวลาเปลี่ยนรัชกาล^(๓) ถึงเรียกระดมพวกเลกผาข้าในกรมเข้ามารักษาพระองค์ ที่วังไม่พอให้คนอยู่ ต้องให้ไปอาศัยพักอยู่ตามศาลาในวัดพระเชตุพนความนั้นทราบถึงสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ แต่ยังไม่สงสัยจึงให้บุตร ๒ คน^(๔) ไปตรวจดูว่าจะจริงอย่างไรหรืออย่างไร ก็ไปเห็นมีผู้คนอยู่ตามศาลามากผิดปกติ ได้ถามได้ความว่าเป็นข้าในกรมขุนพิพิธภูเบนทร์ทั้งนั้น สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์จึงเรียกเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์มาปรึกษาว่าจะทำอย่างไรดี เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เรียนว่า ขอให้สงบไว้สักวันหนึ่งก่อน ในวันนั้นท่านรีบลงไปยังเมืองสมุทรปราการ เรียกพวกมหาตเล็กปิ่นเล็กเอาลงมาบรรทุกเต็มเรือกำปั่นลำหนึ่งแล่นขึ้นมาในกลางคืน พอเวลาเช้าถึงกรุงเทพฯ ให้เรือทอดสมอที่ทำเตียน แล้วตัวท่านตรงไปเฝ้ากรมขุนพิพิธภูเบนทร์ ทูลว่าบิดาให้มาทูลถามว่า ที่ทรงระดมผู้คนเข้าไว้มากมายเช่นนั้น มีพระราชประสงค์อย่างไรใด กรมขุนพิพิธฯ ตรัสตอบว่า ด้วยเกรงภัยอันตราย^(๕) จึงเรียกคนมาไว้เพื่อจะป้องกันพระองค์ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ทูลว่า บิดาของ

(๑) เรื่องที่กล่าวตอนนี้ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์แสดงไว้ในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๓

(๒) เรื่องครั้งนี้เป็นมูลเหตุ จึงเลยเป็นประเพณีที่เลื่อนกรม และตั้งกรมเจ้านาย เมื่อพระมหาอุปราชสวรรคตในรัชกาลหลังๆ ต่อมา

(๓) เรื่องที่จะกล่าวต่อไปตรงนี้ เจ้าพระยาภาณุวงศ์ฯ ท่านเล่าให้ฟัง

(๔) คือพระยามนตรีสุริยวงศ์(ชุ่ม) เมื่อยังเป็นนายพลพันหุ้มแพรคนหนึ่งกับเจ้าพระยาภาณุวงศ์ฯ เมื่อยังเป็นมหาตเล็กคนหนึ่ง

(๕) คำว่าภัยอันตรายในสมัยนั้น หมายความว่าได้กว้างออกไปจนถึงเช่น เกิดโจรผู้ร้ายกำเริบขึ้นในพระนครหรือเกิดแย่งชิงราชสมบัติกัน เมื่อพระเจ้าแผ่นดินสวรรคต

ท่านกับเสนาบดีช่วยกันรักษาราชการบ้านเมืองเป็นปกติอยู่ไม่มีเหตุอันควรจะทรงหวาดหวั่นเช่นนั้น ขอให้ไล่คนกลับไปเสียให้หมดโดยเร็ว มิฉะนั้นจะให้ทหารมาจับเอาตัวไปทำโทษ กรมขุนพิพิธภูเบนทร์ก็จนพระหฤทัย ต้องให้ปล่อยคนกลับไปหมด

เรื่องประวัติของเจ้าพระยาศรีสุรียวงค์ อันเนื่องด้วยการถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เคยได้ยินท่านผู้หลักผู้ใหญ่เล่ากันมาแต่ก่อนว่า เจ้าพระยาศรีสุรียวงค์ได้คิดเห็นก่อนบิดาของท่านว่า ถ้าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต ราชสมบัติจะต้องได้แก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บ้านเมืองจึงจะเป็นปกติต่อไปอาศัยเหตุนี้ ตัวท่านเมื่อยังเป็นที่ยังมีวัยบรรณาถกับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เมื่อยังเป็นที่ยังมีนราชามาตย์ ซึ่งมีความเห็นพ้องกัน จึงชวนกันปฏิสังขรณ์วัดดอกไม้^(๑) ซึ่งอยู่ในสวนแห่งหนึ่งไม่ห่างไกลกับบ้านที่ท่านอยู่นัก แล้วกราบทูลขอคณะสงฆ์ธรรมยุติกาจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปครอง ก็เกิดมีกิจที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องเสด็จไปทรงตรวจตราและสั่งสอนพระสงฆ์ซึ่งออกวัดไปใหม่เนื่อง ๆ ฝ่ายเจ้าพระยาศรีสุรียวงค์กับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ก็ได้โอกาสมาเฝ้าแทน เกิดวิสาสะประกอบกับสมานฉันท์ในความนิยมศึกษาวิชาความรู้ทางข้างฝรั่ง ก็เลยทรงชอบชิตสนิทสนมแต่นั้นมา ครั้นถึงเวลาปัญหาเกิดขึ้นจริงด้วยเรื่องรัชทายาท ท่านทั้งสองก็ได้เป็นกำลังสำคัญอยู่ข้างหลังบิดา ในการที่ชวนชวายเป็นพร้อมเพรียงกันถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะฉะนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ จึงทรงสถาปนาเจ้าพระยาพระคลังขึ้นเป็นสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ตำแหน่ง “ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน” และทรงสถาปนาเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ขึ้นเป็นสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ ตำแหน่ง “ผู้สำเร็จราชการพระนคร” แล้วทรงตั้งพระยาศรีสุรียวงค์จางวางมหาดเล็ก เป็นเจ้าพระยาศรีสุรียวงค์ “ว่าที่สมุหพระกลาโหม” และทรงตั้งจมีนราชามาตย์เป็น “เจ้าพระยาวรวิวงศ์ผู้ช่วยราชการกรมท่า”^(๒) มาจนสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ถึงพิราลัยใน พ.ศ.๒๓๙๘

(๑) ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานนามว่าวัดบุปผาราม สันนิษฐานว่าในสมัยนั้น เห็นจะเป็นวัดร้าง

(๒) สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ได้พระราชทานดวงตราสุริยมณฑลแล้ว ยังปรารถนาจะคงถือตราพระคชสีห์และตราบัวแก้ว ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องโปรดให้สร้างตราครุฑพระขรรค์สำหรับเจ้าพระยาศรีสุรียวงค์ขึ้นอีกดวงหนึ่ง ครั้นถึงสมัยเมื่อเจ้าพระยาศรีสุรียวงค์ได้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในรัชกาลที่ ๕ จะสั่งให้ประหารชีวิตคนในหัวเมืองรังเกียจการที่จะไปขอให้เสนาบดีมหาดไทยประทับตราจักรตามประเพณีเดิมจึงใช้ตราครุฑพระขรรค์ประทับ สั่งประหารชีวิต กลายเป็นคู่กับตราจักรต่อมา

จึงโปรดให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นอัครมหาเสนาบดี ที่สมุหพระกลาโหมเต็มตำแหน่ง และโปรดให้เจ้าพระยาวรวงศ์ เป็นเจ้าพระยาวรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ต่อมาภายหลังทรงพระราชดำริว่านามรวิวงศ์เป็นกาลกิณีกับตัวท่าน จึงทรงพระราชทานนามเปลี่ยนเป็นเจ้าพระยาทิพากรวงศ์) ที่เจ้าพระยาพระคลังเต็มตำแหน่ง

เรื่องประวัติของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่าตามที่มิจดหมายเหตุปรากฏว่ามีข้อสำคัญอีกตอนหนึ่งก็เมื่อครั้งรัฐบาลอังกฤษให้เซอร์จอห์น เบาริง เป็นราชทูตเข้ามาขอทำหนังสือสัญญาทางราชไมตรีเมื่อปีเถาะ พ.ศ.๒๓๙๘ (อธิบายเรื่องนี้ก็ต้องกล่าวความย่อหลังขึ้นไปสักหน่อย) คือเมื่อรัชการที่ ๓ ไทยได้ทำหนังสือสัญญาค้าขายกับบริษัทอังกฤษซึ่งปกครองอินเดียเมื่อปีจอ พ.ศ.๒๓๖๙ แล้วทำหนังสือสัญญาเช่นเดียวกันกับรัฐบาลสหปาลีรัฐอเมริกา เมื่อปีมะโรง พ.ศ.๒๓๗๕ ตามสัญญานั้นฝ่ายไทยยอมให้เรือกำปั่นของอังกฤษและอเมริกาเข้ามาค้าขายได้ในพระราชอาณาเขตโดยสะดวก ฝ่ายข้างอังกฤษและอเมริกัันยอมให้ไทยเก็บค่าจังกอบตามขนาดปากเรือ ถ้าเป็นเรือบรรทุกสินค้าเข้ามา ค่าจังกอบวาละ ๑,๗๐๐ บาท ถ้าเป็นเรือเปล่าเข้ามาซื้อสินค้าค่าจังกอบวาละ ๑,๕๐๐ บาท เมื่อได้เสียค่าจังกอบแล้ว ไทยรับว่าจะไม่เรียกเก็บภาษีอื่นอีก ต่อมาพวกพ่อค้าอังกฤษและอเมริกัันเกิดไม่พอใจ เหตุด้วยในสมัยนั้นการเก็บภาษีภายในใช้วิธีให้ผูกขาดอยู่เป็นพื้น คือมอบอำนาจให้เจ้าภาษีซื้อขายสินค้าซึ่งตนรับผูกได้แต่คนเดียว ใครมีสินค้าสิ่งนั้นจะขายก็ต้องขายแก่เจ้าภาษี ใครจะต้องการซื้อก็ต้องมาซื้อไปจากเจ้าภาษี ยังสินค้าซึ่งเป็นของมีราคามาก ดังเช่นนอแรด งาช้าง และดีบุก เป็นต้น ก็ผูกขาดเป็นของหลวง ในสมัยนั้นในหลวงและเจ้านายขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยยังทำการค้าขายเองตามประเพณีซึ่งมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา คือแต่งเรือไปซื้อขายสินค้าถึงนานาประเทศบ้าง เซ้าระวางเรือของผู้อื่นฝากสินค้าไปมาบ้าง พวกพ่อค้าฝรั่ง (ทั้งอังกฤษและอเมริกััน) กล่าวหาว่ารัฐบาลเก็บค่าจังกอบแล้วยังแย่งค้าขายและเก็บภาษีโดยทางอ้อมผิดกับหนังสือสัญญา ข้างฝ่ายไทยเถียงว่าไม่ได้ทำผิดสัญญา เพราะการที่เก็บภาษีเข้าช้อออกเป็นประเพณีเดิม พวกฝรั่งมาขอเปลี่ยนเป็นเสียค่าปากเรือแทนก็ได้อนุญาตให้ตามประสงค์ เมื่อไม่สมควรเสียค่าปากเรือจะกลับไปเสียภาษีเข้าช้อออกอย่างเท่าเหมือนกับพวกพ่อค้าแขกและจีนก็ได้ จะยอมให้เป็นไปตามใจสมัคร แต่ข้อที่ว่าค้าขายแข่งขันในหนังสือสัญญาก็ไม่ได้รับว่าจะเลิกการค้าขายของหลวงหรือไม่อนุญาตให้เจ้านายข้าราชการค้าขาย จะว่าทำผิดสัญญาอย่างไรได้ เกิดเป็นข้อโต้แย้งกันมาดังนี้หลายปี ในระหว่างนั้นเกิดสงครามอังกฤษกับจีน จีนแพ้ต้องยอมทำหนังสือสัญญาเมื่อ พ.ศ.๒๓๘๕ ยอมยกเกาะฮ่องกงให้เป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ และยอมให้อังกฤษเข้าไปมีอำนาจในเมืองจีนหลายอย่าง พอการทางการเมืองจีนค่อยเรียบร้อย รัฐบาลอังกฤษ

ก็แต่งตั้งให้เซอร์เจมสบรุกเป็นทูตเข้ามากรุงเทพฯ เมื่อปีจอ พ.ศ.๒๓๙๓ เพื่อจะขอแก้หนังสือสัญญา แต่มาประจวบเวลาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังประชวรเมื่อคราวจะเสด็จสวรรคต ได้แต่พระราชทานพระกระแสพระราชดำริออกมาให้ข้าราชการผู้ใหญ่ปรึกษาหารือกันเจรจากับเซอร์เจมสบรุก ที่สุดท้ายก็ไม่ได้ตกลงกันได้อีก เซอร์เจมสบรุกต้องกลับไปเปล่า และปรากฏว่าไปเสนอต่อรัฐบาลอังกฤษว่าควรจะส่งกองทัพเรือเข้ามาบังคับให้ไทยทำหนังสือสัญญาเหมือนอย่างเมืองจีนแต่เผชิญประจวบเวลาทางเมืองไทยเปลี่ยนรัชกาล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเมื่อปีกุน พ.ศ.๒๓๙๔ พระองค์ทรงพระราชดำริโดยพระปรีชาญาณเห็นมาแต่เมื่อยังทรงผนวชอยู่ในรัชกาลที่ ๓ ว่าเหตุการณ์ทางประเทศตะวันออกไม่เหมือนแต่ก่อน ด้วยฝรั่งมีอำนาจขึ้น ซึ่งจะยอมแก้หนังสือสัญญานั้นไม่ได้ ฝ่ายอังกฤษมาถึงสมัยนี้รัฐบาลมอบอำนาจให้เซอร์จอห์นเบาริง เจ้าเมืองฮ่องกงเป็นผู้มาจัดการทำหนังสือสัญญากับไทยให้สำเร็จ เซอร์จอห์นเบาริงทราบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงศึกษาสันตติอังกฤษ และมีพระราชอัธยาศัยกว้างขวาง เห็นว่าอาจจะทำไถ่สัญญากันได้โดยดี จึงมีจดหมายเข้ามาทำทางไมตรีให้มีต่อส่วนพระองค์เสียก่อนแล้ว ถึงปี .ธันวาคม พ.ศ.๒๓๙๘ เซอร์จอห์นเบาริงจึงเชิญพระราชสาส์นของสมเด็จพระราชินีวิกตอเรียเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี ขอทำหนังสือสัญญาอย่างในระหว่างประเทศที่มีอิสริยยศเสมอกัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงรับรองเซอร์จอห์นเบาริงให้สมเกียรติยศ ^(๑) แล้วทรงตั้งข้าหลวง ๕ คน คือพระเจ้าน้อยยาเธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิทพระองค์หนึ่ง สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์องค์หนึ่ง สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติองค์หนึ่ง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์คนหนึ่ง เจ้าพระยา (ผู้ช่วยราชการกรมท่า) ว่าที่พระคลังคนหนึ่ง ให้เป็นที่ปรึกษาข้อสัญญากับเซอร์จอห์นเบาริง

(๑) ทูตอังกฤษที่เคยเข้ามาก่อนหน้านี้ หมอครอบครัวที่มาจากเมื่อรัชกาลที่ ๒ และเฮรี่เบอนี่ที่มาเมื่อรัชกาลที่ ๓ เป็นแต่ทูตของผู้สำเร็จราชการอินเดียเซอร์เจมสบรุกมาจากประเทศอังกฤษ ก็เป็นแต่ถือศุภอักษรของอัครมหาเสนาบดีมา แต่เซอร์จอห์นเบาริงเป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์นของเจ้าแผ่นดินอังกฤษมา เป็นครั้งแรกในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เซอร์จอห์นเบาริงชมในหนังสือที่แต่งเรื่องประเทศสยามว่า รายการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดรับรองเหมือนกับเมื่อครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชรับราชทูตฝรั่งเศสหมดทุกอย่าง ข้อนี้แสดงให้เห็นว่า เซอร์จอห์นเบาริงเห็นจะเอาจดหมายเหตุฝรั่งเศสครั้งนั้นมาสอบ ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงค้นแบบในจดหมายเหตุของฝรั่งเศสเอามาใช้ในการรับเซอร์จอห์นเบาริง รายการจึงตรงกัน

การปฏิรูปสัญญาคราวนี้ เมื่อพิจารณาดูเรื่องราวที่ปรากฏในจดหมายเหตุ^(๑) เป็นการลำบากมิใช่น้อย ด้วยอังกฤษได้วางแบบหนังสือสัญญาไว้เมื่อทำกับประเทศจีน เพื่อจะทำกับประเทศอื่นในทวีปเอเชียให้เป็นทำนองเดียวกัน ไม่ใช่มาปรึกษาหาความตกลงตามแต่จะสะดวกด้วยกันทั้งสองฝ่ายหรือถ้าอย่างอื่นหนึ่ง เสมออังกฤษร่างหนังสือเข้ามาแล้ว ยอมให้ไทยแก้ไขแต่พลความ ใจความอันเป็นข้อสำคัญนั้น คือว่าด้วยอำนาจของกงสุลซึ่งจะให้เข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ข้อหนึ่ง สิทธิของคนในบังคับอังกฤษอันจะมาอยู่หรือมาค้าขายในเมืองไทย จะไม่ต้องอยู่ในบังคับของรัฐบาลไทยเพียงใดข้อหนึ่ง แต่สองข้อนี้ดูเหมือนจะไม่สู้ลำบากในการปรึกษาเท่าอีกข้อหนึ่งซึ่งว่าด้วยเรื่องเก็บภาษี เพราะอังกฤษให้เลิกภาษีผูกขาดอย่างปิดซื้อปิดขาย (ตลอดจนวิธีซื้อขายของพระคลังสินค้า) เปลี่ยนเป็นเก็บภาษีมีพิภักตามจำนวน (คือร้อยละเท่านั้นเท่านี้ในจำนวนสินค้า) และจำกัดอัตราภาษีศุลกากร เช่นเรียกภาษีสินค้าเข้าตามราคาได้แต่เพียงร้อยละ ๓ เป็นต้น เมื่อเสียภาษีตามหนังสือสัญญาแล้ว ไทยต้องยอมให้คนในบังคับอังกฤษซื้อขายได้ตามใจ เว้นแต่สินค้าต้องห้ามบางอย่าง เช่นฝิ่นและเครื่องอาวุธ ปืนไฟ เป็นต้น ข้อเปลี่ยนวิธีเก็บภาษีนี้ ฝ่ายไทยตั้งแต่สมเด็จพระยาทั้ง ๒ เป็นโต้แย้งขัดขวางอย่างแข็งแรง ด้วยเห็นว่าถ้าเลิกวิธีเก็บภาษีซึ่งเคยเป็นอย่างธรรมเนียมสืบมาช้านาน ผลประโยชน์อันเป็นกำลังของรัฐบาลก็จะเสื่อมสิ้นไป อีกประการหนึ่ง (ข้อนี้คิดดูในเวลานี้ก็ชอบกล) เห็นว่าการทำนาในเมืองไทย ได้ข้าวก็แต่พอเลี้ยงไพร่บ้านพลเมืองมิให้อัดคัด ถ้ายอมให้ชาวต่างประเทศมาซื้อข้าวเอาไปตามชอบใจ ก็จะเป็นเหตุให้ราษฎรอดอยาก อีกประการหนึ่ง (ซึ่งมิได้ปรากฏในจดหมายเหตุ แต่พอคิดเห็นได้) คือถ้าทำหนังสือสัญญาอย่างนั้นแล้ว มีฝรั่งเข้ามาค้าขายมากขึ้นก็จะมาค้าขายแข่งพวกพ่อค้าในพื้นที่เป็นผู้มีบรรดาศักดิ์และมีได้มี พวกนี้ย่อมยับเพราะฝรั่งมีทุนมากกว่า อาศัยเหตุเหล่านี้ในชั้นแรกการปรึกษากับราชทูตฝรั่งเศส ราชทูตอเมริกันและแม่ทัพเรือของอังกฤษว่าควรจะทำอย่างไรต่อไป ที่การปรึกษาสำเร็จได้ครั้งนั้นเพราะสติปัญญาของบุคคลแต่ ๒ คน คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^(๒) พระองค์หนึ่ง กับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์คนหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระเจ้าแผ่นดินได้แต่คอยทรงแนะนำอย่างว่าอยู่ข้างหลังฉาก เจ้า

(๑) ความพิสดารทางฝ่ายอังกฤษ แจงอยู่ในหนังสือเซอร์จอห์นเบาริงแต่งว่าด้วยประเทศสยาม เล่ม ๒ ตอนที่ ๑๖

(๒) พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เซอร์จอห์นเบาริงว่าไม่ทรงเกี่ยวข้องทีเดียว เพราะเกรงใจสมเด็จพระเจ้าพระยาทั้งสอง

พระยาศรีสุริยวงศ์เป็นตัวละครที่ได้เข้าพูดจาวก่อกวักกับทูตอังกฤษ ทั้งในที่ประชุมข้าหลวงปรึกษา
 ลัญญา ซึ่งประชุมกัน ณ จวนสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์หลายๆ วันครั้งหนึ่ง แต่
 พูดจาปรึกษาหารือเป็นส่วนตัวเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เองแทบทุกวัน พระบรมราชาไชยาใน
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในครั้งนั้น ดูเหมือนความซื่อใจซึ่งเห็นว่า อังกฤษคง
 จะเอาให้จงได้ ให้ยอมให้เสียโดยดี แลกเอาข้อที่ไทยต้องการให้เขาลดหย่อนผ่อนผันให้^(๑)
 สุดแต่ให้ได้ทำหนังสือสัญญากันโดยดีให้จงได้อย่าให้ถูกฝรั่งเอากำลึงมาบังคับเหมือนอย่าง
 เมืองจีนและเมืองพม่า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้ยู่กลางในระหว่างทูตอังกฤษกับสมเด็จ
 เจ้าพระยาทั้งสองสามารถชี้แจงผ่อนผันเข้าได้สนิททั้งสองข้าง จนเซอร์จอห์นเบาริงชมไว้ใน
 จดหมายเหตุ เขียนในระหว่างที่ปรึกษาสัญญากันอยู่นั้นแห่งหนึ่ง เขียนเมื่อวันที่ ๗ เมษายน
 ค.ศ.๑๘๕๕ ว่า “ท่าน (เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์) ผู้นี้ถ้าไม่เป็นเจ้ามายาหรือเป็นคนรักบ้านเมือง
 ก็ตาม ต้องว่าเป็นผู้มีความฉลาดล่องรู้กาลล้ำคนทั้งหลายที่เราได้พบในที่นี้เป็นผู้มีกิริยา
 อัจฉลยอย่างผู้ดี และรู้จักพูดพอเหมาะแก่การ” อีกแห่งหนึ่งเขียน เมื่อวันที่ ๑๓ เมษายน ว่า
 “นิสัยของอัศวมหาเสนาบดี (คือเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์) นั้น ข้าพเจ้าเห็นว่าน่าสรรเสริญยิ่งนัก
 แม้ท่านเป็นคนมีเกียรติเยี่ยมอยู่ในสกุลสูงศักดิ์ซึ่งเป็นยอดอยู่ในประเทศ และเป็นผู้มีส่วนมาก
 ที่สุดในการที่ให้พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้ได้ครองราชสมบัติ ดัดความประสงค์พระราชบุตร
 ของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ก่อนผู้คิดจะขึ้นเสวยราชย์ จนได้รับตำแหน่งอัศวมหาเสนาบดีกิติ
 ท่านยังกล่าวแก่ข้าพเจ้าหลายครั้งว่า ถ้าข้าพเจ้ามีความมุ่งหมายจะช่วยประชาชนให้พ้นความกดขี่
 และช่วยบ้านเมืองให้พ้นความผูกขาด (แย่ง) เอาประโยชน์เป็นส่วนบุคคลแล้ว ก็จะช่วย
 ข้าพเจ้าเหนื่อยด้วย และถ้าข้าพเจ้าทำการสำเร็จ ชื่อข้าพเจ้าก็จะเป็นที่ยกย่องต่อไปชั่วกาลนาน
 ท่านเล่าให้ข้าพเจ้าทราบความบกพร่องต่างๆ โดยมีได้ปิดบังเลย และบางครั้งพูดอย่างโกรธ
 เกรี้ยว ต่อไปถ้าปรากฏว่าท่านผู้นี้มีใจจริงอย่างพูด ก็ควรยกย่องว่าเป็นคนรักบ้านเมืองและ
 เป็นผู้ที่มีใจดีเลิศ และฉลาดที่สุดคนหนึ่งที่หาได้ในประเทศตะวันออกเหล่านี้ ส่วนเงินนั้นท่าน
 เป็นผู้ไม่ตระหนี่กล่าวว่าเงินทำให้ร้อนใจ จึงใช้สอยเสียอย่างไม่เบียดกรอเลย ส่วนความยากที่
 มีในฐานะของตัวท่านนั้น ก็ชี้แจงให้ข้าพเจ้าทราบหมด แม้ความลำบากเกี่ยวกับผู้ที่อยู่ใน
 ครอบครัวเดียวกันก็ไม่ปกปิด การที่ประเทศสยามมีเรือค้าขายเป็นอันมากนั้นก็เพราะท่านผู้นี้

(๑) ยกเป็นอุทาหรณ์ในเรื่องนี้ตามที่ได้ยินเล่ากันมาว่า เดิมอังกฤษจะขอที่ตั้ง “ฟอเรนคอนเซสชัน”
 อย่างเช่นได้ตั้งในเมืองจีน คือเป็นอาณาเขตสำหรับพวกฝรั่งอยู่แห่งหนึ่งต่างหาก จะเป็นที่ตั้งของนันทรีหรือที่อ้าง
 ศิลาไม่ทราบแน่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทางวังเกียจเซอร์จอห์นเบาริงก็ยอมตามพระราชประสงค์

คำที่เซอร์จอห์นเบาริงสรรเสริญนี้ ส่อให้เห็นว่าสติปัญญาสามารถของท่าน เป็นยอดเยี่ยมในข้าราชการสมัยนั้น

พอทำหน้าที่สัญญาบัตรอังกฤษแล้ว ในปีเถาะ พ.ศ.๒๓๙๘ นั้นเองสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ก็ถึงพิราลัย ต่อมาอีก ๒ ปี สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติก็ถึงพิราลัยในปีมะเส็ง พงศ.๒๔๐๐ แต่นั้นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็เป็นตัวหัวหน้าในเสนาบดี ทั้งโดยตำแหน่งและในราชการงานเมืองทั่วไป^(๑) ด้วยตั้งแต่อังกฤษเข้ามาทำหน้าที่สัญญาบัตรสำเร็จแล้วต่อมาไม่ช้า อเมริกันและฝรั่งเศสก็เข้ามาขอทำหน้าที่สัญญาบัตรบ้าง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า ไหนๆ ต้องทำสัญญากับฝรั่งแล้ว ทำให้หลายชาติด้วยกันดีกว่าปล่อยให้แต่ชาติหนึ่งชาติเดียวเข้ามามีอำนาจในบ้านเมือง เหมือนเป็นฉายาว่าประเทศสยามอยู่ในอำนาจของชาตินั้น เพราะฉะนั้นเมื่อชาติไหนมาขอทำสัญญาก็รับทำด้วยเป็นพระบรมราโชบายตลอดมาในรัชกาลที่ ๔ เป็นแต่ระวังมิให้เสียเปรียบแก่สัญญาที่ทำมาแล้ว ก็การที่ได้ทำหน้าที่สัญญากับฝรั่งต่างชาติครั้งนั้น เป็นเหตุให้ต้องจัดการแก้ไขเปลี่ยนแปลงในบ้านเมืองหลายอย่าง เป็นต้นว่าแก้ไขวิธีเก็บภาษีเลิกผูกขาดซื้อขายอย่างแต่ก่อน เปลี่ยนเป็นวิธีเก็บตามจำนวน และต้องตั้งภาษีต่างๆ ขึ้นใหม่ทดแทนจำนวนเงินที่ขาด^(๒) ทั้งคิดอ่านบำรุงการกสิกรรมและพาณิชย์กรรมให้เพิ่มพืชผลพอแก่การค้าขาย เช่นขุดคลองทางคมนาคม และเบิกที่ให้คนทำไร่นา คือคลองมหาสวัสดิ์ คลองภาษีเจริญ เป็นต้น อนึ่งเมื่อทำหน้าที่สัญญาบัตรมีฝรั่งเข้ามาค้าขายมากขึ้นโดยลำดับ และมีกงสุลเข้ามาตั้ง คอยอุดหนุนฝรั่งพวกของตน ก็มีกิจการเกี่ยวข้องและความลำบากซึ่งมิได้เคยมีมากแต่ก่อนเกิดขึ้นต่างๆ การที่แก้ไขความลำบากต่างๆ กับฝรั่งได้นั้น อาศัยแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นสำคัญ ดูเหมือนจะคล้ายๆ กับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นแม่ทัพ และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นเสนาธิการ ต่อสู้ป้องกันบ้านเมืองมาจนตลอดรัชกาลที่ ๔ เมื่อความจำเป็นจะต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเกิดขึ้น จึงไม่มีผู้อื่นนอกจากเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งสมควรจะเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินได้

เพราะเหตุใดเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงยกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญขึ้นเป็นพระมหาอุปราชข้อนี้ ถ้าว่าตามความเห็นของผู้รู้การครั้งนั้น โดยมากเห็นว่า เพราะท่านเกรงว่าเมื่อสมเด็จพระ

(๑) เจ้าพระยานิกรบดินทรยังเป็นที่สมุหนายก แต่แก่ชรา อายุถึง ๘๐ ปี ไม่สามารถรับราชการเสียแล้ว กรมหลวงวงศาธิราชสนิทได้ทรงกำกับราชการกระทรวงมหาดไทย

(๒) เจ้าพระยาทิพากรวงศ์บอกรายชื่อภาษีซึ่งตั้งใหม่ไว้ในพระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ ๔ ว่า ๑๔ อย่าง และแก้ไข เลิกถอนภาษีเดิมบ้าง

พระเจ้าอยู่หัวทรงเจริญวัยขึ้น ไม่พอพระราชหฤทัยที่มีผู้ว่าราชการแผ่นดิน ก็ทรงชวนชวายเอาท่านออกจากตำแหน่ง จึงคิดให้มีพระมหาอุปราชขึ้นสำหรับกีดกันพระราชอำนาจ และเลือกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นพระมหาอุปราช ด้วยเห็นว่าคงเข้ากับวังหลวงไม่ได้ ก็จะต้องอาศัยท่านทั้งวังหลวงและวังหน้า พาให้ตำแหน่งของท่านมั่นคงเห็นกันอย่างว่ามานี้เป็นพื้น และมักเข้าใจกันว่า ท่านคิดขึ้นในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จสวรรคต แต่เรื่องที่คุณอื่นไม่รู้ยังมีอีกส่วนหนึ่ง ว่าการที่จะให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นพระมหาอุปราช นั้นที่จริงเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้คิดมาแต่ในรัชกาลที่ ๔ และได้กราบบังคมทูลให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบด้วย^(๑) เรื่องที่ปรากฏนั้นคือวันหนึ่ง (สันนิษฐานว่าเมื่อต้น ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกประทับ ณ พระทวารมูข พระที่นั่งอนันตสมาคม เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เข้าเฝ้าเป็นที่รโหฐาน มีแต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวคอยรับใช้อยู่ข้างพระชนองสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสสนทนากับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ด้วยเรื่องราชการต่างๆ ตอนหนึ่งตรัสถึงเรื่องวังหน้า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะตรัสปรารภอย่างไร และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะได้กราบทูลสนองว่ากระไรสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่ทรงได้ยินถนัดถ้วน ได้ยินแต่คำพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสตอบว่า “ถ้าเช่นนั้นทำกำแพงกันปันเขตกันเสียที่ท้องสนามหลวงก็แล้วกัน ” ดังนี้ ทรงสันนิษฐานว่า คงเป็นด้วยเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กราบทูลอธิบายถึงเรื่องให้เห็นควรจะให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นพระมหาอุปราช และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงเห็นชอบด้วย แต่จะไม่ให้ขัดใจเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ จึงตรัสตอบอย่างนั้น พิจารณาที่เรื่องที่แสดงมา ประกอบกับเหตุการณ์ต่างๆ ที่ปรากฏในตอนปลายรัชกาลที่ ๔ เห็นว่าการตั้งพระมหาอุปราชในรัชกาลที่ ๕ เป็นข้อวินิจฉัยสำคัญอันหนึ่งในเรื่องพงศาวดาร ยังไม่มีใครได้รวบรวมกรณีทั้งปวงเรียบเรียงไว้ให้ปรากฏ มีแต่ติเตียนเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ว่าเห็นแก่ตัวยิ่งกว่าบ้านเมือง ข้าพเจ้าจึงรวบรวมกรณีทั้งปวงมาแสดงไว้ในตอนนี้ เพื่อให้เห็นยุติธรรมในเรื่องประวัติของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์

ปัญหาเรื่องรัชทายาทที่จะสืบสนองพระองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เริ่มคิดขึ้นตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๐๘ (ก่อนสิ้นรัชกาลที่ ๔ สามปี) ในเวลานั้นเจ้านายที่ฐานะอยู่ในฉะยา อาจจะได้รับเลือกเป็นรัชทายาทมี ๓ พระองค์ คือ

(๑) เรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสเล่าให้ข้าพเจ้าฟัง เมื่อเตรียมจะแต่งหนังสือนี้

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ พระชันษา ๑๓ ปี พระองค์หนึ่ง
 พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส พระชันษา ๔๓ ปี พระองค์หนึ่ง
 สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามหามาลา พระชันษา ๔๖ ปี พระองค์หนึ่ง

ฐานะของเจ้านาย ๓ พระองค์นั้น ถ้าเทียบตามตัวอย่างรัชทายาทที่เคยมีมาแต่ก่อน
 สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เป็นเจ้าฟ้าพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ เหมือนกับสมเด็จพระ
 เลิศหล้านภาลัย กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส มิได้เป็นเจ้าฟ้า แต่เป็นพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์
 ใหญ่ เหมือนกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา เป็น
 เจ้าฟ้าพระราชอนุชาเหมือนกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ถ้าว่าโดยพฤติการณ์
 ผิดกับตัวอย่างที่อ้างมาทั้ง ๓ พระองค์ เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
 เมื่อเสวยราชย์พระชันษาถึง ๔๒ ปี ทั้งได้เป็นพระมหาอุปราช ที่รัชทายาทอยู่แล้ว พระบาท
 สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสวยราชย์เพราะสมเด็จพระบรมชนกนาถมีอาการประชวร
 ไม่ทรงสามารถจะตั้งรัชทายาทได้ เจ้านายกับข้าราชการจึงพร้อมใจกันถวายราชสมบัติแก่
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยทรงเห็นจะทรงสามารถปกครองแผ่นดินยิ่งกว่า
 พระราชวงศ์พระองค์อื่น ส่วนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เป็นเจ้าฟ้าราชโอรส
 พระองค์ใหญ่ ซึ่งโดยปกติสมควรจะเป็นรัชทายาทตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ แต่ไม่ได้รับรัชทายาท
 เพราะพฤติการณ์ไม่เป็นปกติดังกล่าวมาแล้ว การที่มาพร้อมใจกันถวายราชสมบัติรัชกาลที่ ๔
 เหมือนกับถวายคืนราชสมบัติอันควรจะเป็นของพระองค์มาแต่ก่อนผิดกันดังนี้ พิจารณาความ
 ตามที่กล่าวมา แสดงให้เห็นว่ากรมหมื่นมเหศวรฯ กิติ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลากิติ ไม่ต้องที่
 จะได้รับราชสมบัติ มีแต่สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์พระองค์เดียวซึ่งสมควรจะเป็นรัชทายาท
 คนทั้งหลายก็เห็นกันเช่นนั้น แม้จนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อรู้พระองค์ว่าจะ
 ไม่เสด็จอยู่ครองแผ่นดินก็ตรัสว่า “เจ้าใหญ่นี้แหละจะเป็นที่พึ่งของญาติได้” ดังนี้ ถ้าหากใน
 เวลานั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระเจริญพระชันษาได้สัก ๒๕ หรือ ๓๐ ปี ก็คงจะได้รับ
 อุปราชาภิเษกแต่ในรัชกาลที่ ๔ เหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ไม่มีปัญหาที่ผู้อื่นจะเป็นพระมหาอุปราช

มูลของความลำบากในครั้งนั้น อยู่ที่เวลาพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรงเยาว์วัย มีพระชันษาได้เพียง ๑๓ ปี และพระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระชรา พระชันษาได้ถึง ๖๒ ปี ถ้าเสด็จสวรรคตไป ในเมื่อสมเด็จพระ
 พระเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์ ก็จะต้องมีผู้อื่นว่าราชการแผ่นดินแทนพระองค์ไปจนทรง
 สมบูรณ์พระชันษาว่าราชการบ้านเมืองได้เอง ข้อนี้ที่เป็นเหตุให้คนทั้งหลายเกิดความวิตก

เพราะในกรุงรัตนโกสินทร์ยังไม่เคยมีพระเจ้าแผ่นดินเสวยราชย์แต่ยังทรงพระเยาว์ มีตัวอย่างเมื่อสมัยกรุงศรีอยุธยา ก็เป็นอันตรายแก่พระเจ้าแผ่นดินที่ทรงพระเยาว์ทุกครั้ง ครั้งหลังที่สุดเมื่อ พ.ศ.๒๑๗๑ พระเจ้าทรงธรรมมอญบวราชสมบัตินี้แก่พระเจ้าเชษฐาธิราชโอรส พระชันษา ๑๔ ปี ให้เจ้าพระยาสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหมเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน อยู่ได้ไม่ถึง ๒ ปี เจ้าพระยาโกลาโหมสุริยวงศ์เกลี้ยกล่อมเอาข้าราชการไปเป็นสมัครพรรคพวกเป็นอันมากสมเด็จพระเชษฐาธิราชสงสัยว่าจะคิดร้ายจะชำระ เจ้าพระยาโกลาโหมสุริยวงศ์ก็เลยเป็นกบฏ จับสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชปลงพระชนม์ ซึ่งเอาราชสมบัติเสีย ตัวอย่างครั้งที่กล่าวนี้ยิ่งร้าย ด้วยคล้ายกับเหตุการณ์ในเวลานั้น ทั้งพระชันษาของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และมีตัวเจ้าพระยาโกลาโหมสุริยวงศ์ เด่นอยู่ สำหรับจะเป็นผู้ว่าราชการแผ่นดิน ก็เกิดหวาดหวั่นกันว่า ถ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตไปโดยด่วน เจ้าพระยาสุริยวงศ์จะชิงราชสมบัติ ถ้ามีข้าราชการบางหมู่เข้าพวก สัญญากันว่าจะคอยป้องกัน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว^(๑) กิตติศัพท์ความหวาดหวั่นเช่นนั้น ย่อมจะเป็นเหตุให้เกิดลำบากใจแก่เจ้าพระยาสุริยวงศ์มิใช่น้อย อีกประการหนึ่ง เวลานั้นพวกข้าราชการที่ซังก่านก็มีอยู่แล้ว ถ้าเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินคงจะมีผู้ชิงมากขึ้นด้วยพันวิสัยที่จะบังคับบัญชาการให้ชอบใจคนไปได้หมด พวกที่ไม่ชอบก็จะพากันคิดร้ายด้วยประการต่างๆ เช่น ทูลยุยงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้เป็นอริกับตัวท่านเป็นต้น และที่สุดจะว่าราชการบ้านเมืองในสมัยนั้นก็ลำบากด้วยฝรั่งเข้ามามีอำนาจกว่าแต่ก่อน ข้อความที่กล่าวมา ผู้มีสติปัญญาเช่นเจ้าพระยาสุริยวงศ์ ย่อมจะคิดเห็นและคิดหาทางแก้ไขซึ่งเห็นมีแต่ ๒ ทาง คือทางหนึ่งหลีกเลี่ยง อย่าให้ต้องเป็นผู้ว่าราชการแผ่นดิน หรืออีกทางหนึ่ง ถ้าจำจะต้องเป็นผู้ว่าราชการแผ่นดินก็ให้มีอะไรเป็นเครื่องป้องกันอย่าให้คนทั้งหลาย สงสัยว่าท่านจะชิงราชสมบัติ อันนี้น่าจะเป็นมูลความคิดของเจ้าพระยาสุริยวงศ์ ที่ให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นพระมหาอุปราช ตรงตามที่ผู้อื่นคิดเห็นกันโดยมาก ท่านอาจจะคิดเห็นต่อไปว่าไม่มีการเสี่ยงภัยอันใดในเรื่องสืบราชสันตติวงศ์ ด้วยกรมหมื่นบวรวิชัยชาญพระชันษาแก่กว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถึง ๑๖ ปี คงจะล่วงลับไปก่อนสิ้นรัชกาลที่ ๕ ไม่มีช่องจะได้รับรัชทายาท^(๒)

(๑) ข้าราชการพวกนี้จะมีกี่คนข้าพเจ้าไม่ทราบ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสเล่าทรงระบุชื่อแต่ ๓ คน คือเจ้าหมื่นสรวเพ็ชรภักดี (เพ็ง ภายหลังได้เป็นเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง) คนหนึ่ง เจ้าหมื่นเสมอใจ (เอม ชูโต) คนหนึ่ง พระวิสูตรโยธามาตย์ (โหมด อมาตยกุล ภายหลังได้เป็นพระยาสาปนกกิจโกศล) คนหนึ่ง

(๒) มีความจริงอันประหลาดอยู่ที่พระมหาอุปราชในกรุงรัตนโกสินทร์นี้บรรดาที่มีได้เป็นพระราชโอรส ย่อมเสด็จสวรรคตก่อนพระเจ้าแผ่นดินทุกพระองค์

ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็คงทรงปรารภถึงเรื่องรัชทายาท มาตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พิจารณาที่เค้าเงื่อนตามรายการที่ปรากฏ ในตอนปลายรัชกาลที่ ๔ ดูเหมือนจะได้ทรงพระราชดำริตกลงในพระราชหฤทัย เตรียมการเป็น ๒ สถานดังกล่าวมาแล้วในตอนพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว คือ

(๑) ถ้าพระองค์ดำรงพระชนม์อยู่จนปีระกา พ.ศ.๒๔๑๖ พอสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระชันษาสมบุรณ์ ได้ทรงผนวชตามประเพณีแล้ว ก็จะมีมอบพระราชสมบัติพระราชทาน และส่วนพระองค์จะเสด็จออกเป็นพระเจ้าหลวง ช่วยคุ้มครองและแนะนำให้ทรงว่าราชการแผ่นดิน ไปจนตลอดพระชนมายุของพระองค์

(๒) ถ้าหากพระองค์จะเสด็จสวรรคตก่อนปีระกานั้นไซ้ ก็จะมีพระราชทานอนุญาต ให้พระราชวงศ์กับข้าราชการผู้ใหญ่ปรึกษากัน ถวายราชสมบัติแก่เจ้านายพระองค์หนึ่งพระองค์ใด ตามแต่จะเห็นพร้อมกันว่าสมควรจะปกครองแผ่นดินได้ ด้วยทรงพระราชดำริดังกล่าวมา ทั้งในเวลานั้นพระเจ้าอยู่หัวก็เพิ่งโสกันต์ จึงยังไม่ทรงแสดงราชปรารภในเรื่องรัชทายาท

ครั้นถึงปีเถาะ พ.ศ.๒๔๑๐ กรมหมื่นมเหศวรสันพระชนม์ ประจวบกับเวลาพระเจ้าอยู่หัวเจริญพระชันษาเป็นหนุ่ม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเริ่มแสดงกระแสพระราชดำริเรื่องรัชทายาทให้ปรากฏ เช่นมีพระราชดำรัสแก่เจ้านายที่จะเลื่อนกรม ๔ พระองค์ดังแสดงมาแล้ว และคงจะได้ปรึกษาหารือกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ด้วย สันนิษฐานว่าในข้อที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จออกจากราชสมบัติไปเป็นพระเจ้าหลวงนั้น แม้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะไม่เห็นชอบด้วย ก็คงไม่กราบทูลคัดค้าน แต่ข้อที่จะให้ตัวท่านเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินนั้นคงกราบทูลถึงความลำบากต่างๆ ซึ่งเกรงว่าตัวท่านจะไม่สามารถสนองพระเดชพระคุณได้ ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็คงทรงชี้แจงให้เห็นความจำเป็นด้วยไม่มีผู้อื่นจะเป็นได้ บางทีท่านจะได้กราบทูลขอผ่อนผันตริตรองมาจนวันเข้าเฝ้า ณ ที่รโหฐานนั้น จึงกราบทูลความคิดว่า ถ้าจะให้ปลอดภัยในการที่มีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ท่านเห็นควรให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล โดยฐานเป็นพระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว คนทั้งหลายจะได้สันติสงสัยว่าท่านจะชิงราชสมบัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงเห็นชอบด้วย แต่ไม่กล้าขัดขวาง เพราะทรงพระราชดำริว่า ถ้าพระองค์สวรรคตแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะทำอย่างไรก็คงทำได้ จึงพระราชทานอนุมัติด้วยพระวาจา ดังเช่นพระเจ้าอยู่หัวทรงได้ยิน อันเห็นได้ว่าโดยไม่ได้มีพระราชหฤทัย แต่ถึงกระนั้นก็ทรงปฏิบัติต่อมาตามพระบรมราชานุมัติ ข้อนี้ มีปรากฏดังเช่นโปรดให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญลงไปเยี่ยมตอบราชทูตฝรั่งเศสด้วยกันกับ

พระเจ้าอยู่หัว และเมื่อเสด็จออกรับเจ้าเมืองสิงคโปร์ที่พลับพลาตำบลหว้ากอ ก็โปรดให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญหมอบเฝ้าอยู่ข้างหนึ่งเป็นคู่กับพระเจ้าอยู่หัว แต่ในทางราชการหาได้ทรงยกย่องกรมหมื่นบวรวิชัยชาญให้ผิดกับแต่ก่อนอย่างไรไม่ มาคิดดูว่าถ้าหากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จดำรงพระชนม์อยู่จนได้ทรงมอบเวนราชสมบัติแก่พระเจ้าอยู่หัว จะทรงตั้งกรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นพระมหาอุปราชหรือไม่ ก็เห็นว่าจะไม่ทรงตั้ง เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวย่อมทรงพระราชวิจารณ์โดยรอบคอบ ทรงเห็นการไกลกว่าเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ แต่เฉื่อยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตไปโดยด่วน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ จึงให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นพระมหาอุปราชตามที่ได้คิดไว้ เพื่อจะให้ตัวท่านว่าราชการแผ่นดินได้สะดวก

พลับพลาตำบลหว้ากอ

ตอนที่ ๕

บรมราชาภิเษก

ขอพระราชทานทูลเกล้าถวาย เมื่อวันที่ ๒๗ มิถุนายน พระพุทธศักราช ๒๔๗๐

เมื่อแต่งหนังสือนี้ได้พบหมายกำหนดงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก รัชกาลที่ ๕ ครั้งปีมะโรง พ.ศ.๒๔๑๑ กับทั้งอธิบายรายการต่างๆ ปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุบ้าง ได้ถาม ได้ความจากผู้ซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวข้องในการพระราชพิธีครั้งนั้นบ้าง ปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ทรงกำหนดรายการตามระเบียบแบบอย่าง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งไว้ แต่รายการนั้นบางอย่างทรงตั้งเมื่อครั้งบรมราชาภิเษกในรัชกาลที่ ๔ บางอย่างทรงตั้งขึ้นต่อภายหลัง ฟังจะได้เข้าในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๕ เป็นครั้งแรก จึงเห็นสมควรจะกล่าวถึงระเบียบการที่แก้ไขเมื่อรัชกาลที่ ๔ ไว้ในหนังสือนี้ด้วย

อันการทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ว่าที่แท้เป็น ๒ พิธี คือพิธีราชาภิเษก (เฉลิมพระยศ) พิธีหนึ่ง เฉลิมพระราชมณฑิย (เสด็จขึ้นประทับพระราชมณฑิยสถาน) พิธีหนึ่งทั้ง ๒ พิธีนี้ไม่จำเป็นต้องทำด้วยกัน และปรากฏมาในเรื่องพงศาวดารว่า เคยทำห่างกันเป็น ๒ คราวก็มี ดังเช่นเมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จผ่านพิภพก็ดี เมื่อสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จผ่านพิภพก็ดี หรือเมื่อพระเจ้าบรมโกศเสด็จผ่านพิภพก็ดี ก็ทำแต่พิธีราชาภิเษกอย่างเดียว เพราะคงเสด็จประทับอยู่ที่วังจันทร์เกษมต่อมาอีกหลายปีทั้ง ๓ พระองค์ จนเมื่อเสด็จไปประทับพระราชวังหลวง จึงได้ทำพิธีเฉลิมพระราชมณฑิย แต่พระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่นโดยมาก เสด็จขึ้นประทับพระราชมณฑิยในคราวเดียวกับราชาภิเษก การพิธีทั้ง ๒ จึงทำเหมือน เช่นเป็นพระราชพิธีอันเดียวกัน ลักษณะการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในกรุงรัตนโกสินทร์ ^(๑) ดำเนินตั้งขึ้นในรัชกาลที่ ๑ เมื่อทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ ๒ พร้อมกับสมโภชพระนคร ซึ่งทรงสร้างสำเร็จในปีมะเส็ง พ.ศ.๒๓๒๘ สันนิษฐานว่าในครั้งนั้นพิธีส่วนราชาภิเษกเห็นจะทำที่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน อันเป็นที่เสด็จประทับ ทำเป็นพิธีสงฆ์ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒ พระราชพิธีบรมราชาภิเษกจะทำที่พระมหาปราสาทอย่างแต่ก่อนไม่ได้ ด้วยพระบรมศพประดิษฐานอยู่ที่นั่น

(๑) เรื่องตำนานพิธีราชาภิเษกได้พรรณนาไว้โดยพิศดารอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ ที่ข้าพเจ้าแต่ง

จึงย้ายมาที่ทำการพิธีราชาภิเษก ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ แต่ส่วนพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียร คงทำในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานอย่างเดิม ^(๑) คือมีสวดมนต์ เลี้ยงพระ ๓ วัน จัดที่สวดมนต์ เป็น ๒ แห่ง พระราชาคณะหมู่ใหญ่ มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธาน สวดมนต์ในพระที่นั่ง จักรพรรดิพิมานองค์ตะวันตก ทางองค์ตะวันออกซึ่งเป็นที่บรรทม นั้น พระสงฆ์วัดราชสิทธิ์ ๔ รูป สมเด็จพระวันรัตนั่งปรก สวดภาณวารบนพระแท่นที่บรรทม แต่เลี้ยงพระร่วมกันทางตะวันตก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับทรงสวดภาณวารที่ในที่ทั้ง ๓ วัน ส่วนพิธีราชาภิเษกนั้น ปลุกมณฑปพระกระยาसनที่ศาลาหลังพระที่นั่งไพศาลทักษิณทางข้างตะวันออก ในพระที่นั่ง ไพศาลทักษิณตั้งพระแท่นมณฑล พระที่นั่งอัฐทิศพระที่นั่งภัทรบิฐและตู้เทียนชัย มีการพิธี แต่สมเด็จพระสังฆราชจุดเทียนชัยเมื่อวันแรก ^(๒) และพราหมณ์ถวายน้ำสังข์ใบสมิทสำหรับ พระเคราะห์ในวันต่อๆ มา แล้วทำพิธีราชาภิเษกเมื่อวันที่ ๓ ส่วนพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยนั้น ไม่มีการพิธีอันใด จัดไว้แต่เป็นที่เสด็จออกรับราชสมบัติเมื่อราชาภิเษกแล้วอย่างเดียว ถึงรัชกาลที่ ๓ การพระราชพิธีบรมราชาภิเษกและเฉลิมพระราชมณเฑียร ไม่ปรากฏว่ามีการแก้ไข เปลี่ยนแปลงอย่างใด ^(๓) แต่มาถึงรัชกาลที่ ๔ ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า อยู่หัว ได้ทรงพระราชดำริแก้ไขและตั้งแบบแผนเพิ่มเติมหลายอย่าง ดังจะกล่าวต่อไปนี้ คือ

๑. แก่ระเบียบปรมาภิไธยที่จารึกพระสุพรรณบัฏ

ในรัชกาลที่ ๑ รัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ ใช้จารึกพระนามขึ้นต้นว่า “สมเด็จพระบรมราชาธิราชรามธิบดี” และมีสร้อยพระนามเหมือนกันทั้ง ๓ รัชกาล เมื่อรัชกาลที่ ๓ เกิดมีคน เรียกว่ารัชกาลที่ ๑ ว่า “แผ่นดินต้น” รัชกาลที่ ๒ ว่า “แผ่นดินกลาง” พระบาทสมเด็จพระเจ้า อยู่หัวรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงทราบ ทรงรังเกียจว่า ถ้าเช่นนั้นรัชกาลของพระองค์ก็จะอยู่ในฐานะเป็น

(๑) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังเป็นกรม ได้ทรงแต่งโคลงลิลิต พรรณนารายการ พระราชพิธีบรมราชาภิเษกที่ทำครั้งรัชกาลที่ ๒ ถึงถ้วนทุกอย่าง หนังสือพิมพ์แล้วเรียกว่า โคลงลิลิตยอพระเกียรติ

(๒) ลักษณะการพิธี มีเทียนชัย เช่นพิธีตรุษเป็นต้น ตามแบบโบราณ พระเจ้าแผ่นดินทรงจุดเอง สมเด็จพระสังฆราชเป็นแต่ผู้กำกับ (ท่านองจะมีหน้าที่บอกคาถาให้ทรงบริกรรม) แต่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นแต่ทรงจุดเทียนชนวนและทรงอธิษฐาน แล้วให้สมเด็จพระสังฆราชจุดเทียนชัย จะบัญญัติ แต่รัชกาลไหนหาทราบไม่

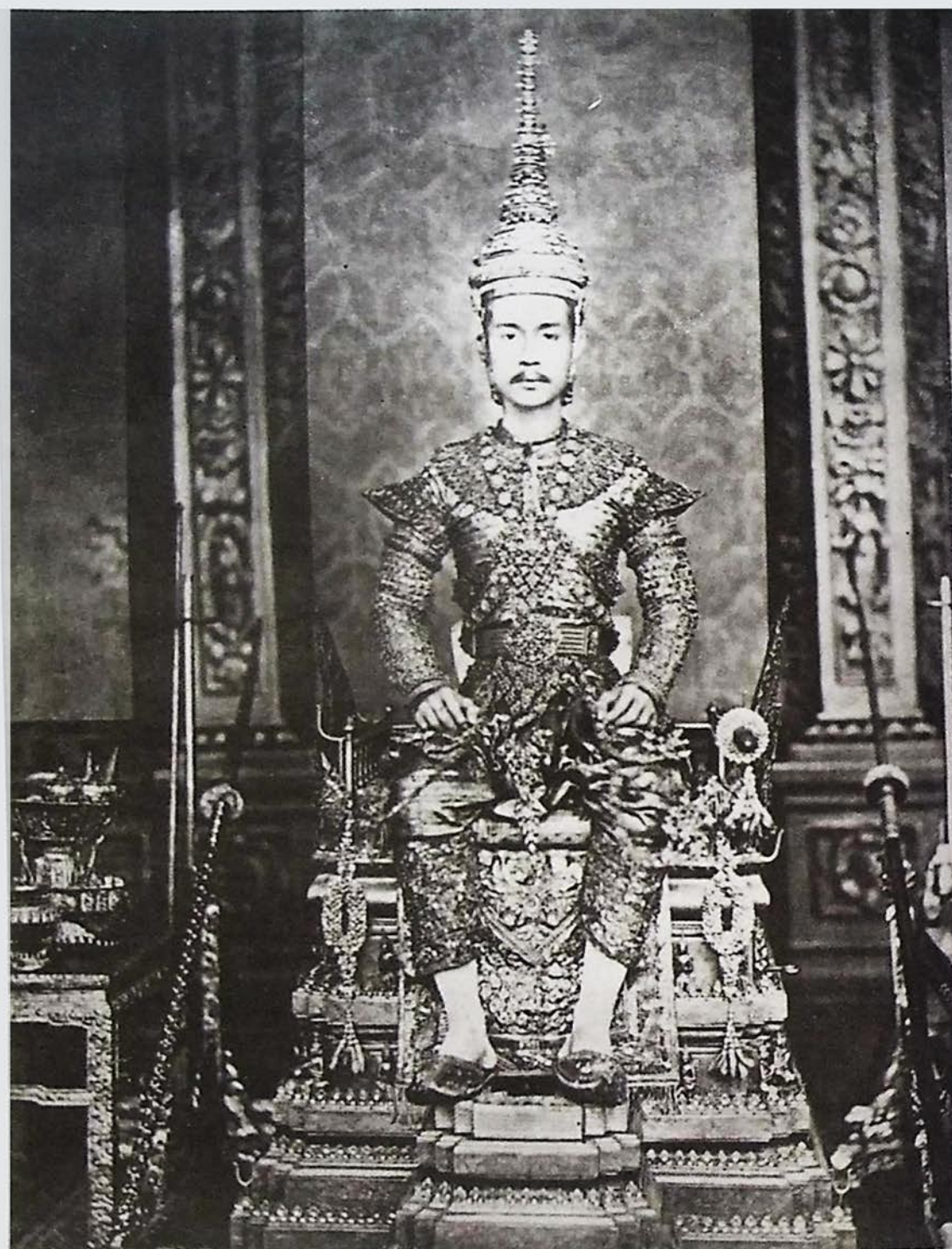
(๓) มีคำกล่าวกันมาว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงพระมหามงกุฎเลยจนตลอดรัชกาล แต่ในโคลงลิลิตปรากฏว่าเครื่องราชกกุธภัณฑ์และราชูปโภคซึ่งพระครูพราหมณ์ถวายนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงรับด้วยพระหัตถ์แต่พระมหามงกุฎ แล้วเอาวางไว้ข้างพระองค์ สิ่งอื่นพระครูพราหมณ์จัด ตั้งถวาย เพราะฉะนั้นที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงพระมหามงกุฎเป็นแต่ตามอย่าง

“แผ่นดินปลาย” หรือ “แผ่นดินสุดท้าย” อันเป็นอัมมงคล ก็ครั้งนั้นประจวบกับเวลาได้ทรงสร้างพระพุทธรูปยืนขนาดใหญ่เป็นพระทรงเครื่องขึ้นไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ๒ องค์ และถวายพระนามว่า “พระพุทธรูปยอดฟ้าจุฬาโลก” ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมอัยกาธิราช องค์หนึ่งถวายพระนามว่า “พระพุทธรูปเลิศล้ำนภากาศ” ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมชนกนาถองค์หนึ่งจึงโปรดให้ประกาศสั่งให้เรียกนามอดีตรัชกาล ตามนามพระพุทธรูปซึ่งทรงพระราชอุทิศ รัชกาลที่ ๑ ให้เรียกว่า “แผ่นดินพระพุทธรูปยอดฟ้าจุฬาโลก” รัชกาลที่ ๒ ให้เรียกว่า “แผ่นดินพระพุทธรูปเลิศล้ำนภากาศ” ดังนี้ ^(๑) พอถึงรัชกาลที่ ๔ ก็เกิดปัญหาว่าจะเรียกนามรัชกาลที่ ๓ ว่าอย่างไร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า ควรจะมีนามแผ่นดินตั้งไว้สำหรับคนทั้งหลายเรียกกันเป็นสามัญทุกรัชกาล จึงทรงบัญญัติอนุโลมต่อพระราชนิยมในรัชกาลที่ ๓ ให้เรียกรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๑ ว่า “แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” เรียกรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๒ ว่า “แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธรูปเลิศล้ำนภากาศ” ให้เรียกรัชกาลที่ ๓ ว่า “แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว” และให้เรียกรัชกาลของพระองค์เองว่า “แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ^(๒) นามแผ่นดินซึ่งทรงบัญญัติก็เลยใช้เรียกเป็นพระนามสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๔ พระองค์นั้นด้วย เนื่องด้วยการที่ทรงบัญญัตินามแผ่นดินให้เป็นระเบียบดังกล่าว จึงทรงแก้ไขพระปรมาภิไธยที่จารึกในพระสุพรรณบัฏให้ต่างกันทุกพระองค์ เป็นต้นว่าพระปรมาภิไธยของพระองค์เอง แต่งขึ้นต้นด้วยพระนามเดิม ว่า สมเด็จพระปรเมนทรมหาอมงกุฏฯ สร้อยพระนามใช้ตามแบบโบราณ เพื่อรักษาสวัสดิมงคลไว้บ้าง แต่งใหม่ตามสร้อยพระนามเดิมบ้าง ตามพระบารมีและคุณวิเศษในพระองค์บ้าง ลงนามแผ่นดินไว้ข้างท้ายว่า “พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ดังนี้ ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อจะทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดี ^(๓) ปรีกกากัน คิดพระปรมาภิไธยที่จะจารึกในพระสุพรรณบัฏ ถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเลือก ๔ พระนาม เมื่อแต่งหนังสือนี้ได้พบสมุดซึ่งเขียนขึ้น

(๑) คำที่ใช้เรียกกันว่า รัชกาล เป็นของเกิดขึ้นใหม่ตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ แต่ก่อนนั้นเรียกว่าแผ่นดิน

(๒) คำว่าพระนั่งเกล้าฯ มาแต่พระนามเดิมว่า “ทับ” พระจอมเกล้าฯ มาแต่พระนามเดิมว่า “อมงกุฏ”

(๓) ได้ยินมาว่า ในเรื่องคิดพระนามครั้งนั้น กรมหลวงวงศาธิราชสนิทเป็นหัวหน้า นอกจากนั้นจะมีใครอีกบ้างไม่ทราบแน่ ทูลเกล้าฯ ถวาย

พระนามที่ ๑

สมเด็จพระปรมินทร ^(๑) มหาบุรุษย์ สุธธสมมติเทพยพงศ์ วงศาติศรภษัตริย์วรัชตติย
 ราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุภโตสุชาติสังสุทธเคราะห์จักรีบรมนาถ
 อติศวรรราชรามวรัญกูร สุจริตมูลสุสาธิตอัครอุกฤษฏ์ไพบูลย์ บุรพาดุลย์กฤษฏาภินินหาร สุภาอิ
 การรังสฤษฏ์ ัธัญญลักษณ์วิจิตรโสภาคยสรพวงค์ มหาชโนตมางค ประณตบาทบงกชยุคล
 ประสิทธิสรพศุภผลอุดม บรมสุขุมาลัย มหาบุรุษยรัตน คึกษาพิพัฒน์ศิลปโกศล สุวิสุทธิ
 วิมลศีลสมาจาร คัมภีรญาณประภาไพโรจน อเนกโกภิสาธุคุณวิบูลสันดาน ทิพยเทพาวตาร
 ไพศาลเกียรติคุณอดุลยพิเศษ สรรพเทเวศรานุรักษ์ วรุตมคักติสมญา พินิตประชานาถ
 เปรมกมลชัตติยราชประยูร มุขสุขมาตยาภิรมย์ ปรมกฤษฏาภินินหาร บริบูรณ์คุณสารสยามาภิ
 นครวรุตเมกราชดิลก มหาปรีวารนายกอนันตมหันตวรฤทธิเดช สรรพวิเศษสิรินทรอเนกชน
 นิกรสโมสรสมมติ ประสิทธิวรยศโหดมบรมราชสมบัติ นพปฎลเศวตฉัตรราดิฉัตรสิริรัตโน
 ปลักษณ์ มหาบรมราชาภิเษกาภิลิต สรรพทศทิศวิชิตชัย สกลมไหสวริยมหาสวามินทร์
 มเหศวรมหินทรมหารามาทิราชวโรดม บรมนาถชาติอาชาวศัย พุทททีไตรรัตนสรณารักษ์
 อุกฤษฏ์คักติอัคร นเรศราธิบดี เมตตากรุณาสถลหฤทัย อโนปมัยบุญยการ สกลไพศาล
 มหารัษฎาธิบดินทร์ ปรมินทรธรรมิกมหาราชาธิราชบพิตร อติศรมหาจุฬาลงกรณ์เกศเกล้า
 เจ้าอยู่หัวฯ

พระนามที่ ๒

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลักษณ์ อลังกรณ์คักติสุทธิ สมมติเทพยพงศ์ ฯลฯ
 (เหมือนสร้อยพระนามที่ ๑)

พระนามย่อที่ ๓

สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลักษณ์ อังกรณ์คักติสุทธิสมมติเทพยพงศ์ วงศาติ
 ศรภษัตริย์ วรัชตติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ ปรมินทรธรรมิก
 มหาราชาธิราชบพิตร พระผ่านเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ

(๑) คำว่า “ปรมินทร” นี้ ทราบว่าเป็นกระแสพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงไว้ ว่าควรจะใช้สลับรัชกาลกับคำ “ปรเมนทร” จึงใช้เป็นแบบต่อมา

พระนามที่ ๔

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามงกุฎ บุษยรัตน์
 ราชวรวงศ์ วรุตมพงศบริพัตร วรชัตติยราชนิกรโธม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ
 อุภโตสุชาติสังสุทธเคราะห์ จักรีบรมนาถ อดิศวรราชรามวรัญกูร สุภาธิการรังสฤษดิ์ ธิัญญ-
 ลักษณะวิจิตร โสภาคยสรรพางค์ มหาโชเนตมางคประนตบาทบงกชยุคล ประสิทธิสรรพศุภผล
 อุดมบรมสุขุมาลัย ทิพยเทพาวตารไพศาลเกียรติคุณอดุลยวิเศษ สรรพเทเวศรานุรักษ์
 วิสิษฐศักดิ์สมญาพินิตประชานาถ เปรมกมลชัตติยราชประยูรมูลมุขราชดิลก มหาปรีวารนายก
 อนันตมหันตวรฤทธิเดช สรรพวิเศษสิรินทร อเนกชนนิกรสโมสรมมตติ ประสิทธิวรยศมโหดม
 บรมราชสมบัติ นพปฎลเศวตฉัตรราติฉัตร สิริรัตโนปลักษณมหาบรมราชาภิเศกาภิลิต สรรพทศ
 ทิศวิชุดชัย สกลมโหสวริยมหาสวามินทร์ มเหศวรมหินทรมหารามาธิราชวโรดม บรมนาถชาติ
 อาชาวงศ์ พุทธาทิไถยรัตนสรณรักษ์ อดุลยศักดิ์อัครนเรศราธิบดี เมตตากรุณาสถลหฤทัย
 อโนปมัยบุญการสกลไพศาล มหารัษฎาธิบดินทร ปรมินทรธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตร
 พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว

พระนามที่ ๔ นี้ ในสมุดที่พบมีบานแผนกจดไว้ว่า “ฉบับนี้ได้ถวายในพระบาทสม
 เด็จฯ โปรดว่า พระราชหฤทัยของท่านรักอย่างนี้ ดีแล้วเพราะไม่เสียของเดิม^(๑) ที่ฉบับก่อน
 นั้นท่านผู้หลักผู้ใหญ่จัดมา มิรู้จะติดท่านได้ ก็เป็นอันตกลงใช้พระนามที่ ๔ ที่จารึกในพระ
 สุพรรณบัฏ^(๒)”

ผู้อ่านโดยสังเกตจะพึงเห็นได้ว่า พระนามทั้ง ๔ พระนามนั้นถ้อยคำเหมือนกันโดย
 มาก ผิดกันแต่บางแห่ง ที่เป็นเช่นนั้นเพราะเอาสร้อยพระนามในพระสุพรรณบัฏพระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาตั้งเป็นหลัก แก้แต่เฉพาะบางแห่งซึ่งมีเหตุเห็นสมควรจะต้อง
 แก้ที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่โปรดพระนามที่ ๑ ที่ ๒ และที่ ๓ นั้น คงเป็นด้วยแต่งพลาดไป ๒
 อย่าง คือที่ไม่ใช้พระนามเดิมขึ้นต้นว่า สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์เหมือนอย่าง พระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งใช้พระนามเดิมขึ้นต้นว่าสมเด็จพระปรมินทรมหามงกุฎ
 อย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งนั้น สร้อยพระนามเอาพระคุณของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

(๑) ของเดิมนั้นหมายความว่า สร้อยพระนามในพระสุพรรณบัฏเดิม ตั้งแต่บดินทรเทพยมหามงกุฎ
 บุษยรัตน์ราชวรวงศ์ วรุตมพงศบริพัตร ตามแบบพระนามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เอาสร้อย
 พระนามเดิมมาลงเหมือนกัน

(๒) ต่อมาเมื่อพระราชพิธีบรมราชาภิเศกครั้งประกาศา พ.ศ.๒๔๑๖ แก้สร้อยพระนามบางแห่ง และ
 ลงท้ายพระนามว่า พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่นั้นมา

เจ้าอยู่หัว ซึ่งผิดกับพระคุณของพระองค์มาใช้หลายแห่ง ได้ยื่นมาว่าโปรดฯ ให้ส่งไปถวาย สมเด็จพระสังฆราช (ปุสสเทว สว) วัดราชประดิษฐ์ เวลานั้นยังเป็นที่พระสาสนโสภณ ขอให้ตรวจแก้ไข ด้วยท่านเป็นผู้รู้ภาษามคธแตกฉาน และเป็นศิษย์ ทราบพระราชนิยมของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมั่นคง จึงแก้ถวายมาเป็นอย่างที่ ๔ ที่ตกลงนั้น

๒ แก่ระเบียบการพิธี

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดกระบวนที่ทำพระราชพิธีสำหรับ พระนครให้ต่างกัน เป็นพิธีสงฆ์บ้าง เป็นพิธีพราหมณ์บ้าง พระราชพิธีที่เคยทำเป็นพิธี พราหมณ์ล้วนมาแต่ก่อน ทรงเพิ่มพิธีสงฆ์เข้าด้วยเกือบจะทุกพิธี ^(๑) ระเบียบการพระราชพิธี บรมราชาภิเษกก็ทรงแก้ไขด้วยเหตุอันเดียว คือโปรดฯ ให้ย้ายที่พระสงฆ์ราชาคณะหมู่ใหญ่ สวดมนต์ จากพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานองค์ตะวันตกลงมาสวดมนต์ที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ด้วยเป็นที่ตั้งพระแท่นมณฑล และเป็นที่ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษก และเมื่อก่อนจะสวดมนต์ ให้พระราชาคณะผู้จะขัดตำนาน ประกาศเทวดาโดยพิสดารด้วย แต่คงสวดสวดปริตรและมี เลี้ยงพระทุกวันเหมือนแต่ก่อน การที่พระสงฆ์วัดราชสิทธิ์เคยสวดภาณวารในที่พระบรมมหาราชวัง เปลี่ยนเป็นพระสงฆ์ธรรมยุติก ๕ รูปสวดสวดปริตรในที่พระบรมมหาราชวัง แต่คงเสด็จประทับสวดบิณฑบาตในห้องที่พระบรมมหาราชวังอย่างเดิม ส่วนการสวดภาณวารนั้นโปรดให้ตั้งระเบียบขึ้นใหม่ คล้ายกับพิธีตรุษ คือจัดที่พระสงฆ์สวดมนต์ ตั้งเตียงสวดและตู้เทียนชัยในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยอีกแห่งหนึ่ง นิมนต์พระราชาคณะสามัญเพิ่มอีกจำนวนหนึ่งมาสวดมนต์ ๓ วัน แล้ว ผลัดกันสวดภาณวารคราวละ ๔ รูป มีพระราชาคณะผู้ใหญ่นั่งปรก สวดตลอด ๓ วัน ๓ ค่ำ

ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีมะแม พ.ศ.๒๔๐๒ เสด็จเฉลิมพระอภิเนาวนิเวศซึ่งทรง สร้างใหม่ โปรดให้ทำการพิธีคล้ายกับพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียรในการบรมราชาภิเษก ทรงพระราชดำริว่า การสวดภาณวารอย่างแต่ก่อนไปครบ ๓ วันบริบูรณ์ เพราะจุดเทียนชัยและ ตั้งต้นสวดภาณวารต่อในวันที่ ๒ จึงทรงแก้ไขให้เพิ่มพิธีตั้งน้ำวงด้าย มีสวดมนต์เลี้ยงพระ ก่อนวันงานอีกวันหนึ่ง เพื่อให้ได้จุดเทียนชัย และเริ่มสวดภาณวารในเวลาเช้า วันที่ ๑ แห่งการ พระราชพิธี พิธีตั้งน้ำวงด้ายในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก จึงพึงมีเป็นครั้งแรกเมื่อรัชกาล ที่ ๔

(๑) เรื่องนี้มีพระบรมราชาธิบายพิสดารอยู่ในหนังสือเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์

อนึ่ง แต่ก่อนมาเมื่อราชาภิเษกแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปยังพระมหาปราสาท ถวายบังคมพระบรมศพสมเด็จพระบรมชนกนาถ ขอพระราชทานพร แต่เมื่อรัชกาลที่ ๔ พระบรมศพเป็นสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้เชิญพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมชนกนาถ และพระบรมราชบูรพการีเสด็จออกประดิษฐานที่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อราชาภิเษกแล้ว เสด็จไปถวายบังคมพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมชนกนาถ และพระบรมราชบูรพการีก่อนแล้วจึงเสด็จไปถวายบังคมพระบรมศพสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชที่พระมหาปราสาท ถึงรัชกาลที่ ๕ พระบรมศพเป็นสมเด็จพระบรมชนกนาถ จึงไม่เสด็จออกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แต่คงเชิญพระบรมอัฐิและพระอัฐิสมเด็จพระบูรพการีเสด็จออกประดิษฐาน ณ พระมหาปราสาท อนุโลมตามแบบอย่างซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตั้งไว้

๓ แก้วตจักร

มีคติถือมาแต่โบราณว่า พระเศวตฉัตรนั้นจะลดลงจากที่ได้ต่อเมื่อเปลี่ยนรัชกาล โดยปกติถ้าจะซ่อมแซม เช่นเปลี่ยนผ้าห่มใหม่ ต้องตั้งร่ำงานขึ้นไปทำบนนั้น ถ้าหากมีความจำเป็นต้องลด เช่นเวลาปฏิสังขรณ์พระราชมนเทียรเป็นต้น เมื่อกลับยกเศวตฉัตรขึ้นที่เดิม ก็ต้องทำเป็นพิธี มีฤกษ์และสมโภช เพราะฉะนั้นจึงมีแต่งงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกอย่างเดียว ซึ่งระเบียบการพิธีมีลดพระเศวตฉัตรลงซ่อมแซมและเปลี่ยนผ้าห่มใหม่ แล้วยกกลับขึ้นตั้งที่ในวันแรกตั้งการพิธีบรมราชาภิเษก แต่การที่ยกพระเศวตฉัตรจะทำการพิธีแทรกอีกส่วนหนึ่ง ดังเช่นประโคนดุริยดนตรีและยิงปืนมหาฤกษ์มหาชัยเมื่อเวลายกมาแต่เดิม หรือเป็นของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเพิ่มขึ้น ข้อนี้ยังไม่ทราบแน่ ได้ยินมาแต่ว่า แต่ก่อนใช้ตาดห่มพระเศวตฉัตร ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พระเศวตฉัตรต้องห่มด้วยผ้าขาวจึงจะตรงกับตำรา ที่ใช้ตาดห่มกลับทำให้เลวลง โปรดให้กลับใช้ผ้าขาวห่มอย่างเดิม สันนิษฐานว่าคงทรงพระราชดำริเมื่อทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในรัชกาลที่ ๔

๔. เปลี่ยนพระที่นั่งอัฐทิศและพระที่นั่งภัทรบิฐ (๑)

พระที่นั่งอัฐทิศอันทำด้วยไม้มะเดื่อนั้น แต่ก่อนมาต่อเมื่อจะมีงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก จึงสร้างขึ้นสำหรับใช้ชั่วคราว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้

(๑) เรื่องเปลี่ยนพระที่นั่งอัฐทิศ เป็นพระบรมราชาธิบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สร้างจำหลักปิดทองเป็นของถาวร (สันนิษฐานว่า เมืองงานเฉลิมพระราชมณเฑียรพระอภิเนาวนิเวศ) แล้วตั้งประจำที่ไว้ในพระที่นั่งอนันตสมาคม พระที่นั่งอัฐทิศองค์นี้ จึงพึงใช้งานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา

สันนิษฐานต่อเนื่องไปอีกข้อหนึ่งถึงเรื่องพระที่นั่งภัทรบิฐ เดิมก็เห็นจะสร้างขึ้นใช้เฉพาะงานเหมือนอย่างพระที่นั่งอัฐทิศ พระที่นั่งภัทรบิฐองค์ที่ใช้ในปัจจุบันนี้ ทำด้วยถมเป็นรูปพระเก้าอี้ และมีคำกล่าวกันว่า เจ้าพระยานครศรีธรรมราชทำถวาย ก็การทำพระที่นั่งภัทรบิฐสำหรับราชาภิเษกถวายพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งทรงราชาภิเษกเสร็จแล้ว ย่อมใช้วิสัยที่จะเป็นได้พระราชอาสน์ทำด้วยถม ซึ่งเจ้าพระยานครได้ทำถวายมีปรากฏอีก ๒ องค์ คือพระแท่นเสด็จออกขุนนาง องค์หนึ่ง พระราชยาน องค์หนึ่ง จึงสันนิษฐานว่าพระที่นั่งภัทรบิฐถมนี้ เดิมเจ้าพระยานครฯ เห็นจะสร้างเป็นพระเก้าอี้สำหรับเสด็จประทับรับแขกเมือง ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเนื่องกับพระราชอาสน์ ๒ องค์ซึ่งกล่าวมาก่อน โปรดให้บูรณะเป็นพระที่นั่งภัทรบิฐในคราวเดียวกับทรงสร้างพระที่นั่งอัฐทิศ จึงได้เป็นคู่กันมาจนทุกวันนี้

๕. เครื่องแต่งพระแท่นมณฑล

เครื่องตั้งพระแท่นมณฑล เมืองงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๒ ตั้งสิ่งใดบ้าง มีปรากฏในจดหมายเหตุ ^(๑) และมาปรากฏว่า มีสิ่งซึ่งเพิ่มขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๔ อีกมาก ^(๒) บางสิ่งเพิ่มขึ้นเมื่องานบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๔ บางสิ่งซึ่งเพิ่มขึ้นต่อภายหลังพึงจะได้ตั้งพระแท่นมณฑลงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเมื่อรัชกาลที่ ๕ เป็นครั้งแรก ^(๓) จึงควรจะกล่าวถึงเครื่องตั้งพระแท่นมณฑลด้วย แต่เพื่อความสะดวกแก่ผู้อ่าน จะพรรณนาเป็นหมวดๆ และสิ่งซึ่งไม่มีอธิบายบอกเป็นอย่างอื่นนั้น เข้าใจว่าเป็นของเคยตั้งพระแท่นมณฑลมาแต่รัชกาลที่ ๑ คือ

(๑) พรรณนาไว้ในโคลงลิลิตพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวถวัลย์

(๒) ในรัชกาลภายหลัง ตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ มากี่เพิ่มขึ้นอีกทุกรัชกาล

(๓) ในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ ซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์แต่งตรงว่าด้วยงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ก็พรรณนาลักษณะตั้งพระแท่นมณฑลไว้โดยพิสดาร แต่สังเกตว่าสิ่งซึ่งเกิดในรัชกาลที่ ๔ ตอนหลังก็มีเช่นพระเต้าเทวปฏิฐเป็นต้น จึงนึกสงสัยว่า หรือท่านจะได้หมายรับสั่งครั้งรัชกาลที่ ๕ ไปใช้เป็นหลักโดยทราบจากสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาบวรประภักษ์ ว่าทำอย่างเดียวกับครั้งรัชกาลที่ ๕ ก็ได้สังเกตไปถึงสิ่งที่เพิ่มเติมขึ้นต่อภายหลัง

หมวดพระเจ้า

๑. พระบรมสารีริกธาตุ (เมื่อรัชกาลที่ ๒ ทำที่ตั้งรับภรณ์เป็นระย้ากินนร จึงเรียกกันว่า “พระธาตุระย้ากินนร” เดิมตั้งที่พระสงฆ์สวดมนต์พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานองค์ตะวันตก มาตั้งพระแท่นมณฑลเมื่อรัชกาลที่ ๔ และต่อมาทรงสร้างพระสถูปถอบนอกอีกชั้นหนึ่ง)

๒. พระพุทธรูปขจรรัตน์ฯ (ได้มาจากเมืองจำปาศักดิ์เมื่อรัชกาลที่ ๒ แต่เพิ่งตั้งพระแท่นมณฑลพิธีเมื่อรัชกาลที่ ๔)

๓. พระแก้วเรือนทอง (ในหนังสืออื่นเรียกว่าพระเรือนแก้วก็มี เป็นพระหยกได้มาเมื่อรัชกาลที่ ๓ เห็นจะตั้งพระแท่นมณฑลมาแต่ในรัชกาลนั้น)

๔. พระแก้วเชียงแสน (ได้มาเมื่อรัชกาลที่ ๔ เพิ่งตั้งงานบรมราชาภิเษกครั้งรัชกาลที่ ๕ เป็นที่แรก)

๕. พระชัยประจำรัชกาลที่ ๑

๖. พระชัยประจำรัชกาลที่ ๒

๗. พระชัยประจำรัชกาลที่ ๓

๘. พระชัยประจำรัชกาลที่ ๔ (เพิ่งตั้งงานบรมราชาภิเษกครั้งรัชกาลที่ ๕ เป็นที่แรก ^(๑))

๙. พระชัยพิธี (พระทรงเครื่อง ยืน หล่อด้วยเงินหุ้มทองแต่ในรัชกาลที่ ๑)

๑๐. พระชัยหลังช้าง (ครั้งรัชกาลที่ ๑)

๑๑. พระนิรันตราย (ทรงสร้างสวมพระทองคำของโบราณเมื่อในรัชกาลที่ ๔ เพิ่งตั้งงานบรมราชาภิเษกครั้งรัชกาลที่ ๕ เป็นที่แรก)

๑๒. คัมภีร์พระธรรม (คือพระไตรปิฎกย่อ สันนิษฐานว่า เพิ่งตั้งพระแท่นมณฑลเมื่อในรัชกาลที่ ๔)

หมวดพระราชสิริ

๑. พระสุพรรณบัฏ

๒. ดวงพระชันษา (จารึกพร้อม กับพระสุพรรณบัฏ)

๓. พระราชลัญจกร (แต่เดิมเรียกว่า “พระอุณาโลมทำแท่ง” คือทำแท่งครึ่งประทับพระราชลัญจกรมหาอุณาโลม หมายความว่า พระราชโองการ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ โปรดให้ตั้งพระราชลัญจกรแทน)

(๑) พระชัยประจำรัชกาลอื่นนอกจากรัชกาลที่ ๑ สร้างภายหลังงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เพราะฉะนั้น ย่อมตั้งพระชัยประจำรัชกาลก่อน

หมวดเครื่องพระมูรธาภิเษก

๑. ครอบพระกริ่ง (บางที่จะได้เคยตั้งแต่ครั้งราชาภิเษกรัชกาลที่ ๔)
๒. พระมหาสังข์ทักษิณาวัฏ
๓. พระมหาสังข์ทอง
๔. พระมหาสังข์นาก (สร้างในรัชกาลไหนไม่แน่ แต่ไม่ปรากฏในหมายรับสั่งตลอดรัชกาลที่ ๓)
๕. พระมหาสังข์เงิน
๖. พระมหาสังข์ (รัชกาลที่ ๓)
๗. พระเต้าเบญจคัพย์ใหญ่
๘. พระเต้าเบญจคัพย์รอง ^(๑) (รัชกาลที่ ๔)
๙. พระเต้าเบญจคัพย์ห้าห้อง (รัชกาลที่ ๔)
๑๐. พระเต้าปทุมนิมิตทอง
๑๑. พระเต้าปทุมนิมิตนาก
๑๒. พระเต้าปทุมนิมิตเงิน
๑๓. พระเต้าปทุมนิมิตสัมฤทธิ์
๑๔. พระเต้าห้ากษัตริย์ (รัชกาลที่ ๔)
๑๕. พระเต้าบัวหยกเขียว (รัชกาล ๔)
๑๖. พระเต้าบัวแดง (รัชกาล ๔)
๑๗. พระเต้าจารึกอักษร (รัชกาล ๔)
๑๘. พระเต้าศิลายอดเกี้ยว ^(๒) (รัชกาลที่ ๔)
๑๙. พระเต้าบังกลี
๒๐. พระเต้าเทวปฏิฐ (รัชกาลที่ ๔)
๒๑. พระเต้าไกรลาส (รัชกาลที่ ๔)
๒๒. พระเต้านพเคราะห์ (รัชกาลที่ ๔)
๒๓. ครอบพระมูรธาภิเษก

(๑) บรรดาพระเต้าซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๔ ดูเหมือนจะใช้ในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเป็นครั้งแรกเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๕ ทั้งนั้น

(๒) ยอดแเกาะเป็นพระเกี้ยวยอด นาสันนิษฐานว่าสร้างในรัชกาลที่ ๕ แต่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ท่านว่าตั้งพระแท่นมณฑลมาแล้วแต่ในรัชกาลที่ ๔

หมวดเครื่องต้น

๑. พระมหามงกุฏ ^(๑)
๒. พระแสงขรรค์ชัยศรี
๓. ธารพระกร
๔. วาลวิชนี (พัดฝักมะขามก็เรียก)
๕. ฉลองพระบาท
๖. พระภูษารัตกัมพล
๗. พระมหาสังวาล
๘. พระนพ
๙. พระสังวาลพราหมณ์
๑๐. พระอำมรงค์
๑๑. พระมาลาเพชร (หนังสือบางฉบับเรียกว่าพระชฎาเพชร)
๑๒. พระแสงหfangข้างเผือก (เห็นจะแรกตั้งในรัชกาลที่ ๔)
๑๓. พระแสงจามรี

หมวดเครื่องพิชัยสงคราม

๑. หีบเครื่องพระพิชัยสงคราม
๒. หีบเครื่องพระมนต์พิเศษ
๓. พระมาลาเบี่ยง
๔. ฉลองพระองค์เกราะเหล็ก
๕. ฉลองพระองค์เกราะนวม
๖. เครื่องทรงลงยันต์ราชะ ๗ สี

(๑) เครื่องต้นแต่ ๑ ถึง ๕ กำหนดว่าเป็นเบญจราชกกุธภัณฑ์ แต่ในตำราราชาภิเษกไม่ตรงกันทุกตำรา ในปฐมชาดก ที่ธารพระกรว่าฝักรัตกัมพลที่วาลวิชนี ว่าพระเศวตฉัตร ในหนังสือมทาวงศ์ ที่ธารพระกร ว่าเศวตฉัตร ในหนังสืออภิธานทีปกา ที่วาลวิชนีว่า จามร

หมวดพระแสง

๑. พระแสงดาบเขลย
๒. พระแสงจักร
๓. พระแสงตรีศูล
๔. พระแสงธนู
๕. พระแสงดาบเขน
๖. พระแสงหอกชัย
๗. พระแสงปืนคาบชุดข้ามแม่น้ำสะโตง
๘. พระแสงของง้าวเจ้าพระยาแสนพลพ่าย ^(๑)
๙. พระแสงดาบคาบค่าย
๑๐. พระแสงดาบใจเพชร
๑๑. พระแสงเวียด ^(๒) (เมืองงานบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๒ ทรงในงานไม่ได้เข้าพิธี)
๑๒. พระแสงทวน
๑๓. พระแสงง้าว
๑๔. พระแสงปืนคาบศิลาเคยทรง (คือพระแสงปืนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสำหรับพระหัตถ์ในการศึกสงครามมาแต่เดิม)
๑๕. พระแสงขอตีช้างล้ม
๑๖. พระแสงขอคร่าด้ามไม้เท้า
๑๗. พระแสงชนักตัน
๑๘. พระแสงศร ๓ เล่ม (สร้างในรัชกาลที่ ๔ ฟังตั้งงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเป็นที่แรกเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๕)

หมวดเครื่องสูง

๑. พระเศวตฉัตร (คือพระเศวตฉัตรพระคชาธาร)
๒. พระเสมาธิปไตย
๓. พระฉัตรชัย

(๑) แต่ ๑ ถึง ๘ เรียกพระแสงอัฐฎาวุธ

(๒) ที่เรียกพระแสงเวียด เพราะพระเจ้าเวียดนาม (องค์เชียงสือ) ถวายในรัชกาลที่ ๑

๔. พระเกวฬพ่าห์^(๑)
๕. ธงชัยกระบี่ชูช
๖. ธงชัยครุฑพ่าห์

หมวดเครื่องราชูปโภค

๑. พานพระชั้นหมาก
๒. พระสุพรรณศรีบัวแฉก
๓. พระเต้าพระสุธารส
๔. พระสุพรรณราช

เครื่องตั้งเคียงพระแท่นมณฑล

ตู้เทียบเท้าพระองค์คู่ ๑ เทียบพระมหามงคคู่ ๑ (เข้าใจว่ามีขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๔)

ปืนทองวางเกวียนขนาดย่อม ชื่อมหาฤกษ์ ๑ มหาชัย ๑ มหาจักร ๑ มหาปราบ ๑ ปืน ๔ กระบอกนี้หล่อเมื่อในรัชกาลที่ ๔ สำหรับยิงเป็นฤกษ์ในการพระราชพิธีบางอย่าง เช่นยกเศวตฉัตรและเริ่มยิงอาภูนาฯ พิธีตรุษเป็นต้น

อนึ่งที่ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ตรงกลางแขวนยันต์พระลัมมาลัมพุทธเจ้า ต่อออกมาแขวนยันต์พระอรหันต์ประจำทิศทั้ง ๘ ยันต์นี้ ก็เป็นของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริขึ้น

พรรณนาว่าด้วยกระเบียบการพิธีแล้ว ทีนี้จะกล่าวถึงงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกที่ทำในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีมะโรง พ.ศ.๒๔๑๑ ต่อไป การจารึกพระสุพรรณบัฏ ได้พบสำเนาหมายรับสั่ง อันเป็นแบบที่ใช้ในเวลาก่อนบรมราชาภิเษก จึงคัดสำเนามาลงไว้ให้เห็นแบบด้วยดังนี้

(๑) พระเสมาธิปัตย์ พระฉัตรชัย พระเกวฬพ่าห์ เรียกรวมกันว่าพระกรรภิรมย์ เป็นฉัตรแพรขาวลงยันต์เส้นทอง สมเด็จพระนริศรานุวัดติวงศ์ทรงสันนิษฐานว่า “เดิมคงเป็นเครื่องหมายตัวแม่ทัพ คือ ทัพหน้า (วังหน้า) คัน ๑ ทัพหลวง (วังหลวง) คัน ๑ ทัพหลัง (วังหลัง) คัน ๑ ที่เอาขึ้นหลังช้างพระคชาธาร ก็คือฉัตรเครื่องหมายนี้เอง ฉัตรพระคชาธารวังหน้า ๕ ชั้น วังหลวง ๗ ชั้น วังหลังไม่เคยเห็น อาจเป็น ๓ ชั้นก็ได้ เวลาใดเวลาหนึ่ง ไม่มีวังหน้าวังหลัง จึงรวมเอาฉัตร ๓ คันมาไว้วังหลวงหมด เลยหลงทำเป็น ๗ ชั้นเหมือนกันหมดทั้ง ๓ คัน

“พระยาบำเรอภักดิ์ รับสั่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์กรมขุนพินิต ประชานาถ (ซึ่งทรงสำเร็จราชการแผ่นดิน) ^(๑) โปรดเกล้าฯ สั่งว่า พระโหราธิบดี หลวงโลกที่ป ขุนโชติพรหมมา ขุนเทพพยากรณ์ โหรคำนวณพระฤกษ์พระราชพิธีบรมราชาภิเษกทูลเกล้าฯ ถวาย” ต่อนี้จะคัดสำเนาฎีกาคำนวณของโหร ซึ่งมีฉบับปรากฏอยู่ลงไว้ด้วย เพื่อรักษามิให้ สูญไปเสีย ^(๒)

“ข้าพพระพุทธเจ้า พระโหราธิบดี เจ้ากรม ๑ ขุนโชติพรหมมา ปลัดกรม ๑ โหร หน้าหลวงโลกที่ป ^(๓) เจ้ากรม ๑ ขุนเทพพยากรณ์ ปลัดกรม ๑ โหรหลัง โหรมีชื่อคำนวณ พระฤกษ์มงคลมหารราชาภิเษกทูลเกล้าฯ ถวาย”

“ ศิริศยุภามาศดุ พระพุทธศักราชอดีตกาล ชมัยสหัสสังวัจจร จตุสดาธฤก เอกาทศสังวัจจร ปัตยุบันกาล มังกรสังวัจจร กัตติกมาส ศุกรปักษเตรศมีย ดิถีพุทธวาร บริเฉทกาล อุกฤษฏ์ เวลาบ่ายแล้ว ๓๐ นาที พระลักษณาสถิตราศีมังกร เสวยพระฤกษ์บูรพสาฬห ๒๐ เกาะนะวาง ๕ เกาะตรียางค์ ๗ พระจันทรสถิตราศีมীন เสวยพระฤกษ์บุพพภักทร ๒๕ พระอาทิตยสถิตราศีดุลย พระอังคารสถิตราศีกรกฎ พระพุธสถิตราศีดุลย พระพฤหัสบดีสถิตราศีมীন พระศุกรสถิตราศีสิงห์ พระเสาร์สถิตราศีพิจิก พระราหูสถิตราศีกรกฎ เป็นพระมหาพิชัยมงคลอุดมฤกษ์ ขุนโชติพรหมมาได้จารึกดวงพระชันษา นายราชสารได้จารึกพระนามลงในแผ่นพระสุพรรณบัฏทองคำเนื้อแปดเศษสอง ดวงพระชันษากว้าง ๑๐ นิ้ว ยาว ๑๐ นิ้ว หน้า ๒ ตำลึง ดวงพระนามกว้าง ๗ นิ้ว ยาว ๑๔ นิ้ว หน้า ๒ ตำลึง พระมหาราชครูจุนเจิมแล้ว พันด้วยไหมเบญจพรรณ บรรจุไว้ในพระกล่องทองคำ จำหลักลายกุดั่น แล้วเชิญลงไว้ในหีบถมยาดำตะทองมีถุงเข็มชาบนอกตีตราประจำเล็บเชิญขึ้นไว้บนพานทองสองชั้นสำหรับใหญ่ ปิดคลุม ปักเลื่อมเข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกัน สมโภชเวียนเทียนมีบายศรีแก้ว ๑ บายศรีทอง ๑ บายศรีเงิน ๑ บายศรีทอง ๒ สำหรับ ศีระะสุกร ๒ ศีระะ เครื่องกระยาบวชพร้อม สรรพด้วยแตرسังข์มโหรีปีพาทย์กลองแขกฆ้องชัย พระมหาราชครูเป่าพระมหาสังข์ทักษิณาวัญ พระมหาสังข์อุตราวัญ สมโภชเสร็จแล้ว เชิญประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม”

(๑) ความในวงมีในหมายรับสั่งรัชกาลก่อน แต่ในสำเนาหมายรับสั่งครั้งรัชกาลที่ ๕ หามีไม่ จะเป็นด้วยเสมียนคัดตก หรือยกออกเสีย ด้วยเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ข้อนี้สงสัยอยู่

(๒) ฎีกาคำนวณนี้ ได้มาแต่กรมราชเลขาธิการ

(๓) พระโหราธิบดี ชื่อชุ่ม หลวงโลกที่ป ชื่อ เกื้อน ต่อมาได้เป็นพระยาโหราธิบดี

ส่วนการจัดพระราชมนเทียรสถานสำหรับพระราชพิธีนั้น ที่บนพระที่นั่งไพศาลทักษิณตั้งพระแท่นมณฑล พระที่นั่งอัฐทิศ พระที่นั่งภัทรวิฐุแขวนยันต์พระเจ้า และทอดอาสนะสำหรับพระสงฆ์ ๓๐ รูปสวดมนต์ ที่ซาลาระหว่างพระที่นั่งไพศาลทักษิณกับพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ทางตะวันออกปลูกมณฑลพระกระยาसन หุ้มผ้าขาวแต่งเครื่องทอง มีที่ซังน้ำสรงมุรธาภิเษกอยู่ข้างบน ^(๑) ในพระมณฑปตั้งลาดทองรองตั้งไม้มะเดื่อที่เสด็จประทับสรงพระกระยาसन และรอบพระมณฑปปักเครื่องสูงหุ้มผ้าขาวเครื่องทอง ต่อกออกมา ตั้งราชวัติ ฉัตรทอง ฉัตรนาก ฉัตรเงินรายเป็นระยะอีกชั้นหนึ่ง ที่ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย จัดเป็นที่พระสงฆ์สวดภาณวาร ตั้งตู้เทียนชัยและเตียง พระสวดทางด้านเหนือทอดอาสนะสำหรับพระสงฆ์ ๕๐ รูป ทางด้านตะวันออก ^(๒) และตั้งเครื่องสูงรายรอบ ในท้องพระโรงบนพระที่นั่งดุสิตารมย์ จัดเป็นที่พระสงฆ์ไทยกับมอญพระราชาคณะ ๒ พระครูปริตร ๘ รวม ๑๐ รูป สวดทำน้ำพระพุทธรูป ส่วนพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานนั้น จัดสำหรับพิธีเฉลิมพระราชมนเทียร ที่ในพระที่นั่งองค์ตะวันตกตั้งเครื่องนมัสการพระชัยเนาวโลหะ ^(๓) และตั้งเครื่องพิธี คือบาตรน้ำ บาตรทราย พระมหามงคูล และพานทองรองถ่วงข้าวเปลือก ถั่ว งา คิลาบด และผลผักเขียว สิ่งของเครื่องพิธี เฉลิมพระราชมนเทียร ทอดอาสนะสำหรับพระสงฆ์ ๕ รูป เจริญพระพุทธรูปบนพระแท่นที่บรรทม ^(๔) และราชอาสน์สำหรับเสด็จประทับทรงสดับพระพุทธรูป ที่ภายนอกพระราชมนเทียรสถานปลูกโรงพิธีพราหมณ์ และตั้งพนมบัตรพลีที่โหรบูชาเทวดาที่หน้าพระที่

(๑) น้ำสรงราชาภิเษกตามประเพณีแต่ก่อน ใช้แม่น้ำทั้ง ๕ ในประเทศนี้ คือ แม่น้ำเพชรบุรี ดักที่ตำบลท่าชัยแห่ง ๑ แม่น้ำราชบุรี ดักที่ตำบลดาวดึงส์ แขวงจังหวัดสมุทรสงครามแห่ง ๑ แม่น้ำเจ้าพระยา ดักที่บางแก้ว แขวงจังหวัดอ่างทองแห่ง ๑ แม่น้ำน้ำคักดี ดักที่ท่าราบ แขวงจังหวัดสระบุรีแห่ง ๑ แม่น้ำบางประกง ดักที่ตำบลบึงพระอาจารย์ แขวงจังหวัดนครนายกแห่ง ๑ นอกจากแม่น้ำทั้ง ๕ ยังมีสระเกษ สระแก้ว สระคงคา สระยมนา ทั้ง ๔ ในแขวงจังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งเคยใช้มาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาด้วย ถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงตั้งพระสงฆ์เป็นพระครูพระปริตรไทย ๔ รูป มอญ ๔ รูป สำหรับสวดทำน้ำพระพุทธรูปในพิธีซึ่งมีสรงมุรธาภิเษก จึงมีน้ำพระพุทธรูปเพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อเสด็จไปอินเดีย ในปีวอก พ.ศ.๒๔๑๕ ทรงแสวงหาน้ำปัญจมหานทีตามตำราพราหมณ์ คือน้ำแม่น้ำคงคา แม่น้ำยมนา แม่น้ำมทิ แม่น้ำจิวติ และแม่น้ำสรภูได้นำน้ำสรงมุรธาภิเษกจึงเพิ่มน้ำปัญจมหานทีอีกอย่างหนึ่ง ตั้งแต่บรมราชาภิเษกเมื่อปีระกา พ.ศ.๒๔๑๖ เป็นต้นมา

(๒) ในสำเนาหมายกะการพระราชพิธีว่า พระสงฆ์สวดมนต์ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ๕๐ รูป ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ๓๐ รูป เห็นว่าจะเขียนผิด ที่ถูกกลับกัน ครั้งหลังๆ มากก็เป็นเช่นนั้น

(๓) พระชัยเนาวโลหะ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างเมื่อปีฉลู พ.ศ.๒๓๙๖

(๔) พระแท่นที่บรรทมตั้งในห้องอันเดียวกันทุกรัชกาล เป็นแต่เปลี่ยนที่ตั้งข้างเหนือรัชกาลหนึ่งตั้งข้างใต้รัชกาลหนึ่งสลับกัน

นั่งดุสิตาภิรมย์ และตั้งราชวัติ ปักฉัตรเบญจรงค์รายรอบพระราชมนเทียรและรายทางออกไป
จดถึงประตูวิเศษไชยศรี แล้วล่ำมสายสิญจน์ตลอดทุกสถานพระราชมนเทียรที่ทำการพิธี ไป
จนองค์พระแก้วมรกตในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ^(๑)

ถึงวันเสาร์ เดือน ๑๒ แรม ๘ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๗ พฤศจิกายนเป็นวันเริ่มงาน
พราหมณ์เข้าพิธี พระสงฆ์สวดมนต์ ตั้งน้ำวงด้าย เวลาบ่าย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระภูษา
เขียนทองสีขาว ฉลองพระองค์เยียรบับขาว คาดสายรัดพระองค์เพชร เสด็จออกทรงจตุรูป
เทียนเครื่องมนัสการพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ^(๒) แล้วเสด็จยังพระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระ
บรมวงศานุวงศ์ทรงผ้าเขียนทอง ฉลองพระองค์เยียรบับ คาดสมรส ข้าราชการที่มีตำแหน่ง
เฝ้าข้างในแต่งตัวนุ่งสมปักกลาย ใส่เสื้อเยียรบับเข้มขาบและอัดลัดตามบรรดาศักดิ์ คาดเสื้อ
ครุยเข้าเฝ้า ทรงจตุรูปเทียนเครื่องมนัสการทรงศีล แล้วพระสงฆ์ราชาคณะผู้ใหญ่ ๓๐ รูป มี
กรมหมื่นบวรรั้งษีสุริยพันธ์เป็นประธาน เจริญพระพุทธมนต์ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ^(๓)
ในเวลาพระสงฆ์สวดมนต์นั้น ทรงจตุรูปเทียนเครื่องสักการะที่พระสยามเทวาธิราช ที่พระที่นั่ง
อัฐทิศ และพระที่นั่งภัทรบิฐทั้ง ๓ แห่ง

ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๒ แรม ๙ ค่ำ เวลาเช้า พระสงฆ์ราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย พระ
ครูฐานานุกรมเปรียญ รวม ๘๕ รูป กรมหมื่นบวรรั้งษีสุริยพันธ์เป็นประธาน พร้อมกัน ณ
พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทรงศีลแล้ว ครั้นได้เวลาพระฤกษ์
ทรงถวายเทียนชนวนแก่กรมหมื่นบวรรั้งษีสุริยพันธ์ทรงจุดเทียนชัย ขณะนั้นพระสงฆ์สวด
คาถาสำหรับการจุดเทียนชัย เจ้าพนักงานประโคมดุริยดนตรีและยิงปืนฤกษ์ ยกพระเศวตฉัตร
๙ ชั้นในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย และที่ในท้องพระมหามนเทียร ที่พระบรมมหาราชวังพระเศวตฉัตร

(๑) เมื่อรัชกาลก่อนๆ ทำพระราชพิธีใหญ่ เคยเชิญพระแก้วมรกตมาตั้งเป็นประธานบนพระแท่นมณฑล
ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภว่า พระแก้วมรกตเป็นของหนักเชิญ
ไปมาเป็นการเสี่ยงภัย จึงโปรดให้โยงสายสิญจน์จากพระแท่นมณฑลไปถึงองค์พระแก้วมรกต และโปรดฯ ให้ตั้ง
พระพุทธบุษยรัตน์เป็นประธาน บนพระแท่นมณฑลแทนพระแก้วมรกต

(๒) ได้ยินมาว่าเมื่องานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกัรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
โปรดฯ ให้เชิญพระพุทธรูปสัมพุทธพรรณีซึ่งทรงสร้างขึ้นแต่ยังทรงผนวชมาตั้งบนพระที่นั่งบุษบกมาลาและพระชัย
พิธีเป็นพระพุทธรูปยืนทรงเครื่องทอง ซึ่งเคยตั้งที่ในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานองค์ตะวันตก กับพระบรมธาตุระย้า
กินนรนั้น ก็ดูเหมือนจะย้ายมาตั้งที่พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ เพราะไม่ปรากฏว่าตั้งในพระแท่นมณฑล เมื่องานพระ
ราชพิธีบรมราชาภิเษกัรัชกาลที่ ๕ ก็คงตั้งอย่างเดียวกันทั้ง ๒ องค์

(๓) ในสมัยนั้นยังใช้ธรรมเนียมหมอบคลานในที่เฝ้า และมีได้สวมถุงน่องรองเท้า อีกอย่างหนึ่ง ยังเอน
ศีรษะอยู่ด้วยกัน ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต

๗ ชั้นที่พระที่นั่งอัฐทิศ พระที่นั่งภัทรบิฐ ชั้นที่ทั้ง ๔ องค์ แล้วทรงพระราชอุทิศเครื่องพลีกรรมให้เจ้าพนักงานเชิญไปบวงสรวงเทวดา ณ เทวสถานต่างๆ ๑๕ แห่ง คือ

๑. พระนเรศวร^(๑) ณ หอโรงแสงใน เจ้าพนักงานพระภูษามาลาเชิญเครื่องพลีกรรมไปบวงสรวง

๒. เทวดารักษาพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

๓. เทวดารักษาพระมหาเศวตฉัตรที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

๔. เทวดารักษาพระมหาเศวตฉัตรที่พระที่นั่งอนันตสมาคม

๕. เทพารักษ์ ณ หอแก้ว (พระภูมิ) ในพระบรมมหาราชวัง

๖. เทพารักษ์หลักเมือง

๗. เทพารักษ์ที่ตึกดิน

๖ แห่งนี้ โหระเชิญเครื่องพลีกรรมไปบวงสรวง

๘. พระเลื้อเมือง^(๒)

๙. พระทรงเมือง

๑๐. พระกาฬชัยศรี^(๓)

๑๑. เจ้าเจตคุก^(๓)

๑๒. เทพารักษ์ที่หอเชือกกรมช่าง กรมช่างเชิญเครื่องพลีกรรมไปบวงสรวง

๑๓. พระอิศวร ณ เทวสถาน

(๑) รูปพระนเรศวรที่โรงแสงเคยมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา แต่เมื่อแต่งหนังสือนี้ หอพระนเรศวรและโรงแสงในเรือเสียนานแล้ว รูปพระนเรศวรที่กล่าวถึงก็ไม่รู้ว่าอยู่ที่ไหน มักชี้เอารูปหุ่นที่มีอยู่ในห้องภูษามาลาสำหรับปรับเครื่องต้น ว่าเป็นพระรูปพระนเรศวร ข้าพเจ้าเคยคิดสงสัยว่า รูปพระอย่างพระรูปสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในปราสาทพระเทพบิดรทุกวันนี้หรือว่าอย่างไร ครั้งไปพิเคราะห์ดูที่นครวัด นครธม เห็นรูปพระมหากษัตริย์โบราณที่ทำไว้บูชา หากทำเป็นรูปมนุษย์ไม่ ทำแต่เป็นรูปพระอิศวรหรือมีจะนั้นก็พระนารายณ์ จึงสันนิษฐานว่าพระรูปสมเด็จพระรามาธิบดีอยู่ทองเห็นจะเป็นรูปพระนารายณ์ (เมื่อรัชกาลที่ ๑ จึงให้หล่อแปลงเป็นพระพุทธรูป) และพระรูปสมเด็จพระนเรศวร เห็นจะเป็นรูปพระอิศวร

(๒) พระเลื้อเมือง ชาวมณฑลทางตะวันออก เช่นมณฑลอุบลเป็นต้น เขาเรียกว่า “เชื้อเมือง” คือ “เชื้อเมือง” หมายความว่าดวงศ์ของผู้ปกครองเมือง

(๓) สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์ดิวงค์ทรงสันนิษฐานว่า พระกาฬชัยศรีนั้น จะมาแต่อุมาปางหนึ่ง ซึ่งพวกฮินดูมักทำรูปไว้บูชา เรียกว่า “กาลิ” และเจ้าเจตคุกนั้น เห็นจะหมายความว่า เจตรคุปต์ อันเป็นเสนาของยมราชตนหนึ่ง ซึ่งเป็นพนักงานอยู่ในโลก สำหรับจับบาปผู้คนทำดีและคนทำชั่ว

๑๔. พระนารายณ์ ณ เทวสถาน

๑๕. พระพิฆเนศวร ณ เทวสถาน

๓ แห่งนี้ พระมหाराชครูพิธีเชิญเครื่องพลีกรรมไปบวงสรวง

ครั้งจุดเทียนชัยและยกพระเศวตฉัตรแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประเคนผ้าไตร และข่ามแก่พระสงฆ์ทั้ง ๘๕ รูป แล้วพระสงฆ์ราชาคณะซึ่งจะสวดมนต์ที่นั่งไพศาลทักษิณ ๓๐ รูป กับพระสงฆ์ราชาคณะธรรมยุติกา ที่สวดมนต์ในที่พระบรมม ๕ รูป รวมพระสงฆ์ ๓๕ รูปเข้าไปฉันในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระสงฆ์อีก ๕๐ รูปอยู่ที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเข้ามา ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระสงฆ์ถวายพรพระแล้ว ทรงประเคนภัตตาหาร เลี้ยงพระทั้งที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ข้าราชการเลี้ยงพระที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เลี้ยงพระแล้ว เสด็จออกทรงจุดธูปเทียนเครื่องบูชาพระธรรมที่เตียงสวด พระราชาคณะเริ่มสวดภาณวารที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยทั้งกลางวันกลางคืน ต่อไปตลอด ๓ วัน

เวลาบ่ายพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการผู้ใหญ่น้อยแต่งเต็มยศอย่างกล่าวมาแล้ว เข้าไปพร้อมกันอยู่ตามตำแหน่ง พระสงฆ์รวม ๕๐ รูป นั่งที่สวดมนต์ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องอย่างวันก่อน เสด็จออกทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการพระแล้ว เสด็จยังพระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระสงฆ์ราชาคณะ ๓๐ รูป มีกรมหมื่นบวรรั้งษ์สุริยพันธุ์ เป็นประธาน เข้าไปยังที่สวดมนต์ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ และทรงจุดเทียนเครื่องบูชา พระที่พระแท่นมณฑล และทรงสมาทานศีล แล้วทรงจุดธูปเทียนบูชาเทวดา ขณะนั้นพระราชอาคันตุกะจำนวนมาก จึงประกาศเทวดาดังนี้

“สรซุข สเสน สพนุฑุ นรินทุ ปรีตตานุกาโว สทารถุชตุติ ผริตวาน เมตตุ สเมตตดา
ภทนต์ดา อวิกุชิตตวิตตดา ปรีตตุ ภณนตุฯ

ภทนต์ดา ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย นิมนต์พระผู้เป็นเจ้าจงสำรวมจิตอย่าให้ฟุ้งซ่าน จงกอบปรด้วยเมตตาจิตแผ่เมตตาพรหมวิหารไปในราชสกุลแล้วจึงสำแดงซึ่งปริตรด้วยอธิษฐานจิต ว่าปรีตตานุกาโว อันว่าอานุกาพปริตรนี้ จงคุ้มครองป้องกันรักษาสมเด็จพระบรมกษัตริย์ กับทั้ง ไอลสุริยราชสมบัติและพระบรมราชวงศานุวงศ์ และเสนาพฤตามาตย์ให้ปราศจากสรรพภัยอันตราย เจริญสุขสิริสวัสดิ์ เป็นนิพัทธกาลนิรันดร เทอญฯ

สมนตุตา จกุกวาเพสุ

อตุราคจุนตุ เทวตา

สทนต์มม มุณิราชสุส

สุณนตุ สคคโมกษทฯ

พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นายเมื่อแรกบรม
ราชาภิเษก ทรงสายสะพายและดาราออสเตรีย กับดารานพรัตน์และดาราช้างเผือก
พิเศษ ครั้งรัชกาลที่ ๔

สคฺเค กามะ จ รูปะ
 ทีเป รฏฺเจะ จ คาเม
 ภูมฺมา จายนฺตุ เทวา
 ติฏฺฐนฺตา สนฺติเก ยํ
 ฌมฺมสวณกาโล
 ฌมฺมสวณกาโล
 ฌมฺมสวณกาโล

คิริสิขรตณฺเฏ จนฺตลิกุเช วิมานะ
 ตรวนคหเน เคหตถุมฺหิ เขตเต
 ชลถลวิสเม ยกฺขคนฺธพฺพนาคา
 มุณีวรจันฺถ สาทโว เม สฺถนฺนฺตฺย
 อยมภทฺนฺตา
 อยมภทฺนฺตา
 อยมภทฺนฺตา ๕

โกนฺโต เทวสังฆา ดูกรหมู่อมร เทพนิกรและยักษ์กุมภภัณฑ์ คันธัพพทานพนาค มีอาทิ คือ ท้าวธตรัฐราช และท้าววิรุฬหก และท้าววิรูปักษ์และท้าวกุเวรราช กับทั้งสมเด็จพระเจ้าท้าววชิรินทร เทพโกสีย์ ผู้มีมทิทธิอำนาจ อันมีทิพยโสศ ทิพยจักษอันประเสริฐ ซึ่งบังเกิดประดิษฐานอยู่ในทิพยพิमानมาศ และเทพยภูมิจกษอากาศจกามาจร โสฬสพรหมพิภพ อีกองค์ มหาวิษณุพนเคราะห์เทพยดาเทวาทศราศีสถิต กับทั้งเทพยส์ปดาพิสนักบัตรรดาราละ เทพท้าวอันอภิบาลบำรุงรักษาพระมหานครบวรราชวัง พระที่นั่งเศวตฉัตรมณเฑียรรัตนปราสาท จงมาสโมสรสันนิบาตในพระราชนิเวศมหาสถานสมาทานปัญญาจกคิกศีลสดับรับรสพระสัทธรรม พุทโธวาทสัมโมทนียกถา แล้วจงปรีดาร์บราชพลีทั้งสองประการ คืออามิสพลีกับธรรมพลีที่ ทรงตกแต่งเครื่องมโหฬารสักการพิธี มีต้นว่าธูปเทียนสุคนธบุปผาอันทรงบูชาพระรัตนตรัย ในการพระบรมราชาภิเษก ทรงพระราชูทิศแผ่ผลพระราชกุศลไปนั้น อีกอเนกสิ่งสรรพบูชา สักการอุพาร อันมีในพระมหาวิหารนานาพุทธสังฆวาส มีพระศรีรัตนศาสดารามเป็นต้น กับทั้ง พระราชทานอันส่งผลที่ทรงถวายจตุปัจจัยมหาทานบริวารวิธี มีไตรจีวรเป็นอาทิแก่พระสงฆ์ และทรงพระราชทานประณีตโภชาหารเลี้ยงราชบรรพชต์ทั้งหลายในมหาราชาภิเษกสมาคมนั้น เทพยเจ้าทั้งปวงจงสโมสรเปรมปรีดีปราโมทย์ รับอนุโมทนาในทานมัยนบุญกิริยากุศลสุจริต แล้วจงมีกมลจิตพิจารณาในพระอนิจจตาที่ไตรลักษณ์ญาณ ด้วยสมเด็จพระบรมนราธิบาล อันเป็นปฐมกษัตริย์ ทรงสถานปนากรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทรมหินทรายุธยานี้ ได้เสวยสวรรยาธิปัตติถวัลยราชสิบศรีสุริยสันตติวงศ์ถึี่พระองค์แล้วล่วงมา ก็มีได้พานพ้องต้อง ปัจจุบันพยาธิทุกขภัยพยาธิ เป็นต้นว่าปากชัณทิกโรคาพาธอันมีแก่หมู่มนุษย์ทั้งหลายและ นานาเนกพิบัติอุปัทวภัยอันตรายทั้งปวง ล่วงพระชนมชีพโดยอายุไชยทิวงคต ควรแก่กำหนด โดยปกติธรรมดา จะได้ถึงแก่การมรณภาพด้วยเหตุอันใดอันหนึ่งนั้นหามิได้ ก็เห็นแท้ว่าด้วย อานุภาพแห่งเทพไททั้งปวงช่วยอภิบาลบริรักษ์ ทั้งหมู่อริราชปรปักษ์ก็มีได้มาย้ายักระทั่งถึง พระราชธานีอันเป็นอุดมสถาน กาลบัดนี้สมณพราหมณาจารย์และพระราชวงศาคณาภิมุข

มาตย์มนตรีมีสัมโมทนจิตมิได้คิดเกณฑนาการอันร้ายราวจากกัน กอปรด้วยสโมสรรสมานฉันท์
 ขึ้นชมประชุมเชิงเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ
 เป็นเอกอัครอดุลยชัตติยสุขุมालยบดีนทร์ อสัมภินอุภโตสุชาติขึ้นเสวยมไหสุริยราชสมบัติ
 ดำรงเศวตบรมราชฉัตรผลัดแผ่นดินใหม่ จะได้ถวายพระนามกรประกาศว่า พระบาทสมเด็จพระ
 พระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์บดีนทรเทพยมหามงกุฏ บรมขัตติยราชวิวงศ วรุตมพงศบริพัตร
 วรชัตติยราชนิกรโธม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุภโตสุชาติสังสุทธเคราะห์
 จักรีบรมนาถ อติศวรรราชรามวรวัฑูร สุจริตมูลสุสาธิต อัครอุกฤษฐไพบุลย์บุรพาอูลยกฤษฎา
 ภินิหาร สุภาธิการรังสฤษฎ์ ธิญญลักษณ์วิจิตรโสภาคยสรรพางค์มหาชโนตมางคประณต
 บาทบงกชยุคล ประสิทธิสรรพศุภผลอุดม บรมสุขุมालย์ ทิพยเทพาวตาร ไทศกาลเกียรติคุณ
 อดุลยวิเศษ สรรพเทพเวศรานุรักษ์ วิสิษฐศักดิ์สมญา พินิตประชานาถ เปรมกมลชัตติยราช
 ประยูร มูลมุขมาตยาภิรมย์ บรมกฤษฎาภินิหาร บริบูรณ์คุณสารสยามาทินครวรดเมกราชดิลก
 มหาปริวารนายกอนันตมหันตวรฤทธิเดช สรรพวิเศษสิรินทร อเนกชนนิกรสโมสรรสมมติ
 ประสิทธิวรยศมโหดม บรมราชสมบัติ นพปฏิคุณเศวตฉัตรราชฉัตร สิริรัตโนปลักษณ มหาบรม
 ราชากิษะกาภิษิต สรรพทศทิวชิตชัยสกลมไหสุริยยามมหาสวามินทร์ มเหศวรมหินทรมหารา
 มาธิราชวโรดม บรมนาถชาติอาชาวศรัย พุทธาทิไตรรัตนสรณารักษ์ อดุลยศักดิ์อัครนเรศวราชิบัติ
 เมตตากฤษณาสีตลหฤทัย อโนปไมยบุญการสกลไพศาลมหารัษฎาธิบดีนทร์ ปรมินทร
 มหาราชชาติราชบรมนาถบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จถวัลยราชพระราชวังกรุง
 เทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร มหินทรายุธยามหาดิลกภพ นพรัตน์ราชธานีบุรีรมย์ อุดม
 ราชนิเวศน์มหาสถานฯ เทพยเจ้าทั้งหลายจงพร้อมกันบริบาลถวายพระพรอำนวยชัย ให้เจริญ
 พระราชสิริสวัสดิวัฒนา จงไพบุลย์พระราชกฤษฎาติเรกยศ ปราบกฏแผไพศาลไปในนานาประเทศ
 ทุกขอบเขตชั้นทสี่มาระอาพระเดช ปราศจากสรรพภยาเภทพยาธิทุกข์ จงเสวยไอสุริยสุขที่มายุ
 สมสมบุรณ์ พูนพิพัฒน์ยืนโยคนฤโคกนิรันดราย กับทั้งพระบรมราชวงศาเสนาพฤดามาตย์
 ราชบรรพลัษทั้งหลาย และสมณพราหมณาประชากรในกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร
 มหินทรายุธยาทั่วทุกคามนิคมชนบทสี่มาประเทศราชธานี บูรีรอบขอบชั้นที่ปัจจันตนครา
 บรรดาเป็นเมืองขึ้นออก แก่พระมหานครนี้ ทั้งเมืองเอก โท ตรี จัตวา ปักษ์ได้ฝ่ายเหนือทั้งปวง
 ทั่วขอบเขตประเทศรัฐสี่มา ขออานุภาพเทพยตามเหศวรศักดิ์ทั้งหลาย และเทพอันบริบาล
 รักษาพระมหานครราชธานีนี้ มีต้นว่าพระกาฬชัยศรีและพระเสื่อเมือง พระทรงเมืองเทพารักษ์
 หลักระนคร จงบันดาลให้บรรดานรราชดัสกรทั้งหลาย ฝ่ายสัมมาทิวและมิจฉาทิว ในนานา
 ประเทศที่มีเดชอำนาจ เร่งครันคร้ามขามขยาดยำเยง เกรงพระราชกฤษฎาธิการให้สยดสยอน

หย่อนกำลังหาญ ระทอต่อตบญญาอนุภาพบารมี อย่าได้ก่อกิจอมิตรไพรีมารันทำประทุษร้าย
จงบันดาลให้พระบรมวงศาเสนามิตย์พิริยโยธาทั้งหลายที่มีจิตย่อต่อต่อณรงค์ ให้มีมนัสทรง
องอาจสุภาพเทียมหาญในการยุทธสงคราม มิได้เข็ดขามคิดย่อต่อต่อปัจจามิตรภัย อาจ
สามารถจะปราบปรบักษ์ประลัยลาญซีพิตพิลาศ ให้ปราชัยปลาดคีนนครตน ยังหมู่นิกร
ประชาชนให้พ้นบังนีกอำนาจ อิกมนุษย์ภัยอันตรายจงบาราศสรรพอุปัทวโรคทุกชาติ ให้ระงับ
ดับสูญเสื่อมสิ้นทุกประการ มีกมลเบิกบานปรีดีเปรมเกษมสุขทั่วทุกอเนกมนุษย์นิกรประชา
คณาสิทธิ์จตุบาทวิบาท จงสมบูรณ์ พูลสวัสดิ์บาราศพิบัติวัฒนา ทั้งวัสโสธกธาราให้ตกต้อง
ตามฤดูกาล เป็นอุปการะแก่สรรพธัญญาหารพืชผลพฤกษาลดาชาติ ให้บริบูรณ์ทั่วประเทศ
ราชพาราคามนิคมชนบท กำหนดในบริเวณจังหวัด พระราชาณาจักรประวัติมณฑลสกล
เขตชั้นที่ปัจจันตพิสัยสีมาโดยในประกาศอันอาตมพรรณนามาจะนี้^(๑)

ประกาศเทวดาจบแล้ว พระมหाराชครูพราหมณ์ถวายน้ำสังข์ ไบมะดุมทรงทัดแล้ว
ถวายไบสมิทททรงปิดพระเคราะห์คือไบมะม่วง (เป็นเครื่องหมายว่าปิดภัยอันตราย) ๒๕ ไบ ไบทอง
(เป็นเครื่องหมายว่าปิดอุปัทวันอันตราย) ๓๒ ไบ ไบตะขบ (เป็นเครื่องหมายว่าปิดโรคอันตราย)
๙๖ ไบ ทรงรับมากวาดพระองค์ แล้วส่งแก่พระราชาครูเอาไปบูชาชุบหอมเพลิงป้องกัน
อันตรายทั้งปวงตามพิธีพราหมณ์ แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงเสด็จพระราชดำเนินขึ้นสู่
พระมหามนเทียรประทับทรงพระมหามงคลดดับพระปรีตรในท้องที่พระบรรทม พระสงฆ์
เจริญสวดปรีตรทั้ง ๓ แห่งพิธีเวลาเย็นมีเหมือนกันดังกล่าวนี้ทั้งวันแรม ๙ ค่ำแรม ๑๐ ค่ำแรม ๑๑
ค่ำ เวลาเช้าวันแรม ๑๐ ค่ำแรม ๑๑ ค่ำ ก็เสด็จทรงประเคนเลี้ยงพระเหมือนกับที่กล่าวมาแล้ว
ในวันแรม ๙ ค่ำนั้น

ถึงวันพุธ เดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน เป็นวันพระราชพิธี
บรมราชาภิเษก^(๒) เวลาใกล้รุ่ง ทรงพระภูษาขาวเขียนทองฉลองพระองค์ครุยกรองทอง รัต
พระองค์ประดับเพชรเหมือนอย่างวันทรงฟังสวด เสด็จเข้าไปยังพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ทรง
จุดเทียนมนัสการแล้ว ครึ่งเวลารุ่งแล้วกับ ๕๔ พระลัคนาสถิตราศีพิจิก เกาะนางค์ ๔ เกาะ
ตรียางค์ ๓ เสวยอนุราช ๑๗ พระอาทิตย์สถิตราศีดุลย์ พระจันทร์สถิตราศีกันย์ เสวยฤกษ์

(๑) พระราชาคณะผู้ประกาศเทวดาโดยปกติเป็นหน้าที่พระพิมลธรรม แต่เมื่องานพระราชพิธีบรม
ราชาภิเษกคราวปีมะโรง สัมฤทธิศกนี้ พระพิมลธรรม (ยิ้ม) วัดพระเชตุพนแก่ชรา ไม่สามารถประกาศได้ จึง
สันนิษฐานว่าสมเด็จพระพุทธาจารย์ (ศรี) วัดปทุมคงคา แต่ยังเป็นพระอโนมสิริมนีเป็นผู้ประกาศ ด้วยเป็น
ผู้ประกาศพิธีตรุษมาแต่รัชกาลที่ ๔

(๒) ความแต่นี้เขียนตามจดหมายเหตุที่ได้มาจากกรมราชเลขาธิการ

หัตถ ๑๓ พระอังกคารสถิตราศีกรกฎ พระพุทธสถิตราศีดุลย์ พระพฤษภสถิตยราศีมิน พระศุกรสถิตราศีกันย์ พระเสาว์ สถิตราศีพิจิก พระราหูสถิตราศีกรกฎ บริบูรณ์ด้วยนักษัตรฤกษ์ เป็นมหาชัยมงคลบรมราชาภิเษก ต้องอย่างขัตติยราชประเพณีมาแต่ก่อนพระโหราธิบดี พระมหाराชครูทูลอัญเชิญเสด็จสู่ที่ทรง จึงเสด็จไปยังมุขกระสันหอบพระสุราลักษณ์พินิต เจ้าพนักงานชาวพระภูษามาลาถวาย พระภูษาถอดแล้วพระเมธาธิบดีเชิญพระชัย หลวงอัญญาเชิญพระพิฆเนศวร์ พระมหाराชครู พระครูอัญญาจารย์ไปรับข้าวตอก หลวงราชมนี หลวงคิวงจารย์ เป่าสังข์ทักษิณาวาฏนำเสด็จไปสู่มณฑปพระกระยาसनาน เสด็จสถิตเหนืออุทุมพรราชอาสน์ ฉับพระพักตร์สู่ทิศพายัพ จึงพระราชโองสาถวายเครื่องพระกระยาसनาน หลวงราชวงศาไชสหัสธารา ในขณะนั้นชาวประโคมสังข์แตรและเครื่องดุริยดนตรีก็ประโคมขึ้นพร้อมกัน และกรมกองแก้ว จินดาอัยป็นมหาฤกษ์ มหาชัย มหาจักร มหาปราบด้วย เมื่อทรงสหัสธาราแล้ว จึงกรมหมื่นบวรรัษฎริยพันธ์ ถวายน้ำมนต์ด้วยครอบพระกิง กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ถวายพระเต้าปทุมนิมิตทอง ๑ กรมหลวงวงศาธิราชสนิทถวายพระเต้าปทุมนิมิตนาก ๑ กรมขุนวรจักรธรานุภาพถวายพระเต้าปทุมนิมิตเงิน ๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบาราบปรปักษ์ถวายพระเต้าปทุมนิมิตสัมฤทธิ์ ๑ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็ถวาย

พระเต้าองค์ ๑^(๑) ต่อนั้นพระบรมวงศ์ฝ่ายใน^(๒) คือพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าปุกในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งเจริญพระชันษายิ่งกว่าเจ้านายพระองค์อื่น กับพระเจ้าราชวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าลม่อมในรัชกาลที่ ๓ ซึ่งได้บำรุงเลี้ยงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมาถวายพระเต้าน้ำมนต์ด้วย ๒ พระองค์ แล้วพระมหाराชครูพิธิถวายพระเต้าเบญจคัพย์ พระมหาสังข์ทักษิณาวาฏ พระครูอัญญาจารย์ถวายพระมหาสังข์ทอง หลวงอัญญาถวายพระมหาสังข์เงิน หลวงราชมนีถวายพระมหาสังข์นาก หลวงคิวงจารย์ถวายพระมหาสังข์งา หลวงเทพาจารย์ถวายพระครอบทรงรับน้ำด้วยพระถัดถ์ ขุนรักษานารายณ์ ขุนราชธาดาเป่าสังข์ทักษิณาวาฏ ๒ องค์ ขุนหมื่นพราหมณ์เป่าสังข์อุตราวัฏ และโกวบัณฑิตเทวะวัดตลอดเวลาประโคน

ครั้นทรงเสร็จแล้ว พระราชโองสาถวายพระภูษาทรงผลัดเสด็จขึ้นทรงเครื่อง ณ มุขกระสันหอบพระสุราลักษณ์พินิต ทรงพระภูษาเขียนทองพื้นสีเขียวทรงฉลองพระองค์เยียรบับ แล้ว

(๑) ในจดหมายเหตุที่ได้มา ว่ากรมหมื่นบวรรัษฎริยฯ ถวายพระเต้าปทุมนิมิตสัมฤทธิ์ เห็นว่าจดผิด ท่านเคยถวายน้ำมนต์ครอบพระกิงเป็นนิจมาจนตลอดพระชนมายุและรดถวายที่พระชนอง ส่วนเจ้านายที่ถวายพระเต้าปทุมนิมิต และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ถวายพระเต้าอีกองค์หนึ่ง นั้นเป็นแต่ส่งพระเต้าถวาย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรดเอง

(๒) ในจดหมายเหตุของฝรั่งได้รับอนุญาตเข้าไปดู ว่ามีเจ้านายผู้หญิงถวายน้ำด้วย ๒ พระองค์

ทรงสวมฉลองพระองค์ครุยกรองทอง เสด็จมาสถิตเหนืออัฐทิศอุทุมพรราชอาสน์ ภายใต้พระเศวตฉัตร ๗ ชั้น ผันพระพักตร์ไปทิศพายัพเป็นปฐม จึงราชบัณฑิตถวายน้ำพระพุทธรูปมณฑปพรหมณ์ถวายน้ำพระมหาสังข์ทักษิณาวัฏน้ำกลศ ทรงรับมาทรงพระพักตร์ แล้วเสวยหน้อยหนึ่ง แล้วผันพระองค์ไปตามลำดับทิศโดยทักษิณาวัฏ ทรงรับน้ำพระพุทธรูปมณฑปน้ำสังข์ทั้ง ๘ ทิศ แล้วพระมหाराชครูประคองพระองค์เชิญเสด็จโดยทางลาดพระบาทมาขึ้นพระที่ภัทรบิฐ มีพระเศวตฉัตร ๗ ชั้น เสด็จนั่งเหนือแผ่นทองซึ่งเขียนรูปราชสีห์ ผันพระพักตร์สู่บูรพา พระมหाराชครูร้ายเวทสรรเสริญไถลาสแล้ว ถวายพระสังวาลพรหมณ์ ๓ เส้นและพระสุพรรณบัฏเบญจราชกกุธภัณฑ์ แล้วถวายพระแสงอัษฎาวุธ และเครื่องราชูปโภค ทรงรับพระสังวาลและพระมหามงกุฎมาสอดทรง พระแสงขรรค์วางเบื่องขวา ธารพระกรวางเบื่องซ้าย เครื่องนอกนี้ ทรงรับแล้วส่งพระราชทานพระราชโกษาธิบดีต่อพระหัตถ์ส่งให้เจ้าพนักงาน แต่ฉลองพระบาทพระมหाराชครูรับมาสอดทรงถวาย แล้วร้ายเวทถวายพระพรชัย แล้วพระมหाराชครูพิธิกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า “ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม สิริราชสมบัติอันพระมหากษัตริย์จะครอบครองมิได้ ข้าพระพุทธเจ้ากับเสนาบดีมนตรีมุขทั้งปวง ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถเป็นที่พึงแก่สมณพราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎร์สืบไป ขอเดชะ”

หลวงอัฏฐยา (หัวหน้าพราหมณ์พฤติบาท ว่าที่พระหมอเถ้า)^(๑) กราบบังคมทูลว่า “ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายพระมหาเศวตฉัตรเป็นที่เฉลิมสิริราชสมบัติสำหรับบรมกษัตริราชเจ้าสืบมา แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ ขอเดชะ”

จึงมีพระบรมราชโองการพระราชทานพระบรมราชานุญาตแก่พระมหाराชครูว่า “พรรณพฤกษชาติ และสิ่งของในแผ่นดินทั่วอาณาเขตพระนครซึ่งหาผู้หวงแหนมิได้นั้น ตามแต่สมณพราหมณาจารย์ราษฎรจะปรารณาเถิด” พระมหाराชครูรับพระราชโองการเป็นปฐมว่า “ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชโองการมานพระบัณชुरสุรสิงหนาทใส่เกล้ากระหม่อม ขอเดชะ” แล้วทรงไปรดดอกพิกุลทองพิกุลเงินพระราชทานพวกพราหมณ์ และทรงหลั่งน้ำทักษิโณทก ทรงอธิษฐาน ขณะนั้นพราหมณ์เป่าสังข์ โกวบันฑะวะและชาวประโคมก็ประโคมขึ้นพร้อมกัน หนึ่ง ในตอนเช้าวันนี้ พระสงฆ์ทำพิธีดับเทียนชัยที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย แล้วพระสงฆ์ทั้ง ๘๕ รูป ขึ้นไปพร้อมกันอยู่ที่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานองค์ตะวันตก สวดชัยปริตรถวายเมื่อ

(๑) พระมหाराชครูพิธิ ชื่อพุ่ม เป็นต้นสกุล คุรุกุล หลวงอัฏฐยา ชื่อ ย่อน ต่อมาได้เป็นที่พระสิทธิชัยบดี

เวลาเสร็จแล้วเจ้าพนักงานถวายภัตตาหาร ครั้นเมื่อเสร็จพิธีราชาภิเษกแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเปลื้องพระมหามงกุฏ และฉลองพระองค์ครุยแล้วเสด็จขึ้นไปยังพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานทรงถวายไทยธรรมแก่พระสงฆ์ กรมหมื่นบวรวัชรวิสุทธิวงษ์ถวายอดิเรกเป็นปฐม^(๑) พระสงฆ์ราชาคณะสวดสรรพนมงคล แล้วถวายพระพรลา จึงพระราชครูพิธีกับพระหมอบเฝ้าขึ้นไปบนพระมหามนเทียร ประพรมน้ำกลศน้ำสังข์รอบพระมหามนเทียรทั้งภายในและข้างนอก อวยชัยถวายพระพรในการเฉลิมพระราชมนเทียร

เวลาเช้าวันนั้น เจ้าพนักงานจัดเตรียมการเสด็จออกรับราชสมบัติ และให้พระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดี ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเฝ้าพร้อมกัน ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย อันเป็นส่วนหนึ่งในราชพิธีบรมราชาภิเษก ข้างหน้าพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยตั้งแถวพวกชาวประโคมสังข์ แตร กลองชนะ และมโหรีทีก ต่อไปทางหน้าทิมดาบตำรวจตั้งแถวพวกทหารอย่างยุโรปเป็นกองเกียรติยศ และที่ตรงเกยพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ด้านเหนือตั้งพระราชนทรยานด้านตะวันตก ผูกข้างต้นเจ้าพระยาปราบไตรจักราชาพาหนะ นอกประตูพิมานไชยศรีออกไป พวกทหารอาสาสิบหมู่แต่งเครื่องเสนาภูกฎถือคัสตราวุธต่างๆ ยืนกลาบาทสองข้างถนน และในที่สนามปลูกประรำ ยืนข้างต้น ม้าต้น ที่ทำราชวรดิษฐ์แต่เรือพระที่นั่งกิ่งศรีสมรรถชัยลำ ๑ กับเรือพระที่นั่งกิ่งไกรสมุขลำ ๑ เทียบท่ามีพลพายประจำลำพร้อมสรรพ ครั้นถึงเวลาเช้า ๑๑ นาฬิกา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องเยียรบับฉลองพระองค์ครุยกรองทองทรงพระมหามงกุฏ และพระแสงขรรค์ชัยศรีเสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยประทับพระแท่นเศวตฉัตร^(๒) พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการทั้งปวงถวายบังคม เหล่ากงศุลต่างประเทศกับนายทหารเรือรบอังกฤษ ซึ่งได้อนุญาตให้เข้าเฝ้าด้วยก็ถวายคำนับพร้อมกัน ขณะนั้นชาวประโคมๆ สังข์แตร กลองชนะมโหรีทีก กองแก้วจินดายิงปืนมหาฤกษ์ มหาชัย มหาจักร มหาปราบทหารบกยิงปืนใหญ่สุดในท้องสนามหลวง ทหารเรือยิงปืนใหญ่ในเรือรบยงยศอโยธยา และเรือสยามูประสดัมภ์ และเรือรบอังกฤษชื่ออะวอง ก็ยิงปืนใหญ่สุดด้วย แห่งละ ๒๑ นัด

(๑) ประเพณีถวายอดิเรก สังเกตในโคลงลิลิตพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เข้าใจว่าแต่ก่อนมา ถวายอดิเรกตั้งแต่วันแรกตั้งพิธี ฟังมาเปลี่ยนประเพณีการถวายอดิเรกเมื่อรัชกาลที่ ๔ ในชั้นหลังมานี้มิได้ถวายอดิเรก จนบรมราชาภิเษกแล้ว แต่อดิเรกที่ถวายครั้งแรกนั้นถวายเป็นพิเศษ คือพระมหาสังฆปริณายกผู้ถวายอดิเรก ถวายพระพรด้วยภาษามคธนำก่อน แล้วจึงอดิเรกต่อ

(๒) การที่เสด็จออกประทับพระแท่นเศวตฉัตรนั้น ตามประเพณีโบราณ(และในชั้นหลังมา) เสด็จประทับแล้วจึงไชพระสูตร แต่เมื่อบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๔ ครั้งปีมะโรง ไม่ปรากฏในจดหมายเหตุฉบับใดๆ ว่ากันพระสูตร จดหมายเหตุของฝรั่งยังซ้ำพรรณานว่า เมื่อทรงพระราชดำเนินผ่านเจ้านายผู้ใหญ่ไป ยกพระหัตถ์ประสานขอประทานอภัยก่อน แล้วจึงได้เสด็จขึ้นพระแท่นเศวตฉัตร

ครั้นสุดเสียงประโคม พระมหाराชครูพิธีร้ายเวทถวายพระพรพราหมณ์เป่าสังข์แล้ว จึงพระศรีสุนทรโวหาร ที่พระอาลักษณ์กราบบังคมทูล เบิกข้าราชการว่า

“สรวมชีพข้าพเจ้าผู้รับอธิบายแห่งท่านทั้งหลาย คืออัศรมหาเสนาบดีและอำมาตย์ มุขมนตรีข้าทูลละอองธุลีพระบาท บรรดามาพร้อมกันในสถานที่นี้ ขอถวายอัญชลีบังคม ประนมหน้าอนครีโรตมางค์แต่พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว อันได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษก เป็นองค์เอกอัศรมหาราชาธิบดีราช ทรงพระยศ วัโรภาคสถิตย์ ภายใต้พระมหาเศวตฉัตรเหนือพระวโรดมบรมรัตนราชบัลลังก์ มีพระปรมาภิไธยได้ประดิษฐานตั้งในแผ่นดินพระสุพรรณบัฏ โดยอักษรลักษณะแสดงอรรถว่า

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพมหามงกุฎ บุษวรรัตนราช ววิวงศ์ วรุตมพงศบริพัตร วรชัตติราชนิกรโธม จาตุรรัตนบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุภโต สุชาติสังสุทธิเคราะห์ จักรีบรมนาถอดิศรราชรามวรัญกูร สุจริตมูลสุสาธิต อัศรอุกฤษฏ ไพบุลย์ บุรพาดุลย์กฤษฏาภินิหาร สุภาธิการรังสฤษฏ์ ัธัญญลักษณ์วิจิตรโสภาคยสรรพางค์ มหาชโนตมางคประณตบาทบงกชยุคล ประสิทธิสรรพศุภผลอุดมบรมสุขุมาลัยทิพยเทพา- วตาร ไพศาลเกียรติคุณอดุลยพิเศษ สรรพเทเวศรานุรักษ์ วิสิษฐศักดิ์สมญาพินิตประชานาถ เปรมกระมลชัตติยราชประยูร มูลมุขมาตยาภิรมย์บรมกฤษฏาภินิหาร บริบูรณ์คุณสาร สยามา ทินครรุตเมกราชดิลก มหาปรีวารนายกองันันต มหันตวรฤทธิเดช สรรพวิเศษสิรินทร อเนกชนนิกร สโมสรสมมติ ประสิทธิวรยศมโหดมบรมราชสมบัติ นพดลเศวตฉัตรราดิฉัตร สิริรัตโนปลักษณ์ มหาบรมราชาภิเษกาภิสิต สรรพทศทิวชิตชัย สกลมโหฬารวิมมหาสวามินทร์ มเหศวรมหินทร มหารามาธิราชวโรดม บรมนาถชาติอาชาวศัยพุทธาทีไทรรัตนสรณารักษ์ อดุลยศักดิ์ อัศรนเรศราชธิบดี เมตตากรุณาสีตลหฤทัย อโนปมัยบุญการ สกลไพศาลมหาวิษฏาธิบดินทร์ ปรมินทร์ธรรมิกมหาราชาธิบดีราชบรมนาถบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิง ถวัลยราชในพระบรมมหาราชวัง ณ กรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทรมหินทรายอยุธยา มหาดิลกภพนพรัตน์ ราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชธานีเวศน์มหาสถาน”

“สรวมชีพข้าพเจ้าพระพุทธรเจ้า เจ้าพระยาภูธรราชย์ ที่สมุหนายก พระยาเทพประชน เจ้าพนักงานกรมพระกลาโหม พระยาพิพัฒน์โกษา เจ้าพนักงานกรมท่าสิบสองพระคลัง^(๑) พระยามหาอำมาตย์ ว่าที่เจ้าพระยาธรรมิกราชเจ้าพนักงานกรมวัง เจ้าพระยายมราช เจ้าพนักงาน

(๑) เวลานั้นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพทรงบัญชาการกรมท่า นับว่าไม่มีตัวเสนาบดี ปลัดทูลฉลองจึงกราบทูลแทน

งานกรมพระนครบาล พระยาอาหารบริรักษ์ เจ้าพนักงานกรมฯ^(๑) ขอรับพระราชทาน พระบรมราชโองการ แต่พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อจะกราบทูลพระกรุณา มอบถวายสรรพสิ่งซึ่งเป็นเครื่องประดับ พระบรมราชอิสริยยศ และราชสมบัติทั้งปวง อันปฏิบัติเฉพาะพนักงานต่างตามธรรมเนียมแต่ก่อนมา ในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระบรมนาถบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ขอเดชะฯ ”

สิ้นคำอาลักษณ์กราบทูลเบิกแล้ว จึงมีพระบรมราชโองการพระราชทานพระบรมราชโองการแก่บรรดาข้าราชการทั้งปวง ว่าต่อไปภายหน้า ถ้ามีเหตุการณ์อันสมควรจะกราบบังคมทูลฯ ให้มีโอกาสดกราบบังคมทูลได้ตรงต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจงทุกคน ตามสมควรแก่เหตุแห่งราชการพระศรีสุนทรโวหารรับพระบรมราชโองการแล้ว ข้าราชการกราบบังคมอีกครั้งหนึ่ง

ขณะนั้นเจ้าพระยาภูธรราชภัย ที่สมุหนายกกราบทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานถวายพระยาช้างต้นพระที่นั่ง พระยาม้าต้นพระที่นั่ง กับเมือง เอก โท ดรี จัตวา ทั้งไพร่พลฝ่ายพลเรือน แต่พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ”

พระยาเทพประสุน ปลัดทูลฉลองพระกลาโหมกราบทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานถวายพระมหาพิชัยราชรถ เรือพระที่นั่งศรีสมรรถชัย เรือพระที่นั่งไกรสรमुख เรือกระบวนใหญ่่น้อย และเครื่องสรรพยุทธ์ทั้งปวงกับเมืองเอก โท ดรี จัตวา ไพร่พลเมืองฝ่ายทหาร แต่พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ”

พระยาพิพัฒน์โกษากราบทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานถวายเครื่องพระพิศุขยากรราชสมบัติทั้ง ๑๒ พระคลัง แต่พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ”

พระยามหาอำมาตย์กราบทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานถวายพระที่นั่งมนเทียรปราสาทราชนิเวศน์มหาสถาน พระราชนทรยาน ทั้งเครื่องสูงเฉลิมพระเกียรติยศ แต่พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ”

เจ้าพระยายมราชกราบทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานถวายกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร มหินทรายุธยามหาสถาน แต่พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ”

(๑) เจ้าพระยาธรรมมา (บุญศรี) เจ้าพระยาพลเทพ (หลง) ชาวทูลพลภาพทั้ง ๒ คน

พระยาประชาชีพกราบทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานถวายธัญญาหาร แดน
สถานถานนาทั่วพระราชอาณาเขต ประเทศตำบลใหญ่น้อย ทั้งปวง แต่พระบาทสมเด็จพระ
พระบรมนาถบรมพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ

จึงมีพระราชโองการดำรัสสั่งเจ้าพระยาและพระยาทั้งปวงว่า “สิ่งของทั้งนี้จงจัดแจง
ทำนุบำรุงไว้ให้ดี จะได้ป้องกันรักษาแผ่นดิน และจะได้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาสืบไป” เจ้า
พระยาภูธราภัย ผู้เป็นอัครมหาเสนาบดี รับพระราชโองการกราบทูลถวายบังคมทูลว่า “ข้า
พระพุทธเจ้าขอรับพระราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทใส่เกล้าใส่กระหม่อม ขอเดชะ”
เมื่อข้าราชการฝ่ายไทยกราบบังคมทูลเสร็จแล้ว ชินยอวิเอนา กงสุลเยเนราล โปรตุเกส ซึ่ง
เป็นหัวหน้านำชาวต่างประเทศทั้งปวง จึงกราบทูลถวายชัยมงคลแทนรัฐบาลต่างประเทศทั้งปวง
ที่มีทางพระราชไมตรี และมีพระราชดำรัสตอบตามสมควร^(๑) แล้วเสด็จลงมาจากพระแท่น
เศวตฉัตรประทับในพระฉากทรงเปลื้องพระมหามงกุฎเปลี่ยนทรงพระมหาชฎาแล้ว เสด็จเข้า
ไปยังพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ประทับพระที่นั่งภัทรบิฐ ท้าววรจันทร์ (มาลัย) กราบบังคมทูลว่า
“ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายพระสนม ๑๒ พระก้านัล แต่พระบาทสมเด็จพระ
พระบรมนาถบรมพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ” มีพระราชปฏิสันถาร
ตามสมควร พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในถวายธูปเทียนแล้ว เสด็จลงจากพระที่นั่งภัทรบิฐไปยัง
มุขกระสันหอรพระสุรลัยพิมาน ทรงเปลื้องพระมหาชฎา และประทับรอพระฤกษ์อยู่ ณ ที่นั้น

ครั้นได้เวลาพระฤกษ์เฉลิมพระมหามนเทียร จึงเสด็จมายังพระที่นั่งไพศาลทักษิณ
แล้วเสด็จขึ้นพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ทรงโปรยดอกพิกุลทอง พิกุลเงินไปตามทาง มีนาง
เชิญเครื่องราชูปโภคตามเสด็จ แล้วมีนางเชื้อพระวงศ์^(๒) อุ้มวิลา ๑ เชิญศิลาบด ๑ เชิญพาน

(๑) การที่พระราชทานอนุญาตให้ฝรั่งต่างประเทศเข้าเฝ้าในงานบรมราชาภิเษก เริ่มมีมาแต่ครั้งรัชกาล
ที่ ๔ ครั้นนี้หากกล่าวถึงจดหมายเหตุข้างไทยไม่ แต่มีในจดหมายเหตุของฝรั่ง จึงเอามาลงไว้

(๒) เมื่อแต่งหนังสือนี้ ผู้ที่ได้เชิญเครื่องเฉลิมพระราชมณเทียรเมื่อปี มะโรงยังมีอยู่บ้าง สืบถามได้ความ
ว่าคุณปลัดเสี่ยมเป็นผู้เชิญขันดอกพิกุลทองพิกุลเงิน และนางเชิญเครื่องนั้น เป็นเจ้าในรัชกาลที่ ๓ ทั้งนั้น คือ
หม่อมเจ้าบัว ในกรมหมื่นภูมินทรภักดี (ภายหลังมีพระเกียรติยศเป็นพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้า
เสาวภาคยนารีรัตน์) ๑

หม่อมเจ้าสารภี ในกรมหมื่นภูมินทรภักดี ๑

หม่อมเจ้ามณฑา ในกรมหมื่นภูวนัยนฤเบนทรธิบาล ๑

หม่อมเจ้าภคินี ในกรมหมื่นอักษรสาสนโสภณ (กรมหลวงบดินทรไพศาลโสภณ) ๑

หม่อมเจ้าวิไลยว ในพระองค์เจ้าเปี้ยก ๑

หม่อมเจ้า (ประ) ยง ในพระองค์เจ้าลำยอง ๑

ผลปักเขียว ๑ เชิญพาน พลข้าวเปลือก ๒ เชิญพานแก้ว ๑ เชิญพานงา ๑ ที่เชิงบันไดพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน มีนางชำระพระบาท ๒ คน ครั้นเสด็จถึงในที่ทรงเปลื้องฉลองพระองค์ครุย และทรงจุดเทียนนมัสการ แล้วเสด็จขึ้นพระแท่นที่บรรทมพระองค์เจ้าปู่ถวายดอกหมากทำด้วยทองคำหนัก ๕ ตำลึง พระองค์เจ้ายี่สุน ถวายพระแสงข้างเผือก^(๑) ท้าวทรงกันดาล (ศรี) ถวายลูกกุญแจ ทรงรับวางไว้ข้างที่ แล้วทรงเอนพระองค์ลงบรรทมเหนือพระแท่นที่โดยทักษิณ ปรศรีเบื้องขวาเป็นพระฤกษ์ และพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าลม่อมถวายพระพรก่อน^(๒) แล้วพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งนั้นถวายพระพรต่อภายหลังและชาวประโคมดุริยางคดนตรีก็ประโคมขึ้นพร้อมกัน

ครั้นเสร็จการพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียรแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงผลัดเครื่องแต่งพระองค์ทรงขาว เสด็จโดยทางข้างใน ทรงโปรยเงินไปตลอดทาง จนถึงพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เสด็จขึ้นไปทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ ถวายบังคมและสดับปกรณ์พระบรมศพ กับทั้งพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมบุพการี แล้วเสด็จกลับคืนไปสู่พระมหามณเฑียร

ครั้นเวลาบ่าย เจ้าพนักงานตั้งบายศรีแก้ว บายศรีทอง บายศรีเงิน บายศรีทอง เวียนเทียนสมโภชพระมหามณเฑียรตามจารีตโบราณขัตติยราชพิธีเจ้าสี่บมา^(๓)

ต่อจากวันบรมราชาภิเษกมา เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเวลาเช้า ทรงตั้งพระราชอาคันกับข้าราชการ ซึ่งจะกล่าวต่อไปข้างหน้าและทรงรับดอกไม้ธูปเทียนซึ่งพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทูลเกล้าฯ ถวาย^(๔) ครั้นเวลาค่ำ เสด็จออกทรงสดับพระธรรมเทศนาพิเศษ เนื่องด้วยงานพระบรมราชาภิเษก ๔ กัณฑ์ คือวันแรม ๑๓ ค่ำ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง ถวายเทศนา ว่าด้วยทศพิธราชธรรมและจักรวรรดิวัตร วันแรม ๑๔ ค่ำ กรมหมื่นบวรวิชัยสุนทรถวายเทศนา ว่าด้วยพระราชพงศาวดาร วันแรม ๑๕ ค่ำ

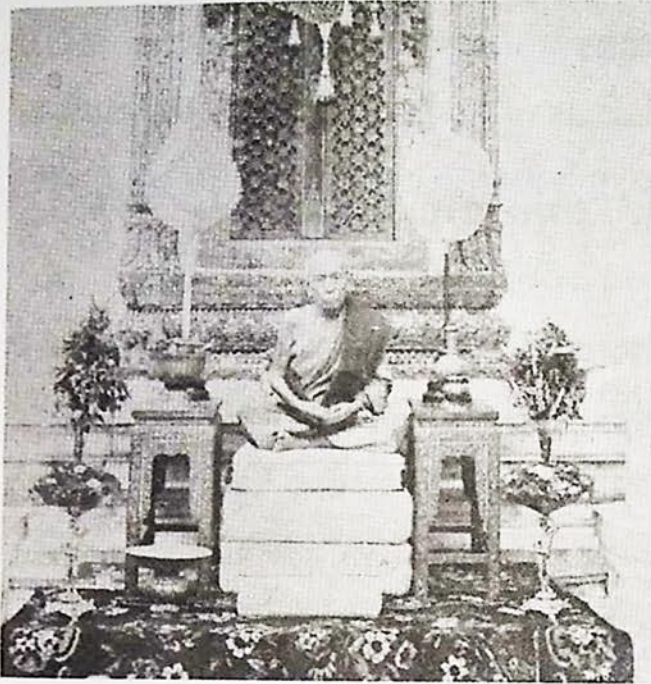
(๑) พระองค์เจ้ายี่สุนในรัชกาลที่ ๒ เวลานั้นพระชันษาได้ ๘๐ ปี

(๒) ในจดหมายเหตุมิได้บอกพระนามว่าพระองค์ใด แต่คงเป็นพระองค์เจ้าลม่อม

(๓) รายการตอนราชาภิเษกเฉลิมพระราชมณเฑียรที่คัดมาจากจดหมายเหตุที่ได้มาจากกรมราชเลขาธิการเพียงนี้ ได้ตรวจชำระแก้ไขตรงที่เห็นว่าผิดบ้างเล็กน้อย

(๔) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายว่า การถวายดอกไม้ธูปเทียนนั้น ตามประเพณีมีในงาน ๒ อย่าง คืองานเฉลิมพระราชมณเฑียรอย่างหนึ่ง กับงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลซึ่งเป็นงานใหญ่ เช่นฉลองวัดเป็นต้นอย่างหนึ่ง มิใช่ถวายในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

(พระสาสนโสภณ วัดราชประดิษฐ์) ถวาย
เทศนารัตนสูตร^(๑) เป็นเสร็จงานพระราชพิธี
บรมราชาภิเษก^(๒) ต่อนี้ก็แห่เสด็จเสียบพระนคร
ซึ่งจะพรรณนาเป็นตอนหนึ่งต่างหาก

(๑) ในจดหมายเหตุที่พบไม่ปรากฏชื่อท่านผู้เทศนามงคลสูตร รัตนสูตรแต่สันนิษฐานว่า ๒ องค์นั้น
เห็นจะไม่ผิด อนึ่งประเพณีที่ทรงสดับพระธรรมเทศนาเนื่องในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ไม่พบจดหมายเหตุ
ว่าเคยมีมาแต่ก่อน สันนิษฐานว่าจะมีครั้งนี้เป็นครั้งแรก สืบมาแต่พระราชนิยมของพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว

อนึ่งในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ กล่าวว่า มีการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
เนื่องในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแต่ในรัชกาลที่ ๕ หาปรากฏว่าไม่มี

(๒) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พิธีราชาภิเษกซึ่งทำกันมานั้นเป็น ๒
ตำรา แต่หลงทำระคนปนกันไปเสีย คือว่าหลักแห่งการราชาภิเษกนั้น มีรดน้ำแล้วเกล็ดราชาอาสน์เป็นเสร็จพิธี ที่
ว่าปนกันนั้นแลเห็นได้ สรงมุรธาภิเษกกับชั้นอัฐิศรีบริษัณัน เป็นรดน้ำเหมือนกันชั้นภัทริษัณกับชั้นพระแท่นเศวต
เป็นเกล็ดราชาอาสน์เหมือนกัน อย่างขึ้นพระที่นั่งอัฐทิศและภัทริษัณันเป็นอย่างน้อย อย่างสรงมุรธาภิเษกและขึ้น
พระแท่นเศวตนั้นเป็นอย่างไร สำหรับเลือกทำตามโอกาสจะอำนวย แต่หากเกิดความเข้าใจผิดกันขึ้นคราวใดคราวหนึ่ง
เลยทำเสียทั้ง ๒ อย่างให้เป็นที่สิ้นสงสัยจึงเลยละอะมา โดยพระราชดำริเช่นนี้ เมื่อเฉลิมราชมนเทียรพระราชวังดุสิต
จึงโปรดเกล้าฯ ให้ทำพระแท่นที่ทรงเป็น ๘ เหลี่ยม ยอดเป็นเศวตไว้ทั้งสี่ทิศาราในนั้น เวลาเสด็จขึ้นทรงไชสหัสฮารา
แล้วราชบัณฑิตและพราหมณ์ เข้าถวายน้ำ ๘ ทิศติดไปทีเดียว เสร็จแล้วเสด็จขึ้นทรงเครื่องบนพลับพลาแล้วเสด็จ
ออกพระที่นั่งอภิเศกดุสิต เสด็จขึ้นเกล็ดภัทริษัณซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ทำใหม่ตั้งเหนือพระแท่นเศวตจักร พระบรมวง
ศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้าเฝ้า พราหมณ์ถวายมนต์สรรเสริญไกรลาส เสร็จแล้วฝ่ายหน้ากราบถวาย
บังคมลาออก พระบรมวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายในเฝ้าแล้วเสด็จขึ้น

ตอนที่ ๖

เลียบพระนคร

การเลียบพระนครนับเป็นส่วนหนึ่งในพิธีบรมราชาภิเษกเนื่องมาแต่พิธีที่ทำในพระราชฐาน มีการเสด็จออกท้องพระโรงให้ข้าราชการทั้งปวงได้มีโอกาสเข้าเฝ้าทูลทั่วหน้า เมื่อเสร็จการพิธีในพระราชฐาน จึงเสด็จออกเลียบพระนครเพื่อให้ประชาราษฎร์ได้โอกาสเฝ้าทูลทั่วหน้ากันด้วย แต่ประเพณีการเลียบพระนครแท้เสด็จพระเจ้าแผ่นดินเป็นกระบวนพยุหยาตราอย่างใหญ่คล้ายกับยกกองทัพผิดกับกระบวนแท้เสด็จในการพิธีอื่นทั้งนั้น ชวนให้สันนิษฐานว่าประเพณีเดิม เห็นจะเสด็จเลียบถึงเมืองที่รายรอบมณฑลราชธานี ต้องเสด็จโดยทางบกบ้าง ทางเรือบ้าง และประทับรอนแรมเป็นระยะไปหลายวันจนกว่าจะรอบมณฑลราชธานี เพื่อบำรุงความสามัคคี และให้ประจักษ์พระเดชานุภาพแก่ประชาชนทั้งหลาย ครั้นนานมา เห็นเป็นการลำบากโดยมีจำเป็นจึงย่นระยะทางลงเป็นเพียงเลียบพระนครราชธานี แล้วย่อลงมาอีกชั้นหนึ่งคงแท้เสด็จเลียบรอบกำแพงพระนครแต่ทางเรือ ส่วนทางบก เป็นแต่แท้เสด็จเลียบรอบบริเวณพระราชวัง เห็นจะเป็นอย่างนี้มาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ถึงกระนั้นกระบวนแท้เสด็จเลียบพระนครยังกำหนดจำนวนพลถึง ๑๐,๐๐๐ เป็นอย่างต่ำ และพึงสังเกตเห็นเค้าเงื่อนกองทัพได้ในรั้วกระบวนแท้ ที่กรมทหารทุกหมู่เหล่าตลอดจนข้าราชการที่เป็นตำแหน่งแม่ทัพ นายกองเข้าเป็นดรราริวในกระบวนทั้งสิ้น ไม่ใช่แต่ข้าราชการในราชสำนักเท่านั้น

การเลียบพระนครในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เลียบพระนครทางเรือเคยมีแต่ ๒ ครั้ง คือในรัชกาลที่ ๑ เมื่อสร้างพระนครและเครื่องเฉลิมพระราชอิสริยยศต่างๆ รวมทั้งเรือกระบวนแท้เสด็จสำเร็จแล้ว ทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเต็มตามตำราเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ.๒๓๒๘ จึงเสด็จเลียบพระนครทั้งทางบกและทางเรือครั้งหนึ่ง ถึงรัชกาลที่ ๔ (ได้ยินว่า เพราะประจวบกับเวลาที่ได้ซ่อมแซมเรือกระบวนเมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๓) จึงมีการเลียบพระนครทั้งทางบกและทางเรือ อีกครั้งหนึ่งเมื่อพระบรมราชาภิเษกในรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ มีแต่เลียบพระนครทางบก ถึงรัชกาลที่ ๕ จึงมีการเลียบพระนครแต่ทางบกอย่างเดียว^(๑)

กระบวนแท้เสด็จเลียบพระนครทางบก^(๒) เป็นทำนองเดียวกันทุกรัชกาล จัดกระบวน

(๑) แต่เมื่อทำพิธีบรมราชาภิเษกคราวปีระกา พ.ศ.๒๔๑๖ มีการเลียบพระนครทั้งทางบกและทางเรือ

(๒) ริวกระบวนแท้เสด็จเลียบพระนครคราวปีมะโรง ข้าพเจ้าค้นพบเมื่อแต่งหนังสือนี้ ๒ ฉบับ ฉบับหนึ่งดูเป็นรั้วกระบวนเมื่อก่อนแท้ อีกฉบับหนึ่งเป็นจดหมายเหตุพรรณนากะบวนอย่างย่อๆ เมื่อแท้แล้ว ทั้ง ๒ ฉบับมีแตกต่างกันอยู่บ้าง ต้องใช้ความสันนิษฐานตัดสินในบางแห่ง

เป็นตอน คือตอนที่ ๑ พวกเสนากรรมต่างๆ เดินเป็น ๘ สาย นำหน้า ตอนที่ ๒ กระจวนหลวง ตอนที่ ๓ เสนากรรมต่างๆ กระจวนหลังเดิน ๘ สาย ตอนที่ ๔ กระจวนเจ้านายทรงม้า และเสนาบด้นั่งเสลียงหรือแคร่ตามบรรดาคักดี ตามเสด็จด้วยเป็นที่สุด กระจวนแห่เปลี่ยนแปลงบ้าง แต่เมื่อมีทหารอย่างใดจัดขึ้นในรัชกาลก่อน ถึงรัชกาลหลังก็เพิ่มทหารอย่างนั้นเข้าไปในกระจวนแห่ด้วย

ในรัชกาลที่ ๕ เสด็จเสียบพระนครเมื่อวันพุธ เดือนอ้าย ขึ้น ๔ ค่ำ ปีมะโรงฯ เมื่อก่อนวันแห่เจ้าพนักงานแต่งทางถนน “เกลี้ยทรายราบรื่น”^(๑) สองข้างทางปักฉัตรเบญจรงค์ ๗ ชั้น กั้นราชวัติ ผูกต้นกล้วย อ้อย และธงกระดาษรายเป็นระยะ และมีปีพาทย์ กลองแขก เครื่องประโคม และตั้งร้านน้ำ สำหรับบริโภคไว้ด้วยทุกระยะ ที่แห่งใดเป็นหัวถนนหนทางก็มีพวกทหารกรมอาสาหกเหล่าไปตั้งกระโจมหอกจุกช่องทุกแห่งไปเป็นอย่างทหารรายทางในสมัยนั้น หนึ่งแต่ก่อนมามีประเพณีบังคับเจ้าของเรือนบรรดาอยู่ริมทางแห่เสด็จให้ปิดประตูหน้าต่าง^(๒) แต่เมื่อเสด็จเสียบพระนครในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เลิกห้ามนั้นเสีย พระราชทานอนุญาตให้ผู้อยู่บ้านเรือนริมทางเสด็จ เปิดประตูหน้าต่างได้ตามชอบใจ จึงเกิดมีการตั้งเครื่องสักการบูชาตามบ้านเรือนซึ่งเสด็จผ่านไป ถึงครั้งนี้ก็เหมือนกัน ส่วนกระจวนแห่เสด็จนั้น

- ที่ ๑ กระจวนทหารม้า เสนากองหน้า ขุนโจอมพลล้านกับขุนสท้านพลแสน แต่งตัวสวมสนับเพลา นุ่งผ้าเกี้ยว ใส่เสื้อแพร โปกผ้าสีทับทิมชลิมทอง ชัดดาบ ซี่ม้า ถือธงห้าชาย หักทองขวางนำกระจวนคู่หนึ่ง แล้วถึงทหารม้าเกราะทอง (แต่งเครื่องเกราะทองอย่างฝรั่ง^(๓)) ถือชวาน และกรมม้าแต่งอย่างฮ่อถือเกาทันท์ เป็นกระจวนซี่ม้าทั้งสิ้น
- ที่ ๒ กระจวนฝรั่งแมนปิ่น (แต่งตัวอย่างฝรั่ง)^(๔) ลากปืนจาร์งค์ ๔ กระบอก
- ที่ ๓ กรมม้าซี่ม้า ถือธงฉานและธงยันต์แถวหนึ่ง แล้วถึงพระยาสิทธิราชเดโชชัย แต่งตัวสวมสนับเพลา นุ่งยก ใส่เสื้อไหมดโปกผ้าสีทับทิมชลิมทอง ชัดดาบ นั้ง

(๑) ในสมัยนั้นยังไม่ได้ทำถนนถมศิลาสำหรับใช้รถ ถนนรอบพระบรมมหาราชวังปูด้วย “อิฐ” ฐานใหญ่ พื้นที่ขรุขระ เวลามีการแห่จึงต้องโรยทราย

(๒) ประเพณีนี้ได้มาแต่เมืองปักกิ่ง แต่จะได้มาครั้งไหนหาทราบไม่

(๓) ชื่อกรมม้าเกราะทองมีมาแต่โบราณ มาแต่งเครื่องเกราะอย่างฝรั่งเศสเมื่อรัชกาลที่ ๔

(๔) กรมฝรั่งแมนปิ่นปรากฏในพงศาวดารว่า มีแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา เมื่อรัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราช

แคว่คนหามนำกระบวน^(๑) พระยาราชวรานุกุล ปลัดทูลฉลองมหาดไทย พระยาศรีสรรราชภัคดี ว่าที่ปลัดทูลฉลองกลาโหม แต่งตัวสวมสนับเพลา นุ่งยก ใ้เสื้อ โปกผ้าสีทับทิมขลิบทอง ชัดดาบ ซี่ม่านำริ้วคู่กันเป็นประตูหน้า ต่อนั้นถึง กระบวนเสนาเดิน ๘ สาย สายนอกข้างละ ๒ สาย กรมเดียวกัน สานในเดินกลาง ๔ สาย กรมเดียวกัน นายแต่งตัวเครื่องทรงประพาส ชัดดาบ ขุนหมื่น ไพร์นุ่ง กางเกง ใ้เสื้อเสนาภูฏ หมวกหนัง

- ที่ ๔ สายนอก ธงทหาร แล้วถึงปีพาทย์ ๔ สำหรับนำขบวนทหารอย่างยุโรป ถือปืน คาบศิลา สายในกระบวนกรมอาสาจาม ถือหอกคู่^(๒)
- ที่ ๕ สายนอก ทหารเกณฑ์หัดถือปืน (ร่าง) แต่ง สายใน คนถือธงย่นต์ ๔ คน นำกระบวน กรมล้อมวังถือดาบโล่
- ที่ ๖ สายนอก กรมทหารรักษาพระองค์ ถือปืนปลายหอก สายใน คนถือธงย่นต์ ๔ คน นำกระบวนอาสาใหญ่ ถือดาบเชลย
- ที่ ๗ สายนอก เหมือนก่อน^(๓) สายใน ก็เหมือนก่อน เป็นกระบวนมอญ กรมตั้งทอง ถือดาบตั้ง
- ที่ ๘ สายนอก เหมือนก่อน สายใน เป็นกระบวนมอญกรมอาทมาท ถือดาบ
- ที่ ๙ สายนอก เหมือนก่อน สายใน เป็นกระบวนกรมเขนทอง ถือเขนแบกดาบ
- ที่ ๑๐ สายนอก เหมือนก่อน สายใน เป็นกระบวนกรมท่าลุ ถือธนูหางไก่
- ที่ ๑๑ สายนอก เหมือนก่อน สายใน เป็นกระบวนกรมอาสาญี่ปุ่น ถือขวานจันท้ามยาว

(๑) พระยาสิทธิราชเดโชชัย เป็นตำแหน่งแม่ทัพ บังคับเสนากองต่างๆ กระบวนหน้า ควรสังเกตุเครื่อง แต่งตัว ที่โปกผ้าสีทับทิมขลิบทองนั้นแสดงว่าเครื่องแต่งศัระะ ข้าราชการแต่โบราณมี ๒ อย่าง คือลอมพอก (ก็ ผ้าโปกนั่นเอง แต่โปกเป็นทรงสูงและมีเครื่องประดับ) อย่างหนึ่ง ผ้าโปกอย่างหนึ่ง สันนิษฐานว่า ผ้าโปกใช้เวลา ออกสงคราม ลอมพอกใช้ในการพิธี

(๒) กองที่ ๔ นี้ จะแต่งตัวอย่างไรสงสัยอยู่ ทหารอย่างยุโรป บางทีจะแต่งอย่างทหารฝรั่ง และพวกอาสาจามก็จะแต่งอย่างแขก

(๓) ในริ้วกระบวนไม่บอกชื่อกรมไว้ สันนิษฐานว่าจะเป็นกรมรักษาพระองค์นั่นเอง

- ที่ ๑๒ สายนอก เหมือนก่อน
สายใน เป็นกระบวนกรมท่า ถือเสโล่ หมดกระบวนหน้าเพียงนี้
กระบวนหลวง
- ที่ ๑๓ ตำรวจถือธงฉานแถวหนึ่ง ๘ คน
- ที่ ๑๔ สายนอก ตำรวจขัดดาบ
สายใน มโหระทึก กลองชนะ
- ที่ ๑๕ สายนอก ตำรวจถือหอก
สายใน แตรฝรั่ง แตรงอน สังข์ เครื่องสูง และพระแสงหว่างเครื่อง^(๑)
- ที่ ๑๖ สายนอก (แถวนอก) นายเวร จำ ปลัดกรม เจ้ากรม ตำรวจหน้าสายนอก
(แถวใน) หุ้มแพร จำ นายเวร หัวหมื่น มหาดเล็กภายใน พระกรรภิมรย์
ธงชัยราช กระบี่ธนู ครุฑพ่าห์ พรหมมณี
- ที่ ๑๗ พระที่นั่งพุทธานทีเสด็จประทับ มีก้านัลเชิฎพระกลด บังสุรย์ พัดโบก ทวย
พระสุพรรณศรี ทวยเงิน ทรงโปรยสองข้างพระยานมาศ มีกรมวัง และคู่
เคียงต่อออกไปถึงอินทร พรหม
- ที่ ๑๘ สายนอก เจ้ากรม ปลัดกรม นายเวรตำรวจหลัง^(๒) คือกรมพลพัน กรมทหาร
ใน กรมรักษาพระองค์ กรมทหารเลือก ต่อนั้นถึงพวกกรมรักษาพระองค์
ถือปืนทองปลายสายในมหาดเล็กเชิฎเครื่อง ชาวพระคลังมหาสมบัติเชิฎ
พานเงินตรา ภูษามาลาเชิฎพานพระภูษา มหาดเล็กเชิฎพระแสงเครื่องสูง หลัง
มโหระทึกก้านัลเชิฎพระแสงพระราชยานที่นั่ง ร่องพระวอ สมเด็จพระเจ้าน้อง
ยาเธอ ๒ พระองค์ทรงด้วยกัน ม้าพระที่นั่งผูกเครื่องกุดัน ๒ ม้า รถพระที่นั่ง
๔ หลัง หมดกระบวนหลวงเพียงนี้

(๑) กองที่ ๑๓ ที่ ๑๔ ที่ ๑๕ แต่งตัวอย่างไรสงสัยอยู่ ตำรวจแถวเห็นจะนุ่งผ้าพื้น ใส่เสื้อขาว คาดรัด
ประคด แต่พวกมโหระทึกและกลองชนะนั้น นุ่งกางเกงแดง เสื้อแดง หมวกกลีบลำดวนแดง พวกแตรสังข์ใส่เสื้อแดง
กางเกงแดง หมวกถุง พวกเชิฎเครื่องก็นุ่งกางเกงริ้วสวมลอมพอกแดงมาแต่ก่อนแล้ว

(๒) ตำรวจตั้งแต่นายเวรขึ้นไป มหาดเล็กตั้งแต่หุ้มแพรที่เข้าริ้วตลอดจนคู่เคียงแต่งสวมสนับเพลา นุ่ง
ผ้าสมปักลายเสื้ออัดลัด เข็มซาบ แล้วสวมเสื้อครุย สะพายกระบี่ตามยศ โปกผ้าสีทับทิมขลิบทอง ไม่ใช้ลอมพอก
มหาดเล็กกรมวังที่เชิฎเครื่อง และตามเสด็จในกระบวน ไม่สวมเสื้อครุยหรือขัดดาบ

เสนากองหลัง

- ที่ ๑๙ สายนอก รักษาพระองค์ถือปืน
สายใน ชุนหมื่น ๔ คนถือธงยันต์นำกระบวนเกณฑ์หัดอย่างฝรั่ง ถือปืนหลังม้า
- ที่ ๒๐ สายนอก เหมือนก่อน
สายใน ก็เหมือนก่อน เป็นกระบวนกรมทวนทอง ถือทวน
- ที่ ๒๑ สายนอก เหมือนก่อน
สายใน เป็นกระบวนกรมทหารใน ถือจ้าว
- ที่ ๒๒ สายนอก ในริ้วไม่มี (แต่เข้าใจว่าเหมือนก่อน)
สายใน เป็นกระบวนกรมอาสาธอง ถือตรี (สามง่าม)
- ที่ ๒๓ สายนอก ในริ้วไม่มี
สายใน เป็นกระบวนกรมเรือกัน ถือตะบองทอง
- ที่ ๒๔ พระยาศรีสิงหเทพ พระนรินทรราชเสนี ปลัดบัญชามหาดไทย กลาโหมเดินคู่
กันเป็นประดุหลัง
- ที่ ๒๕ กรมทหารปืนใหญ่ (ญวน) ลากปืนใหญ่ ๔ กระบอก หมุดกระบวนเสนาเพียงนี้
- ที่ ๒๖ เจ้านายแต่งพระองค์ “อย่างเทศ” ทรงม้าตามเสด็จ ๑๐ คู่^(๑)
- คู่ที่ ๑ พระเจ้าบวรวงศ์เธอชั้น ๒ กรมหมื่นสิทธิสุขุมการ กับพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ
กรมหมื่น (ภายหลังเป็นกรมขุน) ภูวนัยนฤเบนทรธาธิบาล
- คู่ที่ ๒ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอักษรสารโสภณ (ภายหลังเป็นกรมหลวงบดินทร
ไพศาลโสภณ) กับพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่น (ภายหลังเป็นกรมขุน)
เจริญผลพูลสวัสดิ์
- คู่ที่ ๓ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากฤษฏาภินิหาร (กรมพระนเรศวร์วรฤทธิ) กับ
พระองค์เจ้าคัคณางคยกุล (กรมหลวงพิชิตปรีชากร)
- คู่ที่ ๔ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ (กรมหลวงอดิศรอุดมเดช) กับ
พระองค์เจ้าทวิถวัลยลาภ (กรมหมื่นภูธเรศร์ธำรงค์ศักดิ์)
- คู่ที่ ๕ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่ (กรมหลวงประจักษ์ศิลป
าคม) กับพระองค์เจ้าเกษมสันตโสภากย์ (กรมหลวงพรหมวรนุรักษ์)

(๑) ในริ้วกระบวนไม่ลงพระนาม แต่สืบถามได้ความดังกล่าวไว้ในนี้

- คู่ที่ ๖ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากมลลาศเลอสวรรค์ (กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร) กับพระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตนรชัย
- คู่ที่ ๗ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเกษมศรีศุภโยค (กรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ) กับพระองค์เจ้าศรีสิทธิธงชัย (กรมขุนศิริวัชลังกาศ)
- คู่ที่ ๘ พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๔ พระองค์เจ้าสุธารส กับพระองค์เจ้าวรวรตน (กรมหมื่นพิศาลบรรคักดี)
- คู่ที่ ๙ พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๔ พระองค์เจ้าภาณุมาศ กับพระองค์เจ้าหัสตินทร์ (กรมหมื่นบริรักษ์นรินทรฤทธิ์)
- คู่ที่ ๑๐ พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๔ พระองค์เจ้าเบญจางค์ กับพระองค์เจ้าเนาวรัตน์ (กรมหมื่นสถิตย์ธำรงสวัสดิ์)

กระบวนเสนาบดีมีแต่เจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายกคนเดียว^(๑)

ถึงวันพุธ เดือนอ้าย ขึ้น ๔ ค่ำ เวลาเช้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออก พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ ทรงเครื่องพระภูษาเขียนทอง ฉลองพระองค์เยียรบับ สายรัดพระองค์ ประดับเพชร ทรงพระมหาสังวาลนพรัตน์ และพระธำมรงค์เพชร เหน็บพระแสงตรี ฉลอง พระองค์ ครุยกรองทองชั้นนอกทรงพระมหาชฎาพระกลีบ เสด็จขึ้นประทับพระที่นั่งพุดตานเวลาเช้า ๑๐ นาฬิกา ยิงปืนใหญ่ให้สัญญาณ แล้วเคลื่อนกระบวนพยุพยาตราออกจากพระบรมมหาราชวัง ทางประตูวิเศษไชยศรี ทรงโปรยเงินพระราชทานชาวพระนคร ประทักษ์ณพระบรมมหาราชวัง ไปทางถนนหน้าพระลาน ถนนสนามชัย หยุดกระบวนประทับที่วัดพระเชตุพน^(๒) ที่หน้าวัด ปลุกโรงไว้เป็นที่รับฝรั่งชาวต่างประเทศ นายพลเรือเกบเปิล แม่ทัพเรืออังกฤษที่เมืองจีน กับ นายทหารเรือและกงสุลและพ่อค้าฝรั่งต่างประเทศไปคอยเฝ้าอยู่ด้วยกัน ณ ที่นั้น โปรดให้แม่ทัพนายเรืออังกฤษกับกงสุลต่างประเทศเฝ้าที่พลับพลาวัดพระเชตุพน และพระราชทาน ดอกพิกุลทองและเงินของสำหรับพระราชพิธีบรมราชาภิเษกให้เป็นที่ระลึกด้วยทั่วกัน เมื่อ เสด็จนมัสการพระที่นั่งพระอุโบสถเสร็จแล้ว เคลื่อนกระบวนแห่ไปทางถนนท้ายวัง เลี้ยวเข้าประตูสุนทรพิศาลทิศา สกัต์ได้มาทางท้ายสนม (เจ้านายฝ่ายในเสด็จออกทอดพระเนครแห่งที่

(๑) ด้วยเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุทพระกลาโหมเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน และเสนาบดีจตุสดมภ์ ้วยเจ็ดแก่ชรา ๓ คน กรมขุนวรจักรก็เป็นเจ้านาย

(๒) การหยุดประทับที่วัดพระเชตุพน ฟังมีขึ้นเมื่อเสียบพระนครครั้งรัชกาลที่ ๔

โรงงาน^(๑) ออกประตูปัททภษบวรสกัถเหนือ เลี้ยวถนนหน้าพระลานมากลับเข้าประตู
วิเศษไชยศรีเสด็จกลับขึ้นเกยพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ เป็นเสร็จการเลียบพระนคร ^(๒)

(๑) โรงงานเดียนี่เรือเสียแล้ว อยู่ตรงที่สร้างตึกหลังข้างเหนือประตูศรีสุนทร

(๒) ปราบกฏในจดหมายเหตุฝรั่งว่า เมื่อแห่แล้วกรมขุนวรจักรธรานุภาพ ซึ่งเป็นเสนาบดีบัญชาการ
กรมท่า เชิญพวกฝรั่งไปเลี้ยงที่วังด้วย

พระบรมรูป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ตอนที่ ๗ อุปราชาภิเษก

ในตอนนี้จะกล่าวถึงเรื่องตำนานการอุปราชาภิเษกในกรุงรัตนโกสินทร์ก่อน^(๑) เพราะกระบวนการพิธีอุปราชาภิเษกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ มีการแก้ไขเกี่ยวเนื่องกับอุปราชาภิเษกในรัชกาลก่อนๆ หลายอย่าง ทั้งในการพิธีและในการเมือง ถ้าผู้อ่านทราบเรื่องตำนาน ก็จะเข้าใจเหตุผลในเรื่องอุปราชาภิเษกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญได้แจ่มแจ้ง

ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จปราบดาภิเษกในปีชวด พ.ศ.๒๓๒๕ เป็นเวลาเริ่มย้ายพระนครมาสร้างทางฝั่งตะวันออก พระราชมนเทียรสถานก็ทำแต่ด้วยเครื่องไม้พอใช้ชั่วคราวการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งนั้นจึงทำแต่โดยสังเขปข้อนี้เป็นเหตุให้พึงสันนิษฐานได้ว่า การที่ทรงสถาปนาสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นพระมหาอุปราชา ก็คงทำพิธีอุปราชาภิเษกแต่โดยสังเขปตามกัน ครั้นต่อมา เมื่อสร้างพระนครและเครื่องราชูปโภคทั้งปวงสำเร็จแล้ว ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกอีกครั้งหนึ่งในปีมะเส็ง พ.ศ.๒๓๒๘ เพื่อให้สมบูรณ์ตามราชนิตี ความจำเป็นที่จะต้องทำพระราชพิธีอุปราชาภิเษกอีกครั้งหนึ่งเช่นนั้นหาไม่มี เพราะการอุปราชาภิเษกสำเร็จด้วยพระเจ้าแผ่นดินทรงตั้ง เมื่อพระมหาอุปราชาได้รับพระราชทานน้ำอภิเษกและพระสุพรรณบัฏแล้ว ก็ยอมเป็นการสมบูรณ์ จึงสันนิษฐานว่าเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ.๒๓๒๘ นั้น ฝ่ายพระมหาอุปราชาเห็นจะทรงทำแต่พิธีเฉลิมราชมนเทียร ซึ่งทรงสร้างขึ้นเป็นของถาวร พร้อมกับสร้างพระราชวังบวรสถานมงคล เรื่องอุปราชาภิเษกกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทในรัชกาลที่ ๑ จึงหาไม่มีจดหมายเหตุหรือรายการปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารไม่

กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท พระมหาอุปราชาพระองค์แรกในกรุงรัตนโกสินทร์เสด็จสวรรคตในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีกุน พ.ศ.๒๓๔๖ ต่อนั้นมาอีก ๓ ปี กรมพระราชวังหลังทิวงคตเมื่อปีชวด พ.ศ.๒๓๔๙ ในปีชวานั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร (คือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) ขึ้นเป็นพระมหาอุปราชา ทรงพระราชปรารภว่า การพิธีบรมราชาภิเษกก็ได้ตั้งตำราไว้สำหรับพระนครแล้ว แต่การพิธีอุปราชาภิเษกยังหาไม่มีตำราไม่ จึงดำรัสสั่งให้

(๑) เมื่อจะแต่งหนังสือนี้ ข้าพเจ้าตรวจจดหมายเหตุและหมายรับสั่งเรื่องอุปราชาภิเษกในรัชกาลก่อนๆ เห็นมีคดีอันมีสาระในประวัติศาสตร์ จึงเก็บเนื้อความเรียงตำนานไว้ในตอนนี้

ประชุมข้าราชการเก่า ซึ่งรู้แบบแผนครั้งกรุงศรีอยุธยา มีเจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราช (บุญรอด ผู้เป็นต้นสกุล บุญรัตพันธุ์) เป็นต้น ปรีกก้านเรียบเรียงระเบียบการพิธีอุปราชาภิเษกที่ทำ ครั้งกรุงศรีอยุธยาทูลเกล้าถวาย ก็ในเวลานั้น ตำราเดิมสูญเสียแล้วแต่เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา ข้าราชการเก่าจึงเอารายการพิธีอุปราชาภิเษกครั้งพระเจ้าบรมโกศทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้า ลุกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต เป็นพระมหาอุปราชเมื่อปีฉลู พ.ศ.๒๓๐๐ อันเป็นอุปราช ภิเษกครั้งสุดท้ายในกรุงศรีอยุธยา ซึ่งข้าราชการเหล่านั้นได้ทันรู้เห็นมาเรียบเรียงระเบียบพิธี ทูลเกล้าถวาย ก็โปรดฯ ให้ใช้เป็นตำราสำหรับการพิธีอุปราชาภิเษกในกรุงฯ รัตนโกสินทร์ สืบมา

ก็ระเบียบการอุปราชาภิเษกครั้งเจ้าฟ้าฯ กรมขุนพรพินิตนั้น จะพึงพิจารณาเห็นได้ว่า ผิดกันประเพณีอุปราชาภิเษกในสมัยกรุงศรีอยุธยาแต่ก่อนมา ๒ สถาน คือที่เจ้าฟ้าฯ กรมขุนพรพินิตเมื่อก่อนอุปราชาภิเษก เสด็จประทับอยู่ ณ ตำหนักในบริเวณพระราชวังหลวง ยังมีได้ เสด็จออกอยู่วังต่างหากสถานหนึ่ง เมื่ออุปราชาภิเษกแล้ว สมเด็จพระราชบิดามีพระราช ประสงค์จะให้คงประทับอยู่ในพระราชวังหลวงต่อไป ไม่โปรดให้ไปประทับที่พระราชวังบวร สถานมงคลตามตำแหน่งพระมหาอุปราชอีกสถานหนึ่ง การทำพระราชพิธีอุปราชาภิเษกเจ้าฟ้าฯ กรมขุนพรพินิต จึงทำที่พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทในพระราชวังหลวง และแห่เจ้าฟ้าฯ กรมขุนพรพินิตจากตำหนักสวนกระต่ายซึ่งเป็นที่เสด็จประทับ มาทรงสดับพระพุทธมนต์และรับ พระราชทานอภิเษกที่พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท เสร็จพิธีแล้วก็แห่เสด็จกลับไปส่งยัง พระตำหนักสวนกระต่ายตามเดิม มิได้มีการเฉลิมพระราชมณเฑียร เมื่อเอาระเบียบการอุปราชาภิเษกเจ้าฟ้าฯ กรมขุนพรพินิต มาใช้เป็นแบบอย่างในรัชกาลที่ ๑ ด้วยสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรเสด็จออกอยู่วังต่างหาก ประทับ ณ พระราชวังเดิม มิได้เสด็จอยู่ในบริเวณ พระราชวังหลวงเหมือนอย่างเจ้าฟ้าฯ กรมขุนพรพินิตก็ดี แต่พฤติการณ์สถานที่ ๒ เหมือนกัน ด้วยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ไม่โปรดจะให้เสด็จไปประทับ ณ พระราชวังบวรฯ ไม่ต้องมีพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียร จึงคิดแก้ไขให้ระเบียบการตรงกับครั้งอุปราชาภิเษกเจ้าฟ้าฯ กรมขุนพรพินิตได้ คือทำการพระราชพิธีในพระราชวังหลวงที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และปลูกตำหนักขึ้นชั่วคราวที่สวนกุหลาบแทนตำหนักสวนกระต่าย แล้วเชิญสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรเสด็จเข้ามาประทับแรมอยู่ที่พระตำหนักนั้นตลอดเวลางานแห่เสด็จทางถนนริมกำแพงพระราชวังมาทรงสดับพระพุทธมนต์ และรับอุปราชาภิเษกที่พระมหาปราสาท แล้วเสด็จเข้าไปรับพระราชทานพระสุพรรณบัฏที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ การที่ทำผิดกับครั้ง

สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนพรพินิตเพียงเมื่อเสร็จงานแล้ว แห่เสด็จโดยกระบวนเรือไปส่งที่พระราชวังเดิม

ถึงรัชกาลที่ ๒ เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ.๒๓๕๒ จะทำการอุปราชาภิเษกสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ดำรัสสั่งให้ทำตามเยี่ยงอย่างครั้งพระองค์ทรงรับอุปราชาภิเษก จึงเอาตำราที่ได้ตั้งขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๑ มาใช้ แต่คราวนี้พฤติการณ์ผิดกับคราวอุปราชาภิเษกเจ้าฟ้าฯ กรมขุนพรพินิต ทั้ง ๒ สถาน ดูเหมือนจะไปเหมือนพฤติการณ์ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเมื่อก่อนนั้นขึ้นไป คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์เสด็จออกอยู่วังต่างหาก ประทับ ณ พระราชฐานเดิมของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (อยู่ตรงสร้างที่ว่าการกระทรวงทหารเรือบัดนี้) และเมื่ออุปราชาภิเษกแล้ว ก็เสด็จไปประทับอยู่พระราชวังบวรสถานมงคล จะต้องทำพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียรด้วยกันกับอุปราชาภิเษก ระเบียบการพระราชพิธีอุปราชาภิเษกในรัชกาลที่ ๒ จึงจำเป็นต้องแก้ไขไปจากระเบียบซึ่งเคยทำครั้งก่อน คือย้ายที่ทำพิธีไปทำที่พระราชวังบวรสถานมงคล แต่เพื่อจะรักษาระเบียบครั้งก่อนไว้ตามรับสั่ง จึงไม่แห่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์เสด็จโดยกระบวนเรือจากวังไปยังที่ทำการพิธี คงเชิญเสด็จเข้ามาประทับแรมในพระราชวังหลวงในเวลางานอุปราชาภิเษก^(๑) และแห่เสด็จจากพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ขึ้นไปทรงสดับพระพุทธมนต์และรับอุปราชาภิเษกที่วังหน้า และเมื่ออุปราชาภิเษกแล้ว เสด็จลงมารับพระราชทานพระสุพรรณบัฏในพระราชวังหลวง แล้วจึงเสด็จกลับขึ้นไปเฉลิมพระราชมณเฑียรประทับอยู่ในพระราชวังบวรสถานมงคล การแห่เสด็จเจ้านายซึ่งจะอุปราชาภิเษกจากพระราชวังหลวงขึ้นไปทำพิธีที่พระราชวังบวรฯ จึงเกิดเป็นตำราขึ้น (นับว่าโดยไม่มีมูล) ตั้งแต่ครั้งนี้สืบมา

ถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีวอก พ.ศ.๒๓๖๗ ทรงสถาปนาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพเป็นพระมหาอุปราช แม้พฤติการณ์อย่างอื่นเหมือนเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ ด้วยจะทำทั้งพิธีอุปราชาภิเษกและเฉลิมพระราชมณเฑียรเสด็จไปอยู่พระราชวังบวรฯ อย่างเดียวกัน แต่ก็เกิดลำบาก ด้วยเรื่องราชสกุลยศไม่เสมอกัน เพราะพระองค์หนึ่งเป็นเจ้าฟ้า อีกพระองค์หนึ่งเป็นแต่พระองค์เจ้า จึงเกิดปัญหาขึ้นด้วยเรื่องเครื่องตั้งแต่งประกอบพระเกียรติยศในการพระราชพิธีและในการจัดกระบวนแห่ ถึงมีปรากฏกล่าวในหมายรับสั่งเป็นข้อสงสัยว่า

(๑) แต่คราวนี้ประทับแรมที่พลับพลาโรงละครหลังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อยู่ตรงสนามหญ้า หน้าศาลาสหทัยสมาคมบัดนี้

“พระแท่นที่ทรงจะควรทำอย่างไร กระบวนแห่จะจัดอย่างไร ให้ไปทูลถามกรมหมื่นรักษารณเรศร์
ดูเถิด” ดังนี้สันนิษฐานว่าทั้งเครื่องพิธีและกระบวนแห่เห็นจะลดลง และงานอุปราชาภิเษก
ก็คงไม่สง่าเหมือนเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ แต่คงแห่เสด็จกรมหมื่นศักดิ์พลเสพจากพระที่นั่ง
ดุสิตาภิรมย์ขึ้นไปยังพระราชวังบวรฯ เหมือนคราวก่อน

ถึงรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีกุน พ.ศ.๒๓๙๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงสถาปนาสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นพระมหาอุปราช แต่
โปรดให้ยกพระยศขึ้นเป็นอย่างพระเจ้าแผ่นดินอีกพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า พระบาทสม
เด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงศักดิ์สูงกว่าพระมหาอุปราช ซึ่งเป็นกรมพระราชวังบวรสถาน
มงคลมาแต่ก่อน จึงเปลี่ยนการพิธีอุปราชาภิเษกเป็นบวร^(๑)ราชาภิเษกคือเอาแบบการพระราช
พิธีบรมราชาภิเษกไปทำ ลดแต่พระที่นั่งอัฐทิศและพระที่นั่งภัทรบิฐ ระเบียบการอย่างอื่น
ก็แก้ไขหลายอย่าง เป็นต้นว่า เชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เข้าไปประทับใน
พระบวรราชวัง (เหมือนอย่างสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทางพระราชวังหลวงเสด็จเข้าไปประทับใน
พระบรมมหาราชวัง) ตั้งแต่ก่อนงาน^(๒) อันนี้เป็นเหตุที่ไม่ต้องแห่เสด็จขึ้นไปในเวลางานเหมือน
อุปราชาภิเษก อีกประการหนึ่งแต่ก่อนมาพระมหาอุปราชต้องเสด็จมารับพระราชทานพระสุ
พรรณบัฏที่ในพระบรมมหาราชวัง และในงานอุปราชาภิเษกก็ไม่ปรากฏ ว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่
หัวเสด็จขึ้นไปยังพระราชวังบวรฯ (แต่สันนิษฐานว่า เห็นจะเสด็จขึ้นไปพระราชทานน้ำอภิเษก)
แต่ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราแห่
๔ สาย ขึ้นไปช่วยงานบวรราชาภิเษกทุกวัน และเสด็จขึ้นไปพระราชทานน้ำอภิเษก กับทั้งพระ
สุพรรณบัฏที่พระบวรราชวังด้วย เมื่อบวรราชาภิเษกและเฉลิมพระราชมนเทียรแล้ว ยังมีแห่เสด็จ
เลียบบพระนครทางสถลมารคด้วยอีกวันหนึ่ง

ถึงรัชกาลที่ ๕ ในปีมะโรง พ.ศ.๒๔๑๑ เมื่อจะทำการพระราชพิธีอุปราชาภิเษก
กรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลพฤติการณ์ผิดกับแต่ก่อนด้วยเรื่อง
ราชสกุลยศ ดังกล่าวมาในตอนอื่นแล้วอย่างหนึ่ง และมีปัญหาเรื่องระเบียบการซึ่งพระบาท สมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตั้งขึ้นเมื่อครั้งบวรราชาภิเษกนั้น ว่าจะควรเอามาใช้ในการอุปราชา
ภิเษกนี้เพียงใด และจะงดเสียเพียงใดอีกอย่างหนึ่ง ในหมายรับสั่งซึ่งปรากฏอยู่ในกระทรวง
มหาดไทย ตอนบานแพนงเบื้องต้น กล่าวความดังนี้

(๑) คำว่า “บรม” กับ “บวร” ใช้เป็นคู่กัน สำหรับหมายว่าวังหลวงและวังหน้า เกิดขึ้นเมื่อสมัยนี้

(๒) เล่ากันมาว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแรกเสด็จเข้าไปอยู่วังหน้าดำรัสว่า “นี่ยังไร
อยู่ตี่ๆ ก็ให้มาเป็นสมภารวัดร้าง” ด้วยวังหน้ากำลังทรุดโทรม เพราะว่างอยู่ถึง ๒๐ ปี

“อนึ่งเวลา ๓ โมง เสมียนตรากรมวังมาสั่ง ณ วันพฤหัสบดี เดือนอ้าย ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมะโรง สัมฤทธิศก ว่า ด้วยท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม รับสั่งพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า จะได้ตั้งการพระราชพิธีอุปราชากิษะก พระบวรวงศ์เธอชั้น ๔ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญขึ้นเป็นกรมบวรสถานมงคลตามอย่างกรมพระราชวังบวรฯ แต่ก่อน พระโหราธิบดี หลวงโลกทีป ขุนโชติพรหมา ขุนเทพพยากรณ์ คำนวณพระฤกษ์ทูลเกล้าฯ ถวาย ณ วันเดือนอ้าย ขึ้น ๘ ค่ำ ขึ้น ๙ ค่ำ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีมะโรง สัมฤทธิศก เวลาบ่ายจะได้ตั้งการพระราชพิธีสงฆ์พิธีพราหมณ์พร้อมกัน พระราชาคณะจะได้เจริญพระพุทธมนต์ ณ พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ๔๕ รูป พระที่นั่งจันทรพิमान ๕ รูป รวม ๕๐ รูป และจะได้เสด็จทรงเครื่องที่พลับพลาริมโรงละครใหญ่ หลังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้ว ทรงพระราชยานเดินกระบวนแห่เป็นพยุหยาตราออกประตูวิเศษไชยศรีตรงไปเสี้ยวเข้าประตูมหาโกศราช ประทับเกยหน้าพระที่นั่งมิ่งคลาภิษะก เปลื้องเครื่องแล้ว ทรงพระบัญชาเขียนทองพื้นขาว ฉลองพระองค์ครุยยาว เสด็จทรงจุดเทียนนมัสการในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ทรงศีลจุดเทียนชัยแล้ว เสด็จขึ้นทรงฟังพระสงฆ์สวดมนต์จบแล้ว แห่กลับประทับพลับพลาทั้ง ๓ วัน พระสงฆ์จะได้สวดภาณวารทั้งกลางวันกลางคืน รับพระราชทานฉันเช้า ๕๐ ฉันเพล ๑๐ เวลาเช้า ณ วันอังคาร เดือนอ้าย ขึ้น ๙ ค่ำ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เสด็จทรงปฏิบัติพระสงฆ์เป็นกระบวนตามธรรมเนียม ครั้น ณ วันพุธ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๑ ค่ำ เวลาเช้าตั้งกระบวนแห่เหมือนอย่างแห่ทรงฟังสวดแห่ถึงประทับเกยพระที่นั่งมิ่งคลาภิษะก แล้วเสด็จประทับอยู่ที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ครั้นเวลาเช้า ๓ โมง ๘ บาท พระฤกษ์ จะได้เสด็จเข้าที่ทรงพระมูรธาภิษะก พระบรมวงศานุวงศ์ และท่านอัครมหาเสนาบดีผู้ใหญ่จะได้ถวายน้ำพระพุทธมนต์ ชีพื่อพราหมณ์จะได้ถวายน้ำกลศ น้ำสังข์ ครั้นเสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชทานพระสุพรรณบัฏ พระแสงอัษฎาวุธ และเครื่องราชูปโภคเสร็จแล้ว เสด็จออกพระที่นั่งคชกรรมประเวศ โปรดให้ทั้งทานตันกลับพฤกษ์ ทรงพระราชอุทิศยาจกฉกทั้งปวง ครั้นเวลาบ่าย ๓ โมง จะได้ตั้งบายศรี แก้ว ๑ ทอง ๑ เงิน ๑ เวียนเทียนสมโภชเฉลิมพระราชมณเฑียร ให้เจ้าพนักงานในพระบวรราชวังจัดการทั้งปวงเหมือนอย่างพระราชพิธีราชากิษะกให้พร้อมกัน” ในหมายเหตุรับสั่งซึ่งคัดมาลงไว้ในนี้ จะพึงพิจารณาเห็นได้ว่า เอาแบบการพิธีอุปราชากิษะกครั้งรัชกาลก่อนๆ ระคนปนกันแบบการบางอย่าง ซึ่งพึงมีขึ้นเมื่อครั้งบวรราชากิษะกพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่นพระราชคณะสวดภาณวารเป็นต้น เลยเอามาใช้ในครั้งนี้ด้วยการพิธีอุปราชากิษะกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ จึงผิดกับอุปราชากิษะกซึ่งได้เคยมีมาในรัชกาลก่อนๆ

ระเบียบการพระราชพิธีอุปราชาภิเษกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ ยังมีในจดหมายเหตุ นอกจากหมายรับสั่ง ปรากฏว่าปลุกปล้ำพลายกที่ประทับแรมในพระบรมมหาราชวัง ที่ตรงริม โรงละครอย่างแต่ก่อน แต่ตั้งเกยแท่นที่ปล้ำพลานั้น มิได้เข้าไปแห่จากพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ เหมือนเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ ตั้งแต่ประตู่วิเศษไชยศรีไปจนในบริเวณพระราชวัง บวร^(๑) สองข้างทางปักฉัตรเบญจรงค์ ตั้งราชวัติ ผูกต้นกล้วย อ้อยและฉัตรกระดาดเป็นระยะไป และที่ในพระบวรราชวังนั้นตั้งพระแท่นมณฑลและที่พระสงฆ์สวดมนต์ ทั้งสวดภาณวารที่ใน พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย พระแท่นทรงตั้งข้างพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยทางด้านเหนือ โรงพิธี พราหมณ์ปลุกข้างพระที่นั่งพุทไธสวรรย์เหมือนแต่ก่อน ส่วนการเฉลิมพระราชมนเทียรก็ทำ พิธีที่พระที่นั่งवलันตพิमान ซึ่งจัดเป็นที่พระบรรทมเหมือนแต่ก่อน จำนวนพระสงฆ์สวดมนต์ ๓๕ รูป คือสวดในที่พระบรรทม ๕ รูป สวดที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ๓๐ รูป^(๒)

ถึงวันเสาร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมะโรง สัมฤทธิศก พราหมณ์เข้าพิธี รุ่งขึ้น ณ วัน อาทิตย์ เดือนอ้ายขึ้น ๘ ค่ำ แห่พระสุพรรณบัฏไปจากวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ไปตั้งใน พระแท่นมณฑล ครั้งเวลาบ่ายเป็นวันสวดมนต์การพิธีอุปราชาภิเษก วันแรกกรมหมื่นบวรวิชัย ชาญแต่งพระองค์ทรงสนับเพลาและผ้าเยียรบับ ฉลองพระองค์จีบเอว ทรงฉลองพระองค์ครุย และพระมาลาเพชร^(๓) ทรงยานมาส^(๔) มีกระบวนตำรวจ กรมวัง มหาดเล็ก ซึ่งมีตำแหน่งฝ่าย พระราชวังบวร แห่เสด็จจากพระราชวังหลวง ครั้งไปถึงพระราชวังบวร หยุดกระบวนแห่ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญเสด็จประทับรอเสด็จพระราชดำเนินอยู่ที่ตึกสองชั้นริมประตูมหาโกศราช ครั้งต่อมาเวลาบ่ายนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จโดยกระบวนราบขึ้นไปยังพระราชวัง บวรฯ อย่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเมื่อคราวบวรราชาภิเษกเป็นแต่ ไม่ได้แห่เป็นพยุหยาตรา ๔ สาย เมื่อเสด็จถึงประทับที่พระที่นั่งคชกรรมประเวศ^(๕) จึงเคลื่อน กระบวนแห่กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ จากตึกที่ประทับมาผ่านหน้าพระที่นั่งคชกรรมประเวศ

(๑) พระราชวังบวรฯ เปลี่ยนชื่อเป็น “พระบวรราชวัง” เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับอยู่มาเปลี่ยนชื่อเป็นพระราชวังบวรสถานมงคลอย่างเดิม เมื่ออุปราชาภิเษกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญแล้ว ข้อนี้พึงเห็นได้ในหมายรับสั่งยังเรียกว่า พระบวรราชวัง

(๒) จำนวนพระสงฆ์ไม่ตรงกับในหมายเหตุรับสั่ง เห็นจะมาสั่งลดจำนวนลงเมื่อภายหลัง

(๓) เห็นจะเป็นอย่างที่เรียกกันว่า “แต่งอย่างเทศ” เช่นที่เขียนพระรูปประดับในมุขกระสันตะวันตก แห่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เป็นแต่เพิ่มฉลองพระองค์ครุย

(๔) ในจดหมายเหตุที่พบกล่าวต่างกัน นัยหนึ่งว่า ทรงพระที่นั่งพุทธานุภาพหน้าของพระบาทสมเด็จพระ ปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว อีกนัยหนึ่งว่า ทรงพระเสลี่ยงกง

(๕) เป็นปราสาทขนาดพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกษ์ อยู่หน้าพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ เดียวนี้รื้อเสียแล้ว

ถวายบังคมพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแล้วจึงไปประทับเฝ้าพระที่นั่งมณฑลภิเษก ซึ่งจัดเป็นพลับพลาเปลื้องเครื่องขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเข้าไปประทับในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย กรมหมื่นบวรวิชัยชาญเปลี่ยนทรงเครื่องเยียรบับขาว แล้วตามเสด็จเข้าไปทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ และทรงศีล และเสด็จไปประทับสดับพระปรีต ณ พระที่นั่งวสันตพิมาน เมื่อพระสงฆ์ในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยสวดมนต์จบพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับคืนพระบรมมหาราชวัง ทางโน้นก็แก่กรมหมื่นบวรวิชัยชาญกลับมายังพลับพลาที่ข้างโรงปืน^(๑) เวลาเช้ากรมหมื่นบวรวิชัยชาญเสด็จไปทรงประเคนเลี้ยงพระ งานเหมือนกันทั้ง ๓ วัน

ครั้น ณ วันพุธ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๑ ค่ำ เวลาเช้า (พระสงฆ์ดับเทียนชัยแล้ว) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปยังพระราชวังบวรฯ ครั้นได้พระฤกษ์เวลาเช้า ๗ นาฬิกาเศษ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญเสด็จสู่ที่ทรงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานน้ำอภิเษกแล้ว กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ และกรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ กับเจ้าพระยาภูธราภัย กับเจ้าจอมมารดาเอม ซึ่งเป็นพระชนนีของกรมหมื่นบวรวิชัยชาญถวายน้ำ^(๒) ครั้นสรองและทรงเครื่องเสร็จแล้วเสด็จมาสู่ที่เฝ้าในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย พระศรีสุนทรโวหาร เจ้ากรมพระอาลักษณ์อ่านประกาศคำประกาศที่อ่านว่าดังนี้

“ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาลเป็นอดีตกาลล่วงแล้ว ๒๔๑๑ พรรษาปัตยุบันกาล มังกรสังวัจจร มฤคศิรมาส ชุณหปักษ เอกาทศมี ดิถีพุทธวาร ปรีเนทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามงกุฎ บรมชนนรัตนราชวรางกูร วรุตมพงศบริพัตร วรชัตติยราชนิกรโธม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ ๔๗๔ ปรมินทรธรรมิกมหาราชอิราชบรมบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าอยู่หัว เสด็จออก ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยมโหฬารวิมาน โดยสถานอุตราพิมุข พร้อมด้วยพระราชวงศานุวงศ์และท่านเจ้าพระยา และพระยาข้าทูลละอองธุลีพระบาท ฝ่ายทหาร ฝ่ายพลเรือน เฝ้าโดยลำดับตามฐานานุศักดิ์ จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสปรึษาว่าธรรมเนียมในสยามรัฐกรุงเทพมหานครเป็นจารีตสืบมาแต่โบราณ เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติราชาภิเษก ในพระบรมมหาราชวังเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่แล้ว ฝ่ายพระบวรราชวังก็เคยทรงพระราชดำริให้

(๑) ผู้รู้กาลครั้งนั้นบอกว่า กรมหมื่นบวรวิชัยชาญมิได้ประทับแรมที่พลับพลา เสด็จไปแต่เมื่อจะแห่เสร็จแล้วก็กลับไปประทับที่วัง เห็นว่าจะจริงอย่างนั้น สันนิษฐานต่อไปว่า จะเป็นมาแต่ครั้งกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพในรัชกาลที่ ๓ แล้ว

(๒) ในจดหมายเหตุของฝรั่งปรากฏว่า เจ้าจอมมารดาถวายน้ำด้วย

เลือกสรรพระราชวงศานุวงศ์พระองค์หนึ่งพระองค์ใด ซึ่งกอบปรด้วยพระวิยุตติปริชา มีวิริยา
 วิชา สามารถรอบรู้ในราชกิจ ควรจะช่วยทำนุบำรุงรักษาแผ่นดินไม่ให้เกิดจลาจล และระงับ
 ดับความวุ่นรอนทกข์เข็ญของราษฎรให้อยู่เย็นสุขทั่วหน้า ได้สถาปนาขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวร
 สถานมงคลฝ่ายหน้า รับพระบัญชาเฉลิมพระราชมณเฑียรดำรงราชอิสริยยศ ได้เป็นที่เชิดชู
 เฉลิมพระเกียรติคุณปรากฏแก่ชนชาวต่างประเทศ ซึ่งเข้ามาตั้งอยู่อาศัยและไปมาค้าขายใน
 พระมหานครนี้สิ้นกาลนาน การดังนี้เคยมีทุกๆ แผ่นดิน ครั้นนี้ทรงพระราชดำริพร้อมกับความ
 ดำริของพระราชวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดี เห็นว่าพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ
 เป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยฉลองพระเดชพระคุณ
 ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒
 พระองค์มาช้านาน ทรงประพฤติกิจการถูกต้องพระราชอัธยาศัยโดยมาก ไม่มีความพลั้งพลาด
 ประการใด และกอบปรด้วยพระวิยุตติปริชาสามารถรอบรู้ในราชการกิจนั้นๆ และทรงพระปัญญา
 วิชาวิริยาพละอดในการช่าง และสันตติจัดเจนในสรรพกิจต่าง ๆ ซึ่งเป็นการทำนุบำรุงรักษา
 แผ่นดินได้ และมีพระราชอัธยาศัยเรียบร้อย ควรจะครอบครองเป็นเจ้าของทำนุบำรุงรักษา
 พระบวรราชวัง ให้ดำรงราชอิสริยยศเป็นจิริฐิติกาลสืบไปได้ จึงมีพระบรมราชโองการมานพระ
 บัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่งให้ตั้งการพระราชพิธีอุปราชาภิเษก สถาปนาพระเจ้าวรวงศ์เธอ
 กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลฝ่ายหน้า^(๑) รับพระบัญชาที่
 พระมหาอุปราชเถลิงพระราชมณเฑียรในพระบวรราชวัง ทรงศักดินา ๑๐๐,๐๐๐ ตามอย่างใน
 พระราชกำหนดกฎหมายเดิม จงทรงพระเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสาร
 สมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนามงคลทุกประการเทอญ”

เมื่ออาลักษณ์อ่านประกาศจบแล้ว พระสงฆ์สวดชัยมงคลปริตร พระบาทสมเด็จพระ
 เจ้าอยู่หัวพระราชทานน้ำมหาสังข์ทรงเจิม และพระราชทานพระสุพรรณบัฏกรมพระราชวัง
 บวรสถานมงคล แล้วพระราชทานเครื่องสำหรับพระเกียรติยศ คือ^(๒) พระอนุราชมงกุฎ
 พระมาลาเกล้าสูง พระแสงดาบฝักทอง พระแสงดาบฝักลงรักแดง พระแสงดาบฝักถมตะทอง
 ทองเหรียญหนึ่ง เงินเหรียญหนึ่ง กรมพระราชวังบวรฯ ถวายดอกไม้ธูปเทียนแล้วพระ
 บาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับ ทางโน้นกรมพระราชวังบวรฯ ทรงประเคนเลี้ยงพระ

(๑) คำว่า “ฝ่ายหน้า” หมายความว่าถึงหน้าที่ของพระมหาอุปราช ดังอธิบายจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

(๒) รายละเอียดที่กล่าวต่อไปนี้มีปรากฏในจดหมายเหตุที่ได้มาจากกรมราชเลขาธิการ

ต่อนั้นเจ้าพนักงานโปรยทานต้นกัลปพฤกษ์ ๔ ต้น แล้วเฉลิมพระราชมณเฑียร^(๑)

มีรายการพิเศษบางอย่าง ซึ่งสมควรกล่าวต่อไปเนื่องในเรื่องอุปราชากิษะกรรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ คือเดิมจะเป็นด้วยเหตุใดไม่ปรากฏ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กำหนดว่า เมื่ออุปราชากิษะแล้ว จะมีให้กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญประทับในพระราชวังบวรฯ จึงให้สร้างตำหนัก^(๒) เพิ่มเติมขึ้นที่วังซึ่งเสด็จประทับอยู่แต่ก่อนและให้ทำทางฉนวนตั้งแต่วังเข้ามาพระราชวังบวรฯ สำหรับให้เสด็จเข้ามาทำการพิธีต่างๆ และมารับแขกเมือง ได้ลงมือทำการที่กะจนจวนสำเร็จแล้วค้างอยู่ กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญก็เลยเสด็จประทับอยู่ในพระราชวังบวรฯ จนตลอดพระชนมายุ แต่ไม่โปรดที่จะประทับอยู่บนพระวิมาน^(๓) เป็นแต่เชิญเจ้าจอมมารดาอมขึ้นมาอยู่ที่ห้องบุรพาภิมุขของพระวิมาน ส่วนพระองค์เอง เดิมสร้างพระตำหนักน้อยขึ้นเป็นที่ประทับที่ในสวนซ้าย ต่อมาให้สร้างพระที่นั่งซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างค้างไว้ที่ส่วนนั้น^(๔) เป็นตึกสองชั้น ประทานนามว่าพระที่นั่งสาโรชรัตนประพาสแล้วเสด็จ ประทับอยู่ที่นั่นต่อมา^(๕)

การอุปราชากิษะกรรมหมื่นบวรวิชัยชาญเห็นจะเป็นครั้งสุดท้าย ซึ่งตั้งพระมหาอุปราชในประเทศสยาม ตำแหน่งหน้าที่ของมหาอุปราชที่เคยมีมาแต่ก่อนเป็นอย่างไร ต่อไปจะไม่มีกิจที่ต้องกล่าวถึง จึงจะแสดงฝากไว้ในที่นี้มิให้สูญเสีย

ในประกาศอุปราชากิษะว่า ทรงสถาปนากรมหมื่นบวรวิชัยชาญ “เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลฝ่ายหน้า รับพระบัตหุที่พระมหาอุปราช” ใช้คำเช่นนี้ตามแบบอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งอธิบายหมายความหลายอย่างต่างกัน แต่ล้วนเนื่องด้วยตำแหน่งหน้าที่ของพระมหาอุปราช เอามารวมเรียกเป็นพระนามคือ (๑) กรมพระราชวังบวรสถานมงคล (๒) ฝ่าย

(๑) รายการเฉลิมพระราชมณเฑียรยังหาพบไม่ สันนิษฐานว่า ก็เป็นทำนองเดียวกับทางวังหลวง เช่นเจ้านายผู้หญิงในพระราชวังบวรฯ ถวายพระพรเป็นต้น

(๒) กล่าวกันมาว่า สร้างอย่างตึกที่เมืองสิงคโปร์ ซึ่งเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ท่านได้ออกไปเห็นเมื่อในรัชกาลที่ ๔

(๓) ตั้งแต่กรมพระราชวังบวรฯ รัชกาลที่ ๓ มา ไม่โปรดประทับบนพระวิมานทุกพระองค์

(๔) เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกรงวังจะรกร้างอย่างรัชกาลก่อน ๆ จึงเสด็จขึ้นไปประทับในบวรราชวังเป็นครั้งเป็นคราว ชั้นแรกเสด็จประทับที่พระที่นั่งเกษมบรรพริวตร แล้วดำรัสว่าร้อนนัก จึงโปรดฯ ให้สร้างพระที่นั่งขึ้นใหม่ ยังไม่ทันแล้ว ก็สิ้นรัชกาล

(๕) ลักษณะการพระราชพิธีอุปราชากิษะกรรมพระราชวังบวรวิชัยชาญข้าพเจ้าได้แสดงไว้ในหนังสือเรื่องประกาศตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งหอพระสมุดฯ พิมพ์เมื่อ พ.ศ.๒๔๖๘ นั้น มาได้หลักฐานเมื่อแต่งหนังสือนี้ใน พ.ศ.๒๔๖๙ ว่ารายการที่ได้กล่าวคลาดเคลื่อนไปบ้าง จึงแก้ไขตามเห็นว่าถูกต้องกล่าวไว้ในหนังสือนี้

หน้า (๓) พระบันฑูร (๔) พระมหาอุปราช คำเหล่านี้มีเค้ามูลในพงศาวดารว่า เกิดขึ้นด้วยเหตุต่างๆ กัน และเปลี่ยนแปลงมาโดยลำดับ จนถึงในกรุงรัตนโกสินทร์นี้

ตำแหน่ง “พระมหาอุปราช” ต้นตำรามาจากอินเดีย แต่ในอินเดียเขาเรียกเพียงว่า “อุปราช” เป็นตำแหน่ง (Viceroy) ผู้ครองหัวเมืองมณฑลใหญ่ มีอำนาจถืออาชญาสิทธิ์ต่างพระองค์พระเจ้าแผ่นดิน มิได้หมายความว่า เป็นรัชทายาท (Heir Apparant) รัชทายาทนั้น มีคำสำหรับเรียกอีกต่างหากว่า “ยุพราช”^(๑) แต่ที่ไทยเราเอามาใช้เป็นแบบ เพิ่มคำ “มหา” เข้าข้างหน้าคำ “อุปราช” ข้อนี้ส่อให้เห็นว่าประสงค์จะแสดงว่า “มหาอุปราช” ทรงศักดิ์สูงกว่า “อุปราช” สามัญ หรือถ้าว่าอีกนัยหนึ่ง คือเดิมมีตำแหน่งอุปราชอยู่แล้ว (และอาจมีหลายองค์ในคราวเดียวกัน) เกิดประสงค์จะยกอุปราชองค์ใดองค์หนึ่งให้สูงศักดิ์กว่า อุปราชทั้งปวง จึงให้เรียกว่า “พระมหาอุปราช” ทำนองเดียวกับที่ใช้คำว่า “กษัตริย์” กับ “มหากษัตริย์” และ “ขุน” กับ “พ่อขุน” ฉะนั้น ถ้าว่าตามที่ปรากฏในพงศาวดารตำแหน่งพระมหาอุปราชเกิดขึ้นในสมัยศรีอยุธยา ด้วยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงตั้งกฎมนเทียรบาล เมื่อปีชวด^(๒) พ.ศ.๒๐๑๑ กำหนดศักดิ์พระราชกุมารให้เป็นชั้นกันโดยลำดับดังนี้^(๓)

ชั้นที่ ๑ พระราชกุมารอันเกิดพระมเหสีซ้ายขวา ทรงศักดิ์เป็น “สมเด็จพระนอพระพุทธเจ้า” หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งในหนังสือพงศาวดารว่า “สมเด็จพระนอพุทธางกูร” (หมายความอย่างเดียวกัน)^(๔)

ชั้นที่ ๒ พระราชกุมารอันเกิดด้วยพระราชเทวี หรือพระอัครชายา (เรียกว่า “แม่อยู่หัวเมือง”)^(๕) ทรงศักดิ์เป็น “พระมหาอุปราช”)

ชั้นที่ ๓ พระราชกุมารอันเกิดด้วยลูกหลวง (เช่นพระมารดาเป็นพระองค์เจ้า) ก็นับเป็นเมืองเอก

(๑) ที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ใช้คำ “อุปราช” เรียกข้าราชการผู้มีตำแหน่งปกครองหลายมณฑลรวมกันเป็นภาค ทรงอนุวัติตามตำราเดิม

(๒) ในกฎหมายฉบับพิมพ์ว่า “ปีชวด จุลศักราช ๗๒๐” นั้นผิด เพราะเป็นรัชกาลพระเจ้าอยู่หัวองค์ต้องเป็นปีชวด จุลศักราช ๘๓๐

(๓) ในกฎมนเทียรบาลกล่าวความห้วนๆ และใช้คำเก่า เข้าใจยาก อธิบายนี้ตามวินิจฉัยของข้าพเจ้า

(๔) ความที่กล่าวในข้อสมเด็จพระนอพระพุทธรเจ้านี้เคลือบคลุมอยู่บ้างเป็นต้นว่าถ้าพระราชกุมารเกิดด้วยพระมเหสีหลายองค์ จะทรงศักดิ์เป็นสมเด็จพระนอพระพุทธรเจ้าทุกองค์ (เช่นเรียกว่า “สมเด็จพระนอพุทธางกูร”) หรือเป็นสมเด็จพระนอพระพุทธรเจ้าแต่เฉพาะพระองค์ที่เป็นรัชทายาท (เช่นเรียกว่าสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช) ข้อนี้พิจารณาตัวอย่างในพงศาวดาร ดูเป็นสมเด็จพระนอพระพุทธรเจ้าแต่พระองค์ที่เป็นรัชทายาทองค์เดียว เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาศักดิ์สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชก็ทรงพระราชดำริเห็นเช่นนั้น

(๕) แม่อยู่หัวเมืองเป็นคำไทยเก่า เห็นจะใช้กันมาก่อนตั้งกฎมนเทียรบาล สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงสันนิษฐานว่าจะตรงกับ “แม่อยู่เมือง” นับเป็นยศรอง “แม่อยู่หัว” คือพระมเหสี

ชั้นที่ ๔ พระราชกุมารอันเกิดด้วยหลานหลวง (เช่นพระมารดาเป็นหม่อมเจ้า) กินเมืองโท

ชั้นที่ ๕ พระราชกุมารอันเกิดด้วยพระสนม เป็น “พระเยาวราช” (ตรงนี้เห็นได้ว่า
เอานามตำแหน่งรัชทายาทตามตำราอินเดียมาใช้เรียกพระราชกุมารชั้นต่ำ)

เพราะราชกุมารศักดิ์ที่กล่าวมา เพิ่งกำหนดขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ
ปัญหาจึงมีว่า เมื่อก่อนนั้นแบบแผนจะเป็นอย่างไร ข้อนี้มีหลักฐานที่จะรู้ได้เพียงว่า เรียกพระ
ราชกุมารว่า “เจ้า”^(๑) เช่นเจ้าทองลัน และเจ้าอ้ายพญาเป็นต้น ถ้าเจ้าได้ครองเมือง^(๒) มี
ราชทินนามขึ้นคำว่า “พระ” เช่นพระรามศวร พระบรมราชาและพระอินทราชาเป็นต้น
สันนิษฐานว่าเดิมเจ้าครองเมืองเอกคงเป็น “อุปราช” ตรงตามตำราอินเดีย เพราะมีตำแหน่ง
อุปราชอยู่แล้วเช่นนั้น เมื่อดั้งกฏมนเทียรบาล จะให้มีอุปราชซึ่งทรงศักดิ์สูงยิ่งขึ้นไป จึงให้เรียกว่า
“พระมหาอุปราช” แต่เหตุใดจึงกำหนดให้พระราชกุมารชั้นที่ ๒ เป็นพระมหาอุปราช ข้อนี้
พิเคราะห์ดูเหมือนจะหมายความว่า เป็นรัชทายาทเมื่อไม่มีพระราชกุมารชั้นที่ ๑ เปรียบเช่นว่า
พระมเหสีไม่มีพระราชกุมาร มีแต่พระราชกุมารอันเกิดด้วยพระอัครชายา จะตั้งเป็นสมเด็จพระ
หน่อพุทธางกูรที่รัชทายาทก็ขัดอยู่ ด้วย พระมเหสีอาจมีพระราชกุมาร จึงให้ไปครองเมืองอ
ย่างเป็นอุปราช แต่ให้เรียกว่า “พระมหาอุปราช” เพราะเทียบที่รัชทายาท (Heir Presumptire)
ส่วนพระราชกุมารชั้นที่ ๓ ที่ได้ครองหัวเมืองใหญ่ก็คงเรียกกันว่า อุปราชอยู่ตามเดิม

ตรวจดูตัวอย่างที่มีมาในพงศาวดาร^(๓) ปรากฏว่าเมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทำ
สงครามกับพระเจ้าติโลกราช เมืองเชียงใหม่ ต้องเสด็จขึ้นไปประทับอยู่ที่เมืองพิษณุโลกนั้น
โปรดให้พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ทรงพระนามว่า พระบรมราชา ครองพระนครศรีอยุธยา
ในหนังสือพงศาวดารว่า “ให้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน” แต่เห็นจะเป็นสมเด็จพระหน่อพุทธางกูรหรือ
สมเด็จพระพุทธเจ้าตามกฏมนเทียรบาลนั่นเอง ต่อมาถึง พ.ศ.๒๐๒๘ทรงตั้งพระราชโอรส
อีกพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า พระ (ชัย) เชษฐา ให้เป็นพระมหาอุปราชได้ครองเมือง
พิษณุโลก แล้วมาได้เสวยราชย์ ครองกรุงศรีอยุธยาต่อสมเด็จพระบรมราชา ทรงพระนามว่า
สมเด็จพระรามาธิบดี (ที่ ๒) ก็ทรงตั้งพระอภิตยวงศราชโอรสเป็นพระบรมราชา ที่สมเด็จพระ
หน่อพุทธางกูรให้ไปครองเมืองพิษณุโลก แล้วได้รับรัชทายาทครองกรุงศรีอยุธยาเรียกพระนาม

(๑) คำว่า “เจ้าฟ้า” เพิ่งใช้ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช (พ.ศ.๒๑๑๒-๒๒๓๓) สืบมา

(๒) คำว่า “กินเมือง” กับ “ครองเมือง” หมายความว่าต่างกัน กินหมายความว่าได้รับส่วยเมืองนั้นเป็น
ผลประโยชน์ ครองเมืองหมายความว่าไปบังคับบัญชาการอยู่ที่เมืองนั้น

(๓) ว่าตามหนังสือพงศาวดาร “ฉบับหลวงประเสริฐ” ซึ่งพระโหราธิบดีแต่ง เมื่อรัชกาลสมเด็จพระ
พระนารายณ์มหาราช

ในหนังสือพงศาวดารว่า “สมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูร” ครั้นมาถึงรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระราเมศวรพระราชโอรสพระองค์ใหญ่เป็นที่สมเด็จพระหน่อพุทธางกูร แต่อยู่ในราชธานี เพราะพระมหาธรรมราชาธิราชบุตรเขยได้เป็นพระมหาอุปราชครองเมืองพิษณุโลก ถึงรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงตั้งพระนเรศวรราชโอรสพระองค์ใหญ่เป็น สมเด็จพระหน่อพุทธางกูร ไปครองเมืองพิษณุโลกอย่างเดิม ในหนังสือพงศาวดารก็ว่าให้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน แต่ในรัชกาลนั่นเอง เมื่อทำสงครามกู้อิสระของประเทศสยาม ต้องรวมกำลังมาตั้งต่อสู้ข้าศึกที่กรุงศรีอยุธยาแห่งเดียว พระนเรศวรก็ต้องเสด็จลงมาประทับอยู่พระนคร แม้ทำสงครามชนะข้าศึก หัวเมืองก็ยับเยินเสียมากไม่เหมือนแต่ก่อน ถึงรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช จึงเลิกประเพณีตั้งพระราชกุมารไปครองเมือง^(๑) แม้สมเด็จพระเอกาทศรถราชอนุชา ซึ่งทรงสถาปนาเป็นรัชทายาทอย่างสมเด็จพระหน่อพุทธางกูรแต่ก่อน ก็ให้เสด็จประทับอยู่ในราชธานี ครั้นถึงรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถทรงตั้งเจ้าฟ้าสุทัศน์ราชโอรสพระองค์ใหญ่เป็นรัชทายาท แต่ให้ทรงศักดิ์เป็นพระมหาอุปราชและอยู่ในราชธานี แต่นั่นจึงถือว่าพระมหาอุปราชเป็นรัชทายาทและอยู่ในราชธานีเป็นประเพณีสืบมา^(๒)

คำว่า “ฝ่ายหน้า” น่าจะเป็นคำสำหรับเรียกรัชทายาทในภาษาไทยมาแต่โบราณ มีตัวอย่างในหนังสือเก่า^(๓) เรียกสมเด็จพระเอกาทศรถเมื่อก่อนเสวยราชย์ว่า “พระเจ้าฝ่ายหน้า” และเรียกเจ้าฟ้าสุทัศน์พระมหาอุปราชในรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ^(๔) ว่า “เจ้าฟ้าฝ่ายหน้า” ดังนี้ พิเคราะห์ดูเค้ามูลเห็นมีเป็น ๒ นัย ถ้าเรียกกันขึ้นตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช เห็นจะมาแต่เรียกวัง (จันทระเกษม) อันเป็นที่ประทับของสมเด็จพระนเรศวรเมื่อเป็นรัชทายาทว่า “วังหน้า” เพราะอยู่ทางด้านหน้า และเรียกวังที่สวนหลวง (ริมวัดสบสวรรค์) ว่า “วังหลัง” เพราะอยู่ด้านหลังพระราชวัง (หลวง) แล้วเลยเรียกพระองค์รัชทายาทว่าพระเจ้าฝ่ายหน้าหรือ

(๑) อาจทรงปรารภเหตุทางกรุงหงสาวดีที่เจ้าครองเมืองพากันเป็นกบฏต่อพระเจ้าหงสาวดีในสมัยนั้นก็ได้

(๒) ในทำเนียบศักดิ์นาพลเรือนมีตำแหน่ง “เจ้าพระยามหาอุปราช” เป็นขุนนาง ถือศักดิ์นาพลเรือน ยศสูงกว่าสมุหนายกและสมุหกลาโหม แต่ไม่บอกว่ามีหน้าที่อย่างไร ในพงศาวดารก็ไม่ปรากฏว่ามีใครเคยได้เป็นเจ้าพระยามหาอุปราช แต่ไปปรากฏอยู่ในหนังสือของมองซิเออเดอลาลูแบร์ราชทูตฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาเมื่อตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ว่าครั้งนั้นเจ้าพระยามหาอุปราชบัญชาการรักษาพระนครศรีอยุธยาในเวลาสมเด็จพระนารายณ์เสด็จไปประทับอยู่เมืองลพบุรี จึงสันนิษฐานว่าตำแหน่งเจ้าพระยามหาอุปราชนั้นจะมีต่อขึ้นหลังมาสำหรับตั้งต่อเมื่อมีผู้ทรงคุณวิเศษ เช่นเดียวกับตั้งสมเด็จพระเจ้าพระยา ใครได้เป็นก็เป็นหัวหน้าข้าราชการทั้งปวง ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชไม่มี (เจ้าเป็น) พระมหาอุปราชด้วยก็พอเหมาะดี

(๓) พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ

(๔) ในจดหมายเหตุของพ่อค้าฮอลันดา

เจ้าฟ้าฝ่ายหน้า แต่เค้ามูลมีอีกนัยหนึ่งซึ่งอาจจะเรียกมาแต่ตีกดำบรรพ์ตามหน้าที่ของรัฐ ทายาทซึ่งต้องเป็น “หน้าศึก” เช่นเป็นทัพหน้าในเวลาพระเจ้าแผ่นดินเสด็จทำสงคราม หรือ ต้องออกทำสงครามแทนพระองค์เมื่อพระเจ้าแผ่นดินไม่เสด็จไปเอง อันเป็นประเพณีเก่าแก่ และใช้มาจนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้คำว่า “ฝ่ายหน้า” อาจจะมาแต่หน้าที่เป็นหน้าศึกดังกล่าวมานี้ได้อีกนัยหนึ่ง

คำว่า “พระบัณฑูร” นั้น สำหรับเรียกคำสั่งของพระมหาอุปราชเค้ามูลมาแต่คำสั่งของพระเจ้าแผ่นดินกำหนดไว้ในกฎมณเฑียรบาลเป็น ๒ อย่าง เรียกว่าพระราชโองการ^(๑) อย่างหนึ่ง เรียกว่าพระบัณฑูรอย่างหนึ่ง ข้อนี้พึงเห็นได้ในคำเริ่มต้นเมื่อตั้งกฎหมาย แต่โบราณใช้ว่า “มีพระราชโองการมานพระบัณฑูร” ต่อกัน ดังนี้ถ้าว่าตามพิเคราะห์คำต้นศัพท์ “โองการ” หมายความว่า ประกาศิตของพระอิศวร “ราชโองการ” ก็หมายความว่า “ประกาศิต” ของพระอิศวร เมื่อแบ่งภาคลงมาเป็นพระราชาอยู่ในมนุษยโลกซึ่งเรียกกันว่า “สมมุติเทวราช” คำ “บัณฑูร” นั้นเป็นภาษาเขมร หมายความว่า “สั่ง” เดิมคงใช้แต่ว่า “มีพระราชโองการบัณฑูร” คำว่า “มาน” (เป็นคำภาษาเขมรแปลว่า มี นั่นเอง) เห็นจะเพิ่มเป็นสัมผัสให้เพราะขึ้นในชั้นหลัง

แต่อธิบายในกฎมณเฑียรบาลแยกพระราชโองการกับพระบัณฑูรออกต่างหากจากกัน ด้วยกล่าวว่า ถ้าขัดขึ้นพระราชโองการ ต้องโทษถึงประหารชีวิต ถ้าขัดพระบัณฑูรโทษปรับไหมจตุรคุณดังนี้ แต่อย่างไรก็ดีที่ให้เรียกคำสั่งของพระมหาอุปราชว่าพระบัณฑูรนั้น พึงเข้าใจได้ว่าให้มีอำนาจในสถานหนึ่งเสมอพระราชอำนาจของพระเจ้าแผ่นดิน แต่อำนาจพระบัณฑูรนี้พระราชทานเจ้านายพระองค์อื่นนอกจากพระมหาอุปราชก็มี เรียกว่า “พระบัณฑูรน้อย” เคยมีตัวอย่างทั้งในกรุงศรีอยุธยาและในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ (เมื่อรัชกาลที่ ๑) พระบัณฑูรน้อยจะมีตำแหน่งหน้าที่อย่างไรไม่ปรากฏ แต่เมื่อพระมหาอุปราชได้รับรัชทายาททรงตั้งพระบัณฑูรน้อยเป็นพระมหาอุปราชทุกคราว

คำว่า “กรมพระราชวังบวรสถานมงคล” มีเรื่องตำนานมาแต่ครั้งรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช เมื่อรวมคนหัวเมืองเหนือลงมาตั้งสุโขทัยที่พระนครศรีอยุธยา ครั้งนั้นพระนเรศวรสร้างวังเป็นที่ประทับอยู่ด้านหน้าพระราชวังหลวง คนทั้งหลายคงเรียกวังนั้นตามนามวังที่เคยเสด็จประทับ ณ เมืองพิษณุโลกว่า “วังจันทร์” บ้าง เรียกว่า “วังหน้า” บ้าง

(๑) คำว่า “บรม” เพิ่งเพิ่มขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๔ เพิ่มให้เป็นคู่กับคำ “บวร” ซึ่งใช้สำหรับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

สันนิษฐานว่าใครครั้งนั้นคงสร้างวังขึ้นที่สวนหลวงทางด้านหลัง พระราชทานพระเอกาทศรถ อีกวังหนึ่ง คนทั้งหลายก็เรียกกันว่า “วังหลัง” จึงเกิดมีวังหลวงวังหน้าและวังหลังขึ้นแต่ครั้งนั้นมา^(๑) ครั้นถึงรัชกาลสมเด็จพระศรีสุธรรมราชา (พ.ศ.๒๑๙๙) สมเด็จพระนารายณ์ได้เป็นพระมหาอุปราช ประทับอยู่ที่วังหน้า แล้วเกิดรบกับสมเด็จพระศรีสุธรรมราชา สมเด็จพระนารายณ์ได้ราชสมบัติ แต่ไม่เสด็จมาอยู่วังหลวง ประทับอยู่วังหน้าต่อมาอีกหลายปีสันนิษฐานว่า เห็นจะเปลี่ยนนามวังจันทร์เกษมเป็น “พระราชวังบวรสถานมงคล” ในตอนนี้ เพราะเป็นพระราชวัง และเป็นมงคลสถานที่ได้เสวยราชย์ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์นั้นปรากฏว่าพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ราชอนุชาองค์หนึ่ง ประทับอยู่ที่วังหลัง แต่หาได้เพิ่มยศศักดิ์อย่างใดไม่ ครั้นถึงรัชกาลสมเด็จพระเพทราชาธิราชตั้งราชวงศ์ใหม่ จะตั้งให้หลวงสรศักดิ์ผู้เป็นบุตรเป็นพระมหาอุปราช และจะตั้งนายจวบคชประสิทธิ์ผู้เป็นหลานเป็นเจ้าชั้นสูงรองแต่พระมหาอุปราชลงมาให้อยู่ที่พระราชวังบวรสถานมงคล คือวังหน้า องค์หนึ่ง ให้อยู่วังหลัง องค์หนึ่ง จึงเอาระเบียบการตั้งกรมเจ้านายบังคับบัญชา ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์ทรงบัญญัติขึ้นมาใช้ ให้ชานานามข้าราชการบรรดามีตำแหน่งขึ้นอยู่ในพระมหาอุปราช เรียกรวมกันตามชื่อวังว่า “กรมพระราชวังบวรสถานมงคล” แล้วเอาแบบนั้นไปตั้งขึ้นสำหรับวังหลังชานานามว่า “กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข” จึงเกิดนามเรียกกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขแต่นั้นสืบมา

ถ้าว่าด้วยหน้าที่ของพระมหาอุปราช ๆ มีหน้าที่ในการทำศึก ตรงกับคำที่เรียกว่า “ฝ่ายหน้า” เป็นสำคัญกว่าอย่างอื่น พึงเห็นอธิบายได้แม้ในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ในรัชกาลที่ ๑ พระมหาอุปราชก็ต้องทำศึก ทั้งที่โดยเสด็จและเสด็จไปโดยลำพังพระองค์มาจนตลอดพระชนมายุ ถึงรัชการที่ ๒ พม่ามาตีหัวเมืองปักษ์ใต้ตะวันตก ถึงรัชกาลที่ ๓ เกิดกบฏเวียงจันทน์ พระมหาอุปราชก็เสด็จไปบัญชาการศึกทั้ง ๒ คราว แต่ถึงรัชกาลที่ ๔ จะยกกองทัพไปตีเมืองเชียงตุง พระมหาอุปราชทรงศักดิ์อย่างเป็นพระเจ้าแผ่นดิน จึงโปรดให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิทเสด็จไปบัญชาการศึกต่างพระมหาอุปราช^(๒) เป็นตัวอย่างมาดังนี้ นอกจากทำศึก พระมหาอุปราช

(๑) ในหนังสือพงศาวดาร “ฉบับหลวงประเสริฐ” ว่า สมเด็จพระนเรศวรเสวยราชย์เมื่อปีชกาล พ.ศ.๒๑๓๓ ต่อมาอีก ๓ ปี ถึงปีมะเส็ง พ.ศ.๒๑๓๖ จึง “เสด็จเกลิงพระมหาปราสาท” (เฉลิมพระราชมณเฑียร) คือประทับอยู่ที่วังหน้า ๓ ปี อาจจะได้ชื่อวังจันทร์เกษมในระยะนี้ก็ว่าได้

(๒) เคยได้ยินท่านผู้ใหญ่เล่าว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจำนงว่า ถ้าตีเมืองเชียงตุงได้สำเร็จ จะทรงสถาปนากรมหลวงวงศาฯ เป็นกรมพระราชวังหลัง

ยังมีหน้าที่ตลอดไปถึงการป้องกันพระราชอาณาเขต ข้อนี้ก็มีความจริงในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เช่น ในการสร้างป้อมปราการที่เมืองพระประแดง และเมืองสมุทรปราการ พระมหาอุปราชาก็ทรงบัญชาการทั้งในรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่ ๔ ที่โปรดให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดทหารบกทหารเรือขึ้นทางฝ่ายวังหน้า ก็เนื่องมาจากหน้าที่ของพระมหาอุปราชาในการป้องกันพระราชอาณาเขตนั่นเอง เมื่อว่าโดยย่อ หน้าที่ของพระมหาอุปราชาเป็นฝ่ายทหารเนื่องด้วยการทำศึกสงครามมาแต่โบราณ จึงมีผู้คนทั้งนายและไพร่ขึ้นอยู่ในกรมพระราชวังบวรสถานมงคลมากกว่ากรมอื่นๆ เพื่อเกิดศึกสงครามเมื่อใดพระมหาอุปราชาจะได้เรียกรี้พลได้ทันที ข้อนี้เป็นมูลเหตุที่มีขุนนางวังหน้า เรียกว่า “ข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร” ขึ้นเป็นจำนวนมากอีกแผนกหนึ่ง

แต่ในเวลาว่างศึกสงคราม พระมหาอุปราชาหาหน้าที่ในการปกครองพระราชอาณาเขตอย่างใดไม่ คำซึ่งกล่าวกันมาแต่ก่อนว่า “พระมหาอุปราชาเสวยราชย์กึ่งพระนคร” นั้น มีมูลมาแต่การแบ่งเขตรักษาท้องที่ในบริเวณพระนคร อันเป็นแบบมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ที่ในกรุงเทพฯ นี้ปันเขต (ว่าตามแผนที่ในปัจจุบันนี้) ตามแนวถนนพระจันทร์ ตั้งแต่ทำน้ำตรงไปทางตะวันออกจนถึงประตูสำราญราษฎร์ (ถนนบำรุงเมือง) ท้องที่ข้างใต้เป็นอำเภอวังหลวงกรมนครบาลวังหลวงรักษา ท้องที่ทางข้างเหนือเป็นอำเภอวังหน้า กรมนครบาลวังหน้ารักษา แต่ปันเขตเพียงถึงคูพระนครเท่านั้น ท้องที่ภายนอกออกไปเป็นอำเภอวังหลวงทั้งนั้น ที่ไม่ให้พระมหาอุปราชาเกี่ยวข้องในการปกครองบ้านเมือง น่าจะมีเหตุทำให้เห็นจำเป็นมาแต่โบราณ ด้วยพิเคราะห์ตามเรื่องพงศาวดาร แม้พระมหาอุปราชาเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าแผ่นดิน ก็ไม่พ้นมีเหตุร้ายได้ทุกรัชกาล ยิ่งพระมหาอุปราชามิได้เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าแผ่นดินแล้ว มักเกิดเหตุร้ายยิ่งกว่าที่จะเรียบริ้อย มีตัวอย่างมาหลายคราวฐานะของพระมหาอุปราชาจึงมีความลำบากอยู่ไม่น้อย^(๑) เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาพระมหาอุปราชาจะทรงประพฤติดังไรหาทราบไม่ แต่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ประพฤติผิดกันทุกพระองค์ ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทเป็นพระมหาอุปราชา พระอภัยมณีอยู่ข้างมีพิธีมานะ เกิดบาดหมางกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกหลายครั้ง แทบถึงจะรบกันก็มี จนที่สุดเมื่อสวรรคตพวกวังหน้าเป็นคนใกล้ชิดก็กำเริบ ถึงต้องปราบปรามกัน บางทีเหตุที่มีในรัชกาลที่ ๑ นั้นจะ

(๑) เจ้าฝรั่งองค์หนึ่งเคยตรัสกับข้าพเจ้าถึงเรื่องเจ้ารัชทายาทในประเทศยุโรป เธอชี้แจงว่า เจ้ารัชทายาทนั้นอยู่ที่ยาก เพราะถ้าไม่เอาใจใส่ในการบ้านเมืองเลย คนทั้งหลายก็ดูหมิ่น ว่าโง่เขลาหรือเกียจคร้าน ถ้าเอาใจใส่เกินไปก็เป็นแข่งพระบารมีพระเจ้าแผ่นดิน เพราะฉะนั้นต้องระวังวางพระองค์แต่พอเหมาะอยู่เสมอ

เป็นตัวช่วยให้พระมหาอุปราชระวังพระองค์ต่อมา เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้เป็นพระมหาอุปราชในตอนปลายรัชกาลที่ ๑ ก็ไม่ปรากฏว่าประพฤติพระองค์ให้ผิดกับเมื่อยังเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธออย่างใด เมื่อถึงรัชกาลที่ ๒ พระมหาอุปราชทรงชอบชิตสนิท เสน่หากับสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชมาแต่เดิม ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีรับสั่งให้ทรงช่วยว่าราชการ ก็เสด็จลงมาประทับที่โรงละครหลังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตรวจตราข้อราชการต่างๆ ก่อนเสด็จเข้าเฝ้าในท้องพระโรงเป็นนิจ จนตลอดพระชนมายุถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อทรงสถาปนากรมหมื่นศักดิ์พลเสพขึ้นเป็นพระมหาอุปราชปรากฏว่าถ่อมพระองค์มาก เป็นต้นว่าประทับอยู่เพียงที่มุข ไม่เสด็จประทับบนพระพิมานวังหน้า พระราชยานก็ไม่ทรงเสด็จอย่างเป็นทางการ^(๑) เรือพระที่นั่งก็ทรงเรือกราบกันยาหลังคากระแซงอย่างพระองค์เจ้า^(๒) ไม่ดาดสีเหมือนเรือเจ้าฟ้า และไม่เข้าเกี่ยวข้องกับราชการบ้านเมืองเหมือนพระมหาอุปราชในรัชกาลที่ ๒ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งอยู่ในที่พระมหาอุปราชให้มีพระยศเหมือนอย่างพระเจ้าแผ่นดิน^(๓) พระราชทานเครื่องราชูปโภคต่างๆ กับทั้งตำแหน่งข้าราชการวังหน้าเพิ่มขึ้นให้เป็นทำนองเดียวกับวังหลวง เป็นแต่ลดลงบ้างเล็กน้อย ถึงกระนั้นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ถ่อมพระองค์ ไม่โปรดในการแสดงยศศักดิ์^(๔) เป็นต้นว่า ไม่เสด็จออกให้ขุนนางเฝ้าในท้องพระโรงนอกจากเวลามิงานพิธี โดยปกติเสด็จออกให้เฝ้าที่โรงรถ การที่เสด็จไปไหนด้วยมีกระบวนแห่เสด็จก็เฉพาะแต่ในงานพิธี หรือเสด็จลงมาเฝ้าตามตำแหน่ง ถ้าโดยปกติเสด็จไปตามวังเจ้านายที่ชอบชิต ก็ทรงม้ามีคนตามเสด็จคนหนึ่งหรือสองคน^(๕) และ

(๑) พระเสลี่ยงของสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิ์พลเสพเดิมแก่เป็นธรรมเนียมไว้ที่วัดบวรนิเวศเดี๋ยวนี้อยู่ในพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร

(๒) กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญเสด็จทอดพระกริณ ก็ทรงเรืออย่างเดียวกันในบางวัน แต่บางวันทรงเรือสีตามอย่างพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

(๓) เรียกตามภาษาอังกฤษว่า (Second King) พระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ ฝรั่งก็เลยเรียกพระมหาอุปราชว่าพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ มาจนกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ

(๔) พระราชานุกิจของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กล่าวในนี้ ว่าตามคำของผู้ที่ทันได้รู้เห็นด้วยตนเอง

(๕) พระองค์ประดิษฐานการ อธิบัติข้างหล่อ (อยู่วังข้างหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ตรงที่สร้างสวนสราญรมย์เดี๋ยวนี้) เคยตรัสเล่าว่าครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงม้า มีมหาดเล็กตามเสด็จคนหนึ่งไปเคาะประตูวัง เรียกพระองค์ประดิษฐานออกมารับเชิญเสด็จไปประทับที่ท้องพระโรง เป็นเวลาค่ำมีแต่ได้จุดอยู่ดวงหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับทรงสนทนา และทรงเชิญไปพลางจนเสด็จกลับ

ยังโปรดทรงดำเนินเที่ยวเตร่ตามละแวกบ้านเหมือนเมื่อยังเป็นกรมอยู่ในรัชกาลที่ ๓ เสด็จออกจู่วังหน้า โดยปกติโปรดทรงฝึกซ้อมหัตถทหารหรือมิฉะนั้นก็นัดคนไปขี่ม้า ถ้ากลางวันเล่นคลีกลงคีนเล่นซอหนา แต่ส่วนการบ้านเมืองนั้นไม่ทรงเอาเป็นพระราชธุระที่เดียวแม้เมื่อฝรั่งต่างชาติเข้ามาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี ก็ไม่ทรงเกี่ยวข้องข้องในการปรึกษาหารือ

ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อทรงสถาปนกรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นมหาอุปราช เป็นเวลาว่างการทัพศึก แต่ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินประสงค์จะรักษาหน้าที่ของพระมหาอุปราชตามประเพณีเดิมไว้ จึงจัดให้เสด็จไปตรวจตราป้อมที่เมืองสมุทรปราการและเมืองจันทบุรี และต่อมาให้ทรงบัญชาการซ่อมแซมป้อมเสื่อชอนเล็บที่เมืองสมุทรปราการด้วย แต่ส่วนพระองค์กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญนั้น โดยปกติก็ถ่อมพระองค์ ทรงพยายามที่จะประพฤติตามเยี่ยงอย่างพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นว่า เสด็จลงมาเฝ้าในเวลาเสด็จออกขุนนางและในงานพระราชพิธีเสมอเป็นนิจ^(๑) แต่ไม่เข้าเกี่ยวข้องกับราชการบ้านเมือง เวลาเสด็จประทับอยู่ในพระราชวังบวรก็ไม่โปรดเสด็จออกขุนนางในท้องพระโรง คงออกขุนนางที่โรงรถเหมือนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เลิกการเล่นกีฬาและไม่เสด็จไปเที่ยวเยี่ยมเยียนเจ้านาย แม้การฝึกหัตถทหารก็เพียงจะรักษาแบบแผนให้คงอยู่

ถึงกระนั้น กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญก็ผิดกับพระมหาอุปราชแต่ก่อนๆ เป็นข้อสำคัญบางอย่าง เพราะเมื่อรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดฯ ให้เพิ่มเครื่องราชูปโภค และตำแหน่งข้าราชการวังหน้าพระราชทานพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกมากจนเทียมกับพระเจ้าแผ่นดิน ที่เป็นข้อสำคัญยิ่งกว่าอย่างอื่นนั้น คือให้มีทหารบกทหารเรือขึ้นฝ่ายวังหน้า เมื่อมาถึงสมัยกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญที่ถูกควรจะลดเครื่องยศและบริวารฝ่ายวังหน้าลงเพื่องเท่าพระมหาอุปราชในรัชกาลที่ ๓ (หรือจะลดลงกว่านั้นอีกก็สมควร เพราะกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญเป็นพระองค์เจ้าวังหน้า ทรงศักดิ์ต่ำลงไปกว่ากรมพระราชวังมหาคัคดีพลเสพ พระมหาอุปราชในรัชกาลที่ ๓) แต่ทาลดลงเช่นนั้นไม่เป็นเพราะเหตุใดไม่ปรากฏ จึงให้กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญมีเครื่องยศ และบริวาร (ตลอดจนทหารบกทหารเรือ) เหมือนนักรบรัชทายาทของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ผิดกับพระมหาอุปราชแต่ก่อน ข้อนี้จึงเป็นมูลให้เกิดเหตุร้ายเมื่อภายหลัง ดังจะปรากฏในที่อื่นต่อไปข้างหน้า

(๑) กระบวนแห่เสด็จกรมพระราชวังบวรเข้าเฝ้า ผ่านหน้าโรงเรียนที่ข้าพเจ้าเรียนหนังสือ ได้เห็นเนืองๆ ทหารอย่างยุโรปกับแถวขบวนที่นำกระบวน หยุดอยู่นอกประตูไชยศรีต้องวางหอกดาบไว้นอกประตู แต่นั้นเป็นแต่เดินประสาธน์มือเข้าไป มีถือศีลตรา แต่มหาดเล็กเชิญพระแสงดาบสำหรับพระองค์คนเดียว เชิญไปหยุดอยู่เพียงนอกพระทวารเทเวศร์รักษาอย่างนี้อาจเป็นประเพณีเดิม

ตอนที่ ๘ เฉลิมศักดิ์

เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติตั้งรัชกาลใหม่ ย่อมพระราชทานยศศักดิ์สนองคุณูปการและเป็นบำเหน็จแก่ผู้มีความชอบมาแต่ก่อนจึงเลยเป็นประเพณีซึ่งเรียกมาแต่ก่อนว่า “พูนบำเหน็จ” ต่อเนื่องกับงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกทุกคราว แต่ที่เรียกในหนังสือนี้ว่า “เฉลิมศักดิ์” เพราะจะให้หมายความครอบคลุมถึงทุกประเภท คือ

๑. ตั้งพระราชาคณะ
๒. เฉลิมพระยศสมเด็จพระบูรพการี
๓. ตั้งกรมเจ้านาย
๔. ตั้งขุนนาง
๕. พระราชทานบำเหน็จข้าหลวงเดิม
๖. ตั้งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรฯ

การทรงตั้งพระราชาคณะสงฆ์นับว่าเพื่อเป็นสิริมงคล ด้วยเป็นการทรงบำเพ็ญพระราชกิจอุปลัมภกพระพุทธศาสนาจึงย่อมทรงตั้งพระราชาคณะให้เป็นพระฤกษ์ก่อน แล้วจึงทรงเฉลิมศักดิ์ผู้อื่นต่อไป แต่กำหนดวันซึ่งทรงตั้งแต่งผู้อื่นนั้น แล้วแต่โหราฤกษ์หรือสะดวกแก่ราชการ ไม่ได้เรียงเป็นลำดับตามชั้นยศศักดิ์ แต่เพื่อจะให้เป็นการความสะดวกแก่ผู้อ่านหนังสือนี้ จะพรรณนาเป็นลำดับไป ตามประเภทที่ได้แสดงมา

๑. ตั้งพระราชาคณะ

เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๑๓ ค่ำ (อันต่อวันพิธีบรมราชาภิเษก) เวลาเช้าเสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงตั้งพระราชาคณะเป็นฤกษ์ ๓ องค์ คือ

พระมหานุ่ม เปรียญ ๗ ประโยค วัดอมรินทราราม เป็นที่พระกวีวงศ์หนึ่ง (องค์นี้ต่อมาลาสิกขา)

พระปลัดแสง^(๑) เปรียญ ๗ ประโยค วัดราชบูรณะ เป็นที่พระราชมนีองค์หนึ่ง (องค์นี้ต่อมาได้เลื่อนที่เป็นพระโพธิวงศาจารย์ ยศเสมอชั้นเทพแล้วเลื่อนเป็นพระธรรมไตรโลกพระธรรมวโรดม และเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ในรัชการที่ ๕)

(๑) เป็นปลัดพระปิฎกโกศล อ่วม ในสมัยนั้นยกย่องว่าเปรียญซึ่งรับตำแหน่งเป็นฐานานุกรม ทำประโยชน์ให้แก่การบำรุงคณะสงฆ์ด้วย เรียกกันว่า “เปรียญทรงเครื่อง”

พระปลัดเมตะคุ เดช วัดบุปผาราม เป็นพระวิเชียรมนีองค์หนึ่ง (องค์นี้อยู่ในตำแหน่งนั้นมาตลอดอายุ)

๒. เถลิงพระยศสมเด็จพระบูรพการี

ณ วัดพุกหัสบดี เดือนยี่ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เชิญพระอัฐิพระนางเธอพระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ พระบรมราชินีพันปีหลวง ประดิษฐาน ณ พระที่นั่งพิมานรัตยา เวลาเย็นมีการพิธี พระสงฆ์สวดมนต์ ๑๕ รูป แล้วมีเทศนาภักดิ์หนึ่ง และสดับปกรณ์ รุ่งขึ้น ณ วันศุกร์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๒ ค่ำเวลาเช้าเลี้ยงพระแล้ว ทรงสถาปนาพระเกียรติยศพระอัฐิ เป็นกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี พระบรมราชินีพันปีหลวง ประกาศพระบรมราชโองการ ดังนี้

“ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาลเป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๑๑ พรรษาปัตยุบันกาล มังกรสังจักรบุษยามาส ชุณหาศักดิ์พาราสิตติ ศุกรวารี บริเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯลฯ พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระกมลราชหฤทัย ประกอบไปด้วยพระกตัญญูตากตเวทิตา ระลึกถึงบูรพาธิการกิจสมเด็จพระราชชนนี ซึ่งมีมหันตคุณวราดิเรกอนเกประการ ด้วยทรงอภิบาลบำรุงรักษาตั้งแต่ดำรงพระครรภ์มา พร้อมด้วยพรหมมาธิมุตยาศัย จำนงแต่ในความสุขสำราญและเหตุเป็นที่ตั้งความเจริญ แต่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระบรมราชวโรรสตลอดจนเวลาทิวงคตปลงพระชนมายุสังขารล่วงไป ก็คงตั้งพระหฤทัยอาลัยด้วยจะให้ทรงพระเจริญด้วยพระบรมราชอิสริยยศต่างๆ จึงทรงพระราชดำริด้วยวิบูลยปริชาว่า เหตุที่ฉลองพระเดชพระคุณให้สมควรเป็นปัตโยปรีดาอย่างอื่นอย่างใดก็ไม่มี เพราะฉะนั้นจึงทรงพระราชบัญญัติดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อม ให้สถาปนาเลื่อนพระนามพระอัฐิสมเด็จพระราชชนนีซึ่งควรเป็นที่คารวสถานจิรกาลทิวงคตแล้วนั้น ขึ้นเป็นกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีโดยฐานันดรที่สมเด็จพระราชชนนีพระพันปีหลวงตามบรรพโบราณราชจารีตสืบมา เป็นการฉลองพระเดชพระคุณให้เป็นสิริสวัสดิพิพัฒนามงคล และสมควรจะตั้ง เจ้ากรม ปลัดกรมสมุห์บัญชี ให้มีฐานานุกิต์คุมเล็กช้าในกรมปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลงที่สังฆวิหาร เป็นการพระราชกุศล และทรงพระราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมฯ ไป ขอให้พระเกียรติคุณวิบูลยวรายศปรากฏตั้งอยู่สิ้นกาลนานเทอญ

แล้วพระราชทานสัญญาบัตร ทรงตั้งเจ้ากรมปลัดกรมและสมุห์บัญชี พระอัฐิ คือ

ให้จางวางพัด ราชนิกุล เป็นพระเทพศิรินทราบรมราชินี เจ้ากรมขอเฝ้า ถือกักดินา

ให้นายพันข้าหลวงเดิม เป็นหลวงวรนาถภักดี ปลัดกรมขอเฝ้า ถือกักตึก ๘๐๐

ให้นายทหารข้าหลวงเดิม เป็นขุนทวีพลากร สมุห์บัญชีขอเฝ้า ถือกักตึก ๔๐๐

ณ วันพฤหัสบดี เดือนยี่ ขึ้น ๔ ค่ำ^(๑) ตั้งการพิธีทรงสถาปนาพระเจ้าราชวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงลม่อม เป็นกรมพระสุดารัตนราชประยูรเวลาเย็นพระสงฆ์สวดมนต์ในพระที่นั่ง พิมานรัตยา รุ่งขึ้น ณ วันศุกร์ เดือนยี่ ขึ้น ๕ ค่ำ เวลาเช้าสรง แล้วทรงรับพระสุพรรณบัฏ มีประกาศพระบรมราชโองการดังนี้

“ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนากาลเป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๑๑ พรรษา บัตยุบันกาล มังกรสังวัจฉรบุษยมาส ชุณหภักษ์ปัจจุจะมีดิถี ศุกรวารบริเจทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯลฯ พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าราชวงศ์เธอ พระองค์เจ้าลม่อมนั้น มีบรรพการิตาคณวโรปการ ได้ทรงอภิบาลอุปถัมภ์บำรุง บริรักษ์ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ดำรงด้วยสุขสวัสดิ์นานา นุประการ ดังหนึ่งสมเด็จพระราชชนนี ตั้งแต่พระเยาว์มา คุมถึงเวลาทรงพระเจริญวัย ดังพระหฤทัยจำนงประสงค์เพื่อจะให้ทรงพระเจริญรุ่งเรืองด้วยพระบรมราชอิสริยยศในที่ต่าง ๆ โดยสมควร และเป็นที่สนิทชิดชอบมากกว่าพระเจ้าราชวงศ์เธอพระองค์อื่นๆ สมควรเป็นที่เคารพนับถือทั่วไปในพระราชวงศานุวงศ์ทั้งปวง จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งให้สถาปนาพระเจ้าราชวงศ์เธอฝ่ายใน พระองค์เจ้าลม่อมเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าราชวงศ์เธอกรมพระสุดารัตนราชประยูรวรรคเดชเป็นอาทิวรรคศรีเป็นอันตอักษร ทรงคักตึก ๑๕,๐๐๐ เป็นการฉลองพระเดชพระคุณให้ทรงพระเจริญพระชนมายุพรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนามงคลทุกประการ ทำราชการแผ่นดินสมควรแก่ความที่เนื่องในพระวงศ์อันสูงศักดิ์สนิทในพระราชตระกูลนี้

ให้ทรงตั้งเจ้ากรมเป็น พระสุดารัตนราชประยูร ถือกักตึก ๘๐๐

ปลัดกรมเป็น หลวงชนานุกุลกิจ ถือกักตึก ๖๐๐

สมุห์บัญชีเป็น ขุนพินิจพลชั้นตรี ถือกักตึก ๓๐๐

ตั้งกรมเจ้านาย

เมื่องานบรมราชาภิเษกครั้งปีมะโรงนั้น เดิมทรงพระราชดำริจะเลื่อนกรมเจ้านายและเลื่อนยศข้าราชการผู้ใหญ่ อนุโลมตามเยี่ยงอย่างครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(๑) พระฤกษ์ ก่อนวันเฉลิมพระยศพระอัฐิสมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวงสัปดาห์หนึ่ง

พระปลัดเมตะคุ เดช วัดบุปผาราม เป็นพระวิเชียรมนีองค์หนึ่ง (องค์นี้อยู่ในตำแหน่งนั้นมาตลอดอายุ)

๒. เถลิงพระยศสมเด็จพระบูรพการี

ณ วัดพุกหัสบดี เดือนยี่ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เชิญพระอัฐิพระนางเธอพระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ พระบรมราชินีพันปีหลวง ประดิษฐาน ณ พระที่นั่งพิมานรัตยา เวลาเย็นมีการพิธี พระสงฆ์สวดมนต์ ๑๕ รูป แล้วมีเทศนาภักดิ์หนึ่ง และสวดปกรณ์ รุ่งขึ้น ณ วันศุกร์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๒ ค่ำเวลาเช้าเลี้ยงพระแล้ว ทรงสถาปนาพระเกียรติยศพระอัฐิ เป็นกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี พระบรมราชินีพันปีหลวง ประกาศพระบรมราชโองการ ดังนี้

“ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาลเป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๑๑ พรรษาปัตยุบันกาล มังกรสังจักรบุษยามาส ชุณหัปกษพัรสีดิถี ศุกรวาร บริเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯลฯ พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระกมลราชหฤทัย ประกอบไปด้วยพระกตัญญูตากตเวทิตา ระลึกถึงบูรพาธิการกิจสมเด็จพระราชชนนี ซึ่งมีมหันตคุณวราดิเรกอนเกประการ ด้วยทรงอภิบาลบำรุงรักษาตั้งแต่ดำรงพระครรภ์มา พร้อมด้วยพรหมมาธิมุตยาศัย จำนงแต่ในความสุขสำราญและเหตุเป็นที่ตั้งความเจริญ แต่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระบรมราชวโรรสตลอดจนเวลาทิวงคตปลงพระชนมายุสังขารล่วงไป ก็คงตั้งพระหฤทัยอาลัยด้วยจะให้ทรงพระเจริญด้วยพระบรมราชอิสริยยศต่างๆ จึงทรงพระราชดำริด้วยวิบูลยปริชาว่า เหตุที่ฉลองพระเดชพระคุณให้สมควรเป็นปัดโยปรีดาอย่างอื่นอย่างใดก็ไม่มี เพราะฉะนั้นจึงทรงพระราชบัญญัติดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อม ให้สถาปนาเลื่อนพระนามพระอัฐิสมเด็จพระราชชนนีซึ่งควรเป็นที่คารวสถานจิรกาลทิวงคตแล้วนั้น ขึ้นเป็นกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีโดยฐานันดรที่สมเด็จพระราชชนนีพระพันปีหลวงตามบรรพโบราณราชจารีตสืบมา เป็นการฉลองพระเดชพระคุณให้เป็นสิริสวัสดิพิพัฒนามงคล และสมควรจะตั้ง เจ้ากรม ปลัดกรมสมุห์บัญชี ให้มีฐานานุกัติคุณเล็กช้าในกรมปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลงที่สังฆวิหาร เป็นการพระราชกุศล และทรงพระราชโองการสถาปนาผลถวายเนื่องๆ ไป ขอให้พระเกียรติคุณวิบูลยวรายศปรากฏตั้งอยู่สิ้นกาลนานเทอญ

แล้วพระราชทานสัญญาบัตร ทรงตั้งเจ้ากรมปลัดกรมและสมุห์บัญชี พระอัฐิ คือ

ให้จางวางพัด ราชนิกุล เป็นพระเทพศิรินทราบรมราชินี เจ้ากรมขอเฝ้า ถือกักดินา

“ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาลเป็นอดีตกาลล่วงแล้ว ๒๔๑๑ พรรษา ปัตยุบันกาล มังกรสังวัจจร บุษยมาสกาฬปักข์ ญัฐฐิติถีรวิวาร บริเจทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระ ประมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯลฯ พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าชายจาตุรนต์รัศมี ในพระบาทสมเด็จพระบรมชนกนาถฯ ยังเสด็จดำรงอยู่ มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งให้กำหนดวัน มีฤกษ์สมควรแล้วให้เจ้าพนักงานจารึกเฉลิมพระนามลงในพระสุพรรณบัฏ เป็นสิริสวัสดิพิพัฒนามงคลอย่างสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าในกาลก่อนๆ มา พระบรมราชโองการดำรัสสั่งทั้งนี้ยังค้างอยู่จนตลอดเวลาเสด็จสวรรคตแล้วล่วงไป ยังหาได้จารึกเฉลิมพระนามไม่ บัดนี้ทรงพระราชรำพึงถึงพระเดชพระคุณที่พระบาทสมเด็จพระบรมชนกนาถฯ มีพระบรมราชบรรหารดำรัสไว้ นั้นจะให้สำเร็จโดยพระราชประสงค์ได้ ซึ่งพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี มีพระชนมายุทรงพระเจริญวัยควรแก่การพระราชพิธีโสกันต์ เป็นอภิรักษ์ขัตติย์เวลาจะรับพระสุพรรณบัฏเฉลิมพระเกียรติคุณวิบูลยวรายศฐานันดรศักดิ์สมญา ที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้า เพื่อจะรักษาโบราณราชประเพณีไว้ไม่ให้เสื่อมสูญ จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งให้เฉลิมพระนามพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าฯ จารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี ศรีสมมติเทวราชรวังค์ วโรภัยพงศ์พิสุทธมกุฎราชวรังกูรมโหสุรยารหาราชกุมาร สิงหนาทดังนี้ ให้ทรงศักดินา ๒๐,๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าฯ ให้ทรงพระเจริญ ที่ชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนามงคล เกียรติยศอิสริยยศักดิ์เดชานุภาพทุกประการ ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณโดยสมควรแก่ความเป็นในพระบรมราชตระกูลอันสูงศักดิ์ในพระบรมราชวงศ์นี้ ขอให้พระเกียรติคุณอดุลยศปรากฏไปสิ้นกาลนานเทอญ

ให้ทรงตั้งเจ้ากรมเป็น หมื่นจักรพรรดิพงศ์ ถือศักดินา ๘๐๐

ปลัดกรมเป็น หมื่นจ่านงราชกิจ ถือศักดินา ๖๐๐

สมุห์บัญชีเป็น หมื่นสิทธิพลนิกร ถือศักดินา ๓๐๐

ให้ผู้รับตำแหน่งทั้ง ๓ นี้ทำราชการโดยผาสุขสวัสดิเจริญเทอญ”

ต่อนั้นเวียนเทียนสมโภชตามประเพณี

ถึงวันศุกร์ เดือน ๔ แรม ๘ ค่ำ พระราชทานพระสุพรรณบัฏทรงตั้งหม่อมเจ้าสิงหนาทในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๒ กรมพระพิทักษ์เทเวศร์ ซึ่งบัญชาการกรมม้า เป็นพระองค์เจ้าสิงหนาทราชดุรงค์ฤทธิ์พระองค์หนึ่ง

ต่อมาถึงปีมะเส็ง พ.ศ.๒๔๑๒ ณ วันพุธ เดือน ๑๐ แรม ๙ ค่ำ ทรงตั้งหม่อมเจ้าดิศ
ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๑ กรมหมื่นนครสวรรค์ศักดิพินิจซึ่งบัญชาการกรมช่างสิบหมู่ เป็นพระองค์
เจ้าประดิษฐวรการพระองค์หนึ่ง

ณ วันจันทร์ เดือน ๑๐ แรม ๗ ค่ำ พระราชทานพระสุพรรณบัฏทรงตั้งหม่อมเจ้า
ประเสริฐศักดิ์ ในสมเด็จพระมาตามหัยยิกา กรมหมื่นมัตถยาพิทักษ์ เป็นพระประพันธ์วงศ์เธอ
พระองค์เจ้าประเสริฐศักดิ์^(๑) พระองค์หนึ่ง

๔. ตั้งขุนนาง

เดิมจะทรงตั้งสมเด็จพระยาดังกล่าวมาแล้ว ครั้นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์บังคมทูลขอตัว
จึงเป็นแต่โปรดฯ ให้มีการพิธีเพิ่มยศศักดิ์เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์
พร้อมกับพระราชทานสุพรรณบัฏตั้งพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ และพระยาเทพประชนเป็นเจ้าพระ
ยา เมื่อ วันพฤหัสบดี เดือน ๖ แรม ๑๑ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ.๒๔๑๒ เสด็จออกในพระที่นั่ง
อมรินทรวินิจฉัยเป็นการเต็มยศ และอาลักษณ์อ่านประกาศพระบรมราชโองการดังนี้

“ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาลเป็นอดีตกาลล่วงแล้ว ๒๔๑๒ พรรษา บัตยุบันกาล
สัปตสังวัจจรวโสภาสมาส กาศปักษ์ เอกาทสัทธิศิวาร ปริเนทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระ
พระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพมหามงกุฏ บุษยรัตนราชวิวงศ์ วรุตมพงศบริพัตร
วรชัตติยราชนิกรโธม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศฯ ปรมินทรธรรมิกมหา
ราชาธิราชบรมบพิตรพระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูร
สุรสิงหนาท ให้ประกาศแก่พระราชวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อย และ
ทวยราษฎร์ทั้งปวงในกรุงนอกกรุงให้ทราบทั่วกัน ว่าเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมันตพงศพิสุทธ
มหาบุษยรัตโนดม ที่สมุหพระกลาโหม เป็นมหามัตถยตระกูล ประยูรวงศ์พงศ์อัศรมหาเสนาธิบดี
ผู้ได้อุปถัมภ์ช่วยทำนุบำรุงสิริราชสมบัติรักษาแผ่นดินมาหลายชั่วสืบเนื่องมาได้ชาติ และเป็น
พระบรมญาติผู้ใหญ่สนิทเนื่องในพระวงศ์นี้ ได้รับราชการมีตำแหน่งฐานันดรมาตั้งแต่ยังเยาว์
ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงนับถือว่าเป็นพระบรมญาติ อัน
ยิ่งใหญ่ ควรเป็นที่ค้ำบัลในพระบรมราชวงศานุวงศ์ทั้งปวง และในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดให้มีอิสริยยศใหญ่ เป็นที่พระยาศรีสุริยวงศ์
จางวางมหาดเล็กและเป็นผู้บัญชาการสร้างป้อมกำแพงในกรุงและหัวเมืองหลายตำบล และ
จัดการเรือรบเรือไล่ป้องกันพระนคร เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยในราชการซึ่งเกี่ยวข้องกับ

(๑) ประกาศพระบรมราชโองการตั้งพระองค์เจ้า ๓ พระองค์นี้ มีอยู่ในหนังสือเรื่อง ทรงตั้งพระบรม
วงศานุวงศ์ หอพระสมุดฯ ได้พิมพ์แล้ว

ชนชาวต่างประเทศ ครั้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนที่ให้เป็นประธานาธิบดีผู้ใหญ่ว่าราชการในกรมพระกลาโหมและการต่างประเทศ ก็ไม่มีเหตุซึ่งจะต้องทรงพระราชดำริติเตียนประการใด ถึงในแผ่นดินปัจจุบันนี้ได้อุปถัมภ์ทำนุบำรุงจัดการแผ่นดินให้เป็นปกติเรียบร้อยดีด้วยและมีวิริยปรีชาวิจารณ์กิจอันยิ่งใหญ่ รับว่าราชการต่างๆ ซึ่งราษฎรและข้าทูลละอองธุลีพระบาทได้ความเดือดร้อนทุกข์เข็ญให้ระงับดับไปด้วยความเอ็นใจทั่วหน้าเป็นเนืองนิตย์มาได้ขาด มิได้ต้องลำบากพระราชหฤทัย และมีอัครราชทูตออกไปในยุติธรรม และยังมีได้หวั่นไหวผันแปรไปด้วยการอนาคตและบัดยบัน ดุจดวงพระอาทิตย์ พระจันทร์เป็นประธานในโลก อาจระงับดับสรรพทุกข์โศกภัยพิบัติอันตราย ซึ่งจะบังเกิดและเกิดขึ้นแก่พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าทูลละอองธุลีพระบาท ผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งหลายทุกถ้วนหน้าและมีดำริปรารภณาแต่ในสุจริต ตัดจะทำนุบำรุงพระบรมราชวงศ์ดำรงราชตระกูลไว้มิให้เสื่อมสูญเสียพระเกียรติยศ หวังจะให้วัฒนาถาวรจรูญติกาลปรากฏสืบไปชั่วฟ้าและดิน และมีกมลจิตโอบอ้อมอารีรัก ครอบครองบรรดาประยูรวงศ์ และสงเคราะห์อนุเคราะห์โดยฐานันดรยศและทรัพย์สินสมบัติเพื่อจะได้ดำรงตระกูลวงศ์ไว้มิให้เสื่อมทรามเป็นความชอบอันยิ่งใหญ่ไม่มีที่สุด สมควรจะเป็นอัครมหาประธานาธิบดี มีอิสริยยศใหญ่ยิ่งปรากฏในแผ่นดิน

จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ให้สถาปนาเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สมันตพงศ์พิสุทธ มหาบุรุษยรัตโนดม ที่สมุหพระกลาโหม ให้มีอำนาจได้สิทธิ์ขาดราชการทั้งปวงและให้สำเร็จสรรพอาชญาสิทธิ์ ถึงประหารชีวิตคนที่ควรจะต้องแก้ออกฤษฎโทษได้ มีมหันตเดชานุภาพยิ่งใหญ่ไม่มีผู้ใดเสมอ พระราชทานให้เพิ่มศักดินา ๒๐,๐๐๐ เป็น ๓๐,๐๐๐ เป็นอัครมหาประธานาธิบดี ในการทำนุบำรุงสิริราชสมบัติ และสกลราชอาณาจักรทั้งสิ้น ทรงดวงตราสุริยมณฑลเป็นสำคัญฯ

ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานอิสริยยศให้ตั้งจางวางทนายเป็นหลวงบำรุงวรามาดนย์ ถือศักดินา ๘๐๐ ปลัดจางวางทนาย เป็นขุนประสาทภักดี ถือศักดินา ๖๐๐ สมุหบัญชีทนายเป็น หมื่นศรีพยุหรัภษ ถือศักดินา ๔๐๐

อนึ่งทรงพระราชดำริว่า เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี ได้ทำราชการมีฐานันดรยศปรากฏมาตั้งแต่ครั้งในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่มี ความผิดสิ่งอันใดจนตลอดรัชกาลที่ ๓ เมื่อถึงรัชการที่ ๔ ท่านมหาเสนาบดีผู้ใหญ่ได้ชุมนุมกัน มีบัญชาสั่งให้เชิญเสด็จ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้เสด็จมารับรองดำรงสิริราชสมบัติ เป็นปฐมเหตุก่อนราชการทั้งปวง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ทรงเห็นว่าเป็นผู้ซื่อสัตย์สุจริตเรียบร้อยอยู่ ควรจะชุบเลี้ยง ให้เป็นผู้ใหญ่ได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดให้เป็นที่เจ้าพระยาจตุสดมภ์ในกรมท่า ท่านก็ได้ทำ ราชการฉลองพระเดชพระคุณตามตำแหน่งมา และได้ทำการใหญ่ๆ ที่เป็นคุณแก่แผ่นดิน คือขุด คลองมหาสวัสดิ์ คลองเจดีย์บูชา และคลองถนนตรง^(๑) และสถานปนาการปฏิสังขรณ์องค์ พระมหาสถูป ปฐมเจดีย์ของโบราณ ซึ่งชำรุดรกร้างมาหลายร้อยปี ให้ประดิษฐานคืนขึ้นงาม ตีเป็นที่เจริญความเลื่อมใส สืบอายุกาลพระบรมพุทธานุภาพ ในบริเวณนั้นโตใหญ่ยิ่งกว่าพระ อารามอื่นๆ เหลือกำลังผู้อื่นที่จะฉลองพระเดชพระคุณได้ ก็ทำให้สำเร็จขึ้นได้โดยพระราชประสงค์ ในจังหวัดนั้นมีกุฎีศาลาที่อาศัยสัปบุรุษและพระราชวังที่ประทับพร้อมสรรพทุกประการ ทำที่ รกที่ป่าให้เป็นบ้านและไร่นา เกิดภาษีอากรเป็นประโยชน์ในแผ่นดินขึ้นมาก เป็นความชอบอัน ยิ่งใหญ่ หนึ่งโปรดฯ ให้ท่านทำวัดเฉลิมพระเกียรติการที่ค้างอยู่ และพระสมุทรเจดีย์ วัดบาง พระ วัดเกาะสีชัง ก็ทำจนแล้วได้ตั้งพระราชอัครยาศัย และท่านได้รับราชการที่เกี่ยวข้องกับ ชนชาวต่างประเทศมาถึง ๑๓ ปี ก็ไม่มีระแวงความผิดสิ่งใดให้เป็นเหตุแก่บ้านเมือง ก็เป็นความชอบ อีกประการหนึ่ง ภายหลังท่านป่วยจักษุ กราบถวายบังคมลาออกรักษาตัว มาจนถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ ทรงพระราชดำริเห็นว่าเป็นผู้มีชนมายุเจริญเป็นผู้ใหญ่ มีอัครยาศัยเรียบร้อยเที่ยงธรรมและได้ เคยรับราชการใหญ่ๆ มาหลายครั้ง ไม่ควรที่จะทิ้งไว้ให้เป็นคนหนึ่งนอกราชการอยู่

จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่งให้สถาปนาเจ้าพระยา ทิพาการวงศ์มหาโกษาธิบดี มีอำนาจได้สำเร็จราชการในการต่างประเทศ และเป็นที่ปรึกษาคิด อ่านราชการแผ่นดินด้วย พระราชทานให้เพิ่มศักดินา ๑๐,๐๐๐ เป็น ๒๐,๐๐๐ ยิ่งกว่าจตุสดมภ์ มนตรี ๒ เท่า ทรงดวงตราจันทร์พิฆานมณฑลเป็นสำคัญ ทรงกรุณาโปรดพระราชทานอิสริยยศ ตั้งจางวางทนาย เป็นขุนทิพาการบริรักษ์ ให้ถือศักดินา ๖๐๐ ให้ปลัดจางวางเป็นหมื่นทักษ์ บวรบาท ให้ถือศักดินา ๔๐๐ ให้สมุหบัญชีเป็น หมื่นอักษรสาตราปริชา ให้ถือศักดินา ๓๐๐ จง เจริญชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติสรรพสิริสวัสดิพิพัฒนามงคลศุภสุนทรผล ทุกประการเทอญ^(๒)

อนึ่งทรงพระราชดำริว่า พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ จางวางมหาดเล็ก ก็เป็นพระบรมญาติ สนิทเนื่องในพระวงศ์นี้ ได้ทำราชการสนองพระเดชพระคุณมีตำแหน่งฐานันดรยศมาแต่ครั้ง

(๑) คือ คลองริมทางรถไฟปากน้ำบัดนี้ แต่คลองผดุงกรุงเกษมไปจนต่อคลองเตย

(๒) เมื่อตั้งสมเด็จพระเจ้าพระยา ๒ องค์ในรัชกาลที่ ๔ ถือศักดินาเท่ากันและจางวางทนายเป็นหลวงเหมือนกัน ครั้งนี้ลดลงกว่ากัน เพราะเจ้าพระยาทิพาการวงศ์มิได้เป็นบุตรภรรยาหลวงของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ศักดิ์ในสกุลต่ำกว่าเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์

แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดให้เลื่อนที่เป็นพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ จางวางมหาดเล็กมาช้านาน ได้เป็นผู้บัญชาการต่อและตกแต่งเรือรบ เรือพระที่นั่งกลไฟและเรืออื่น ๆ และบังคับบัญชาการทหารอย่างยุโรป เป็นคุณแก่แผ่นดินมากหลายประการ และมีวิริยปรีชาญาณสามารถ มีน้ำใจองอาจแก่กล้า รอบรู้ ในราชกิจน้อยใหญ่ และได้ทรงคุ้นเคยเป็นที่สนิทชิดชอบพระราชอัธยาศัยแต่เดิมมา บัดนี้ตั้งอยู่ในที่ปรึกษาราชการต่างๆ สมควรจะเป็นเสนาบดีตำแหน่งผู้ใหญ่ได้

จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรงสั้งให้เลื่อนพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ผู้เป็นพระบรมญาติอันประเสริฐ เป็นเจ้าพระยาที่สมุหพระกลาโหม มีสร้อยนามเพิ่มต่อไปดังนี้ เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์พิพัฒน์ศักดิ์ อัครยโสดมบรมนาถนราธิราชมนตรีวรคชสีห์ สิงหมูรธาธร ทักษิณนครคามรัชฎานุกิจการทวยหาญพลพยุหเนตร นเรศวรนายกลสยาม ดิลกนฤปดินทร์ปรมินทรมหาราชวโรปการกิจ สิทธิศุภการ เสนางควิจารณมหาเสนาธิบดีอภัยพิริยปรากรมพาหุ สมุหพระกลาโหม คักคตินา ๑๐,๐๐๐ ตามพระราชกำหนด

อนึ่งทรงพระราชดำริว่า พระยาเทพประชนได้เคยรอบรู้ราชการทูตถึงกรุงลอนดอน เมื่อกลับมาก็ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณหลายอย่างเป็นคนสัตย์ซื่อมั่นคง รู้ชนบถธรรมเนียมต่างประเทศ สมควรจะรับราชการสนองพระเดชพระคุณในตำแหน่งเสนาบดีกรมท่าว่าการต่างได้ จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสให้เลื่อนพระยาเทพประชนเป็นเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี ศรีวิบูลยยศสุนทรศักดิ์ อัครมหาราชานุกลกิจ วิจิตรวรปรีชาญาณ ราชสมบัติตราสรา ไพบุลยพิพัฒน์ปทุมรัตนมูรธาธร สมุหตีรนครเกษตราธิบาล สรรพดิฐการมหิศวนร์ วรฤทธิธาดา เมตยาชวาภิธยาศัย อภัยพิริยปรากรมพาหุ ที่เจ้าพระยาพระคลัง ถือคักคตินา ๑๐,๐๐๐ ตามพระราชกำหนด

ต่อวันประกาศ เพ็ญศมา เจ้าพนักงานกรมภูษามาลาเชิญตราตำแหน่งลงเรือเอกชัยไปส่งมอบแก่เจ้าพระยาทั้ง ๔^(๑) คือ

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ได้รับตราสุริยมณฑลดวงหนึ่งกับตราศรพระขรรค์อีกดวงหนึ่ง ตราศรพระขรรค์นั้นเดิมพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างขึ้นพระราชทานเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เมื่อแรกเป็นที่สมุหพระกลาโหม เพราะสมเด็จพระยาบรม

(๑) ได้พบหมายเหตุแห่งหนึ่งกล่าวว่า เรียกตราบัวแก้วคืนจากกรมขุนวรจักรธรานุภาพ แล้วภูษามาลาเชิญลงเรือเอกชัยไปส่งมอบแก่เจ้าพระยาภาณุวงศ์ฯ สันนิษฐานว่าจะเชิญตราไปส่งมอบในคราวเดียวกัน ๔ คน เพราะยังไม่มีประเพณีรับดวงตราต่อพระหัตถ์

มหาประยูรวงศ์บิดาของท่านยังถือตราพระคชสีห์อยู่ มาถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อเจ้าพระยาศรีสุรียวงศ์ เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน โปรดให้ใช้ตราครุฑพระขรรค์สำหรับประทับสั่งประหารชีวิตคน เป็นคู่กับตราจักรของโบราณ สำหรับตำแหน่งเจ้าพระยาจักรีสั่งประหารชีวิตคนมาแต่ก่อน

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ฯ ได้รับตราจันทรมณฑล

เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ได้รับตราพระคชสีห์

เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี ได้รับตราบัวแก้ว

แต่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เมื่อกลับเข้าตำแหน่งเป็นผู้สำเร็จราชการต่างประเทศคราวนี้หาปรากฏว่า ได้ว่ากล่าวการต่างประเทศไม่ การต่างประเทศคงอยู่ในมือเจ้าพระยาศรีสุรียวงศ์แต่คนเดียว เจ้าพระยาภาณุวงศ์ก็เป็นแต่อย่างเลขาธิการทำการตามคำสั่ง แต่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้ทำประโยชน์สำคัญให้แก่บ้านเมืองในตอนนี้ คือแต่งหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ตามรับสั่ง สำเร็จตลอดทั้ง ๔ รัชกาล เป็นหนังสือถึง ๕๕ เล่ม สมุดไทย ได้ใช้เป็นประโยชน์มาจนทุกวันนี้ ยังมีหนังสือถวายโอวาทปรากฏอยู่อีกเรื่องหนึ่งซึ่งพิจารณาสำนวนเห็นได้ว่าเป็นของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์แต่งถวายในรัชกาลที่ ๕ เห็นจะถวายเมื่อปลายปีมะโรง ก่อนทรงยกย่องยศศักดิ์ท่านในครั้งนั้น มีฉบับอยู่ในหอพระสมุดฯ แต่น่าเสียดายที่ความตอนปลายฉบับขาดไม่บริบูรณ์ถึงกระนั้น ก็เห็นว่าไม่ควรทิ้งให้สูญเสีย จึงพิมพ์ไว้ข้างท้ายหนังสือตอนนี้ด้วย (ดูหน้า ๑๓๙) แต่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์อยู่ในรัชกาลที่ ๕ เพียง ๒ ปี ถึงพิราลัยในปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓

ข้าราชการผู้ใหญ่และผู้มีความชอบ ซึ่งทรงตั้งแต่งเนื่องในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ยังมีนอกจากที่กล่าวมาแล้ว คือ

๑. พระราชทานหิรัญบัฏ ตั้งพระยามหาอำมาตย์ (ลมั่ง สนธิรัตน)

สมุหมหาดไทยฝ่ายเหนือ เป็นเจ้าพระยาธรรมมาธิกรณาธิบดีเสนาบดีกรมวัง

๒. พระราชทานสัญญาบัตร ตั้งพระยาสุเรนทรราชเสนา (ชื่น กัลยาณมิตร) ปลัดทูลฉลองกรมมหาดไทย ฝ่ายพระราชวังบวรฯ เป็นพระยามหาอำมาตย์

๓. พระยานุสรรัตนราชพัลลภ (เพ็ง เพ็ญกุล) จางวางมหาดเล็กเป็นพระยาราชสุภาวดี จางวางกรมพระสุรัสวดี (ต่อมาได้เป็นเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง)

๔. เจ้าหมื่นไวยวรรณาด (แสง ต้นสกุล แสงชูโต) หัวหมื่นมหาดเล็กเป็นพระยาสุรศักดิ์มนตรี จางวางมหาดเล็ก (ต่อมาได้เป็นเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี)

๕. พระยาศรีสรราชภักดี (ภู บุนนาค) เจ้ากรมกลาโหมฝ่ายพลำพังเป็นพระยาเทพประชน ปลัดทูลฉลองกรมพระกลาโหม (ต่อมาได้เป็นพระยาสุรเสนา)

๖. พระวิสูตรโยธามาตย์ (โหมต อมาตยกุล) เจ้ากรมทหารในเป็นพระยากสาปนกิจโกศล จางวางโรงกระสาปนสิทธิการ

๗. พระณรงควิชาติ (ดาต อมาตยกุล) เจ้ากรมตำรวจนอกฝ่ายพระราชวังบวรฯ เป็นพระยาเจริญราชไมตรี อธิบดีผู้พิพากษาศาลต่างประเทศ (ต่อมาได้เป็นพระยาธรรมสารนิติ)

๘. พระมหาเทพ (แย้ม บุญยรัตพันธุ์) เลื่อนเป็นพระยามหาเทพเจ้ากรมพระตำรวจ (ต่อมาได้เป็นพระยาภัยรณฤทธิ์ แล้วเป็นพระยาสิทธิราชฤทธิไกร)

๙. พระราชรองเมือง (เนียม) เป็นพระยาอินทราธิบดีสิทธิราชรองเมือง เจ้ากรมกองตระเวร (ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระยาจิรายุมนตรี ผู้กำกับถือน้ำ)^(๑)

ข้าราชการที่ทรงตั้งต่อเนื่องจากงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกมา ถ้าว่าโดยจำนวนยังมีอีกมาก แต่เป็นข้าราชการชั้นรองลงมา หรืออีกอย่างหนึ่งเป็นการเปลี่ยนตัวในกระบวนจัดระเบียบราชการ จะลงชื่อในหนังสือนี้ให้หมดบัญชีกรมอาลักษณ์จะยาวนาน จึงลงไว้แต่เพียงนี้

๕. พระราชทานบำเหน็จข้าหลวงเดิม

ข้าหลวงเดิมซึ่งทรงตั้งเป็นข้าราชการนั้นมักทรงตั้งเป็น ตำแหน่งในราชสำนักคือในกรมวัง กรมมหาดเล็ก กรมพระคลังมหาสมบัติ และกรมตำรวจ กรมรักษาพระองค์เป็นพื้นไพร่ในพระองค์ กิจกมาไว้ในกรมรักษาพระองค์ เป็นประเพณีมีมาแต่รัชกาลก่อน ๆ ถึงรัชการที่ ๕ ก็ทรงตั้งตามประเพณีเดิมนั้น ข้าหลวงเดิมซึ่งทรงตั้งเป็นตำแหน่งข้าราชการมีรายชื่อดังนี้ ^(๒)

๑. ขุนพินิตประชานาถ (เจียม เทพหัสดินทร์ ณ อยุธยา) เจ้ากรมเป็นพระชัยสุรินทร์ มีตำแหน่งในกรมพระคลังมหาสมบัติ ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระยาได้พานทอง

๒. หมื่นวรราชบุตรรักษ์ (อ่ำ ต้นสกุล อมรานนท์) ปลัดกรม เป็นพระอินทรเทพ เจ้ากรมพระตำรวจ ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระยามหามนตรี ได้พานทอง แต่มีความผิดถูกถอดเสียคราวหนึ่ง แล้วจึงกลับได้เป็นพระยาพิชัยสงคราม เจ้ากรมอาสา

(๑) ในเวลานั้นยังมีตัวเจ้าพระยาธรรมมา (บุญศรี) ผู้ต้นสกุล บุรณศิริ และพระยาราชสุภาวดี (แก้ว) แต่แก้วชราทั้งสองคน จึงโปรดให้เลื่อนเจ้าพระยาธรรมมา (บุญศรี) เป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรีและเลื่อนพระยาราชสุภาวดี (แก้ว) เป็นพระยาประชุมประชานาถ คงอยู่ในกรมเดิมอย่างกิตติมศักดิ์

อนึ่งการที่ทรงตั้งข้าราชการซึ่งได้แสดงนามมานั้น ทรงตั้งวันเดียวกับวันตั้งพระราชคณะเป็นฤกษ์ วันแต่พระยาเทพประชน (ภู) ทรงตั้งในวันทรงสถาปนาพระยาเทพประชน (ห้วม บุนนาค) เป็นเจ้าพระยา และพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสงชูโต) ก็เห็นจะทรงตั้งในวันเดียวกับพระยาเทพประชน (ภู) แต่หาปรากฏในจดหมายเหตุไม่

(๒) บัญชีข้าหลวงเดิมทรงตั้งเป็นข้าราชการเมื่อแรกบรมราชาภิเษกซึ่งกล่าวในหนังสือนี้ พระสุวรรณรัศมี (ทองคำ ต้นสกุล สิทธิไกร) ราชาคณะวัตรราชพิศ กับพระวรภันท์พลากร (ทิม) ซึ่งเป็นข้าหลวงเดิมบอกให้ทราบ

๓. หมื่นอนุรักษ์พลสังขยา (แจ่ม) สมุหบัญชีเป็นหลวงเทพามาตย์ เจ้ากรมการพระราชกุศล ต่อมาได้เป็นพระยาเทพาธิบดี ผู้ว่าราชการเมืองพิจิตร
๔. จางวางทับ (น้องปลัดกรมอ้า) เป็นหลวงสิทธินายเวรมหาดเล็กต่อมาได้เป็นพระอินทรเทพ เจ้ากรมพระตำรวจ
๕. จางวางด้วง เป็นนายเสถียรรักษา ปลัดวังซ้าย
๖. จางวางอิน เป็นขุนชาติวิเศษ กรมทหารใน ต่อมาได้เป็นหลวงพลนิกายกรีทา แล้วเป็นพระสามภพพ่าย เจ้ากรมทหารใน
๗. จางวางทั้ง เป็นหลวงสุนทรภิมย์ กรมฝีพาย
๘. นายเวรทองคำ (ต้นสกุล สีหุโร) เป็นจำพลาญอุริพิศม์ กรมพระตำรวจ ต่อมาได้เลื่อนเป็นจมีนไชยาภรณ์ ปลัดกรม พระพรหมบริรักษ์ พระพิเรนทรเทพ และเป็นพระยามหามนตรี เจ้ากรมพระตำรวจ ต่อมาเลื่อนเป็นพระยาสิหราชฤทธิไกร ครั้นถึงรัชกาลที่ ๖ กราบถวายบังคมลาออกบวชในวันถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและอยู่ในเพศสมณะต่อมาจนตลอดอายุ ได้เป็นพระราชาคณะที่พระสุวรรณวัศมี
๙. นายเวรรอด เป็นหลวงพิทักษ์นราธิราช ในกรมรักษาพระองค์
๑๐. นายเวรคล้อย เป็นจำเริญงานรัตตุด ในกรมพระตำรวจ ต่อมาได้เป็นที่พระสุวรรณภักดี ในกระทรวงพระคลัง แล้วเลื่อนเป็นพระยาพิพิธโกโคสวรรณ ได้พานทอง
๑๑. นายเวรขุนทอง เป็นหลวงภูวนาถนฤบาล ในกรมรักษาพระองค์
๑๒. ปลัดเวรแยม เป็นหลวงสิทธิศรสงคราม ในกรมทหารหน้า
๑๓. ปลัดเวรโต เป็นนายพินัยราชกิจ หุ้มแพรมหาดเล็กแล้วเลื่อนเป็นจำเริญเป็นเจ้าหมื่นสรรเพ็ชรภักดี เป็นพระยานรรัตนราชมานิต จางวางมหาดเล็ก ได้พานทอง ต่อมาได้เจ้าพระยานรรัตนราชมานิต
๑๔. ปลัดเวรยิ่ง เป็นหลวงพิพิธพยุหผล สมุหบัญชีกรมทหารหน้า
๑๕. ปลัดเวรกีม เป็นหลวงทวยหารรักษา ในกรมทหารหน้า ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระแล้วเป็นพระยาพลพยุหเสนา
๑๖. นายแจ่มสารวัต เป็นขุนนิมิตรอักษร ในกรมพระอาลักษณ์
๑๗. หม่อมราชวงศ์รัตน เสนีวงศ์ ณ อยุธยา พระพี่เลี้ยงเดิมไม่ได้รับราชการภายหลังจึงทรงตั้งเป็นหม่อมราชโทย ราชินิกุล
๑๘. นายเอม พระพี่เลี้ยง เป็นหลวงอัคนารวีรามาดย์ พวกข้าหลวงเดิมที่เป็นชั้นอนุวงศ์ ราชินิกุล แลมหาดเล็กที่ได้รับพระราชทานยศศักดิ์ยังมีอีก จะลงชื่อทั้งหมดมากนัก จึงกล่าวถึงชั้นที่เป็นตำแหน่งข้าหลวงน้อยอยู่ในกรมเมื่อก่อนเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ

๖. ตั้งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรฯ

ข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล หรือซึ่งมักเรียกกันเป็นสามัญว่า “ขุนนางวังหน้า” ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ มีตำนานชอบกลดูเหมือนจะยังไม่มีใครได้รวบรวมเรื่องแสดงไว้ จึงเห็นควรจะกล่าวแทรกลงเป็นอธิบายเบื้องต้นแห่งการตั้งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลที่ ๕

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จปราบดาภิเษกทรงตั้งข้าราชการครั้งแรกนั้น ข้าราชการชั้นสูง ทรงเลือกสรรผู้มีความชอบที่ได้โดยเสด็จในการศึกสงครามมาแต่ก่อนเป็นพื้น^(๑) เดิมเป็นข้าราชการในกรุงธนบุรีบ้าง เป็นเจ้าเมืองกรมการหัวเมืองบ้าง เป็นข้าหลวงเดิมบ้าง ส่วนสมเด็จพระอนุชาธิราชได้เป็นมหาอุปราช ก็ทรงเลือกสรรผู้ซึ่งได้รับความชอบต่อพระองค์โดยทำนองเดียวกัน ไปตั้งเป็นขุนนางวังหน้าตามทำเนียบตำแหน่งซึ่งเคยมีเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ข้าราชการเริ่มแตกแยกกันเป็นฝ่ายวังหลวงและฝ่ายวังหน้าตั้งแต่นั้น แต่ข้าราชการวังหน้ามีอยู่เพียงในกรุงเทพฯ ตามหัวเมืองเป็นข้าราชการวังหลวงทั้งนั้น ในชั้นแรกข้าราชการทั้งสองฝ่ายก็ปรองดองกันดี เพราะผู้เป็นขุนนางทั้งสองฝ่ายเคยช่วยกันทำศึกสงครามมาแต่ก่อน และเมื่อทรงตั้งแล้วก็ยังต้องช่วยกันต่อสู้ข้าศึกรักษาบ้านเมืองอยู่เนืองๆ ครั้นเวลาล่วงมาช้านานถึง ๒๐ ปี ข้าราชการชั้นเดิมสิ้นอายุหมดตัวไปเสียโดยมาก ผู้ซึ่งเป็นข้าราชการชั้นรุ่นหลัง แม้ยังมีโอกาสทำศึกสงครามก็เป็นการสงครามซึ่งฝ่ายไทยไปรุกรบข้าศึก เช่นไปขับไล่พม่าออกจากมณฑลพายัพเป็นต้น และการสงครามชั้นนี้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทมักเสด็จไปเป็นจอมพล พวกวังหน้าเป็นทัพหลวงได้โอกาสรบพุ่งเป็นเกียรติยศ พวกวังหลวงเป็นแต่ทัพสมทบ ข้าต้องตำหนิติเตียนหลายคราว ความริ้วราญจึงเกิดขึ้นในระหว่างข้าราชการทั้งสองฝ่าย ด้วยพวกวังนามักดูหมิ่นว่าขุนนางวังหลวงไม่มีใครเข้มแข็งศึกสงครามเหมือนชั้นก่อน ด้วยเหตุนี้เป็นมูลเมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคตใน ปีฉุ พ.ศ. ๒๓๔๖ พระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทปัต ลูกเธอของกรมพระราชวังบวรฯ ซึ่งเติบโตใหญ่ทันได้ทำศึกสงครามและพวกขุนนางวังหน้าซึ่งเป็นตัวสำคัญชั้นชั้นหลัง จึงพากันกระด้างกระเดื่องถึงต้องกำจัดเสียมากเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงรับอุปราชภิเษกเป็นพระมหาอุปราช

(๑) มีคำปรึกษาพูนบำเหน็จครั้งนั้น มีปรากฏอยู่ในหอพระสมุดฯ ได้พิมพ์ไว้ในหนังสือเรื่องตั้งพระบรมวงศานุวงศ์

ไม่มีตัวคนทางฝ่ายพระราชวังบวรฯ จะทรงเลือกสรรตั้งเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ได้ จึงทรงตั้งข้าหลวงเดิมเป็นขุนนางวังหน้า และมีแต่บางตำแหน่งไม่ตั้งเดิมอัตรา

ครั้งถึงรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีพระราชประสงค์จะย้ายพวกข้าหลวงเดิมมามีตำแหน่งรับราชการวังหลวง การที่จะตั้งข้าราชการวังหน้า จึงทรงปรึกษากับสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าฯ กรมหลวงเสนานุรักษ์ ซึ่งได้เป็นพระมหาอุปราช โดยฐานที่ทรงชอบชิดสนิทเสน่หากัน ทำนองจะทรงพระราชปรารภป้องกันการแตกร้างเช่นเคยมีมาเมื่อรัชกาลที่ ๑ และกรมพระราชวังบวรฯ จะกราบบังคมทูลขอให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเลือกตั้งพระราชทานตามพระอัธยาศัย จึงโปรดฯ ให้แบ่งข้าราชการวังหลวงขึ้นไปรับราชการวังหน้าเป็นครั้งแรก ครั้งนั้นในบรรดาตระกูลข้าราชการถ้ามีพี่น้องสองคน เอาไว้รับราชการวังหลวงคนหนึ่ง ส่งไปรับราชการวังหน้าคนหนึ่ง แทบทุกตระกูลจะยกตัวอย่าง ดังเช่นสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ กับสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เมื่อในรัชกาลที่ ๑ ผู้พี่ได้เป็นที่จมีนวิยวรรณ ผู้น้องได้เป็นที่นายสนิทหุ้มแพรมหาดเล็ก ถึงรัชกาลที่ ๒ โปรดฯ ให้ผู้พี่เลื่อนขึ้นเป็นพระยาสุรวงศ์มนตรี จางวางมหาดเล็ก ผู้น้องโปรดฯ ให้ไปรับราชการวังหน้า เป็นจมีนเล็กชาย หัวหมื่นมหาดเล็ก ดังนี้เป็นต้น กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ดำรงพระยศเป็นพระมหาอุปราชอยู่ ๘ ปี เมื่อเสด็จสวรรคตปีฉลู พ.ศ.๒๓๖๐ ข้าราชการวังหน้าลงมาสมทบรับราชการวังหลวง ก็เข้ากับข้าราชการวังหลวงได้ดีด้วยร่วมสกุลกันโดยมาก เช่นจมีนมหาดเล็กเมื่อกลับมารับเป็นข้าราชการวังหลวงก็ได้เป็นที่พระยาศรีสุริยวงศ์จางวางมหาดเล็ก คนอื่นก็กลับมาเป็นข้าราชการวังหลวงโดยทำนองเดียวกัน ข้าราชการวังหน้าจึงเป็นอันหมดตัวไปอีกครั้งหนึ่งในระหว่างเวลา ๗ ปี ตั้งแต่กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์สวรรคตมาจนถึงรัชกาลที่ ๒

ถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพเป็นพระมหาอุปราช การเลือกสรรข้าราชการวังหน้าในชั้นแรกจะทำอย่างไรหาปรากฏไม่ แต่เมื่อเปลี่ยนรัชกาลแล้วไม่ช้าเจ้าเวียงจันทน์เป็นกบฏ กรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเสพเสด็จเป็นจอมพล ยกกองทัพไปปราบปราม ปรากฏชื่อข้าราชการผู้ใหญ่ฝ่ายพระราชวังบวรฯ คู่มองทัพหน้า ๔ คน คือ พระยาจำแสนยากร พระยากลาโหมราชเสนา พระยาพิชัยบุรินทร์ พระยาณรงค์วิชัย สันนิฐานว่าข้าราชการวังหน้าที่ตั้งชั้นแรก โดยเฉพาะที่เป็นผู้ใหญ่เหล่านี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเห็นจะพระราชทานอนุญาตให้เลือกสรรข้าราชการวังหลวงไปตั้ง และน่าจะเป็นข้าราชการในกรมพระกลาโหมเป็นพื้น เพราะกรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเสพ ได้ทรงบัญชาการกรมพระกลาโหมอยู่ก่อน

และคงตั้ง เมื่อต้องยกกองทัพไปปราบกบฏเวียงจันทน์โดยมาก แต่เมื่อเสร็จศึกเวียงจันทน์แล้ว^(๑) ต่อมาก็เลือกสรรข้าราชการวังหน้า กรมพระราชวังบวรมหาคักติพลเสพต้องทรงเลือกหาเอง ก็ มักจะได้แต่ผู้ซึ่งไม่สามารถ จะหาดีได้ทางวังหลวงแล้วไปเป็นขุนนางวังหน้า^(๒) สันนิษฐานว่า เห็นจะตั้งไว้แต่พอทรงใช้สอย หาตั้งเต็มตามธรรมเนียมไม่ กรมพระราชวังบวรมหาคักติพล เสพดำรงพระยศเป็นพระมหาอุปราชอยู่ ๗ ปี สวรรคตเมื่อปีมะโรง พ.ศ.๒๓๗๕ แต่นั้นมา ว่างพระมหาอุปราชอยู่ถึง ๒๐ ปี จึงสิ้นรัชกาลที่ ๓ ข้าราชการวังหน้าสูญเสียไปหมดอีกครั้งหนึ่ง

ถึงรัชกาลที่ ๔ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาสมเด็จพระ อนุชาธิราชขึ้นเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว การเลือกสรรข้าราชการฝ่ายหน้าพระ บวรราชวัง ทรงประพฤติตามแบบอย่างครั้งรัชกาลที่ ๒ คือโปรดฯ ให้แบ่งพวกข้าราชการวัง หลวงขึ้นไปรับราชการฝ่ายพระบวรราชวังทุกสกุล และทรงเพิ่มทำเนียบตำแหน่งข้าราชการวัง หน้าให้มากขึ้นเหมือนอย่างทำเนียบข้าราชการทางวังหลวงให้กับที่มีพระเกียรติยศอย่างพระ เจ้าแผ่นดิน^(๓) ได้ยินมาว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวกราบบังคมทูลฯ ร้องทุกข์ว่า ขุนนางมากนัก ไม่มีเงินพอแจกเบี้ยหวัด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็พระราช ทานเงินงวดสำหรับตำแหน่งพระมหาอุปราช ซึ่งเคยได้ปีละพันชั่ง (๘๐,๐๐๐ บาท) เป็น กำหนดมาแต่รัชกาลที่ ๑ เพิ่มขึ้นอีกเท่าหนึ่ง เป็นปีละสองพันชั่ง สำหรับพระบาทสมเด็จพระ ปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแจกเบี้ยหวัดข้าราชการแต่ข้อสำคัญยิ่งกว่าอย่างอื่นนั้น คือเมื่อในรัชกาล ที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

(๑) มีคำเล่ากันมาตั้งแต่เสร็จศึกเวียงจันทน์แล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกับกรมพระ ราชวังบวรมหาคักติพลเสพก็ไม่ทรงชอบชดกันเหมือนแต่ก่อน อ้างเหตุ ๒ เรื่อง เรื่อง ๑ ว่าเมื่อกรมพระราชวังบวร มหาคักติพลเสพยกกองทัพไปประทับอยู่ที่เมืองนครราชสีมา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เจ้าพนักงาน เชิญน้ำพระพิพัฒน์สัตยาขึ้นไปถวาย กรมพระราชวังบวรมหาคักติพลเสพน้อยพระทัย ว่าไม่ทรงไว้ว่างพระราช ทัณฑ์ อีกเรื่องหนึ่งว่าเมื่อเสด็จกลับจากสงครามนั้น ทรงสร้างวัดบวรสถานสุทธาวาสขึ้นในพระราชวังบวรฯ เดิม พระอุโบสถจะทำมียอดเป็นปราสาท ปรังตัวไม้เสร็จแล้วยังแต่จะยก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับ สั่งให้ไปห้ามว่าพระราชวังบวรไม่เคยมีปราสาท กรมพระราชวังบวรมหาคักติพลเสพก็ทรงโทมนัส

(๒) มีตัวอย่างข้อนี้ เช่นพระยาจันทราทิศย์ (บุญเรือง) เป็นข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีบุตรชื่อเลี้ยงเป็นแต่มหาดเล็กทั้งในรัชกาลที่ ๑ และที่ ๒ นายเลี้ยงมีบุตรชื่อดิส พระยาจันทราทิศย์ ผู้ปลุกถวาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อลงทรงในรัชกาลที่ ๒ ถึงรัชกาลที่ ๓ นายเลี้ยงไปรับราชการวังหน้า ได้เป็นจมื่นอินทรประพาสในกรมวัง แต่นายดิสบุตรคงเป็นข้าหลวงเดิมอยู่กับ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนเสวยราชย์ได้เป็นที่พระยาบำเรอภักดี ต้นสกุล ไรจนดิศ

(๓) ทำเนียบข้าราชการวังหน้า ครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว หอพระสมุดฯ ได้พิมพ์แล้ว เมื่อ พ.ศ.๒๔๖๒

ทรงบังคับบัญชาทหารซึ่งฝึกหัดอย่างยุโรปเช่นทหารปืนใหญ่พวกญวนคริสตังเป็นต้น ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้ยกบรรดากองทหาร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เคยทรงบังคับบัญชาอยู่แต่ก่อน ไปเป็นทหารฝ่ายพระบวรราชวัง จึงเกิดมีทหารบกและทหารเรือของวังหน้าขึ้น โดยไม่จำกัดจำนวนว่าจะมีได้มากน้อยเท่าใด แต่นั้นมา พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จดำรงพระบวรราชวังอยู่ ๑๕ ปี ในระหว่างนั้นบุตรหลานผู้ที่ขึ้นไปเป็นข้าราชการวังหน้า เติบโตขึ้นก็นำเข้าถวายตัว นับว่ามีข้าราชการรุ่นใหม่เกิดขึ้นในวังหน้า ครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๐๘ ข้าราชการวังหน้าลงมาสมทบรับราชการวังหลวงพวกชั้นผู้ใหญ่เข้ากับพวกวังหลวงได้สนิท แต่พวกชั้นหนุ่มไม่เคยรับราชการวังหลวงมาก่อนก็มีใครเข้ากันได้สนิท แต่สมทบกันอยู่เพียง ๓ ปี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคต เมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๔ ข้าราชการวังหน้าจึงยังมีตัวอยู่มาก ไม่หมดสิ้นเหมือนเมื่อรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญได้เป็นพระมหาอุปราช พวกขุนนางซึ่งมีตำแหน่งฝ่ายพระราชวังบวรฯ ก็ต้องกลับขึ้นไปรับราชการวังหน้า แต่การที่ส่งข้าราชการกลับคืนในวังหน้าครั้งนั้น ไม่ได้ลดทำเนียบและกรมต่างๆ ซึ่งตั้งขึ้นเฉพาะพระองค์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังเช่น ทหารบก ทหารเรือ เป็นต้น ยอมให้กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ มีทหาร และตั้งตำแหน่งข้าราชการได้มาก ทั้งยังได้เงินพระคลังมหาสมบัติสำหรับแจกเบี้ยหวัดข้าราชการ ปีละ ๑๖๐,๐๐๐ บาท เหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ จึงมีกำลังผู้คนบริวารมากกว่าพระมหาอุปราชในรัชกาลก่อน ๆ เว้นแต่กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทในรัชกาลที่ ๑ พระองค์เดียว ด้วยประการฉะนี้

ข้าราชการครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งกลับไปรับราชการพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลที่ ๕ ว่า แต่ที่เป็นข้าราชการผู้ใหญ่ คือ

๑. เจ้าพระยามุขมนตรี (เกิด เป็นพี่เจ้าพระยาบดินทร์เดชา สิงห์ผู้ต้นสกุล สิงหนเสนี) เดิมเมื่อรัชกาลที่ ๓ เป็นจมื่นเสมอใจราช หัวหมื่นมหาดเล็ก ถึงรัชกาลที่ ๔ โปรดฯ ให้ไปรับราชการในพระบวรราชวัง ได้เป็นที่พระยาราชโยธา แล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาเป็นเจ้าพระยามุขมนตรีอธิบดีมหาดไทย และเป็นหัวหน้าข้าราชการฝ่ายพระบวรราชวังทั่วไป แต่อยู่ในรัชกาลที่ ๕ ได้ ๒ ปีก็ถึงแก่อสัญกรรม กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญทรงตั้งพระยาภักดีภูบาล (อัน) เป็นพระยาอิศรานุภาพ เป็นตำแหน่งจางวางกรมมหาดไทยต่อมาอีกคนหนึ่ง

๒. พระยาเสนาภูเบศร์ (กรับ บุณยรัตน์พันธุ์ น้องเจ้าพระยาภูธราภัย) เจ้ากรมกลาโหมฝ่ายเหนือ เป็นพระยากลาโหมราชเสนา อธิบดีกรมกลาโหม

๓. พระยาบริรักษ์ราชา (ฉ่ำ บุตรสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ) จ้างวางตัวรวาง เป็นพระยาพิชัยบุรินทร์รา อธิบดีกรมเมือง

๔. พระยามณเฑียรบาล (บัว) อธิบดีกรมวัง คงตำแหน่งอยู่จนตลอดอายุ แล้วทรงตั้งพระยาเสนาภูเบศร์ (คง) เป็นพระยามณเฑียรบาลอีกคนหนึ่ง

๕. พระยาไพบูลย์สมบัติ (เอี่ยม บุตรสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ) จ้างวางกรมพระคลังสินค้า คงอยู่ในตำแหน่งนั้นต่อมา

ตำแหน่งพระยาไกรโกษา อธิบดีกรมพระคลัง กับพระยาเกษตรรักษาอธิบดีกรมนาว่างอยู่ แต่มิได้ทรงตั้งทั้ง ๒ ตำแหน่ง

ตามที่ปรากฏในจดหมายเหตุ^(๑) การตั้งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลที่ ๕ มีจำนวนตั้งมาก แต่ในปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ กับปีมะเส็งต่อมาอีกปีหนึ่ง แต่เป็นข้าราชการในราชสำนักที่แนะนำตามเสด็จ เช่น

มหาดเล็ก ตำรวจ และขุนนางตำแหน่งนายทหารรักษาพระองค์เป็นพันกับพวก ขุนนางช่างต่าง ๆ อีกพวกหนึ่ง นอกจากนั้นหาใครจะทรงตั้งไม่ ในปีต่อมายังตั้งน้อยลงโดยลำดับ แม้ขุนนางผู้ใหญ่ชั้นอธิบดีว่างลงก็ไม่ตั้ง

คำถวายโอวาท

สันนิษฐานว่าของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ฯ ทูลเกล้าฯ ถวาย

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าตั้งอยู่ในกตัญญูกตเวที จะนิ่งอยู่มิได้ คิดการฉลองพระเดชพระคุณที่จะให้พระเกียรติยศเจริญขึ้น เป็นที่สรรเสริญแก่ชาวสยามและชาวต่างประเทศให้รู้พระเดชพระคุณ จึงทำเป็นเรื่องราวในการที่ข้าพระพุทธเจ้าหวังมีอยู่หลายอย่าง จะต้องจัดการใหม่ให้แผ่นดินเรียบร้อยเป็นเนื้อความ ๓๕ ข้อ การที่จะกราบทูลนี้จะผิดพลั้งเหลือเกินประการใด ขอพระราชทานโปรดอภัยโทษแก่ข้าพระพุทธเจ้า

ข้อ ๑ ขอได้ทรงพระเมตตากรุณาแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเหมือนบิดามารดาร์กบุตรในอุทรทั้งพระราชอาณาเขต เหมือนอย่างพระเจ้าเงี้ยวเต้พระเจ้าซุ่นเต้ พระเจ้าอูเต้ ซึ่งกล่าวไว้ใน

(๑) ที่ในหอสมุดฯ สำหรับพระนคร มีบัญชีของกรมอาลักษณ์พระราชวังบวรฯ พอทราบการที่กรมพระราชวังฯ ทรงตั้งข้าราชการได้

เรื่องไคเก็ก กษัตริย์สามพระองค์นั้นรักขุนนางและราษฎรยิ่งนัก บ้านเมืองก็เป็นสุข พระชนมายุก็ยืนนาน ขอได้ทรงพระราชดำริสอดส่องไปในราชการแผ่นดิน การสิ่งใดเป็นธรรมเนียมที่ถืออยู่ต้องคงไว้ การสิ่งใดที่จะต้องแก้ไขตัดแปลง ก็จะต้องจัดการเสียใหม่ให้ดีขึ้น การสิ่งใดเป็นที่ร้อนอกสมณพราหมณาจารย์ข้าราชการ และอาณาประชาราษฎร ก็ต้องผ่อนให้ได้ความเย็นใจและความสุขขึ้น จะได้เหมือนแผ่นดินพระเจ้าเงี้ยวเต้ พระเจ้าซุ่นเต้ พระเจ้าอูเต้ มีแต่ความสรรเสริญทั่วไป

ข้อ ๒ จะมีผู้กราบทูลกล่าวโทษพระวงศานุวงศ์ท่านเสนาบดีผู้ใดผู้หนึ่ง เป็นเนื้อความที่จะให้เกิดความสงสัย เป็นความกระซิบต่างๆ ก็ขอให้ทรงพระราชดำริก่อน ตรึงตรองสืบสวนให้ได้ความจริง อย่าเพ่อว่าวามให้เสียการ เหมือนนิทานโบราณฝ่ายไทย และฝ่ายจีน มีเป็นหลายเรื่องก็ทราบอยู่แล้ว มีความเปรียบอีกเรื่องหนึ่ง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษกแล้ว ในปีนั้นมีข้าหลวงเดิมกระซิบกราบทูลว่า สมเด็จพระยาองค์ใหญ่ สมเด็จพระยาองค์น้อย คิดการประทุษร้ายตั้งกองดำดินปืนอยู่ที่หลังบ้านเป็นอันมาก จึงทรงปรึกษาด้วยข้าหลวงเดิมผู้อื่น ก็กราบทูลว่าถ้าท่านจะคิดเอาแผ่นดินแล้ว ท่านจะมายกเอาราชสมบัติแผ่นดินถวายทำไม ประการหนึ่ง กำปั่นท่านก็มีค้าขายอยู่เป็นหลายลำ ถ้าท่านจะซื้อเอาดินปืนมาแต่เมืองสิงคโปร์จะมีดีกว่าดำดินปืนที่บ้านอีกหรือ ได้ทรงทราบดังนั้นแล้วก็สงบอยู่ ภายหลังสมเด็จพระยาองค์ใหญ่เข้าไปเฝ้า จึงได้ดำรัสถามด้วยการดำดินปืนที่โรงจักรนั้น เขาทำอย่างไร สมเด็จพระยาองค์ใหญ่ก็กราบทูลไปตามเหตุโดยมิได้รู้ตัว จึงดำรัสถามว่าถ้าจะซื้อดินปืนมาแต่เมืองสิงคโปร์มาใช้กับลงทุนดำเอาที่นี้ ใครจะถูกจะแพงเงินกว่ากัน สมเด็จพระยาองค์ใหญ่กราบทูลว่า ซื้อดินปืนมาจากเมืองสิงคโปร์ถูกเงินกว่า ดีกว่าดำที่นี้ แล้วก็ได้ตรัสประการใดต่อไป ครั้นนานประมาณสักเดือนหนึ่ง จึงประทานความจริงว่า มีผู้กราบทูลดังนี้ๆ แต่ไม่ทรงเชื่อจึงได้พากันทราบ ขอให้พระองค์มีพระทัยหนักแน่น เหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้เชื่อคนสอพลอยุยง ข้าราชการจะได้พึ่งพระบารมี มีความเย็นใจ

ข้อ ๓ พระวงศานุวงศ์และข้าราชการที่ซื่อสัตย์ต่อแผ่นดินจะประพฤติกการสิ่งใดโดยยุติธรรมก็ดี ลางที่คนพาลก็กำเริบ ท่านเห็นว่าจะกราบทูลจะเข้าไป ท่านก็ช่วยปราบปรามตามอำนาจของท่านก็มี บางจำพวกที่มีความโลภมาก เห็นว่าพระเจ้าแผ่นดินยังทรงพระเยาว์อยู่ จะไม่เกรงพระราชอาชญา จะทำการสิ่งไรก็จะทำตามอำเภอใจ เบียดเบียนให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน ความข้อนี้ถ้ามีผู้ร้องทุกข์และมีผู้กราบทูลขึ้น จะต้องพิจารณาเอาความจริงว่า ผู้ที่กระทำนั้นกระทำโดยยุติธรรม ทำช่วยธุระแผ่นดิน หรือทำด้วยความโลภเจตนาจะหาผลประโยชน์

หรือทำโดยโทโสความพยายามประการใด ก็จะได้ทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทไว้ จะได้กำจัดคนพาลทุจริตเสีย

ข้อ ๔ พระราชวงศานวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายในผู้ใหญ่ผู้น้อย จะต้องทำนุบำรุงให้ได้ความสุขทั่วไป พระองค์ใดมีวิชาอย่างไรบ้าง ยังมีได้ทำราชการลับลืออยู่ จะเป็นพระองค์เจ้าก็ดี หม่อมเจ้าก็ดี หม่อมราชวงศ์ก็ดี ที่เป็นช่างต่างๆ ขอให้สืบเสาะเอามาชบเลี้ยงขึ้น จะได้มีน้ำใจทำราชการฉลองพระเดชพระคุณ ดีกว่าเอาคนป่าๆ เกื่อนๆ มาชบเลี้ยง

ข้อ ๕ พระวงศานวงศ์และข้าราชการผู้ใดที่ชื่อตรง ก็ต้องชบเลี้ยงขึ้น ผู้ใดที่เป็นคนพาล ถึงมีวาสนาอยู่แล้วก็ต้องกำจัดเสีย ถ้าจะกำจัดคนพาล และผู้กระทำผิด ก็ต้องให้ท่านทั้งหลายเห็นความผิดให้พร้อมกันก่อน จึงกระทำโทษลง ถ้าโปรดกระทำได้ดั่งนี้จะมีคนทั้งกลัวทั้งรัก ถ้ากระทำโดยกริ้วกราดลงพระอาชญาผิดๆ ถูกๆ ผู้ที่ต้องรับพระอาชญาไม่มีความผิดก็เสียน้ำใจ ผู้ที่ยังมิได้รับพระราชอาชญา ก็จะพากันนินทาต่างๆ จะมีแต่ความกลัว ความรักนั้นน้อย ทรงตัดสินข้อคดีสิ่งใด ให้ถือเอายุติธรรม ตั้งเมตตาจิต

มิได้เลือกว่าคนโปรดและคนไม่โปรด ถ้าผู้ใดทำชอบ ก็ประทานบำเหน็จรางวัลยกย่องขึ้น ถ้าผู้ใดทำผิดก็ทำตามโทษานุโทษ ถ้าโปรดเกล้าฯ ได้ดั่งนี้ก็จะเป็นที่กลัวเกรงพระราชอาชญาสรรเสริญพระเดชพระคุณ

ข้อ ๖ พระเจ้าน้องยาเธอ ที่ได้รับพระราชทานวังๆ ก็ยังค้างอยู่จะต้องทำนุบำรุงเร่งรัดให้การวังนั้นแล้วเสีย ทรงพระเจริญขึ้นจะได้เสด็จออกไปอยู่ พระองค์ใดยังมีได้ประทานวัง ต่อไปภายหลังสมควรที่จะออกวังแล้ว ก็จะต้องประทานให้เหมือนๆ กัน ทำดั่งนี้ก็เป็นการสงเคราะห์ญาติอย่างหนึ่ง จะได้พากันคิดถึงพระเดชพระคุณจะได้ตั้งใจทำราชการโดยภักดี

ข้อ ๗ พวกข้าราชการฝ่ายใน ถ้ามีอำนาจมักจะรับสินบนต่างๆ บ่าวไพร่เกี่ยวข้องด้วยถ้อยความ ก็หักหาญให้การทำงานแปรปรวนไป คนต่างประเทศเขาก็ินินทา ถ้าพวกฝ่ายในจะเข้ามารบกวนในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ครั้งไม่ได้สมความปรารถนาก็จะโกรธ ถ้าจะโปรดตามใจก็จะเสียจบบัณฑิตธรรมเนียมแผ่นดินไป จะแก้ได้อยู่อย่างหนึ่ง คืออ้างว่าจะเอาเรื่องราวให้ท่านเสนาบดีปรึกษาก่อน ท่านเห็นอย่างไรก็ได้ทำตาม ถ้าอ้างอย่างนี้ก็จะเกรงพระราชอาชญาเข้าไม่รู้ที่จะโกรธเอาผู้ใดได้ การที่รบกวนในพระเดชพระคุณก็จะน้อยลง

ข้อ ๘ เงินภาษีอากรที่ขึ้นในตำแหน่งราชการหลายกรม นั้น ก็ประมูลกันขึ้นในท้องตราแต่ให้มากเท่านั้น เงินก็ไม่ได้เข้าพระคลัง ผู้ทำภาษีก็เอาเงินไขว้ไปใช้เสียดีกว่าที่เขาไม่ต้องเสียดอกเบี้ย พวกกันเป็นหนี้หลวงคนหนึ่งนักร้อยชั่งก็มี นับพันชั่งก็มี การเรื่องนี้จะต้องจัดเสียใหม่ ถ้าผู้ใดจะรับทำภาษีอากร ถ้าเป็นภาษีอากรเล็กน้อยไม่เป็นคนภาคภูมิ ก็ให้เรียกเอาเงิน

ล่วงหน้าเสียให้ครบจึงให้ทำ ถ้าถึงกำหนดผลัดเปลี่ยนจะทำต่อไปอีกก็ให้ส่งเงินล่วงหน้าอีก
 สุดแต่อย่าให้ค้างอยู่ได้ ถ้าเป็นภาษีอากรใหญ่ๆ เงินมากผู้ทำเป็นคนภาคภูมิอยู่ไว้ใจได้ ก็
 ต้องเอาตามเรื่องราวของเขาถึงงวดจะส่งให้เสร็จปีละ ๔ งวด ถ้าถึงงวดไม่ได้ส่ง เจ้าจำนวน
 เลยกันเสีย ไม่เร่งรัดก็ต้องเอาโทษเจ้าจำนวน ถ้าโปรดได้อย่างนี้ก็จะได้เงินเข้ามาใช้
 ราชการแผ่นดินมากขึ้น

ข้อ ๙ ภาษีอากรสิ่งใดเป็นความเดือดร้อนแก่ราษฎรอยู่ ก็จะต้องลดหย่อนผ่อนเล็ก
 เสียบ้าง เหมือนหนึ่งภาษีสุกรแต่ก่อนพิกัตเรียก ๑๒ ชัก ๑ คิดเป็นราคาสุกรใหญ่ก็เป็นภาษี
 ตัวละ ๑ บาท ๒ สลึงเสมอกัน จีนผู้ฆ่าสุกรชายก็ขายสุกรแพงขึ้น คิดเอาแก่นื้อคนรับประทานๆ
 ก็ต้องรับประทานของแพง ก็เป็นความเดือดร้อนอย่างหนึ่ง และเจ้าภาษีผูกช่วงไปหัวเมือง
 ไม่ฆ่าสุกรขายแต่ผู้เดียว ผู้อื่นจะเสียภาษีให้จะขอฆ่าบ้างก็ไม่ได้ คิดซื้อขายเอากำไรมากขึ้น
 ทำให้ผิดท้องตราไปต่างๆ ผู้ใดจะว่ากล่าวก็มิได้ ประการหนึ่งอากรน้ำเรียกค่าเครื่องมือ
 ละเอียดทุกสิ่ง จนชั้นไม่มีเครื่องมือไปจับปลาในหนองก็ต้องเสียเงินค่าเครื่องมือจับปลา
 คนละ ๑ บาท ก็เป็นความเดือดร้อนของราษฎรอย่างหนึ่ง ถ้าจะโปรดให้เป็นความเย็นขึ้นแล้ว
 ก็เรียกเอาค่าเครื่องมือแต่สิ่งที่ใหญ่ๆ ที่ชาวประมงทำเป็นสินค้าซื้อขายเป็นอาณานิคม
 อย่างนี้ก็ควรจะเรียก ซึ่งชาวบ้านไรหาเลี้ยงชีวิตเป็นธรรมดาชาวบ้านนอก ไม่เป็นการสินค้า
 โปรดพระราชทานยกเสียก็จะเป็นความเย็นใจขึ้นได้มาก และภาษีอากรอื่นๆ ที่เป็นการหยุก
 หยิกรั้งความ ยังมีอีกหลายสิ่ง จะพรรณนากราบบังคมทูลฯ ก็จะมีอีกมาก ทรงพระราชดำริ
 ตริตรง ก็ให้เห็นการตลอด

ข้อ ๑๐ ราษฎรถวายฎีกากล่าวโทษเจ้าภาษีอากรว่าฉ้อฉลหมกมุ่น พระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ประทานฎีกาไปให้เจ้าจำนวนชำระเจ้าจำนวนกับเจ้าภาษีก็เป็นอัน
 หนึ่งอันเดียวกัน ราษฎรที่มาร้องไม่ได้ชนะสักเรื่องหนึ่ง จนเมื่อเข้ามาร้องทุกข์ ลู้ทนต์เสียให้
 เจ้าภาษีดีกว่า ความที่มาร้องนั้นเจียบไปก็เข้าพระทัยเสียว่าเป็นการเย็นอยู่แล้ว มิได้ทราบ
 การข้างนอกเป็นอย่างไร

ข้อ ๑๑ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็น
 ว่าราษฎรจะมีความทุกข์ร้อนอย่างไร ก็โปรดให้มาร้องถวายฎีกาจะผิดชอบอย่างไรมิได้เอาโทษ
 โดยทรงพระมหากรุณาเมตตาแก่ราษฎร จะมีให้ผู้ใดคุมเหงเบียดเบียนราษฎรได้ การก็ได้หา
 อย่างพระราชประสงค์ไม่เพราะโปรดยกโทษเสีย ถึงจะเอาเท็จมากกล่าวก็ไม่มีโทษ คนพาลจึง
 กำเริบผู้ที่มีความทุกข์ร้อนโดยจริงก็มี ผู้ที่เป็นพาลเห็นความจะแพ้ก็แก้ไขกล่าวโทษลูกขุน
 ตระลาการให้เป็นความฎีกาขึ้น พอจะได้โยกศาลมาเสียให้พ้นจากตระลาการเดิมก็มี การก็

ชักเข้าไปอีกหนึ่งสองปี ไม่แพ้กันลงได้ลากหนามจุกช่องไว้แต่พอให้ยาวไปอย่างนี้ก็ยังมีมาก
 ประการหนึ่งซึ่งชังบุคคลผู้ใด ก็ไปจ้างคนเจ้าสำนวนแต่ฎีกาผูกพันกล่าวโทษกัน ความเล็ก
 น้อยก็ให้เป็นความใหญ่ขึ้นอย่างนี้ก็มิ เสียค่าแต่งเรื่องราวฉบับละ ๑ ถึง ๕ ตำลึงก็มี ๗ ตำลึงก็มี
 ได้ทราบเกล้าฯ ว่าเมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีผู้เข้าร้องถวาย
 ฎีกาแล้ว ให้ลงพระราชอาชญาผู้มาร้องเสียก่อน ๓๐ ทีทุกๆ เรื่อง เวลามีได้วาระการเสด็จ
 ออกพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ก็ให้หาท่านเสนาบดีและลูกขุนตระลาการโจทก์จำเลยเข้ามาพร้อม
 กันชำระหน้าพระที่นั่งไม่ให้เป็นล่ำบัดสำนวนเอาแต่ที่จริง ถ้าลูกขุนตระลาการทำผิดแก้ไขถ้อย
 ความเขาจริง ก็ลงพระราชอาชญาเขียนตามโทษแล้วให้ถอดเสียบ้าง ลางทีก็ให้ส่งไปคุกบ้าง
 คู่ความฝ่ายข้างแพ้ให้ปรับไหมให้แก่ผู้ร้องฎีกาชนะตามรูปความ ปรับอีกลาหนึ่งที่เขาจะต้อง
 รับพระราชอาชญาถูกเขียน ๓๐ ทีนั้นด้วย ถ้าผู้ร้องฎีกาเก็บเอาความเท็จจริงเข้ามาร้องกล่าว
 โทษเขา ให้พระเจ้าแผ่นดินเสียเวลาราชการให้ขุนเคืองพระราชหฤทัย ลางทีก็โปรดให้ตระเวน
 แล้วส่งไปคุก ลางทีตระเวนแล้วปรับไหมให้แก่ผู้ชนะ ความฎีกาครั้งนั้นจริงมากกว่าเท็จแล้วก็
 น้อยด้วย ครั้นนี้เห็นด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมมาให้หมายประกาศเสียให้รู้ทั่วกัน ว่าผู้ใดจะร้อง
 ฎีกาให้เอาแต่ความจริงเข้ามาร้อง และถ้าเอาความเท็จและสำนวนผู้มีปัญญาเข้ามาร้อง แล้ว
 จะเอาโทษตามโทษานุโทษผู้แต่งเรื่องราวก็จะเอาโทษด้วย ถ้าลูกขุนตระลาการพลิกแพลงถ้อย
 ความเขาจริง พิจารณาเป็นสัจจะให้ลงพระราชอาชญาตามโทษานุโทษ ลูกขุนตระลาการและ
 ผู้มาร้องก็จะได้เกรงพระราชอาชญาเข้า

ข้อ ๑๒ เห็นด้วยเกล้ากระหม่อมว่า ท่านเสนาบดีจตุสดมภ์ทั้ง ๔ ขอเชิญให้ท่าน
 เข้าไปประชุมพร้อมกันในพระราชวังที่ใดที่หนึ่ง ให้ท่านช่วยตัดสินสุขทุกข์ของราษฎรที่ขัดข้อง
 แต่วันละ ๔ ชั่วโมง อาทิตย์หนึ่งสัก ๓ วัน ถ้าผู้ใดมีทุกข์ให้ร้องต่อท่านทั้ง ๔ ลงชื่อพร้อมกัน
 ตัดสินแล้ว คู่ความเห็นว่ายังไม่เป็นธรรมจึงให้ไปถวายฎีกา จะได้โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม
 ปรีक्षाพระราชวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ และพณหัวเจ้าท่านสมุหพระกลาโหม ทำได้ดังนี้ ถ้อยความ
 และการงานที่สะสมอยู่ก็จะเปลืองไปทุกวัน

ข้อ ๑๓ พระราชกำหนดกฎหมายและบทพระอัยการโบราณเป็นที่จะให้ราษฎรเป็น
 ความซึ่งกันและกันโดยมาก เพราะบ้านเมืองครั้งกรุงเก่าไม่มีภาษีสิ่งไร ท่านจึงคิดเอาเงินพินัย
 ความมาใช้ในราชการแผ่นดิน ผู้ที่ชนะจะได้รับไหมก็ต้องเสียเงินพินัยหลวงเสียกึ่งหนึ่งทุกเรื่อง
 การทุกวันนี้บ้านเมืองก็เจริญสมบูรณ์ขึ้น เงินภาษีอากรได้มากกว่าเงินพินัยอยู่แล้ว ถ้าโปรดยก
 เงินพินัยเสีย ความก็จะแล้วเร็วเข้า เพราะผู้แพ้ต้องเสียเงินน้อยลง ของโบราณท่านคิดไว้ให้ผู้
 ชนะความได้เงินไปแต่น้อย ผู้แพ้ก็น้อยมาก ลางทีผู้ชนะก็ไม่ได้สิ่งไรไปเลย เหมือนผู้ตำนา ๔๐๐

ไร่ลงมาถึง ๕๐๐ ไร่ ภรรยาซื้อก็ได้เบี้ยปรับไหม ๒ ซึ่งเป็นสินไหมกิ่งพินัยกิ่ง ฝ่ายเจ้าผู้
 ได้เงิน ๑ ซึ่ง ตระลาการชักสลิปดเสีย ๒ ตำลึง ต้องเสียค่าถ่ายโทษประจานภรรยาอีก ๑๒ ตำลึง
 ๒ บาท เหลือเงินอยู่ ๕ ตำลึงก็ต้องเสียค่าฤชาเบ็ดเสร็จอีก ๔ ตำลึง ฝ่ายเจ้าผู้ได้เงินไปแต่ ๑
 ตำลึง กับภรรยาคืนเท่านั้น ชักธรรมเนียมมาแต่พอให้ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทบ้างเล็กน้อย
 จะได้เป็นที่ทรงพระราชดำริเงินพินัยทุกวันนี้มีแต่บัญชีเปล่า แรงได้น้อย ยิ่งค้างอยู่ที่ลูกความมาก
 ต้องเร่งเงินพินัยตาอยู่กับศาลก็มี และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ตรัสอยู่เนืองๆ
 ว่ากฎหมายเก่าเป็นรังความทุกข์หยิกนัก จะทรงพระราชกำหนดกฎหมายใหม่ จะตัดเสียให้
 ราษฎรเป็นความกันน้อยลง ความเรื่องนี้ลูกขุนก็ได้ทราบอยู่ทุกวัน แต่ พระราชกิจการมาก
 จึงมิได้ทรงให้สำเร็จ ครั้นนี้ถ้าจะโปรดประชุมลูกขุน ให้พวกลูกขุนคิดดูว่ากฎหมายข้อใดควรงด
 ไว้ ข้อใดควรจะยกเสีย ก็จะได้ทราบในฝ่าละอองธุลีพระบาท

ข้อ ๑๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมราชโองการให้ตั้งขุนธรรม
 การขึ้นไว้ทุกหัวเมือง และได้ดูแลพระภิกษุสามเณรที่ทำชั่วดีประการใด จะได้ชำระว่ากล่าว
 ความข้อนี้ดีอยู่ แต่ขุนธรรมการหัวเมืองและธรรมการที่กรุงรู้กัน หาผลประโยชน์ด้วยกัน
 คิดว่ามีผู้ฟ้องขึ้นจะได้ผลประโยชน์แล้วก็เกลี้ยไถ่ลงจับกันเสีย และในปีมะโรงสัมฤทธิ์คี่นี้มี
 ตราเสมาธรรมจักรออกไปถึงขุนธรรมการหัวเมืองว่า พระสงฆ์แขวงจังหวัดหัวเมืองใดก็ให้ ขุน
 ธรรมการเรียกนายประกันเสียให้หมด ผู้ที่จะบวชเป็นพระภิกษุให้ขุนธรรมการเอาตัวมา
 ไล่เสี่ยงเสียก่อนว่าจะศรัทธาจริงหรือไม่จริง ขุนธรรมกายยอมให้บวชจึงได้ ความเรื่องนี้ก็เกิด
 เป็นผลประโยชน์ที่ได้ที่เสียแก่ขุนธรรมการขึ้น ตรานำตำแหน่งก็ไม่มีออกไป ใช้แต่ตรา
 พระธรรมการบตีดวงเดียวเท่านั้น ขุนธรรมการหัวเมืองจะทำอะไรก็ได้ตามอำเภอใจไม่กลัว
 เกรงผู้ว่าราชการเมืองกรมการ พระภิกษุที่มีโยมญาติกับประกันพระที่อนุจรก็ต้องสละอาราม
 ไป วัดไม่มีพระสงฆ์อยู่ก็เป็นวัดร้างสำหรับที่คนพาลที่เข้าอาศัยอยู่ ลางที่พวกเขารื้อก็รื้อชนเขา
 ไม่เสาะไปเสียหมด การอย่างนี้ก็เป็นร้อนอกสมณะอย่างหนึ่ง ผู้ที่จะบวชก็ต้องเสียเงินค่าบวช
 ก่อนจึงจะบวชได้ พระที่บวชอยู่แล้วก็ต้องเสียเงินค่าเชิงประกันด้วย ประการหนึ่งมีพระราชบัญญัติว่า
 ถ้าผู้ใดบวชแก้วัดสึกออกมา ๕ ปี จึงให้มีภรรยาได้ ต้องอดทนอยู่ ถ้าใครมีภรรยา มีผู้ฟ้องร้อง
 เป็นรังความที่คนพาลจะหากิน ความข้อนี้ข้าพระพุทธเจ้าพิเคราะห์ไปก็ไม่เห็นว่าเป็นคุณแก่
 แผ่นดินสิ่งใดเลย ถ้าคนบวชอยู่นั้นเป็นปราชิกก็ดี หรือทำผิดกิจสมณะต่างๆ ก็ดี มีผู้ฟ้องกัน
 ด้วยเรื่องนี้ก็ควรจะชำระให้เป็นคุณแก่ศาสนา มิให้มีผู้ใดเป็นโจรขึ้นประปนในพระศาสนาได้
 ที่สึกออกมาพ้นเพศสมณะแล้วก็เห็นว่าจะไม่ควรจะฟ้องร้องว่ากล่าวกันขึ้นด้วยไม่เป็นโทษแก่
 แผ่นดินสิ่งใดเลย ขอให้ทรงพระราชดำริดูแต่ที่อันสมควร

ข้อ ๑๕ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตลอดจนเท่าทุกวันนี้ โจรผู้ร้ายลักขังม้าโคกระบือ ลักเรือ ล้วงเรือก็ชุกชุม เป็นคนพาลโหยกเหยก เทียวคุมเหงราษฎร ก็มีมาก ตู๋จับโคกระบือกันก็มาก ความชื่อนี้ถ้าปากเกล้าฯ ระวังเสียได้ บ้านเมืองจะอยู่เย็นเป็นสุข ความเย็นใจก็จะมีทั่วกัน ความสรรเสริญอวยชัยถวายพระพรก็จะซึ่งแซ่ไปทั้งพระราชาณาจักร ระวังการเรื่องนี้เป็นการใหญ่ ต้องปรึกษาท่านเสนาบดีท่านจะเห็นอย่างไรบ้าง โจรผู้ร้ายจึงจะสงบไปได้ แต่ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าธรรมเนียมยุโรปเขาตั้งนายอำเภอแข็งแรง ได้รู้บัญชีสำมะโนครัว และบัญชีคนจรมาอาศัยอยู่เท่าไร คนที่มีเรือกสวนที่ทำมาหากินอยู่เท่าไร คนที่ไม่มีที่ทำมาหากินอยู่เปล่าๆ ก็ให้มีที่ไร่นาขึ้นมาทำกิน ก็ถ้ามีที่ทางแล้วไม่ทำมาหากิน คือคนนั้นและจะหากินทางพาลมีโจรผู้ร้ายขึ้นก็สืบเอาตัวได้ง่ายๆ เพราะคนเขาไม่มุ่นหมกปะปนกันเหมือนอย่างประเทศสยาม นายบ้าน นายอำเภอเขาแข็งแรง รู้บัญชีคนเกิดวันละเท่าไร ตายวันละเท่าไร คนจรมาแต่บ้านไหน คนจะไปข้างไหนก็มีหนังสือสำหรับตัวเดินทางไปถึงเมืองนั้นเมืองนี้ คนนั้นจะไปด้วยธุระสิ่งนั้นๆ นายบ้าน นายอำเภอเมืองนั้นก็ได้ตรวจดูตามหนังสือนั้นเห็นถูกต้องแล้วก็ปล่อยไปตามความปรารถนา และตัวสัตว์นั้นเขาก็ประทับตราหน้าเบอร์รี่หือเมืองนั้น แล้วมีหนังสือสำหรับตัวสัตว์ไว้ด้วย ถ้าโจรผู้ร้ายจะลักเอาไปซื้อขายต่างเมืองถ้าไม่มีหนังสือสำหรับตัวสัตว์ห้ามไม่ให้ผู้ใดซื้อ เขาก็จับเอาผู้เจ้าของสัตว์นั้นมาว่าเป็นโจรเจ้าของสัตว์แก้ตัวว่าหนังสือหาย ก็ทำไม่จึงไม่ไปขอหนังสือต่อเจ้าพนักงานใหม่แล้วแก้ตัวอย่างนี้ก็ไม่ได้ ถ้าผู้ใดบังอาจรับซื้อสัตว์นั้นไว้ ไม่ได้หนังสือสำหรับตัวสัตว์ไว้ เป็นอันสมกับโจร แต่ประเทศสยามจะเอาอย่างเขาทีเดียวนั้นไม่ได้ เพราะกำนัน นายอำเภอ อ่อนแอ ไร่นักบ้านท่านผู้มีวาสนาบรดาศักดิ์ วัตวาอารามมาก เป็นรังที่คนพาลจะเข้าอาศัยอยู่ จึงว่าจะเอาทีเดียวนั้นไม่ได้ ได้แต่เทียบเคียงเอาบ้าง เห็นด้วยเกล้าฯ กระหม่อมว่า โจรผู้ร้ายก็จะค่อยสงบลงได้มาก แต่ประเทศสยามจะประทับตราเหล็กแดงลงในเนื้อสัตว์ก็ถือเสียว่าเป็นบาป เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ถ้าจะทำดังนี้แล้ว โคกระบือจะประทับตราได้ก็ที่เขา ช้าง ประทับตราได้ ก็ที่งา ม้าประทับตราได้ก็ที่กรีบ ผู้ใดจะซื้อขายสัตว์ไปกับผู้ใดๆ ก็ต้องให้หนังสือถือสำหรับตัวไปด้วย ถ้าเจ้าของจะไล่ฝูงโคฝูงกระบือไปขายต่างเมือง ก็ต้องขอหนังสือเดินทางต่อผู้ว่าราชการเมืองไปเป็นสำคัญด้วย อนึ่งคนที่เป็โจรผู้ร้ายอยู่จนทุกวันนี้ ถ้าจะว่าที่จริงราษฎร ก็รู้จักว่าผู้เป็นคนดีชั่วแต่ไม่อาจพูด เพราะว่ากลัวพยาบาทจะลักลอบทำร้ายกัน ถ้าจะจัดการเสียใหม่ ว่าโทษอย่างนั้นจะเขียนเท่านั้น หรือจำขังคุกไว้ ๓ ปี ๕ ปี ๑๐ ปี ถอดเป็นชั้นๆ ถ้าถึง ๓ คราวไม่เช็ดหลาบก็ต้องจำไว้จนตาย หรือจะประหารชีวิตตามอัยการก็ได้ ที่กราบทูลไว้ในข้อโจรนี้ เป็นแต่สังเขปพอเป็นที่พระราชดำริ

ข้อ ๑๖ คุณตั้งอยู่ใกล้พระราชวังนัก แต่ก่อนแผ่นดินเพิ่งตั้งขึ้นใหม่ผู้คนยังน้อย จับพม่ามาได้จำไว้มากๆ ครั้งจะไปตั้งอยู่ไกลท่านไม่วางพระทัย เหมือนอย่างตึกดินก็อยู่ใกล้ พระราชวังเหมือนกัน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นว่า ถ้ามี เหตุขึ้นใกล้พระราชวังไม่ไว้พระทัย จึงย้ายเอาตึกดินออกไปเสียให้ห่างไกลพระราชวัง คุณนี้ ก็คล้ายๆ ตึกดินเหมือนกัน

ข้อ ๑๗ โจรผู้ร้าย กรมการจับตัวได้จำไว้ที่หัวเมืองนานๆ แล้วก็รับสินบนถอดปล่อย ไป เพราะฉะนั้นโจรผู้ร้ายจึงไม่สงบ หลุดออกไปได้ก็ไปทำโจรกรรมแก้ตัวใหม่ ไม่ควรจะให้คน โทษหนักอยู่ที่หัวเมือง ขอให้ส่งเข้ามาเสียในกรุง คนโทษหัวเมืองจะเอาไว้ก็แต่โทษเบาบางเล็กน้อย โทษไม่ถึงคุณและคุณนั้นจะต้องทำให้กว้างขวาง จำคนโทษให้ทำการอยู่แต่ในกำแพงคุณ จะไม่เห็นได้

ตอนที่ ๓

แก้ไขระเบียบการในราชสำนัก

ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายเมื่อวันที่ ๑๕ ตุลาคม พระพุทธศักราช ๒๔๗๐

ถึงรัชกาลที่ ๕ มีความจำเป็นจะต้องแก้ไขวิธีบังคับบัญชาราชการบ้านเมือง เพราะพระเจ้าแผ่นดินยังทรงพระเยาว์ ต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินว่าราชการแทนพระองค์ การอย่างนี้ไม่มีตำรับตำรามาแต่ก่อน นอกจากปรากฏในพงศาวดารว่าเคยมีเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา แต่ก็ล้วนเกิดภัยอันตรายแก่พระเจ้าแผ่นดินทุกครั้ง เมื่อจะต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินขึ้นอีก คนทั้งหลายจึงพากันหวาดหวั่นอยู่ทั่วไป เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์คงจะได้คิดเห็นและตริตรองหาอุบายแก้ไขความลำบากเรื่องนี้มาแต่แรกรู้ตัวว่า จะต้องเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ข้อนี้พึงเห็นได้ในความคิดของท่านที่ยกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญขึ้นเป็นมหาอุปราช และเมื่อที่ประชุมพระราชวงศ์กับเสนาบดีพร้อมกัน สมมุติตัวท่านเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ท่านขอให้สมมุติสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบาราบปรปักษ์ เป็นผู้สำเร็จราชการในพระราชสำนักอีกพระองค์หนึ่ง ก็คงเป็นโดยประสงค์จะมีให้คนทั้งหลายหมายมุ่งเอาตัวท่านคนเดียวเป็นผู้รับผิดชอบ เห็นจะเป็นด้วยความดำริดังกล่าวมา เมื่อเริ่มรัชกาลที่ ๕ จึงวางระเบียบราชการให้มีหัวหน้าบัญชาการคล้ายกับเป็น ๓ แผนก คือ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน (มีอำนาจเหนือแผนกอื่นทั่วไป) สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบาราบปรปักษ์เป็นผู้สำเร็จราชการในพระราชสำนักแต่การในพระราชสำนักนั้นยอมกำหนดเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายหน้าบังคับบัญชาว่ากล่าวส่วนผู้ชายฝ่ายหนึ่ง ฝ่ายในบังคับบัญชาว่ากล่าวส่วนผู้หญิงฝ่ายหนึ่ง ในรัชกาลที่ ๕ กรมพระสุทธำรินทร์ราชประยูร ซึ่งดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวง จึงได้ทรงบัญชาการฝ่ายในอีกพระองค์หนึ่ง ท่านทั้ง ๓ นี้ช่วยกันคิดอ่านจัดการในพระราชสำนัก ส่วนราชการแผ่นดินนั้น มีสภาเสนาบดีเจ้ากระทรวงต่างๆ ให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิทประทับเป็นที่ปรึกษาด้วยอีกพระองค์หนึ่ง แต่กรมหลวงวงศาฯ ทรงประชวรโรคอัมพาตทุพพลภาพมาแต่ในรัชกาลที่ ๔ เป็นแต่พอเสด็จเข้าวังได้ อยู่ไม่ช้า ก็สิ้นพระชนมายุ

ระเบียบการที่จัดในสมัยนั้น พิศเคราะห์ดูตามความรู้เห็น (ของผู้แต่งหนังสือนี้เมื่อยังเด็ก แต่พอจำความได้บ้าง) ประกอบกับที่ได้ไต่ถามท่านผู้อื่นซึ่งท่านมีตำแหน่งในราชการ และตรวจดูจดหมายเหตุต่างๆ ที่ปรากฏเห็นว่าน่าสรรเสริญความเจตนาพยายามของท่าน ผู้ใหญ่ที่คิดจัด ด้วยเอาความข้อสำคัญทั้ง ๒ อย่าง คือที่จะให้ราชการบ้านเมืองดำเนินไปโดย

เรียบร้อยเป็นปกติดอย่างหนึ่ง กับที่จะฝึกหัดพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ทรงสามารถว่าราชการแผ่นดินได้เองอย่างหนึ่ง เป็นวัตถุประสงค์เสมอกัน วางระเบียบการให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทำพระราชกิจของพระเจ้าแผ่นดินเหมือนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลก่อนๆ หมดยุคอย่าง เว้นเสียแต่ที่จะต้องทรงพระราชดำริวิภูฏาภิบาลโนบาย และบังคับสั่งราชการเป็นเด็ดขาด ๒ อย่างนี้อยู่ในผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แต่ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินคิดเห็นอย่างไรหรือสั่งบังคับประการใด แล้วก็นำความขึ้นกราบทูลชี้แจงให้ทรงทราบเสมอเป็นนิจติดกับลักษณะผู้สำเร็จราชการแผ่นดินซึ่งเรียกว่า “รีเจนต์” ตามประเพณียุโรป จึงเห็นว่าน่าสรรเสริญ ด้วยในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเจริญพระชันษาถึง ๑๖ ปี พอทรงทราบผิดและชอบ มิได้ทรงพระเยาว์อย่างเป็นเด็ก ทั้งเวลาที่จะต้องมิให้ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินก็เพียง ๕ ปี ระเบียบราชการที่จัด เมื่อเริ่มตั้งรัชกาลที่ ๕ มีหลายอย่างจะพรรณนาแต่ที่เป็นการสำคัญ คือ

จัดระเบียบพระราชานุกิจ

คำที่เรียกว่าพระราชานุกิจ เรียกตามกฎหมายเทียบบาล หมายความว่ากำหนดเวลาซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงประพฤติพระราชกิจต่างๆ ประจำวัน อันถือว่าเป็นการสำคัญในวิธีปกครองบ้านเมือง ซึ่งอำนาจสิทธิ์ขาดอยู่ที่พระเจ้าแผ่นดินพระองค์เดียว ต้นตำรามีอยู่ในคัมภีร์มธุธรรมศาสตร์ ซึ่งพวกพราหมณ์นำมาสอนแต่ดึกดำบรรพ์ แต่เมื่อเอามาใช้ในประเทศของชนชาติอื่นอันประเพณีติดกับอินเดีย ก็ต้องแก้ไขรายการให้เหมาะสมแก่ภูมิประเทศ ข้อนี้พึงเห็นได้ในตำราพระราชานุกิจ ครึ่งครืออยุธยาที่ปรากฏอยู่ในกฎหมายเทียบบาล แม้ตำราในกฎหมายเทียบบาลนั้น ถ้าเทียบกับพระราชานุกิจของพระเจ้าแผ่นดินเมื่อตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา และพระราชานุกิจของพระเจ้าแผ่นดินทรงประพฤติในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ก็เห็นได้ว่าได้แก้ไขต่อมาอีกโดยลำดับให้เหมาะแก่กาลสมัย ถึงกระนั้น พระราชานุกิจก็ยังเป็นหลักของราชการสืบมาทุกสมัยเพราะเหมือนกับเป็นอาณัติสัญญาในระหว่างพระเจ้าแผ่นดินกับข้าราชการทั้งปวง ว่าโดยปกติจะทำราชการในเวลาตามกำหนดนั้นเสมอ ไม่ให้ต้องบอกต้องสั่งกันทุกวันไป อันนี้เป็นหลักของพระราชานุกิจ แต่เมื่อพิจารณาดูรายการในระเบียบพระราชานุกิจ (ซึ่งจะแสดงโดยพิสดารต่อไปข้างหน้า) ลักษณะการต่างกัน เป็นการบ้านเมืองประเภทหนึ่งเป็นการในส่วนพระองค์พระเจ้าแผ่นดินประเภทหนึ่ง พระราชานุกิจอันเป็นประเภทการบ้านเมืองนั้นคือเสด็จ ออกที่ประชุมมุขมนตรีทรงพิพากษาคดี และว่าราชการบ้านเมืองวันละ ๒ ครั้ง

เป็นนิจ รายการอย่างอื่นนอกจากนั้นเป็นการส่วนพระองค์ของพระเจ้าแผ่นดิน ในวันไหนจะ
เว้นการอย่างใดหรือจะเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างใดตามพระราชอัธยาศัยก็ไม่ขัดข้อง ถึงกระนั้น
พระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนมา โดยเฉพาะในพระบรมราชจักรีวงศ์ ซึ่งทรงครองกรุงรัตนโกสินทร์นี้
ย่อมทรงประพฤติพระราชานุกิจโดยเคารพเป็นนิจสืบกันมาทุกพระองค์

ระเบียบพระราชานุกิจในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ตั้งขึ้นเมื่อรัชกาลที่หนึ่ง สันนิษฐาน
ว่าเห็นจะเอาแบบพระราชานุกิจของพระเจ้าบรมโกศครั้งกรุงศรีอยุธยามาใช้ มีรายการต่างๆ
ดังจะแสดงโดยพิสดาร ดังต่อไปนี้

เช้า ๙ นาฬิกา เสด็จลงทรงบาตร

๑๐ นาฬิกา เสด็จออกท้องพระโรง ถวายภัตตาหาร เสี่ยงพระสงฆ์ในท้องพระโรง
เจ้านายเข้าเฝ้าฯ และช่วยกันปฏิบัติพระสงฆ์เวลาฉัน พระกลับแล้ว
ชาวพระคลังมหาสมบัติกราบบังคมทูลรายงานจ่ายเงิน แล้วเสด็จขึ้น
พระแท่นออกขุนนางข้าราชการกรมพระตำรวจเข้าเฝ้า ถวายรายงาน
ชำระความฎีกา แล้วเบิกขุนนางเข้าเฝ้าปรึกษาด้วยอรรถคดี (แต่ใน
ปลายรัชกาล เมื่อพระราชเสด็จออกตอนเช้านี้ที่พระบัญชา พระที่
นั่งไพศาลทักษิณ ข้าราชการเฝ้าที่ซาลาริมพระที่นั่งอมรินทฯ ข้าง
ด้านตะวันตก)

เที่ยง เสด็จขึ้นเสวยพระกระยาหาร และปรึกษาราชกิจภายใน เสด็จ
เข้าที่พระบรมมหาราชวังสำราญพระอิริยาบถ

ค่ำ ๖ นาฬิกา เสวยพระกระยาหาร

๗ นาฬิกา เสด็จออกท้องพระโรง ทรงสดับพระธรรมเทศนาภักดิ์หนึ่ง ชาว
พระคลังฯ กราบบังคมทูลรายงานจ่ายสิ่งของต่าง ๆ มหาตเล็กกราบ
ทูลรายงานก่อสร้าง พระอาการเจ้านายประชวร และอาการป่วยของ
พระราชาคณะหรือข้าราชการผู้ใหญ่ ซึ่งโปรดให้เอาอาการมากราบทูล
เสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง เบิกข้าราชการทั้งฝ่ายทหาร
พลเรือนเข้าเฝ้า กราบทูลบอกหัวเมือง ปรึกษา ราชการแผ่นดิน
และการทัพศึก

๑๐ นาฬิกา เสด็จขึ้นเป็นสิ้นพระราชานุกิจประจำวัน แต่ถ้าเป็นเวลามีศึกสงคราม
หรือมีราชการสำคัญ เสด็จขึ้นถึง ๑ นาฬิกา ๒ นาฬิกาก็มี

ถึงรัชกาลที่ ๒ เวลาพระราชานุกิจตอนเช้า เสด็จลงทรงบาตร เสด็จออกเลี้ยงพระในท้องพระโรง ทรงฟังรายงานพระคลังมหาสมบัติ และเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง การเหล่านี้คงอยู่เหมือนเมื่อรัชกาลที่ ๑ แต่ตอนกลางวันอันเป็นเวลาสำหรับประภาษราชกิจ ฝ่ายในนั้นมักทรงการช่าง ด้วยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดการช่างต่างๆ การแกะสลัก ทรงได้ชำนาญด้วยฝีมือพระหัตถ์ โปรดให้ตั้งโรงงานสำหรับช่างมหาดเล็ก ขึ้นในพระราชวัง มีเวลาเสด็จประพาสการช่างทุกๆ วัน ครั้งเวลาบ่ายอันเป็นเวลาสำหรับสำราญพระราชอิริยาบถ เสด็จออกประทับที่เฉลียงท้องพระโรง ทรงฟังรายงานการก่อสร้างบ้าง และเบิกกว๊เข้าเฝ้าทรงพระราชนิพนธ์บทละครบ้าง เวลาค่ำเสด็จออกทรงธรรมและทรงฟังรายงานต่างๆ และต่อนั้นเสด็จออกขุนนางเหมือนอย่างในรัชกาลที่หนึ่ง แต่เสด็จออกในท้องพระโรงบ้าง บางวันก็เสด็จออกที่พระที่นั่งสนามจันทร์ซึ่งทรงสร้างขึ้นใหม่บ้าง เสด็จขึ้นราวเวลา ๙ นาฬิกา แล้วสำราญพระราชอิริยาบถข้างฝ่ายใน เช่นทอดพระเนตรละครหรือเสด็จลงสวนขวาเป็นต้น ต่อไปจนถึงเวลา

มาถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดการเล่นหัว จึงทรงแก้ไขเวลาพระราชานุกิจไปเป็นการบำเพ็ญพระราชกุศล เช่น ก่อสร้างวัดวาอารามเป็นต้น ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ที่เคยรับราชการมาในรัชกาลที่ ๓ กล่าวเป็นยุติต้องกันว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประพฤติพระราชานุกิจโดยเวลาแน่นอนยิ่งนัก คือ

เช้า ๙ นาฬิกา เสด็จลงทรงบาตร ทรงบาตรเสร็จเสด็จขึ้นบูชาพระในหอสุรालย์พิมาน แล้วเสด็จลงพระที่นั่งไพศาลทักษิณ เจ้านายพระองค์หญิงคอยเฝ้าอยู่ที่นั่น^(๑) เสด็จผ่านไปยังหอพระธาตุมณเฑียรที่ไว้พระบรมอัฐิ อยู่ด้านตะวันตกพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ทรงบูชาพระบรมอัฐิ

๑๐ นาฬิกา เสด็จออกท้องพระโรงพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เลี้ยงพระสงฆ์ฉันเวร ลักษณะเลี้ยงพระสงฆ์ฉันเวรตั้งแต่ในรัชการที่ ๑ มาจนรัชกาลที่ ๓ เสด็จออกทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการทรงศีล แล้วดำรัสถวายข้าวสงฆ์เป็นคำภาษามคธ พระสงฆ์ รับสาธุ แล้วอปโลกน์ และถวายอนุโมทนาแล้วจึงฉัน ฉันแล้วถวายอดิเรก ถวายพระพรลา และในเวลาเลี้ยงพระนั้น เจ้านายฝ่ายหน้าเข้าช่วยปฏิบัติพระ ส่วนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงปิดทองปฏิสังขรณ์พระพุทธรูป บางทีก็ทรงปิดทองหรือร้อยหูกัมภีร์พระไตรปิฎกซึ่งทรงสร้าง

(๑) เจ้านายพระองค์หญิง ซึ่งเสด็จมาคอยเฝ้าที่นั่น สันนิษฐานว่าเฉพาะแต่ที่เป็นพระเจ้าลูกเธอ

พระกลับแล้ว ชาวพระคลังมหาสมบัติกราบทูลรายงานจ่ายเงิน
พระคลัง

เสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง เปิดตำรวจเข้าเฝ้ากราบทูล
รายงานความฎีกาก่อน แล้วเบิกขุนนางเข้าเฝ้าเสด็จออกเวลาเช้านี้
ประกาศเรื่องคดีความเป็นพื้น ถ้ามีราชการจรที่สลักสำคัญก็ประกาศ
ด้วย ดังปรากฏอยู่ในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ

- เที่ยง เสด็จขึ้นประทับที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ เสวยพระกระยาหาร
บ่าย ๑ นาฬิกา เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ประทับพระเฉลียงข้างด้านตะวันตก
พวกนายช่าง มีสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ แต่ยังเป็น
พระยาศรีพิพัฒน์เป็นต้น เข้าเฝ้าถวายแบบพระอารามต่างๆ
- ๒ นาฬิกา เสด็จขึ้น เข้าในที่พระบรรทม
- ๔ นาฬิกา เสด็จออกที่พระเฉลียงพระมหามนเทียร ด้านตะวันออกทรงสำราญ
พระราชอิริยาบถ
- ค่ำ ๖ นาฬิกา เสวยแล้ว เสด็จลงท้องพระโรงใน ประทับที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ
ตรงช่องบันไดกลาง ผู้เป็นใหญ่ในราชการฝ่ายในขึ้นเฝ้า ดำรัสราชกิจ
ฝ่ายใน
- ๗ นาฬิกา เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงสดับพระธรรมเทศนากัณฑ์
หนึ่ง เวลาพระเทศน์นั้น ช่างในออกฟังช่างในพระสูตร เทศน์จบช่าง
ในกลับ

- เมื่อทรงธรรมจบแล้ว ชาวคลังในขวาในซ้ายและคลังวิเศษ
กราบถวายรายงานต่างๆ คือ พระอาการประชวรของเจ้านาย และ
อาการป่วยของข้าราชการผู้ใหญ่หรือพระราชาคณะ บรรดาซึ่งได้
ดำรัสสั่งให้เอาอาการกราบทูลกับทั้งรายงานตรวจการก่อสร้างด้วย
- ๘ นาฬิกา เสด็จขึ้นพระแท่นออกขุน เภิกข้าราชการทั้งฝ่ายทหารพลเรือนเข้าเฝ้า
พร้อมกัน กราบบังคมทูลไบบอกหัวเมืองและทรงประกาศราชการ
แผ่นดินจนเวลา ๑๐ นาฬิกา เสด็จขึ้นพระราชมณเทียร ถ้าหากเป็น
เวลาที่มีการสำคัญ เช่นมีศึกสงครามก็เสด็จขึ้นถึงเวลา ๑ นาฬิกา
๒ นาฬิกา

แต่ในรัชกาลที่ ๓ แม้ทรงประพฤติพระราชานุกิจตรงเวลาแน่นอนอย่างยิ่งก็ดี โดยปกติมิได้เสด็จออกนอกพระราชวัง เว้นแต่เวลาที่มีการพระราชพิธีประจำปี เช่นเสด็จลงลอยพระประทีปและเสด็จไปพระราชทานพระกฐินหรือมีการจร เช่นงานศพ และบางทีเสด็จไปทอดพระเนตรการก่อสร้างพระอารามบ้าง จึงเป็นเหตุที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมิใคร่จะทรงประจักษ์แจ้งความเป็นไปในบ้านเมือง อีกประการหนึ่ง ราษฎรที่มีความเดือดร้อนเช่นถูกผู้มีอำนาจกดขี่ข่มเหงเป็นต้น ก็มีใคร่จะสามารถจะร้องทุกข์ให้ทราบถึงพระเนตรพระกรรณได้ แม้ว่ามีกลองวิญฉัยเกรี สำหรับผู้มีความทุกข์จะไปตีถวายเสียงกลองเป็นเครื่องสัญญาณให้ทราบถึงพระกรรณได้ กลองนั้นก็อยู่ในพระราชวัง มีห้องลั่นกุญแจและเจ้าพนักงานรักษายากที่ราษฎรจะสามารถเข้าไปให้ถึงที่กลองวิญฉัยเกรีได้ ความเสื่อมเสียซึ่งมีอยู่ดังกล่าวมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบตระหนักในเวลาเมื่อทรงผนวชอยู่ตลอดรัชกาลที่ ๓ ครั้งเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ จึงทรงแก้ไขพระราชานุกิจเป็นต้นว่าให้เลิกวิธี “ตีกลองร้องฎีกา” เปลี่ยนเป็นเสด็จรับฎีการาษฎรด้วยพระองค์เองเดือนละ ๔ ครั้งเป็นกำหนด^(๑) และทรงพระอุตสาหะเสด็จไปเที่ยวประพาสที่ต่างๆ ทั้งในกรุงและหัวเมืองใหญ่น้อยเนื่องๆ การเสด็จเที่ยวประพาสนอกเขตพระนคร นับว่าเริ่มเกิดมีแต่รัชกาลที่ ๔ มา ด้วยก่อนนั้นเช่นเมื่อในรัชกาลที่ ๑ การเสด็จออกนอกพระนคร มักเป็นงานพระราชสงครามเป็นพื้น เมื่อไม่มีศึกสงคราม ก็ถือว่าไม่มีกิจที่จะต้องเสด็จไป ยังมีเหตุอื่นอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งต้องแก้ไขพระราชานุกิจในรัชกาลที่ ๔ ด้วยเกิดมีราชการที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งมากขึ้น คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระเจ้าแผ่นดินสยามองค์แรกที่ทรงทราบภาษาอังกฤษ และเอาพระราชหฤทัยใส่ศึกษาขนบธรรมเนียมมตตลอดจนทำความเข้าใจกับฝรั่งต่างประเทศ เพื่อประโยชน์แห่งรัฐาภิบาล การบำเพ็ญพระราชกิจเหล่านี้จำเป็นต้องทรงอ่านเขียนหนังสือเอง เพราะไม่มีผู้ใดในสมัยนั้นที่จะได้เรียนรู้ แม้เพียงจะช่วยพระราชธุระในทางภาษาต่างประเทศได้ จึงต้องใช้เวลาทรงพระอักษรมากบ้างน้อยบ้างแทบทุกวัน เป็นเหตุให้ต้องเลื่อนเวลาพระราชานุกิจ ไม่ตรงแน่เป็นนิจได้เหมือนเมื่อรัชกาลที่ ๓

พระราชานุกิจในรัชกาลที่ ๔ ต่างกันเป็น ๒ สมัย^(๒) คือ เมื่อเสด็จประทับอยู่ ณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน (ระหว่าง พ.ศ.๒๔๙๔ จนพ.ศ.๒๔๐๒) นับว่าเป็นสมัยแรก

(๑) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นว่าการรับฎีการาษฎรสำคัญเพียงใด จึงตั้งอยู่ในกระแสพระราชดำรัสเมื่อก่อนสวรรคต ซึ่งปรากฏอยู่ในตอนที่ ๑ แห่งหนังสือเรื่องนี้

(๒) พระราชานุกิจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ต่อไปนี้ กรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐประทานอธิบายให้ทราบเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐

ตั้งแต่เสด็จไปประทับพระอภิเนาวนิเวศต่อมาจากนลินรัชกาล (ระหว่าง พ.ศ.๒๔๐๒ จน พ.ศ.๒๔๑๑) นับว่าเป็นสมัยหลัง

พระราชานุกิจในสมัยแรกนั้น เวลาเช้า ๙ นาฬิกา เสด็จลงทรงบาตร เหมือนในรัชกาลที่ ๓

ทรงบาตรเสร็จ เสด็จขึ้นบูชาพระในหอสุรालย์พิมาน แล้วเสด็จยังพระที่นั่งไพศาลทักษิณ เจ้านายผู้หญิงเฝ้า (ผิดกับรัชกาลที่ ๓ ที่มีได้เสด็จไปยังหอพระธาตุมณเฑียรทุกวัน และอีกประการหนึ่ง เจ้านายผู้หญิงซึ่งเสด็จขึ้นเฝ้าที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณนั้น สันนิษฐานว่าเมื่อรัชกาลที่ ๓ มีแต่พระเจ้าลูกเธอ^(๑) ถึงรัชกาลที่ ๔ โปรดฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ขึ้นเฝ้าได้ทุกชั้น และประทับตรัสปราศรัยกับเจ้านายผู้หญิงอย่างวิสาสะ มิได้เป็นแต่เสด็จผ่านไปอย่างในรัชกาลที่ ๓)

เวลา ๑๐ นาฬิกา เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เลี้ยงพระฉันเวร (แต่เล็กวิธีถวายข้าวสังฆเป็นเลี้ยงพระอย่างสามัญ) และทรงปิดทองพระพุทธรูป และคัมภีร์อย่างเดิม

เมื่อพระกลับแล้ว ทรงฟังรายงานและเบิกขุนนางเข้าเฝ้าเหมือนรัชกาลก่อน แต่เสด็จประทับอยู่ที่พระราชอาสน์ไม่ขึ้นพระแท่น (ข้อที่ไม่เสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง พึงสันนิษฐานได้ว่าเพราะพระแท่นออกขุนนางนั้นทอดที่บรรทมเป็นแบบมาแต่โบราณ ครั้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง บรรทมบ้าง เอนพระองค์บ้าง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดจะประพฤติพระอิริยาบถเช่นนั้น จึงไม่เสด็จขึ้นพระแท่นเสี้ยที่เดียว)

เวลาเที่ยง เสด็จขึ้นเสวยและบรรทมในพระมหามณเฑียร (ไม่ประทับเสวย ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ และไม่เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยอีกครั้งหนึ่ง ในตอนนี้ เหมือนเมื่อรัชกาลที่ ๓)

เวลาบ่าย ๔ นาฬิกา เสด็จออกที่สกุณวัน (คือกรงนกใหญ่อยู่ตรงสนามหญ้าหน้าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทองค์ตะวันออกบัดนี้) ประทับพระที่นั่งแก่ง โปรดฯ ให้เจ้าและข้าราชการผู้ใหญ่หรือชาวต่างประเทศเฝ้าโรฐาน แล้วเสด็จออกรับฎีการาษฎร บางวันก็เสด็จเที่ยวประพาสพระนคร

เวลาจวนค่ำ เสด็จกลับประทับที่สี่หับญชร (อยู่ระหว่างพระที่นั่งไพศาลทักษิณกับหอพระธาตุมณเฑียร) ข้าราชการในพระราชสำนักเข้าเฝ้าที่ซาลารอบพระที่นั่งสนามจันทร์ ทรงรับ

(๑) สันนิษฐานข้อนี้ เทียบตามแบบอย่างซึ่งเอามาใช้ในรัชกาลที่ ๕ ดังจะปรากฏต่อไปข้างหน้า

รูปที่ ๒๔ เก่งทรงนถในพระบรมมหาราชวัง

ฎีกาซึ่งเจ้าพนักงานผู้รับนำถวาย และประภาชราชกิจตามพระราชอัธยาศัย แล้วประทับเสวยที่ห้องหลังสี่หับญชรนั้น

เวลาค่ำ ๘ นาฬิกา (ถ้ามีพระราชธุระมาก ก็ตึกกว่านั้น) เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงสดับพระธรรมเทศนาที่ถ้ำหนึ่ง แล้วทรงฟังรายงาน และเบิกข้าราชการเข้าเฝ้าตามแบบเก่า สิ้นราชการแล้วก็เสด็จขึ้นเป็นสิ้นพระราษานุกิจประจำวัน

ครั้งเสด็จไปประทับอยู่ ณ พระอภิเนาวนิเวศ พระราชมนเทียรสถานที่สร้างใหม่ แผนผังทำอย่างตึกฝรั่ง ไม่เหมาะแก่พระราษานุกิจตามแบบเก่าเหมือนกับหมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน อีกประการหนึ่ง พระราชธุระอันเป็นส่วนซึ่งต้องทรงประพฤติก็น่าเพิ่มเติมขึ้น จึงต้องแก้ไขพระราษานุกิจด้วยเหตุ ๒ ประการนั้น

พระราษานุกิจสมัยตอนหลัง เวลาเช้า ๙ นาฬิกา คงมีการทรงบาตรตามเคย แต่ทรงบาตรห้องฉนวนหลังพระที่นั่งนงคราญสโมสร เสด็จลงบ้างโปรดฯ ให้พระเจ้าลูกเธอทรงบาตรแทนบ้าง มิได้เสด็จลงทุกวัน แต่บางวันก็โปรดฯ ให้นิมนต์เฉพะพระสงฆ์ธรรมยุติกาเข้ามารับบิณฑบาตแต่เวลา ๗ นาฬิกา เสด็จลงทรงบาตรที่ศาลาใต้ต้นมิตตะวัน ริมพระราชมณเทียรเป็นการพิเศษ^(๑)

การเลี้ยงพระฉันเวรก็คงเลี้ยงทุกวัน แต่ย้ายไปเลี้ยงที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ มิได้เลี้ยงในท้องพระโรงอย่างแต่ก่อน และโปรดฯ ให้พระเจ้าลูกเธอไปทรงประเคน แต่เดิมมีสวดมนต์ในวันพระด้วย

เวลาเช้า เมื่อเสด็จการทรงบาตรแล้ว มักเสด็จไปบูชาพระและทอดพระเนตรการก่อสร้าง ณ พระพุทธนิเวศน์ (อยู่ในบริเวณสวนศิลาบัดนี้) ถ้าเป็นวันพระก็ทรงแสดงพระธรรมเทศนาพระราชทานเจ้านายและข้าราชการฝ่ายในที่พระพุทธมนเทียร จนจวนเที่ยงวัน จึงเสด็จขึ้นเสวยพระกระยาหาร

เวลาบ่าย ๑ นาฬิกา เสด็จออกท้องพระโรงที่พระที่นั่งอนันตสมาคมเจ้านายและขุนนางเข้าเฝ้า (เช่นเคยเสด็จออกเวลาเช้า ๑๐ นาฬิกาอย่างแต่ก่อน) แล้วเสด็จขึ้น เข้าที่พระบรรทม

เวลาบ่าย ๔ นาฬิกา เสด็จออกพระที่นั่งอนันตสมาคม ประทับที่รโหฐานให้เสนาบดีหรือผู้อื่นเฝ้าเฉพาะตัวบ้าง รับชาวต่างประเทศที่เข้าเฝ้าไปเวตบ้างจนเวลาเย็นเสด็จออก

(๑) ในสมัยนั้น พระเจ้ารับบิณฑบาตในพระราชวัง จะเป็นธรรมยุติกหรือมหานิกาย ก็ต้องสะพายบาตรและมียามเหมือนกัน ต่อเข้าไปรับบิณฑบาตพิเศษ พระธรรมยุติกาก็อุ้มบาตร

ฎีการาชฎีกาที่หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ หรือเสด็จเที่ยวประพาสพระนครบ้าง จนเวลาค่ำเสด็จขึ้นข้างใน เสวยพระกระยาหาร

เวลาค่ำ ๘ นาฬิกา (แต่บางวันก็ตึกกว่านั้น แล้วแต่พระราชกิจที่ต้องทรงพระอักษรประจำวันจะเสร็จ) เสด็จออกท้องพระโรงพระที่นั่งอนันตสมาคม ทรงสดับพระธรรมเทศนา กัณฑ์หนึ่ง แล้วเบิกขุนนางเข้าเฝ้าฯตามแบบเก่า เป็นสิ้นพระราชกิจประจำวันดังนี้

ครั้นรัชกาลที่ ๕ ท่านผู้ใหญ่ที่ปรึกษากัน ว่าพระราชานุกิจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เวลาไม่แน่นอนเหมือนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มักลำบากแก่ข้าเฝ้าและพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ในสมัยนั้น ก็ไม่มีพระราชกิจที่ต้องทรงอักษรมากเหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงกราบทูลขอให้แก้ไขพระราชานุกิจไปเป็นอย่างครั้งรัชกาลที่ ๓ และความคิดนั้นก็พอเหมาะแก่พฤติการณ์ด้วยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ไม่โปรดจะเสด็จไปประทับพระอภิเนาวนิเวศ ซึ่งพระองค์เคยทรงเห็นเป็นที่ประทับของสมเด็จพระบรมชนกนาถมาแต่ก่อน พอพระราชหฤทัยจะประทับอยู่ ณ หมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน เข้ากันกับพระราชานุกิจอย่างครั้งรัชกาลที่ ๓ ได้ดี การจัดระเบียบพระราชานุกิจครั้งนั้น การฝ่ายในมอบให้ท้าวเจ้าจอมมารดาอึ้งรัชกาลที่ ๓ อันเป็นธิดาเจ้าพระนิกรบดินทร์และเป็นเจ้าจอมมารดาของพระองค์เจ้าบุตรี^(๑) เป็นผู้อำนวยความสะดวกทุกอย่างซึ่งจะพึงเป็นได้ให้กลับเหมือนเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ จะยกพอเป็นตัวอย่างดังเช่นการแต่งตัวของสตรีมีบรรดาศักดิ์ฝ่ายใน เมื่อรัชกาลที่ ๔ โปรดพระราชทานอนุญาตให้มุ่งใจเหมือนสตรีทั้งปวง ก็บัญญัติให้กลับมุ่งจับอีก^(๒) อนึ่ง พระวิมานองค์ตะวันออก ซึ่งเป็นที่บรรทมเดิมทีเดียวเป็นพาไลรอบ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ทำพื้นที่พาไลยกขึ้นเป็นเฉลียงสำหรับเสด็จประทับสำราญพระราชอิริยาบถ เมื่อรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้แก้กลับเป็นพาไลอย่างเดิม ถึงรัชกาลที่ ๕ ท่านผู้ช่วยการก็ขอให้ทำเป็นเฉลียงขึ้นอีก (ดังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้) เป็นต้น แต่ทางฝ่ายหน้าสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบาราบปรบักษ์ ทรงอำนาจการ ทรงอนุโลมเอาแบบอย่างครั้งรัชกาลที่ ๔ ไว้โดยมาก จะยกตัวอย่างดังเช่นเลี้ยงพระฉันทเวร เมื่อในรัชกาลที่ ๓ เลี้ยงหน้าพระที่นั่งในท้องพระโรงทุกวัน

(๑) พระองค์เจ้าบุตรี กับเจ้าจอมมารดาอึ้ง ได้อุปการะสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี เมื่อยังทรงพระเยาว์อยู่ในรัชกาลที่ ๓ ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาพระองค์เจ้าบุตรีเป็นกรมหลวงวรเสรฐสุดา ทรงตั้งเจ้าจอมมารดาอึ้งเป็นท้าวสมศักดิ์

(๒) เจ้าคุณพระประยูรวงศ์เล่าว่า คุณท้าวเจ้าจอมมารดาอึ้งขึ้นไปคอยตรวจตราว่ากล่าวสั่งสอนพระสนมอยู่ในพระราชมนเทียรทุกวัน แต่เจ้าคุณพระประยูรวงศ์เองนั้นขอตัว ไม่ยอมมุ่งจับ

พระบรมรูป
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชกาลที่ ๔ ย้ายไปเลี้ยงที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ และให้เจ้านายทรงประเคนแทนพระองค์ ถึงรัชกาลที่ ๕ ก็คงให้เจ้านายเสด็จไปเลี้ยงพระฉันแวร ที่พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ ต่อวันพระ จึงนิมนต์เข้ามาฉันหน้าพระที่นั่ง ที่ในท้องพระโรงเหมือนอย่างรัชกาลที่ ๓ และคงมีสวดมนต์ วันพระ เหมือนอย่าง รัชกาลที่ ๔ ฉะนั้น เป็นต้น พระราชานุกิจในรัชกาลที่ ๕ เมื่อขึ้นแรก เป็นดังนี้^(๑)

เวลาเช้า ๙ นาฬิกา เสด็จลงทรงบาตร ที่ทรงบาตรอยู่นอกกำแพงบริเวณพระมหา มนเทียรทางด้านตะวันออก ตั้งมายาววางขันเงินอันใส่ข้าวกับไข่ต้มและของฉัน ๒ ห่อทุกชั้น เรียงกัน สำหรับทรงบาตรพระสงฆ์องค์ละชั้นต่อนั้นไปถึงม้านั่งโต๊ะเกดของหมากพลูสำหรับ วางปากบาตร เมื่อรัชกาลที่ ๓ พระเจ้าลูกเธอพระองค์หญิงทรงวางของปากบาตร แต่ในรัชกาล ที่ ๕ เวลานั้นพระเจ้าลูกเธอยังทรงพระเยาว์ จึงให้พระเจ้าพี่นางน้องนางเธอผลัดเป็นเวรกัน ช่วยทรงวางของปากบาตร ต่อนั้นไปถึงม้านั่งข้าวบาตรใบใหญ่กับของใส่บาตรอีกสำหรับหนึ่ง เรียกว่า “ขันรองทรง” (สันนิษฐานว่าเดิมเห็นจะสำหรับสมเด็จพระอัครมเหสี หรือสมเด็จพระพันปี หลวงทรงบาตรแต่เมื่อภายหลังมา) หม่อมเจ้าพนักงานเป็นผู้ตักบาตรรองทรง และมีปีพาทย์ ผู้หญิงประโคมตลอดเวลาพระรับบิณฑบาต เรียกกันว่า “เวลาพระส่อง”

พระสงฆ์ที่รับบิณฑบาตนั้น นิมนต์เป็นเวรกันมารับจึงเรียกว่า “บิณฑบาตเวร” เมื่อ รัชกาลที่ ๑ นิมนต์แต่พระสงฆ์วัดระฆังผลัดกันกับวัดพระเชตุพน ด้วยพระสงฆ์สองวัดนั้นต้อง รับราชทัณฑ์ในครั้งกรุงธนบุรี เพราะชื่อตรงต่อพระวินัยบัญญัติ มีความชอบปรากฏอยู่ในเรื่อง พงศาวดาร ครั้นต่อมาในรัชกาลภายหลังเพิ่มจำนวนวัดซึ่งโปรดฯ ให้นิมนต์พระสงฆ์เข้ามารับ บิณฑบาตขึ้นจนครบตามวันในสัปดาห์ และมีวัดสมทบด้วย จึงจัดเป็น ๗ เวร ดังนี้

วันอาทิตย์	วัดมหาธาตุเป็นต้นเวร วัดดุสิตารามสมทบ
วันจันทร์	วัดราชบูรณะเป็นต้นเวร วัดจักรวรรดิ วัดบพิตรพิมุขสมทบ
วันอังคาร	วัดระฆังเป็นต้นเวร วัดอมรินทร วัดรังษี วัดพระยาธรรมสมทบ
วันพุธ	วัดพระเชตุพนต้นเวร วัดสังเวช วัดสามพระยา วัดนาคนกลาง วัดชีโนรส วัดศรีสุदारามสมทบ
วันพฤหัสบดี	วัดบวรนิเวศเป็นต้นเวร ^(๒) วัดธรรมยุติอื่นๆ สมทบ
วันศุกร์	วัดสุทัศน์เป็นต้นเวร วัดสระเกศสมทบ

(๑) จะกล่าวบรรยายความให้พิสดารสักหน่อย ด้วยมีขนบธรรมเนียมเก่าหลายอย่างซึ่งจะหมดผู้รู้อยู่แล้ว จดไว้จะได้ไม่สูญเสีย

(๒) เมื่อก่อนรัชกาลที่ ๔ วัดสระเกศเห็นจะเป็นต้นเวรวันพฤหัสบดี

วันเสาร์ วัดอรุณเป็นต้นเวร วัดโมฬีโลก วัดหงส์ วัดราชสิทธิ์สมทบ^(๑)

จำนวนพระสงฆ์รับบิณฑบาต เสรโดยปกติวันละ ๑๐๐ รูป ถ้าเป็นเวลานักชัตฤกษ์ เพิ่มขึ้นอีกเป็น ๑๕๐ สามเณรพระองค์เจ้าและหม่อมเจ้ากับทั้งสามเณรเปรียญ ก็ได้เข้ารับบิณฑบาตเวรด้วย^(๒) พระรับบิณฑบาตเดินเข้าทางประตูลิตศาสดา (ประตูฉนวนวัดพระแก้ว) เมื่อรับบิณฑบาตแล้วภิกษุสามเณรที่เป็นพระองค์เจ้ากลับออกประตูสนามราชกิจ (ประตูยามคำ) ที่เป็นหม่อมเจ้ากลับประตูอุดมสุตารักษ์ (ประตูฉนวน) นอกจากนี้ยังออกประตูนางคลีลา (ประตูดิน)^(๓)

เวลาทรงบาตรแต่เดิมทรงเช้า ๗ นาฬิกา เวลาเดียวกับที่ชาวพระนครตักบาตร แต่เหตุเกิดขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๑ มีคนคิดกบฏ ปลอมตัวเข้าไปในวังหน้ากับพวกวิเสทซึ่งเข้าไปจัดของทรงบาตรแต่ก่อนสว่าง จึงเปลี่ยนเวลาทรงบาตรเป็น ๙ นาฬิกาแต่นั้นมา

อนึ่งตรงที่ทรงบาตรนั้น เพราะเหตุที่ชั้นไล่ข้าวบาตรตั้งเรียงไว้มากด้วยกันฝูงกาจึงมักมากคอยลอบโฉบเฉี่ยวเอาข้าวสุกในชั้น ถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้จัดเด็กชายลูกผู้ดีที่เข้าไปอยู่กับญาติในพระราชวังมากอยไล่กาในเวลาทรงบาตร เด็กพวกนั้นจึงได้นามเรียกกันว่า “มหาดเล็กไล่กา” แต่ในรัชกาลที่ ๔ หามีไม่ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ เพื่อจะให้เหมือนครั้งรัชกาลที่ ๓ ให้ทุกอย่าง จึงจัดให้มีมหาดเล็กไล่กาขึ้นอีก มหาดเล็กไล่กาซึ่งกลับมีชั้นคราวนี้โปรดให้แต่งตัวอย่างทหาร เลยเป็นต้นที่จะเกิดตั้งกรมทหารมหาดเล็กตั้งจะปรากฏในที่อื่นต่อไปข้างหน้า

(๑) เกณฑ์วัดบิณฑบาตเวรในพระราชวัง ตำราสูญเสียแล้ว เมื่อแต่งหนังสือนี้ให้เที่ยวสืบถามตามพระสงฆ์สูงอายุหลายรูป จึงได้ความ แต่ที่วัดสมทบเห็นจะไม่ครบหมด พระรับบิณฑบาตในพระราชวังบวรก็เป็นเวรโดยทำนองเดียวกัน แต่บันเวยมิให้ตรงวันวังหลวง และเพิ่มวัดอื่นซึ่งพระมหาอุปราชทรงบำรุง เช่นวัดชนะสงครามเป็นต้น เข้าเป็นต้นเวรด้วย

(๒) สามเณรเมื่อรับพัดเปรียญ ยังได้รับพระราชทานบาตรใบหนึ่ง จนทุกวันนี้ เพื่อจะได้ใช้บิณฑบาตในพระราชวัง

(๓) สันนิษฐานว่าแต่เดิมเจ้านายทรงผนวชที่เข้าไปรับบิณฑบาต เห็นจะกลับออกประตูฉนวนข้างนั้น เพื่อจะได้ไปลงเรือกลับวัดสะตอก เพราะเมื่อรัชกาลที่ ๑ คงต้องมารับบิณฑบาตที่ตำหนักสมเด็จพระที่นั่ง ถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อเสด็จสวรรคตทั้ง ๓ พระองค์หมดแล้ว สมเด็จพระศรีสุวาลัยเสด็จไปประทับอยู่ที่พระตำหนักตึก (ตรงที่สร้างพระที่นั่งมุลสถานบรมอาสน์เดี๋ยวนี้) คงจะเป็นเมื่อพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชโปรดฯ ให้พระองค์เจ้าไปรับบิณฑบาตที่พระตำหนักตึก ก็เลยกลับออกทางประตูยามคำแต่นั้นมา จึงกลับทางนี้แต่พระองค์เจ้า ส่วนหม่อมเจ้าคงออกประตูฉนวนตามประเพณีเดิม

เมื่อทรงบาตรเสร็จเสด็จขึ้นบูชาพระในหอสุราลัยพิมานแล้ว เสด็จทางพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ซึ่งพระเจ้าพี่นางน้องนางเธอคอยเฝ้าอยู่ (แต่เจ้านายผู้หญิงชั้นอื่นเสด็จขึ้นไปเฝ้าต่อเมื่อมีการงาน) เสด็จผ่านไปบูชาพระบรมอัฐิในหอพระธาตุมนเทียรเหมือนอย่างครั้งรัชกาลที่ ๓ แล้วเสด็จขึ้นเสวย

พระราชานุกิจฝ่ายหน้า ในเวลาเมื่อพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประดิษฐานอยู่ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทติดกับชั้นหลังเพียงเมื่อเวลาเช้า ๑๐ นาฬิกา เสด็จออกทรงพระราชยาน แต่เกยหน้าพระทวารเทเวศร์รักษาไปยังพระมหาปราสาท ทรงประเคนเลี้ยงพระฉันเวรหน้าพระบรมศพทุกวัน แล้วเสด็จกลับมาขึ้นพระแท่นออกขุนนางที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยราว ๑๑ นาฬิกา และเวลาค่ำ ๘ นาฬิกา เสด็จไปยังพระมหาปราสาทอีกครั้งหนึ่ง ทรงสดับพระธรรมเทศนาถ้อยหนึ่ง แล้วสดับปกรณ์พระบรมศพ เมื่อพระกลีบแล้วเสด็จออกขุนนางเวลาค่ำที่พระมหาปราสาท

พระราชานุกิจโดยปกติ เมื่อเสร็จการถวายพระเพลิงพระบรมศพแล้วนั้น เวลาเช้า ๑๐ นาฬิกา เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ถ้าเป็นวันพระทรงประเคนเลี้ยงในท้องพระโรง วันอื่นเสด็จประทับที่ในท้องพระฉาก (เฉลียงด้านตะวันออกซึ่งกันเป็นที่เสด็จประทับเมื่อก่อนเฉลิมพระราชมณเฑียร) เจ้านายผู้ใหญ่คือกรมหลวงวงศาฯ หรือสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบาราบประภักษ์เป็นต้นเข้าเฝ้า หรือมิฉะนั้นพวกข้าหลวงเดิมเข้าเฝ้า

เวลา ๑๑ นาฬิกา เสด็จออกประทับราชอาสน์ทรงปิดทองและทรงฟังชาวพระคลังอ่านรายงานการจ่ายเงินพระคลัง แล้วเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง พระบรมวงศานุวงศ์ ตั้งแต่กรมพระราชวังบวรเป็นต้น กับทั้งขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อย (เว้นแต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์) เข้าเฝ้าแล้วเสด็จขึ้นประทับในพระฉากอีกครั้งหนึ่ง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เข้าเฝ้าที่พระฉากในตอนนี้เสด็จขึ้นข้างในราวเวลาบ่ายนาฬิกาหนึ่ง

เวลาบ่าย ๓ นาฬิกา เสด็จลงทรงพระสำราญพระราชอิริยาบถที่ชาลาด้านทิศตะวันออกพระมหรามนเทียร ทอดพระเนตรหัดมหาดเล็กไล่กาเป็นทหารเป็นต้น

เวลาบ่าย ๔ นาฬิกา เสด็จออกข้างหน้า ในชั้นแรกทอดพระเนตรช่างก่อเขาที่อ่างแก้วหลังพระที่นั่งสนามจันทร์ (ยังปรากฏอยู่บัดนี้) และก่อเขาทำภาพเรื่องสุภาพษิตในกระถางต้นไม้ตัดที่ตั้งรายกำแพงรอบท้องพระโรง ชั้นหลังต่อมาทอดพระเนตรหัดมหาดเล็กข้าหลวงเดิมเป็นทหาร บางวันก็เสด็จออกนอกพระราชวังทรงรับฎีการาษฎร และเสด็จประพาสจนเวลาค่ำเสด็จขึ้นข้างใน

เวลาค่ำ เสร็จแล้วลงประทับที่ชองบันไดพระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระองค์เจ้าบุตรีกับท้าวนางในพระราชวังเฝ้า ประภาษราชการฝ่ายในอย่างครั้งรัชกาลที่ ๓ บ้าง บางวันก็เสด็จไปเฝ้ากรมพระสุदारัตนราชประยูร และเสวยที่พระตำหนักเดิมบ้าง

เวลา ๘ นาฬิกา เสด็จออกท้องพระโรงพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ประทับพระราชอาสน์ทรงฟังชาวพระคลังในขวาพระคลังในซ้ายกราบบังคมทูลรายงานการจ่ายของ และมหาดเล็กกราบทูลฯ รายงานตรวจการก่อสร้างกับรายงานตรวจพระอาการประชวรของเจ้านายหรือรายงานอาการป่วยของข้าราชการและพระราชอาคันตุกะผู้ใหญ่ แล้วทรงสดับพระธรรมเทศนาภักดิ์หนึ่ง อันประเพณีที่ทรงสดับพระธรรมเทศนาทุกวันมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา คงอนุโลมมาแต่ตำราพระราชานุกิจบทว่า “ทรงสนทนาคดีธรรม” นั้นเอง แต่ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ยังมีเหตุอื่นประกอบ ด้วยการศึกษาระเบียบพระไตรปิฎกเสื้อมมาแต่ตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว ยังเข้ามาถึงกาลวิบัติเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาอีก ในรัชกาลที่ ๑ ต้องกู้พระศาสนาด้วยประการต่างๆ ดังเช่น มีพระราชปจฉาปัญหาธรรมต่างๆ ให้พระราชอาคันตุกะต้องมีกิจค้นหาธรรมมาอธิบายในพระไตรปิฎกถวายวิไลสนาเป็นต้น การที่ทรงสดับพระธรรมเทศนาทุกวัน ก็เพื่อจะให้พระสงฆ์เอาใจใส่ศึกษาภาษามคธเป็นสำคัญ นิมนต์ถวายเทศน์ตั้งแต่พระราชอาคันตุกะตลอดจนเปรียญ แต่มิใช่แล้วแต่จะเทศน์เรื่องหนึ่งเรื่องใดถวายตามชอบใจ การถวายเทศน์นั้น กรมราชบัณฑิตเป็นผู้รับสั่งส่งหนังสืออรุณฉบับหลวงไปยังผู้เทศน์ให้แปลความเป็นเทศนามาถวาย แล้วแต่จะต้องพระราชประสงค์ทรงฟังคัมภีร์ไหน ในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์จะให้แปลพระไตรปิฎกออกเป็นภาษาไทย จึงโปรดให้ถวายเทศน์ตามลำดับคัมภีร์ในพระไตรปิฎก และให้ผู้เทศน์เขียนคำที่ได้เทศนาลงในสมุดไทยถวายด้วย^(๑) ถึงรัชกาลที่ ๕ ก็เอาแบบครั้งรัชกาลที่ ๓ มาใช้เริ่มเทศนาพระสูตร และโปรดฯ ให้เขียนเทศนาเป็นเล่มสมุดถวายเหมือนกัน

เมื่อทรงธรรมแล้วเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง เบิกข้าราชการทั้งฝ่ายทหารพลเรือนเข้าเฝ้า และกราบทูลใบบอกหัวเมืองเหมือนอย่างเมื่อรัชกาลที่ ๓ เสร็จราชการเสด็จขึ้นข้างในราวเวลา ๑๐ นาฬิกา เป็นสิ้นพระราชานุกิจประจำวัน^(๒) ได้ใช้ระเบียบพระราชานุกิจอย่างนี้มาสัก ๓ ปี จนเมื่อเสด็จกลับจากประพาสเมืองสิงคโปร์และเบตาเวีย จึงเริ่มมีการแก้ไข ดังจะกล่าวในตอนต่อไปข้างหน้า

ในครั้งนั้น ปรากฏว่าจัดระเบียบอุปราชานุกิจในพระราชวังบวรฯ สำหรับกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญด้วย^(๓) คือ

(๑) หนังสือแปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทยที่ปรากฏอยู่เป็นหนังสือแปลถวายเทศน์ในรัชกาลที่ ๓ โดยมาก

(๒) ส่วนการเสด็จออกในการพระราชพิธีต่างๆ มิได้กล่าวในหนังสือนี้เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายไว้ในหนังสือเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนแล้ว

(๓) อุปราชานุกิจของกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอบางพระองค์และพระยาไพบูลย์สมบัติ (เดช บุนนาค) บอกรับถวายให้ทราบ

เวลาเช้า ๙ นาฬิกา พระสงฆ์รับบิณฑบาตเวรอย่างเดิม แต่กรมพระราชวังบวรฯ ไม่ใคร่จะเสด็จลงทรงบาตรเอง

เวลา ๑๐ นาฬิกา เสด็จลงมายังพระบรมมหาราชวัง ทรงพระราชยานมีกระบวนแห่เสด็จ คือทหารราบอย่างยุโรปกองร้อย ๑ มีธงแตรวงนำหน้าแล้วถึงกรมตำรวจถือมัตหวายถือหอกเดิน ๒ สายนำพระราชยาน ต่อพระราชยานถึงกรมตำรวจหลัง และกรมรักษาพระองค์ คาดกระบี่ฝรั่งเดิน ๒ ข้างมหาดเล็กและวอนที่นั่งรองเดินกลางกระบวนทหารอย่างยุโรปมาหยุดอยู่เพียงนอกประตูวิเศษไชยศรีพวกตำรวจและรักษาพระองค์เมื่อถึงประตูพิฆานไชยศรีวางหอกดาบไว้นอกประตู แต่นั้นเดินประสาธน์มือต่อไป เข้าในประตูพิฆานชัยศรีมีแต่พระแสงดาบมหาดเล็กเชิญตามเสด็จเล่มเดียว แต่ก็ไปหยุดอยู่เพียงที่เก๋งทรงนก

เมื่อกรมพระราชวังบวร เสด็จเข้าไปถึงพระบรมมหาราชวัง ไปประทับที่ในห้องเฉลียง เก่งวรสถภาภิรมย์ ทรงฟังปรึกษาราชการ (เพื่อทรงศึกษามีได้มีหน้าที่เกี่ยวข้องในการปรึกษาอย่างหนึ่งอย่างใด)

เวลา ๑๑ นาฬิกา เสด็จเข้าไปเฝ้าฯ ในห้องพระโรง (แต่ขุนนางวังหน้าโดยปกติไม่มีตำแหน่งเฝ้าในพระราชวังหลวง นอกจากเมื่อถือน้ำปีละ ๒ ครั้ง)

เวลาเที่ยง เสด็จกลับพระราชวังบวรฯ ประทับในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยทรงปิดทองปฏิสังขรณ์พระ ทรงฟังรายงานพระคลัง แล้วเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง (ประภาษเรื่องคดีความต่างๆ)

บ่าย ๑ นาฬิกา เสด็จขึ้นข้างใน

เวลากลางคืนดีกราว ๑ นาฬิกา เสด็จออกห้องพระโรงอีกครั้งหนึ่ง ทรงฟังรายงานมหาดเล็กแล้วเสด็จขึ้นพระแท่น ขุนนางเฝ้า อ่านใบบอกราชการ (ราชการทางฝ่ายพระราชวังบวรฯ มีแต่เรื่องบอกส่งเงินส่วยเป็นพื้น)

เสร็จราชการเสด็จขึ้น เป็นลั่นอุปราชาธุกิจ ปราบฎว่ากรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ทรงประพุดิอุปราชาธุกิจอย่างว่ามาอยู่ไม่ซ้าก็เปลี่ยนไปตามอย่างพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จออกที่โรงรถแทนห้องพระโรงผิดกันแต่ไม่เสด็จไปเที่ยวเตร่ มักโปรดทรงแต่การช่างอยู่ที่ในพระราชวังบวรฯ

จัดระเบียบบัญชาการแผ่นดิน

วิธีบังคับบัญชาการกระทรวงต่างๆ แต่โบราณมา จนถึงรัชกาลที่ ๕ ในสมัยที่กล่าวนี้ เสนาบดีตั้งจวนอยู่ที่ไหนก็ว่าราชการกระทรวงของตนที่นั่นข้าราชการซึ่งมีตำแหน่ง

หน้าที่หรือผู้มีกิจธุระในกระทรวงใด ต้องไปทำการและประกอบกิจธุระที่จวนเสนาบดีกระทรวงนั้น^(๑) แต่บรรดาข้าราชการผู้ใหญ่ซึ่งคำโบราณเรียกรวมกันว่า “ลูกขุน” ต้องมาประชุมกันที่พระราชวังทุกวันมีศาลาที่ประชุมเรียกว่า “ศาลาลูกขุน” ๓ หลัง หลังหนึ่งตั้งอยู่ภายนอกพระราชวังเรียกว่า “ศาลาลูกขุนนอก”^(๒) เป็นที่ประชุมข้าราชการ อันมีตำแหน่งเป็นผู้พิพากษาชั้นสูงปรึกษาอรรถคดี ศาลานี้จึงได้นามเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ศาลหลวง” (ตรงกับสุปรีมคอร์ต) คณะข้าราชการซึ่งมีตำแหน่งนั่งศาลาลูกขุนนอกก็ได้นามว่า “ลูกขุน ณ ศาลหลวง” ดังนี้ ศาลาลูกขุนอีก ๒ หลังอยู่ในบริเวณพระราชวัง จึงเรียกว่า “ศาลาลูกขุนใน” เป็นที่ประชุมข้าราชการฝ่ายพลเรือนหลังหนึ่ง ขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทย เพราะเป็นหัวหน้าข้าราชการพลเรือนแต่โบราณ อีกหลังหนึ่งเป็นที่ประชุมข้าราชการฝ่ายทหาร ขึ้นอยู่ในกระทรวงกลาโหม โดยทำนองเดียวกัน บรรดาข้าราชการซึ่งมีตำแหน่งนั่งประชุมศาลาลูกขุนในทั้ง ๒ แห่ง ได้นามเรียกรวมกันว่า “ลูกขุน ณ ศาลา” ถ้าว่าอย่างทุกวันนี้ ลูกขุนศาลหลวงหมายความว่า ข้าราชการแผนกตุลาการ ลูกขุน ณ ศาลาหมายความว่าข้าราชการฝ่ายตุลาการประชุมปรึกษาและบัญชาราชการบรรดาอยู่ในวงอำนาจหน้าที่ทั้ง ๓ แห่ง เสร็จแล้วต่างเข้าไปเฝ้าฯ เป็นการประชุมพร้อมกันที่ในท้องพระโรง พระเจ้าแผ่นดินออกประทับเป็นประธาน นำข้อราชการขึ้นกราบบังคมทูล ทรงปรึกษาและบังคับบัญชาราชการเป็นชั้นชี้ขาด ด้วยพระราชโองการ ประเพณีเป็นเช่นนี้มาแต่กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี แม้การที่ปฏิบัติจะผิดกันบ้างตามสมัย หลักการก็ยังคงอยู่ตลอดมา

เมื่อมีตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินขึ้นในรัชกาลที่ ๕ การที่จะดำรงรัฐาภิบาลนโยบายกับการที่จะสั่งบังคับบัญชาราชการเป็นเด็ดขาดอยู่แก่ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แทนที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเคยทรงปรึกษาและรับสั่งเมื่อเวลาเสด็จออกขุนนางในท้องพระโรงอย่างแต่ก่อน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงต้องคิดวิธีว่าราชการในหน้าที่ของผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ขึ้นสำหรับสมัยนั้นทั้งวิธีว่าราชการที่จวนของท่านและที่ในพระบรมมหาราชวัง จะกล่าวถึงระเบียบที่บัญชาราชการในพระบรมมหาราชวังก่อน คือ ถึง เวลาเช้า ๑๐ นาฬิกา ให้มีการประชุม “ลูกขุน” คือ ผู้หลักผู้ใหญ่ในราชการทั้งที่เป็นเจ้านาย และเป็นเสนาบดีหรืออธิบดี ณ เก่งกรงนททุกวัน ชั้นเดิมใช้เก่งสมมุติเทพสถานอันใหญ่กว่าหลังอื่น อยู่ข้างด้านตะวันตก แต่เก่งนั้นยังคับแคบ

(๑) มี (ออฟฟิศ) สำนักงานประจำอยู่ในพระราชวังแต่กระทรวงวังอันเป็นต้นรับสั่ง สั่งราชการทั้งปวง กระทรวงหนึ่ง กระทรวงมหาดไทยเป็นพนักงานส่งกรมต่างๆฝ่ายพลเรือนกระทรวงหนึ่ง กระทรวงกลาโหมมีหน้าที่เช่นเดียวกับทางฝ่ายทหารกระทรวงหนึ่ง

(๒) ในกรุงเทพฯ นี้ เดิมศาลาลูกขุนนอกอยู่ริมหลักเมือง

ต่อมาจึงให้หรือตัวทรงนก “สกุณวัน” ซึ่งอยู่กลางลงเสี้ย สร้างแก่งใหญ่ขึ้นใหม่ตรงนั้น ชนนานนามว่า “แก่งวรสภาภิรมย์” ใช้เป็นที่ประชุม และแก่งซึ่งสร้างใหม่นั้นที่เฉลียงด้านใต้กันฝาเป็นห้องมีแท่นสำหรับกรมพระราชวังบวรฯ ประทับฟังราชการด้วย เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เข้าไปนั่งเป็นประธานในที่ประชุมทุกวันเจ้ากระทรวงราชการต่างๆ และผู้ซึ่งชำระความฎีกานำข้อราชการและรายงาน (เช่นเคยกราบทูล เพื่อขอพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยในเวลาเสด็จออกท้องพระโรง) ขึ้นเสนอ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ปรึกษาแล้วสั่งเป็นเด็ดขาดคงคัดความแต่เรื่องซึ่งไม่จำต้องพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัย ขึ้นกราบทูลเวลาเสด็จออกขุนนางเพื่อรักษาราชประเพณีไว้ ประชุมกันอยู่จนจวนเวลาเสด็จออก ผู้ที่มาประชุมก็พากันเข้าไปคอยเฝ้าฯ ที่ในท้องพระโรง คงอยู่แต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ กับผู้ซึ่งทูลขอให้อยู่ปรึกษาหารือหรือรับคำสั่งราชการที่ยังค้าง พอสิ้นเวลาเสด็จออกขุนนาง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็เข้าไปเฝ้าฯ กราบบังคมทูลแถลงราชการที่มีและได้สั่งไปให้ทรงทราบ เสร็จแล้วจึงกลับไปจวน แต่บางวันไม่มีข้อราชการซึ่งท่านจะต้องกราบบังคมทูลก็ไม่เข้าไปเฝ้าส่วนราชการที่ท่านทำที่จวนนั้น^(๑) เวลาเข้าออกจากจวนตั้งแต่ก่อน ๗ นาฬิกา ไปเที่ยวตรวจการก่อสร้าง คือ ต่อเรือกลไฟ กำนันเป็นต้น อันตั้งโรงต่อที่ตรงหน้าวัดอนงคารามข้ามฟากคลองไถ่กับจวนของท่าน จนถึงเวลา ๗ นาฬิกาเศษ กลับมานั่งที่ศาลาท่าน้ำริมคลองตรงหน้าจวน รับแขกพวกข้าราชการหรือพวกพ่อค้าที่ไปหา เวลา ๘ นาฬิกา กลับเข้าในจวนและให้จัดอาหารเลี้ยงผู้ที่ไปหาด้วย ครั้นเวลา ๙ นาฬิกาเศษ เข้าไปยังพระบรมมหาราชวังนั่งประชุมที่แก่งและเข้าเฝ้าตั้งกล่าวมาแล้ว กลับไปจวนราวเวลานาฬิกา ๑ เข้านอนเวลาบ่าย ๔ นาฬิกา รับแขกที่เป็นชั้นคนสำคัญ เช่น เจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ ตลอดจนกงสุลต่างประเทศที่ไปหาด้วยเรื่องราชการ ตอนค่ำเมื่อเสร็จกิจราชการแล้ว ท่านมักประชุมผู้ชำนาญวรรณคดีแปลหนังสือพงศาวดารจีนเรื่องต่างๆ ซึ่งท่านเองเอาใจใส่ศึกษา และแต่งเป็นภาษาไทยสำเร็จในครั้งนั้นและต่อมาได้พิมพ์แพร่หลายเป็นเรื่อง

พิเคราะห์โดยเหตุการณ์ที่ปรากฏ ดูเหมือนในครั้งนั้นการที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ตัวท่านเองจะไม่สบายใจเหมือนกับลูกหลานและบริวารของท่านด้วยว่า ลากและยศที่ได้เพิ่มขึ้นใหม่ไม่เท่ากับความรับผิดชอบที่เพิ่มขึ้นก่อนนั้นมา มีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นประธาน ท่านได้อาศัยทั้งความรู้ความคิด ตลอดจนความรับผิดชอบ

(๑) เวลาทำการของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่กล่าวในนี้ พระยานุชิตชาญยุทธ (เจริญ เศวตนันท์) บอกรับให้ทราบ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐

ชอบ ครั้งตัวท่านเองมาต้องเป็นประธานในราชการบ้านเมือง แม้พระบรมวงศ์และเสนาบดีต่างกระทรวงช่วยอุดหนุนโดยสุจริต ความรู้สึกว่าเหว่เป็นธรรมดาจึงพยายามเลือกหาผู้มีสติปัญญาสามารถไว้เป็นผู้ช่วย อย่างเช่นเป็นที่ปรึกษาในส่วนตัวหลายคน จะกล่าวถึงในที่นี้แต่ที่ปรากฏว่าเป็นคนสำคัญชั้นในครั้งนั้น คือ

ขุนหลวงพระไกรสิทธิ์ (จันทร์) เป็นผู้เชี่ยวชาญบทกวีหมายและกระบวนวรรณคดีคนหนึ่ง ต่อมาได้เป็นตำแหน่งสภาเลขาธิการเมื่อตั้งเคาซิลออฟสเตรต (รัฐมนตรี) และได้เลื่อนเป็นพระยา

ขุนสมุทโคจร (พุ่ม) ข้าหลวงเดิมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านทูลขอให้เลื่อนเป็นพระนรินทรราชเสนีในกระทรวงกลาโหมเป็นผู้มีปฏิภาณ และมีสติปัญญารอบรู้ทางการงานในพื้นที่เมืองมาก คนหนึ่งต่อมาเลื่อนขึ้นเป็นพระยาและได้เป็นพระยาเทพประสุน เป็นเจ้าพระยาพลเทพโดยลำดับมา จนที่สุดได้เป็นเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ที่สมุทกลาโหม

พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง (เนียม) เป็นผู้เชี่ยวชาญในการสืบจับผู้ร้ายในกรุงฯ ได้เคยช่วยเป็นกำลังของท่านมาแต่รัชกาลที่ ๔ คนหนึ่งแต่ต่อมายังคงยศศักดิ์อยู่เพียงนั้นจนแก่ชรา จึงได้เลื่อนเป็นพระยาจिरายุมนตรีผู้กำกับถือน้ำ

พระบริบูรณ์สุรากร (พุก ต้นสกุล โชติกะพุกกณะ) เป็นผู้ชำนาญในการภาษีอากรและการค้าขาย ทั้งกว้างขวางในพวกจีนด้วยคนหนึ่ง ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระยาโชฎีกราชเศรษฐี

แต่ส่วนการที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งนั้น จะหาผู้ช่วยให้เหมาะใจไม่ได้ ด้วยไทยที่เรียนรู้ภาษาฝรั่งยังมีน้อยนัก ท่านจึงอาศัยใช้วิธีบำรุงความวิสาสะกับฝรั่งที่เป็นคนสำคัญ เช่น มิสเตอร์น็อกส์ กงสุลเยเนอรัลอังกฤษเป็นต้น ปรึกษาหารือโดยไมตรีจิตสืบเนื่องมา เช่นเคยประพุดิแต่ในรัชกาลที่ ๔ ก็สามารถรักษาความเชื่อถือของชาวต่างประเทศได้ตลอดมา

ตอนที่ ๑๐ การเกี่ยวข้องกับฝรั่งต่างประเทศ

ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวาย เมื่อวันที่ ๑๒ เมษายน
พระพุทธศักราช ๒๔๗๑

เรื่องพงศาวดาร รัชกาลที่ ๕ มีการเกี่ยวข้องกับฝรั่งต่างประเทศมากจะต้องเล่าถึงเรื่องไทยเริ่มเกี่ยวข้องกับฝรั่งมาอย่างไร ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ให้ผู้อ่านทราบไว้เป็นเค้าเงื่อนเสียก่อน เมื่ออ่านไปถึงเรื่องต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งในรัชกาลที่ ๕ จึงจะเข้าใจได้ตระหนัก

เมื่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ ประจวบกับสมัยมหาสงครามคราวเอมเปรอนโปเลียนที่ ๑ ในยุโรป มหาสงครามครั้งนั้นอังกฤษเป็นฝ่ายชนะ ได้เมืองขึ้นของฝรั่งเศสและฮอลันดาที่มีอยู่ในเอเชียไปเป็นของอังกฤษโดยมาก ฝรั่งอังกฤษก็มีอำนาจมากทางตะวันออกในสมัยนั้น รัฐบาลมอบอำนาจแก่บริษัทอีสต์อินเดียซึ่งได้ลงทุนมาตั้งค้าขายอยู่เป็นหลักแหล่ง และได้ช่วยแผ่อาณาเขตอังกฤษในอินเดียมาแต่ก่อนแล้ว ให้อำนาจการปกครองเหมือนอย่างเป็นรัฐบาลอันหนึ่งต่างหาก รัฐบาลเมืองอังกฤษเป็นแต่ตั้งผู้สำเร็จราชการ Governor General (ไทยเราเรียกกันแต่ก่อนว่า “เจ้าเมืองบังกล่า” เพราะตั้งอยู่ในภาคเบงกอล Bengal) เป็นประธานบัญชาการตามอนุมัติของบริษัท และยอมให้บริษัทคงมีอำนาจ “ปิดประตูค้า” กับประเทศต่างๆ ทางตะวันออกนี้ได้แต่พวกเดียวอยู่อย่างเดิม บริษัทอินเดียได้ปกครองอาณาเขตมากขึ้น ก็คิดขยายการค้าหาผลประโยชน์ให้กว้างขวางออกไป จึงเที่ยวเสาะหาที่ตั้งสถานีเป็นหลักแหล่งสำหรับค้าขาย ณ ที่ต่างๆ ในระหว่างอินเดียกับเมืองจีนต่อออกมาอังกฤษเริ่มมาเกี่ยวข้องกับประเทศสยามในสมัยนี้ ด้วยมาขอเช่าเกาะปีนัง (Penang) แปลว่าเกาะหมาจากเจ้าเมืองไทร เป็นที่ตั้งสถานีของบริษัทเมื่อในรัชกาลที่ ๑ สมัยนั้นไทยกำลังรบพุ่งกับพม่าติดพันกันอยู่ ก็ได้ห้ามปรามประการใด เมื่ออังกฤษตั้งสถานีที่เกาะปีนังมั่นคงแล้วไปขอเช่าเกาะสิงคโปร์จากสุลต่านเมืองมัวตั้งเป็นสถานีสาขาขึ้นอีกแห่งหนึ่ง (ไทยเราจึงเรียกกันแต่ก่อนว่า “เมืองใหม่” แต่นั้นอังกฤษก็เริ่มมีความคิดที่จะเอาเมืองมลายูทั้งปวงไว้ในอำนาจ^(๑) อันจะ

(๑) เรื่องที่โดยเกี่ยวข้องกับอังกฤษที่กล่าวตอนนี้ เก็บเนื้อความมาจากจดหมายเหตุเก่า ที่ราชบัณฑิตยสภาได้ขอคัดสำเนามาจากหอสมุดกระทรวงอินเดีย

พืงเห็นผลได้ตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ เป็นต้นมา ด้วยเมื่อในรัชกาลที่ ๒ นั้น พม่าคิดจะยกกองทัพใหญ่มาตีเมืองไทยอีก รู้ว่าเจ้าพระยาไทร ปะแวงร้าง เกิดเป็นอริกับเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย ณ นคร) ซึ่งเป็นผู้กำกับหัวเมืองมลายู พม่าจึงให้มาเกลี้ยกล่อมเจ้าพระยาไทรฯ ก็เอาใจไปเข้ากับพม่า รับจะยกกองทัพมาตีเมืองนครศรีธรรมราชพร้อมกับพม่ามาตีกรุงเทพฯ แต่ความนั้นทราบมาถึงกรุงเทพฯ เสียก่อน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงโปรดให้เจ้าพระยานครฯ ยกกองทัพลงไปตีเมืองไทรเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๖๔ เจ้าพระยาไทรสู้ไม่ได้ ก็หนีไปอาศัยอังกฤษอยู่ที่เมืองปีนัง แล้วคิดอ่านให้พรรคพวกมลายูสลัด (Pirate) ลอบมาปล้นสะดมฆ่าฟันไทยที่ลงไปปกครองเมืองไทร ฯ ไทยต่อว่าอังกฤษก็ว่าไม่ได้รู้เห็นเป็นใจด้วย แต่ก็ห้ามปราม พยายามแต่จะขอให้ไทยคืนเมืองให้เจ้าพระยาไทร ไทยกับอังกฤษก็เกิดบาดหมางกันขึ้นจนถึงเกือบจะรบกันในครั้งนั้น แต่เฉื่อยอังกฤษไปมีเหตุเกิดรบกับพม่า (ครั้งที่ ๑) เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๓๖๗ อันเป็นปีต้นรัชกาลที่ ๓ อังกฤษจึงหันมาทำทางไมตรีชวนไทยให้ป็นสัมพันธมิตรช่วยกันตีเมืองพม่า ครั้นชนะพม่าแล้ว อังกฤษ (คือบริษัทอินเดีย) กับไทย จึงทำหนังสือสัญญากันเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๓๖๙ เป็นหนังสือสัญญาฉบับแรกที่ไทยทำกับต่างประเทศในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์^(๑) มีเนื้อความว่า

(๑) อังกฤษรับจะเอาตัวเจ้าพระยาไทรไปไว้เสียเมืองอื่น มิให้มารบกวนไทยที่เมืองไทรได้

(๒) ไทยรับจะไม่รบกวนแผ่อาณาเขตจากเมืองไทรต่อไปทางเมืองแปะและเมืองสะลาอ

(๓) ทั้งอังกฤษและไทยสัญญากันว่า จะไม่เข้าไปเกี่ยวข้องถึงการภายในบ้านของเมืองกะลันตันและเมืองตรังกานู ซึ่งได้มาสวามิภักดิ์ยอมขึ้นต่อไทย^(๒) เมื่อในรัชกาลที่ ๑

(๔) ไทยยอมให้เรือกำปั่นอังกฤษเข้ามาค้าขายในกรุงเทพฯ ด้วยเสียค่าจังกอบตามขนาดปากเรือ แทนเสียอากรสินค้า

การที่ไทยกับอังกฤษทำหนังสือสัญญากันครั้งนั้นไม่ได้ทำด้วยรักชอบหรือไว้วางใจกัน หากมีเหตุเห็นความจำเป็นด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่ายจึงได้ทำหนังสือสัญญา ฝ่ายอังกฤษเห็นพม่าคงจะเป็นศัตรูต่อไป เกรงว่าถ้าอังกฤษยังเป็นอริกับไทย ไทยจะกลับไปเข้ากับพม่า ช่วยกันรบอังกฤษเป็นศึก ๒ ด้าน จึงมาเป็นไมตรีเสียกับไทย ฝ่ายไทยก็กำลังกังวลด้วยเรื่องหัวเมือง

(๑) เรียกกันว่า "สัญญาเบอร์นี" ตามนามของนายร้อยเอกเฮนรีเบอร์นี ผู้เป็นทูตมาทำหนังสือสัญญานั้น

(๒) ความข้อนี้ เมื่อทำสัญญาไม่ได้ว่าไปถึงเมืองไทรและเมืองปัตตานีเพราะเป็นเมืองที่ไทยตีได้ทั้ง ๒ เมือง แต่ต่อมา เมืองโปรดให้เชื้อสายเจ้าพระยาไทรได้คืนครองเมืองไทร อังกฤษขอให้เติมเมืองไทรเข้าด้วย มาปลายมือสัญญาข้อนี้เป็นมูลเหตุที่อังกฤษจะเอาเมืองไทรและเมืองกะลันตัน ตรังกานูไปจากไทยในรัชกาลที่ ๕

มลายูเป็นกบฏเกรงอังกฤษจะเข้าอุดหนุนพวกมลายู จึงยอมเป็นไมตรีดีกับอังกฤษ^(๑) แต่เมื่อทำหนังสือสัญญากันแล้ว อังกฤษกับไทยก็รักษาทางไมตรี ไม่มีเหตุผิดฟ้องหมองหมางกันมากกว่า ๒๐ ปี ในระหว่างนั้นพวกอเมริกันก็เริ่มแต่งเรือกำปั่นข้ามมหาสมุทรแปซิฟิกมาค้าขายทางประเทศตะวันออก และมีพวกมิชชันนารีอเมริกันตามออกมาเที่ยวสอนศาสนาคริสต์ตั้งแต่เมืองจีนมาถึงประเทศสยาม รัฐบาลสหปาลีรัฐเห็นว่าไทยไม่เกลียดชังฝรั่งเหมือนอย่างจีน จึงแต่งทูตเข้ามาขอทำหนังสือสัญญาทางไมตรี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดให้ทำหนังสือสัญญากับอเมริกันอีกชาติหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๕ อนุญาตให้อเมริกันมาค้าขายเป็นทำนองเดียวกับสัญญาที่ได้ทำกับอังกฤษ การที่อเมริกันมาทางไมตรีกับไทยครั้งนั้น แม้ในการค้าขายจะไม่ใช่ประโยชน์อันใดนักก็จริง แต่เกิดประโยชน์อย่างสำคัญแก่ไทยในทางอ้อมหลายอย่าง ด้วยพวกมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาสอนภาษาอังกฤษและวิชาความรู้ของฝรั่งอย่างอื่นๆ แก่ไทย ไทยได้เริ่มเรียนรู้การฝรั่งแต่สมัยนั้นเป็นต้นมา^(๒) ในสมัยที่กล่าวมานี้ ความประสงค์ของฝรั่งมีเพียงจะค้าขายให้สะดวก ยังมิได้คิดจะเข้าไปเกี่ยวข้องถึงการบ้านเมือง ความคิดของฝรั่งมาเริ่มกลายเป็นมหาอำนาจในการเมือง ตั้งแต่อังกฤษรบชนะจีนเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ เห็นปรากฏว่าเหล่าประเทศทางตะวันออกสู้กำลังเครื่องศาสตราวุธของฝรั่งไม่ได้ แต่นั้นฝรั่งต่างชาติก็คิดหาอาณาเขต และแผ่อำนาจทางตะวันออก เรื่อยมาจนกระทั่งกระเทือนถึงประเทศสยามด้วย

ประเทศต่างๆ ทางตะวันออกนี้ เมื่อสมัยตรงกับรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทร์ มีประเทศที่เป็นอิสระอยู่หลายประเทศด้วยกัน คือ พม่า ไทย ญวน จีน และญี่ปุ่น ประเทศจีนอาณาเขตใหญ่โต ทั้งมีกำลังและโภคทรัพย์ยิ่งกว่าเพื่อน ก็เป็นที่ยำเกรงของประเทศอื่นแต่โบราณมา ชาวประเทศใดไปค้าขายถึงเมืองจีน รัฐบาลจีนจะบังคับบัญชาอย่างไรก็ยอมทำตาม แต่รัฐบาลจีนรังเกียจฝรั่งมาตั้งแต่ครั้งพวกโปรตุเกสไปขอค้าขาย แล้วเลยเที่ยวสอนศาสนาคริสต์แก่พวกจีน ให้ฝ่าฝืนขนบธรรมเนียมบ้านเมืองด้วยประการต่างๆ จึงจำกัดเขตให้ฝรั่งไปค้าได้แต่ที่เมืองกึ่งตั้ง (Canton) และห้ามมิให้ชาวต่างประเทศ (รวมทั้งไทยเราด้วย) ซื้อขายกับราษฎร ให้ซื้อขายได้แต่กับนายห้างจีน ซึ่งรัฐบาลตั้งไว้สำหรับค้าขายกับชาวต่างประเทศ

(๑) เรื่องไทยเป็นสัมพันธมิตรกับอังกฤษเมื่อรัชกาลที่ ๑ มีความพิศดารอยู่ในหนังสือ “พงศาวดารเรื่องไทยรบพม่า” ที่ข้าพเจ้าแต่ง พิมพ์ต่างหาก

(๒) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษจากพวกมิชชันนารีอเมริกัน

๙ คน เรียกว่า“เก้าห้าง”^(๑) แม้ชาวต่างประเทศมีกิจกรรมจะพูดกับรัฐบาลจีนก็ต้องทำเรื่องราว (Petition) มอบให้นายห้างของตนไปยื่นต่อจตุสดมภ์สำเร็จราชการมณฑลและรับคำสั่งแทนพวกพ่อค้า รัฐบาลเองหาเกี่ยวข้องกับพูดจากับชาวต่างประเทศไม่ ใช้วิธีนี้มาช้านาน เมื่อบริษัทอินเดียของอังกฤษขยายการค้าไปถึงเมืองจีนก็ยอมกระทำตามบังคับของรัฐบาลจีน จึงได้รับอนุญาตให้ไปค้าขายที่เมืองกึ่งตั้งเหมือนกับชาวต่างประเทศชาติอื่น บริษัทเอาฝิ่นที่ปลูกในอินเดียไปขายแล้วซื้อสินค้าจีน เช่นแพรและเครื่องถ้วยชาม เป็นต้น เอาไปขายตามประเทศต่างๆ ได้กำไรงามมาหลายปี จนคนอังกฤษพวกอื่นเกิดริษยา พวกกันร้องทุกข์และโพนทะนาว่า รัฐบาลให้บริษัทอินเดียปิดประตูค้าแต่พวกเดิยวมิเป็นธรรม เพราะฉะนั้นเมื่อสิ้นกำหนดอายุสัมปทานใน ค.ศ.๑๘๓๓ (พ.ศ.๒๓๗๖) รัฐบาลอังกฤษจึงเพิกถอนสิทธิ ปิดประตูค้าของบริษัทอินเดีย แต่นั่นก็มีอังกฤษหลายพวกหลายเหล่า ทั้งที่อยู่ในยุโรปและอินเดียพากันไปค้าขายที่เมืองจีน เอาฝิ่นจากอินเดียไปขายมากมาย จนรัฐบาลจีนเห็นว่าผู้คนพลเมืองพากันติดฝิ่นมากนัก จึงประกาศห้ามสินค้าฝิ่น แต่พวกอังกฤษก็ไม่ฟัง ครึ่งถูกจีนจับกุมก็พากันไปร้องทุกข์ต่อ รัฐบาลอังกฤษ รัฐบาลอังกฤษจึงแต่งตั้งข้าหลวงออกมาเป็นผู้ควบคุมการค้าขาย ทำนองเดียวกับบริษัทที่อินเดียเคยให้มีผู้อำนวยความสะดวกของบริษัทยู่ที่เมืองกึ่งตั้งมาแต่ก่อน แต่ข้าหลวงอังกฤษถือตัวว่าเป็นข้าราชการ ไม่ยอมอ่อนน้อมต่อจีนเหมือนอย่างผู้แทนบริษัทเคยประพฤติ ส่วนพวกพ่อค้าอังกฤษเมื่อได้ข้าหลวงมาหนุนหลังก็กำเริบหนักขึ้น เวลานั้นรัฐบาลจีนยังเชื่ออำนาจก็สั่งให้ริบฝิ่นและขับไล่พวกอังกฤษเสียจากเมืองจีน จึงเกิดรบกันขึ้นกับอังกฤษ แต่จีนไม่มีเครื่องสาตราวุธจะสู้กองทัพเรือของอังกฤษได้ อังกฤษตีได้หัวเมืองจีนตามชายทะเลหลายแห่ง ลงปลายรัฐบาลจีนก็ต้องจำใจทำหนังสือสัญญากับอังกฤษที่เมืองนางกิง เมื่อ พ.ศ.๒๓๘๕ ยอมยกเกาะฮ่องกงให้อังกฤษเป็นสิทธิ์ขาด และยอมเสียค่าไถ่หัวเมืองที่อังกฤษตีได้ กับทั้งสินไหมทดแทนค่าเสียหายของพวกพ่อค้าอีกเป็นเงินมากมาย นอกจากนั้นรัฐบาลจีนต้องยอมให้อังกฤษเข้าไปมีอำนาจในบ้านเมืองอีกหลายอย่าง คือ

- (๑) ต้องยอมให้อังกฤษ และฝรั่งต่างชาติไปตั้งค้าขายตามหัวเมืองชายทะเลนอกจากเมืองกึ่งตั้งอีก ๔ แห่ง มีที่เมืองเซียงไฮ้ เป็นต้น
- (๒) ต้องยอมให้ฝรั่งซื้อขายกับพลเมืองได้ ไม่กีดขวางห้ามปรามอย่างแต่ก่อน
- (๓) รัฐบาลจีนจะเก็บภาษีอากรแก่ฝรั่งได้เพียงในประเภท และพิกัดที่กำหนดไว้ในหนังสือสัญญา

(๑) ต่อมาเพิ่มจำนวนขึ้นเป็น ๑๒ คน แต่ก็คงเรียกว่า “เก้าห้าง” อยู่ตามเดิม ยังมีรูปภาพจีนที่เขียนในสมัยนั้นเป็นตึก มีเสาธงต่างประเทศเป็นแถวปรากฏอยู่ คือรูปเก้าห้างที่กล่าว

(๔) รัฐบาลอังกฤษมีสิทธิ์ที่จะตั้งกงสุล เป็นผู้คุ้มครองคนอังกฤษที่ Foreign Settlement ๕ แห่งนั้น ถ้ารัฐบาลจีนจะให้คนอังกฤษทำอะไรต้องบอกแก่กงสุล รัฐบาลจีนจะบังคับบัญชาเอาเองไม่ได้ และต้องยอมให้กงสุลชำระความซึ่งคนอังกฤษเป็นจำเลย และตัดสินลงโทษตามกฎหมายอังกฤษ^(๑)

เมื่อปรากฏว่าอังกฤษสามารถใช้กำลังทางทะเลบังคับจีนให้ทำหนังสือสัญญาได้ดังกล่าวนั้น ฝรั่งเศสชาติก็พากันเห็นโอกาสที่จะมาแสวงหาผลประโยชน์ในประเทศตะวันออกได้ด้วยไม่ต้องเกรงเจ้าของเมืองเหมือนแต่ก่อนแต่นั้นรัฐบาลอังกฤษก็เที่ยวว่ากล่าวกับเหล่าประเทศทางตะวันออกที่ยังเป็นอิสระให้ทำหนังสือสัญญายอมให้พวกอังกฤษเข้าไปตั้งค้าขายในบ้านเมืองโดยมีสิทธิเอกสตรระเดอริตอเรียลทำนองเดียวกับที่อังกฤษทำกับจีน เรื่องที่ไปทำสัญญากับประเทศอื่นจะยกไว้ก่อน จะกล่าวแต่เฉพาะประเทศสยามเมื่อ พ.ศ.๒๓๙๓ รัฐบาลอังกฤษแต่งตั้งเซอร์เจมสบรุกเป็นทูตมาขอแก้หนังสือสัญญาซึ่งเฮนรีเบอร์นีได้มาทำไว้ เปลี่ยนสัญญาเป็นอย่างมีสิทธิเอกสตรระเดอริตอเรียลเช่นกล่าวมาแล้ว แต่ฝ่ายไทยบอกปิดไม่ยอมแก้^(๒) รัฐบาลอังกฤษจึงส่งเซอร์จอห์นเบาริงเจ้าเมืองฮ่องกงซึ่งบัญชาการทั้งปวงของอังกฤษทางนี้ให้จัดการให้ไทยยอมทำหนังสือสัญญาแม้ถึงต้องรบพุ่งอย่างในเมืองจีนก็ให้ทำจงได้ แต่เผอิญประจวบเวลาเปลี่ยนรัชกาลในประเทศสยาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จครองราชสมบัติ เซอร์จอห์นเบาริงทราบก็คิดว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชอัธยาศัยโอบอ้อมกว้างขวาง โปรดวิชาความรู้ของฝรั่ง ทั้งทรงทราบภาษาอังกฤษผิดกับพระเจ้าแผ่นดินประเทศอื่นๆ ทางตะวันออกในสมัยนั้น จึงบอกไปให้รัฐบาลทราบ รัฐบาลอังกฤษก็ตั้งให้เซอร์จอห์นเบาริงเป็นราชทูตพิเศษเชิญพระราชสาส์นของสมเด็จพระราชินีวิกตอเรียมาถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตามราชประเพณี ระหว่าง

(๑) ความข้อ ๔ นี้เป็นสิทธิ์ที่เรียกว่า “เอกสตรระเดอริตอเรียล” ที่เอามาใช้ในหนังสือสัญญาระหว่างประเทศ เกิดขึ้นที่ประเทศเดอริกก่อน เหตุด้วยพวกชาวเดอริกถือศาสนาอิสลาม ใบบัญญัติศาสนาเป็นกฎหมายบ้านเมืองรัฐบาลเดอริกประสงค์จะมีให้ชาวต่างประเทศซึ่งถือศาสนาอื่นได้รับประโยชน์เหมือนอย่างพวกพลเมือง จึงให้ฝรั่งใช้กฎหมายชาติของตนเองในประเทศเดอริก แต่ส่วนเมืองจีนถูกฝรั่งบังคับให้เป็นเช่นนั้น เพราะฝรั่งประสงค์จะมีให้คนชาติของตนต้องอยู่ในอำนาจเจ้าของบ้านเมืองจึงผิดกัน และยังมีข้อสำคัญอีกอย่างหนึ่ง ที่ฝรั่งเอาข้อสัญญาที่ทำกับจีนนี้เป็นหลักเกณฑ์ให้ประเทศอื่นๆ ทางตะวันออก (รวมทั้งประเทศสยามด้วย) ต้องทำอย่างเดียวกัน

(๒) มีจดหมายเหตุเรื่องเซอร์เจมสบรุกเข้ามาครั้งนั้นทั้งในภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ราชบัณฑิตยสถานพิมพ์แล้ว และอเมริกันก็แต่งทูตมาขอแก้หนังสือสัญญาเหมือนกัน แต่ไทยหายอมปรึกษาไม่

ประเทศที่มีอิสระเสมอกัน ^(๑) ขอทำหนังสือสัญญาใหม่โดยดีอีกครั้งหนึ่ง ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชวิจารณ์เห็นตระหนักอยู่แล้วแต่เมื่อยังทรงผนวชว่าเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงแห่งโลกสันนิบาตมาถึงประเทศทางตะวันออก ถ้าหากประเทศใดม้วนนิยมน้อยอยู่ในทางอย่างโบราณ ไม่หันเหียนเปลี่ยนรัฐสภาภิบาลนโยบายเข้าหาทางดำเนินของโลกสันนิบาตคงจะเกิดภัยอันตรายแก่บ้านเมือง ด้วยทางพระราชดำริเห็นดังนี้ จึงทรงรับจะแก้ไขหนังสือสัญญาตามประสงค์ของรัฐบาลอังกฤษ ก็เกิดมิตรภาพเป็นปัจจัยในการที่ปรึกษาสัญญาใหม่ ผ่อนผันกันโดยไมตรีจิต สำเร็จประโยชน์ดังพระราชประสงค์ ความที่กล่าวดังนี้มีปรากฏอยู่ในหนังสือจดหมายเหตุของเซอร์จอห์น เบาริง ว่าความข้อใดที่อังกฤษพอจะยินยอมผ่อนผันให้ไทยได้โดยไม่เสียหลักสัญญา ซึ่งกำหนดไว้แล้วว่าจะทำให้เหมือนกันทุกประเทศทางตะวันออก ก็ยอมตามประสงค์ของไทย จะยกตัวอย่างดังเช่นเรื่องฝิ่นตามสัญญาที่ทำกับจีน อังกฤษเป็นแต่ยอมเสียภาษี เมื่อเสียภาษีแล้วจะขายฝิ่นเข้าเมืองจีนเท่าหนึ่งเท่าใดก็ได้ แต่ประเทศสยามนี้ยอมให้รัฐบาลจัดการภาษีและจำกัดฝิ่นที่เข้าเมืองได้ตามใจ แม้การที่ชาวต่างประเทศจะเข้ามาอยู่เมืองไทยก็ไม่ขอสิทธิ์ตั้งอาณาเขต(Concession) ต่างหากอย่างในเมืองจีนดังนี้เป็นต้น

เซอร์จอห์น เบาริง

(๑) ทูตอังกฤษมาแต่ก่อน เป็นแต่ทูตของผู้สำเร็จราชการอินเดีย เซอร์เจมสบรุกก็เป็นแต่ถือหนังสือของลอร์ด ปาลเมอสเตอร์ อัครมหาเสนาบดี อังกฤษมา เซอร์จอห์น เบาริงเป็นราชทูตมาแต่ราชสำนักควรวแรก

ในชั้นนั้นฝรั่งเศสอื่นนอกจากอังกฤษ มีอเมริกัน ฝรั่งเศสอีก ๒ ชาติ ซึ่งชนชวาย จะทำสัญญากับประเทศทางตะวันออก แต่มีความปรารถนาต่างกันอเมริกันปรารถนาแต่จะมา หาผลประโยชน์ในการค้าขายให้สะดวก หาประสงค์จะมีเมืองขึ้นทางประเทศตะวันออกนี้ไม่ ส่วนฝรั่งเศสนั้นเดิมเคยมีเมืองขึ้นอยู่ในอินเดียมาก แต่ถูกอังกฤษชิงเอาไปเสียเมื่อคราวมหา สงครามเกือบหมด เมื่อเสร็จสงครามฝรั่งเศสจะเอาเมืองขึ้นคืนไม่ได้ จึงปรารถนาจะหาเมือง ขึ้นใหม่ให้กลับมีอำนาจทางตะวันออกนี้ แต่เมื่อยังไม่มีโอกาสก็เป็นแต่ชนชวายขายการค้า ขายไปก่อน อังกฤษกับอเมริกันและฝรั่งเศสจึงปรองดองอุดหนุนกันและกันในการที่จะทำ สัญญากับประเทศทางตะวันออก ชาติใดไปทำสัญญากับประเทศใด ก็เปิดช่องไว้ให้อีก ๒ ชาติตามไปทำที่หลัง และให้ได้รับประโยชน์อย่างเดียวกัน เพราะฉะนั้นพออังกฤษทำหนังสือ สัญญากับจีนแล้วอเมริกันกับฝรั่งเศสก็ไปทำกับจีนบ้าง ต่อนั้นมาให้อเมริกันเป็นผู้นำทำ สัญญากับญี่ปุ่น อังกฤษนำทำสัญญากับไทย และฝรั่งเศสนำทำสัญญากับญวน^(๑)อเมริกันไป ทำสัญญากับญี่ปุ่นก็ต้องเอากองทัพเรือไปชุมญี่ปุ่น จึงยอมทำหนังสือสัญญา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๘ ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๓๙๙ เซอร์จอห์น เบาริงก็เข้ามาทำหนังสือสัญญากับไทย พอไทยทำหนังสือ สัญญากับอังกฤษแล้วอเมริกันกับฝรั่งเศสก็เข้ามาขอทำหนังสือสัญญากับไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๐

ในการที่ไทยทำหนังสือสัญญากับฝรั่งต่างชาติเมื่อรัชกาลที่ ๔ ถ้าหากจะมีผู้คิดสงสัย ว่าเมื่อทำสัญญากับอังกฤษโดยรู้ว่าเสียเปรียบแล้ว เหตุใดจึงยอมทำกับชาติอื่นๆ ต่อไปอย่าง เดียวกัน ข้อนี้เป็นด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่าถ้าทำ สัญญาเช่นนั้นกับชาติหนึ่งชาติใดแต่ชาติเดียว ฐานะของประเทศสยามก็จะเหมือนอยู่ในการจับ จองของชาตินั้น ถ้าทำให้เหมือนกันเสียหลายชาติ แม้เสียเปรียบในข้อสัญญา ก็ได้เปรียบที่ เป็นอิสรภาพมั่นคง เพราะฉะนั้น ต่อมาเมื่อฝรั่งชาติอื่นมาขอทำหนังสือสัญญาจึงรับทำโดยง่าย รวมฝรั่งต่างชาติที่ได้มาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีเมื่อในรัชกาลที่ ๔ มี ๙ ชาติ เรียงลำดับตามที่ได้ทำสัญญาก่อนและหลัง ดังนี้

๑. อังกฤษ ทำหนังสือสัญญาเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๙๘
๒. อเมริกัน ทำหนังสือสัญญาเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๙๘
๓. ฝรั่งเศส ทำหนังสือสัญญาเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๙๙
๔. เดนมาร์ก ทำหนังสือสัญญาเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐

(๑) ประเทศพม่า ถูกอังกฤษเอาหัวเมืองชายทะเลเสียหมด เหมือนกับถูกขังคอกอยู่แล้ว ฝรั่งเศสอื่น ก็ไม่ทำหนังสือสัญญาในสมัยนั้น

๕. โปรตุเกส ทำหนังสือสัญญาเมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๐๒
๖. ฮอลันดา ทำหนังสือสัญญาเมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๓
๗. เยอรมัน ^(๑) ทำหนังสือสัญญาเมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔
๘. สวีเดนกับนอร์เว ทำหนังสือสัญญาเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑
๙. เบลเยียม ^(๒) ทำหนังสือสัญญาเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑

ประเทศอิตาลีกำลังปรึกษาจะทำสัญญา และประเทศเอสเตรียกับฮังการี กับประเทศสเปน กำลังเตรียมจะมาขอทำหนังสือสัญญา ก็พอสิ้นรัชกาลที่ ๔ จึงได้มาทำเมื่อตอนต้นรัชกาลที่ ๕

เมื่อเล่าถึงเหตุที่ต้องทำหนังสือสัญญากับฝรั่งแล้ว ทีนี้จะกล่าวถึงผลของการที่ทำหนังสือสัญญาต่อไป ด้วยประเทศทั้ง ๕ คือ พม่า ไทย ญวน จีน และญี่ปุ่น ที่ต้องทำหนังสือสัญญากับฝรั่งในสมัยนั้นได้รับผลของการที่ทำหนังสือสัญญาผิดกัน

ประเทศจีน พอทำหนังสือสัญญากับฝรั่งแล้ว ในไม่ช้าจีนพวกใต้เผงก็เป็นกบฏลูกลามใหญ่โต ด้วยเห็นว่าพวกแม่งจู้ ซึ่งได้มาครองเมืองจีนอยู่กว่า ๒๐๐ ปีสิ้นอำนาจแล้ว จึงคิดจะเอาบ้านเมืองกลับคืนมาเป็นพวกจีน รัฐบาลต้องปราบปรามอยู่หลายปี พอปราบพวกกบฏใต้เผงลงได้ก็เกิดรบกับฝรั่งเป็นครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๕ ด้วยฝรั่งว่าจีนไม่ประพฤติตามสัญญาครั้งนี้อังกฤษกับฝรั่งเคลช่วยกันตีเมืองจีนจนได้กรุงปักกิ่งราชธานี รัฐบาลจึงต้องยอมทำหนังสือสัญญาใหม่ ร้ายยิ่งกว่าสัญญาที่ทำครั้งแรก

ประเทศญี่ปุ่น ในสมัยเมื่อทำหนังสือสัญญากับฝรั่งนั้น ยังใช้ประเพณีมหาอุปราชาเรียกว่า “โชคุน” เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน พระเจ้าแผ่นดินเป็นแต่สำหรับสักการบูชาเหมือนเช่นเจี๊วด พอโชคุนทำหนังสือสัญญากับฝรั่งแล้ว ไม่ช้าพวกญี่ปุ่นตามหัวเมืองไม่พอใจ ก็พากันกระด้างกระเดื่องถึงคุมกำลังเข้าไปรบฝรั่ง ก็เลยเกิดรบกันเองในระหว่างพวกโชคุนกับพวกชาวหัวเมือง พวกโชคุนแพ้ ญี่ปุ่นจึงเชิญพระเจ้าแผ่นดินเสด็จขึ้นว่าราชการและช่วยกันจัดการทำนุบำรุงบ้านเมือง เปลี่ยนขนบธรรมเนียมหันเข้าหาแบบแผนอย่างฝรั่งสืบมา

ประเทศญวน เมื่อทูตฝรั่งเศสซึ่งมาทำหนังสือสัญญากับไทยเสร็จแล้วไปขอทำหนังสือสัญญากับญวน ญวนถือคติอย่างเดิมไม่ยอมทำหนังสือสัญญาฝรั่งเศสก็ให้เรือรบยิง

(๑) พระเจ้าแผ่นดินปรัสเซียทำในนามของประเทศเยอรมันต่างๆ ซึ่งเข้ากันข้างฝ่ายเหนือ

(๒) หนังสือสัญญาที่ทำกับสวีเดน นอร์เว เบลเยียม ทำที่ลอนดอนด้วยเมื่อเซอร์จอห์น เบาริงออกจากราชการอังกฤษแล้ว มารับราชการอยู่ในรัฐบาลสยาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งเป็นพระยาสยามานุรักษ์ สยามมิตกรมหายศ ตำแหน่งราชทูตพิเศษ เป็นผู้ทำหนังสือสัญญานั้น

ทำลายป้อมปากน้ำของญวน ที่เมืองตุนแล้วกลับไปเสียคราวหนึ่ง (เห็นจะไปพูดจากับอังกฤษและอเมริกันในเรื่องที่ฝรั่งเศสจะหาเมืองขึ้นในแดนญวน เมื่อเห็นว่าทั้ง ๒ ชาตินั้นไม่คิดขวาง) ถึงปีมะเมีย พ.ศ.๒๔๐๑ จึงให้กองทัพเรือออกมาตีได้เมืองตุน ฝรั่งเศสตั้งรักษาเมืองตุนอยู่ ๒ ปีเห็นไม่เหมาะ จึงย้ายลงมายึดเอาเมืองไซ่ง่อนเมื่อ พ.ศ.๒๔๐๓ ญวนยกกองทัพลงมาตีเอาเมืองคืน รบแพ้ฝรั่งเศส ก็ต้องยอมทำหนังสือสัญญาทางไมตรีตามประสงค์ของฝรั่งเศสด้วย แต่นั้นประเทศญวนก็ตกอยู่ในฉายาอำนาจฝรั่งเศสสืบมา

ประเทศพม่า เมื่อรบแพ้อังกฤษครั้งแรกจะต้องเสียสินไหมมากมาย รัฐบาลจึงกะเกณฑ์เงินจากราษฎร จนเกิดเดือดร้อนระส่ำระสายทั่วไปในบ้านเมือง ลงถึงปลายเจ้านายชิงราชสมบัติกันเอง พวกที่มีอำนาจขึ้นหมายจะเอาใจราษฎรไม่ผ่อนผันกับอังกฤษ ก็เกิดรบกับอังกฤษขึ้นเป็นครั้งที่ ๒ เมื่อปีชวด พ.ศ.๒๓๙๕ อังกฤษชนะพม่าคราวนี้ เอาบรรดาหัวเมืองแต่ปากน้ำขึ้นไปจนเมืองตองอูไปเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษหมด ประเทศพม่าก็กลายเป็นเมืองดอน เหมือนกับอยู่ในคอกของอังกฤษแต่นั้นมา

ใน ๕ ประเทศด้วยกันมีแต่ประเทศสยามประเทศเดียวที่มีต้องรบกับฝรั่งและมีได้เกิดจลาจลในบ้านเมืองด้วยเหตุที่ทำหนังสือสัญญากับฝรั่ง ข้อนี้พึงเห็นได้ว่าเพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระปรีชาญาณเห็นการถูกต้องและทรงเปลี่ยนรัฐสภาภิบาลนโยบายทันทั่วทั้งที่ ประเทศสยามจึงได้ปลอดภัยในครั้งนั้น แต่มีความลำบากเป็นอย่างมากยิ่งเพราะข้อความที่ฝรั่งตั้งเป็นหลักในหนังสือสัญญา ขัดกับประโยชน์และประเพณีบ้านเมืองในสมัยนั้นหลายอย่าง ที่ต้องยอมให้ชาวต่างประเทศซื้อขายกับไพร่บ้านพลเมืองได้โดยไม่มีที่กีดขวางนั้น จำต้องเลิกภาษีผูกขาด (Monopoly) อันเป็นการปิดซื้อปิดขายทั้งหมด เป็นเหตุให้เงินที่เคยได้สำหรับจ่ายใช้การแผ่นดินชาติไปเป็นอันมาก ตลอดจนถึงผลประโยชน์ของข้าราชการซึ่งเคยมีส่วนได้เนื่องจากภาษีผูกขาดก็พลอยสูญไปด้วย จึงเกิดเดือดร้อนกันแพร่หลาย^(๑) ครั้นรัฐบาลจะเพิ่มพิกัดหรือจะตั้งภาษีขึ้นใหม่ก็มีข้อสัญญากีดกัน จะเก็บจากชาวต่างประเทศไม่ได้ ความลำบากข้อนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริแก้ไขด้วยตั้งภาษีภายในเพิ่มขึ้นหลายอย่าง ใช้วิธีเก็บด้วยชักส่วนสินค้าไม่ปิดซื้อปิดขาย และโปรดฯ ให้เจ้ากระทรวงราชการต่างๆ มีหน้าที่อำนาจการเก็บภาษีเพื่อให้ได้ส่วนลดทดแทนผลประโยชน์ที่ขาดความลำบากในเรื่องที่เงินแผ่นดินตกต่ำจึงค่อยสงบไป^(๒)

(๑) ในสมัยนั้นยังไม่มีประเพณีให้เงินเดือนเป็นผลประโยชน์

(๒) การที่ให้เจ้ากระทรวงต่างๆ อำนาจการเก็บภาษีอากรตั้งขึ้นด้วยมีเหตุจำเป็นดังกล่าวมา แต่ต่อมาภายหลังกลายเป็นเหตุให้เงินแผ่นดินค้างค้ำอยู่ตามกระทรวงมากจนเงินในพระคลังไม่พอจ่ายราชการ พอเริ่มรัชกาลที่ ๕ จึงต้องจัดกระทรวงพระคลังและตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ ดังจะปรากฏในตอนอื่นๆ ต่อไปข้างหน้า

๒. ในข้อที่ต้องยอมให้กงสุล เป็นผู้บังคับบัญชาชาวต่างประเทศนั้นชั้นแรกไม่สู้จะลำบากนักด้วยชาวต่างประเทศยังมีน้อย แต่เมื่อการค้าขายเจริญขึ้นก็มีชาวต่างประเทศเข้ามาตั้งค้าขายมากขึ้นโดยลำดับ ชั้นชื่อว่าชาวต่างประเทศนั้นนับทั้งฝรั่งและชนชาติอื่นอันเป็นชาวเมืองขึ้นของฝรั่ง ว่าเฉพาะคนในบังคับอังกฤษ มีทั้งฝรั่งและแขกเทศ แขกมลายู จีน พม่า บรรดามาอยู่ในประเทศนี้ ขึ้นอยู่กับกงสุลทั้งนั้น รัฐบาลจะบังคับบัญชาไม่ได้เหมือนอย่างพลเมืองจึงเกิดลำบาก

๓. ความลำบากยิ่งกว่าอย่างอื่นนั้น คือที่รัฐบาลทั้ง ๒ ฝ่ายไม่รู้จักกัน ถึงกระนั้นก็ได้รับความลำบากเป็นอย่างยิ่ง เพราะฝรั่งเห็นว่าประเทศทางตะวันออกต้องทำหนังสือสัญญาด้วยจำใจ คงจะพยายามขัดขวางฝรั่งมิให้เข้าไปค้าขายได้สะดวกตั้งปรารภณา แม้ไม่สามารถจะใช้กำลังต่อสู้ก็จะใช้อุบายกีดกันด้วยประการต่างๆ จึงเอาความ ๓ ข้อนี้ตั้งเป็นหลักในสัญญาที่ทำเหมือนกันทุกประเทศ คือ

- (๑) ให้ชาวต่างประเทศซื้อขายกับไพร่บ้านพลเมืองได้ โดยไม่มีที่กีดขวาง
- (๒) ให้ชาวต่างประเทศเสียภาษีอากร เพียงที่กำหนดไว้ในหนังสือสัญญา
- (๓) ให้ชาวต่างประเทศอยู่ในความคุ้มครองของกงสุล รัฐบาลเจ้าของบ้านเมืองจะบังคับบัญชาเอาเองไม่ได้

(๔) ให้ชาวต่างประเทศอยู่แต่ในอำนาจกฎหมายชาติของตนเอง ความทั้ง ๔ ข้อนี้ขัดกับประโยชน์และประเพณีของบ้านเมืองทุกประเทศ ไม่เฉพาะประเทศสยามนี้

ตอนที่ ๑๑

เหตุการณ์ที่ต้องระงับเมื่อแรกขึ้นรัชกาลที่ ๕

เวลาพระเจ้าแผ่นดินสวรรคตเปลี่ยนรัชกาลใหม่ ราษฎรมักหวาดหวั่นว่าจะเกิดเหตุร้าย เห็นจะเป็นความรู้สึกมีสืบมาแต่เมื่อกรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานีในสมัยกลาง ตั้งแต่พระเจ้าปราสาททองเสวยราชย์เป็นต้นมา ด้วยมักเกิดรบพุ่งหรือฆ่าฟันกัน แม้ไม่ถึงเช่นนั้นก็คงมีการกินแหนงแคลงใจกันในเวลาเปลี่ยนรัชกาลแทบทุกคราว ที่จะเปลี่ยนโดยเรียบร้อยทีเดียวนั้นมีน้อย^(๑) จนเกิดเป็นคติสำหรับวิตกกัน ว่าเวลาเปลี่ยนรัชกาลมักจะเกิดเหตุร้าย เมื่อเปลี่ยนรัชกาล คราวนี้ก็หวาดหวั่นตามเคย มีอุทาหรณ์ตั้งหนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษเรียกว่า “สยามรีปอลิตอรี” ของหมอสmithพิมพ์จำหน่ายอยู่ในสมัยนั้น กล่าวความดังนี้ “เวลานี้ทั่วประเทศสยามพากันสิ้นสะท้าน และหวาดหวั่นอยู่ในระหว่างเปลี่ยนรัชกาล ด้วยพระเจ้าแผ่นดินพระองค์เก่า ซึ่งมีพระเดชพระคุณแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินมาก และได้ทรงปกครองชนชาติอื่นที่มาพึ่งพระบารมีอยู่ในพระราชอาณาเขต กับทั้งชาวต่างประเทศอันอยู่ในบังคับของกงสุลนั้น มิได้เสด็จสถิตอยู่ในเศวตฉัตร ให้คนทั้งหลายเกรงพระราชอาญาเสียแล้วแม้สมเด็จพระเจ้าฟ้าอันเป็นพระราชโอรส ได้ทรงรับรัชทายาทก็จะเกรงอยู่ แต่ว่าประจวบพระกำลังยังปลุกเปลี่ยน จะรอดพระชนม์ทนการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกและการรับแขกเมืองเฝ้าได้แลหรือ แม้แต่ในเวลาเมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกำลังประจวบยังไม่สวรรคต ก็มีกิตติศัพท์ว่าจะเกิดกบฏและได้มีเหตุวุ่นวายด้วยเรื่องจับผิดเถื่อน^(๒) ทั้งปรากฏว่ามีผู้ทำอัฐปลอมมาก เกิดยุ่งยากในเรื่องเครื่องแลกจนตื่นกัน ไม่เป็นอันซื้อขายในท้องตลาดอยู่หลายวัน ดังนี้

แต่ที่จริงมีเหตุการณ์อันเป็นเรื่องร้อนต้องริบระงับเมื่อแรกขึ้นรัชกาลที่ ๕ แต่ ๒ เรื่อง คือ เรื่องเงินตราเรื่องหนึ่ง กับเรื่องเงินตัวเหี้ยอีกเรื่องหนึ่ง จะกล่าวอธิบายเป็นลำดับต่อไปในตอนนี้

(๑) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสว่าเหตุที่กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ นั้น เป็นเพราะเจ้านายวิวาทแย่งชิงราชสมบัติกันมาเรื่อยๆ จนราษฎรไม่กล้าสวามิภักดิ์ต่อเจ้านายองค์ใด คิดเอาแต่ตัวรอดจึงเสียบ้านเมือง ใ้ว่าหมดคนดินนั้นหาไม่

(๒) เรื่องจับผิดที่เกิดวิวาทกับกงสุลอังกฤษ กล่าวมาแล้วในตอนที่ ๑๐

เรื่องเงินตรา

เดิมเงินตราในประเทศไทยนี้ใช้เงินพดด้วง (รูปเป็นก้อนกลม) ตีตรารัชกาลประจำเป็นสำคัญ เป็นประเพณีสืบมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี และเงินพดด้วงนั้นทำเป็น ๔ ขนาด ขนาดใหญ่ราคา ๑ บาท ขนาดรองราคากึ่งบาท (แต่ขนาดนี้มีใคร่ชอบกัน) ขนาดต่อลงมาราคาสลึง) เครื่องแลกราคาต่ำกว่าลงมาใช้เบี้ยหอยซึ่งมาจากทะเล อัตราราคา ๘๐๐ เบี้ยต่อเฟื้อง^(๑) แต่ราคาเบี้ยไม่คงที่ อาจจะมีขึ้นและลดผิดกันได้มากๆ ตามเวลาที่มีชาวต่างประเทศบรรทุกเอาเบี้ยเข้ามาขายมากหรือน้อย ถ้าคราวมีเบี้ยเข้ามามากราคาก็ลด ๑,๐๐๐ เบี้ยต่อเฟื้อง ถ้าเบี้ยขาดคราวราคาก็ขึ้นถึง ๖๐๐ เบี้ยต่อเฟื้อง

การเปลี่ยนแปลงเงินตราในกรุงรัตนโกสินทร์

เมื่อรัชกาลที่ ๔ ตั้งแต่หนังสือสัญญาฉบับฝรั่งต่างประเทศแล้ว การค้าขายในกรุงเทพฯ เจริญรวดเร็วเกินคาดหมาย เช่นแต่ก่อนมีเรือกำปั่นฝรั่งเข้ามาค้าขายในกรุงเทพฯ เพียงราวปีละ ๑๒ ลำ แต่พอทำหนังสือสัญญาแล้วก็มีเรือกำปั่นฝรั่งเข้ามาค้าขายตั้งปีละ ๒๐๐ ลำ^(๒) พวกพ่อค้าฝรั่งเอาเงินเหรียญดอลลาร์ซึ่งใช้ในการซื้อขายทางเมืองจีนเข้ามาซื้อสินค้า ราษฎรไทยไม่ยอมรับ ฝรั่งจึงต้องเอาเงินเหรียญดอลลาร์มาขอแลกเงินบาทจากรัฐบาลก็เงินบาทพดด้วงนั้น ช่างหลวงทำที่พระคลังมหาสมบัติ เดานึ่งทำได้ราววันละ ๒๔๐ บาท เพราะทำแต่ด้วยเครื่องมือมิได้ใช้เครื่องจักร เดานึ่งมี ๑๐ เดานึ่งทำเงินพดด้วงได้แต่วันละ ๒,๔๐๐ บาทเป็นอย่างมาก ไม่พอให้ฝรั่งแลกตามปรารถนา พวกกงสุลพากันร้องทุกข์ว่าเป็นการเสียประโยชน์ของพวกชาวต่างประเทศที่มาค้าขาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระราชดำริจะเปลี่ยนรูปเงินตราสยามเป็นเหรียญ (ครั้งนั้นเรียกว่า “เงินแป”) ให้ทำได้ด้วยเครื่องจักร และในเมื่อกำลังรอเครื่องจักรนั้น โปรดฯ ให้ประกาศพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ราษฎรรับเหรียญดอลลาร์จากชาวต่างประเทศ แล้วเอามาแลกเงินบาทที่พระคลังมหาสมบัติ ได้โดยอัตรา ๓ เหรียญดอลลาร์ต่อ ๕ บาท ราษฎรยังไม่พอใจจะรับเงินดอลลาร์ โปรดฯ ให้เอาตราหมงกุฏและตราจักร ซึ่งสำหรับตีเงินพดด้วงตีลงเป็นสำคัญ

(๑) ในกฎหมายหมวดพระราชกำหนดใหม่ปรากฏว่า เมื่อรัชกาลที่ ๑ อัตราราคาเบี้ย ๔๐๐ ต่อเฟื้องราคาเห็นจะตก เมื่อมีเรือต่างประเทศมาค้าขายมากขึ้นในรัชกาลภายหลัง

(๒) ซ่อนักกล่าวไว้ในหนังสือ บางกอกกาลเอนดา ของหมอบรัดเล เล่ม ค.ศ. ๑๘๖๔

ในเหรียญดอลลาร์ให้ใช้ไปกลาง^(๑) ก็ยังมีใครมีใครพอใจจะใช้ ครั้นถึงปีวอก พ.ศ.๒๔๐๓ การสร้างโรงษาปณ์สำเร็จ^(๒) ทำเงินตราสยามเป็นเหรียญมีตราพระมหามงกุฏ กับฉัตรตั้งสองข้าง ด้านหนึ่ง ตราข้างเผือกอยู่ในวงจักรด้านหนึ่ง เป็นเหรียญเงิน ๔ ขนาด คือ บาทหนึ่ง กึ่งบาท สลึงหนึ่ง เฟื้องหนึ่ง^(๓) และทำเหรียญทองคำราคาเหรียญละ ๑๐ สลึง (ตรงกับตำลึงจีน) ด้วย อีกอย่างหนึ่ง เมื่อประกาศให้ใช้เงินตราอย่างเหรียญแล้ว เงินพดด้วงก็ยังโปรดฯ อนุญาตให้ใช้อยู่ เป็นแต่ไม่ทำเพิ่มขึ้น

ต่อมาอีก ๒ ปี ถึงปีจอ พ.ศ. ๒๔๐๕ โปรดฯ ให้โรงษาปณ์ทำ เหรียญดีบุกขึ้นเป็นเครื่องแลกเปลี่ยนแทนเบี้ยหอย เหรียญดีบุกนั้นก็มิตราพระมหามงกุฏกับฉัตรและตราข้างในวงจักร ทำนองเดียวกับตราเงินเหรียญ ทำเป็น ๒ ขนาด ขนาดใหญ่ให้เรียกว่า “อัฐ” ราคา ๔ อันเฟื้อง เท่ากับอันละ ๑๐๐ เบี้ย ขนาดเล็กให้เรียกว่า “โสฬศ” ราคา ๑๖ อันเฟื้อง เท่ากับอันละ ๕๐ เบี้ย การใช้เบี้ยหอยก็เป็นอันเลิกแต่นั้นมา

ถึงปีกุน พ.ศ. ๒๔๐๖ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริให้สร้างเหรียญทองคำมีตรา ทำนองเดียวกับเงินเหรียญขึ้นสำหรับให้เป็นเครื่องแลกเปลี่ยน ๓ ขนาด ขนาดใหญ่เรียกว่า “ทศ” ราคา ๑๐ อันต่อซั้งหนึ่ง คืออันละ ๘ บาท (เท่าราคาทองปอนด์อังกฤษในสมัยนั้น) ขนาดกลางให้เรียกว่า “พิศ” ราคาอันละ ๔ บาท ขนาดเล็ก (คือเหรียญทองที่ได้สร้างขึ้นแต่แรก) ให้เรียกว่า “พัตติงส์” ราคาอันละ ๑๐ สลึง เท่ากับตำลึงจีน ดูเหมือนจะเป็นในคราวเดียวกับที่ทรงสร้างเหรียญทองเป็นเครื่องแรกนี้เอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริสร้าง (ธนบัตร) เครื่องแลกเปลี่ยนด้วยกระดาษ มีตัวอักษรพิมพ์และประทับพระราชลัญจกร ๓ ดวงเป็นสำคัญทุกใบขึ้น อีกอย่างหนึ่งเรียกว่า “หมาย” มีราคาต่างๆ กันตั้งแต่ใบละบาท ๑ เป็นลำดับลงมา จนใบละเฟื้อง ๑ และทรงพระราชดำริสร้าง (เช็ค) เรียกว่าใบ “พระราชทานเงินตรา” อีกอย่างหนึ่งขนาดแผ่นกระดาษใหญ่กว่า “หมาย” มีตัวอักษรพิมพ์และประทับพระราชลัญจกรด้วย ขนาด ๒ ดวง ด้วยครามดวง ๑ เป็นลายดุนดวง ๑ เป็นสำคัญทุกใบ มีราคาต่างกัน (ว่าตามตัวอย่างที่มีอยู่เมื่อแต่งหนังสือนี้) ตั้งแต่ “พระราช

(๑) เหรียญดอลลาร์มีตราพระมหามงกุฏกับตราจักร ยังมีเหลืออยู่บ้างแต่เดี๋ยวนี้หายาก

(๒) โรงษาปณ์ที่กล่าวนี้ ตัวตึกยังอยู่ข้างปากตะวันออกถนนประตูลี้สุวรรณบริบาล เดิมนี่ใช้เป็นคลังชาวที่ สร้างขึ้นตรงโรงทำเงินพดด้วงของเดิม การสร้างโรงษาปณ์ มีเรื่องปรากฏว่า สั่งเครื่องจักรมาจากเมืองเอมมิงแฮมประเทศอังกฤษ และเรียกช่างอังกฤษเข้ามาสำหรับตั้งเครื่องจักรด้วย แต่ช่างคนนั้นมาตายลงก่อนตั้งเครื่องจักร พระวิสุทธโยธามาตย์ (โหมต อมาตยกุล) รับอาสาตั้งเครื่องจักรโรงษาปณ์ได้โดยลำพัง จึงโปรดฯ ให้เป็นเจ้ากรมโรงษาปณ์ต่อมา

(๓) ยังมีเงินเหรียญขนาดตำลึง (๔ บาท) ขนาดกึ่งตำลึง และขนาดกึ่งเฟื้อง แต่มิได้ใช้เป็นเครื่องแลกเปลี่ยน

ทานเงินตราซังสิบตำลึง” ลงมาจนใบละ ๗ ตำลึง (สันนิษฐานว่าเห็นจะมีต่อไปจนใบละตำลึงหนึ่งเป็นอย่างต่ำ) กระดาษทั้ง ๒ อย่างนี้ ใครได้ก็เห็นจะเอาไปขึ้นเงินที่พระคลังมหาสมบัติในไม่ช้า เพราะยังไม่แลเห็นประโยชน์ในการใช้กระดาษเป็นเครื่องแลกเปลี่ยนในสมัยนั้นจึงมิได้แพร่หลาย

ครั้นถึงปีฉลู พ.ศ.๒๔๐๘ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้โรงษาปณ์สร้างเหรียญทองแดงมีตราทำนองเดียวกับเหรียญดีบุกเป็นเครื่องแลกเปลี่ยนอีก ๒ ขนาด มีราคาในระหว่างเหรียญเงินกับเหรียญดีบุกขนาดใหญ่ให้เรียกว่า “ซีก” ราคา ๒ อันเฟื้อง ขนาดเล็กให้เรียกว่า “เสี้ยว” ราคา ๔ อันเฟื้อง^(๑)

เงินตราไทยที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริสร้างขึ้นเป็นเหรียญนั้น ที่เป็นเงินและทองแดงใช้ได้ต่อมาดังพระราชประสงค์แต่ที่เป็นทองคำและดีบุกเกิดเหตุขัดข้อง ด้วยเหรียญทองคำนั้นชาวเมืองเอาไปเก็บเสี้ยวอย่างทองรูปพรรณ หรือมิฉะนั้นก็เอาไปทำเครื่องแต่งตัวเสีย ไม่ชอบใช้เป็นเครื่องแลกเปลี่ยนซื้อขาย เหรียญทองเป็นของมีน้อยก็เลยหมดไป ส่วนเหรียญดีบุกนั้น เมื่อแรกสร้างขึ้นก็ได้ทรงปรารภว่าเป็นของอาจสึกหรอและทำปลอมง่าย จึงโปรดฯ ให้เจือทองแดงและดีบุกดัดลงในเนื้อดีบุกที่ทำเหรียญให้แข็งติดกับดีบุกสามัญ ถึงกระนั้นพอใช้เหรียญดีบุกกันแพร่หลาย ไม่ช้าก็มีพวกจีนคิดทำปลอม ตรวจจับในกรุงเทพฯ แข็งแรง พวกผู้ร้ายก็หลบลงไปซ่อนทางหัวเมืองปักซีได้ แล้วลอบส่งเข้ามาจำหน่ายในกรุงเทพฯ เกิดมีเหรียญดีบุกปลอมในท้องตลาดมากขึ้นทุกที จนราษฎรรังเกียจการที่จะรับใช้เหรียญดีบุก ด้วยไม่รู้จะเลือกว่าไหนเป็นหลวงและไหนเป็นของปลอม จะกลับใช้เบี้ยหอยก็หาไม่ได้ ด้วยเลิกใช้มาเสียหลายปีแล้ว

เมื่อเริ่มรัชกาลที่ ๕ พ.ศ.๒๔๑๑ เป็นเวลากำลังเกิดการปั่นป่วนด้วยราษฎรไม่พอใจรับเหรียญดีบุก ว่าถึงตลาดในกรุงเทพฯ แทบจะหยุดการซื้อขายอยู่หลายวัน รัฐบาลจึงต้องรีบวินิจฉัย แล้วออกประกาศเมื่อ เดือน ๑๑. แรม ๑๒ ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ.๒๔๑๑ ขึ้นในรัชกาลที่ ๕ ได้เพียง ๑๓ วัน สั่งให้คนทั้งหลายนำเหรียญทองแดง และเหรียญดีบุกของหลวงมาขึ้นเอาเงินจะยอมให้เต็มราคาภายใน ๑๕ วัน เมื่อพ้นกำหนดนั้นไปแล้วให้ใช้ลดราคาลงเหรียญทองแดงอย่างซีกคงราคาแต่ละอัน ๑ (๘ อันเฟื้อง) อย่างเสี้ยวคงราคาแต่อันละโสฬศ ๑ (๒๖ อันเฟื้อง เหรียญดีบุกก็ลดราคาลง เหรียญอันคงราคาแต่อันละ ๒๐ เบี้ย (๔๐ อันเฟื้อง) อย่างโสฬศคงราคาแต่อันละ ๑๐ เบี้ย (๘๐ อันต่อเฟื้อง) แม้รัฐบาลประกาศอัตราราคาอย่าง

(๑) เหรียญซีกและเสี้ยวเดิมทำหนา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้ทำให้นางลงซีกไปถูกศีรษะคนแตก จึงโปรดฯ ให้ทำให้บางลง

นั้นแล้วราษฎรยังลดราคากันโดยลำพังต่อลงไปอีก ใช้ธูปดีบุกเดิมในท้องตลาดราคาเพียงอันละ ๑๐ เบี้ย (๘๐ อันต่อเฟื้อง) โสฬศดีบุกก็ลดราคาลงไปตามกันเป็นอันละ ๕ เบี้ย (๑๖๐ อันต่อเฟื้อง) คำซึ่งเคยเรียกว่าธู้อและโสฬศก็เรียกกันว่า “เก็” แต่ใช้กันต่อมาอีกหลายปี

เพราะเกิดลำบากด้วยเรื่องเงินตราดังกล่าวมา รัฐบาลจึงได้ตกลงแต่แรกขึ้นรัชกาลที่ ๕ ว่าจะสร้างโรงษาปณ์ใหม่ให้ดีขึ้นกว่า^(๑) แต่การที่สร้างกว่าจะสำเร็จหลายปี ในชั้นแรก จะต้องทำเงินตราประจำรัชกาลที่ ๕ ขึ้น ตามประเพณีเปลี่ยนรัชกาลใหม่ จึงให้ทำที่โรงษาปณ์เดิมไปพลาง เงินเหรียญตราราชการที่ ๕ ซึ่งสร้างขึ้นชั้นแรกนั้น ด้านหนึ่งเป็นตราพระเกี้ยวยอดมีพานรองสองชั้นและฉัตรตั้งสองข้าง อีกด้านหนึ่งคงใช้รูปช้างเผือกอยู่ในวงจักรเหมือนรัชกาลที่ ๔ แต่ทำเพียง ๓ ขนาด ที่คนทั้งหลายชอบใช้ คือเหรียญบาท เหรียญสลึงและเหรียญเฟื้อง ในคราวนั้นยังไม่ได้ทำเหรียญทองแดงสำหรับรัชกาลที่ ๕ (ด้วยรัฐบาลทราบว่าจะสั่งให้ทำในประเทศอื่นถูกกว่าทำเอง แต่จะให้ทำในอินเดียหรือยุโรปยังไม่ตกลงเป็นยุติ) ทำแต่เหรียญดีบุกขึ้นใหม่อย่างหนึ่ง ดวงตราทำนองเดียวกับเงินเหรียญ ขนาดเชื่องกว่าธูปดีบุกรัชกาลที่ ๔ ล็กหน่อยหนึ่ง แต่ให้ใช้ราคาเพียงโสฬศหนึ่ง คือ ๑๖ อันเฟื้อง เรื่องเงินตราก็เป็นอันเรียบร้อยในคราวหนึ่ง

แต่ต่อมาเมื่อราคาทองแดงและดีบุกสูงขึ้น มีผู้รู้ว่าราคาเหรียญทองแดงและเหรียญดีบุกที่ใช้กันที่ท้องตลาดในกรุงเทพฯ ต่ำกว่าราคาเนื้อทองแดงและดีบุกหลอม ซึ่งมีขายกันในประเทศอื่น ก็พากันเอาเหรียญทองแดงและเหรียญดีบุกหลอมส่งไปขายเสียประเทศอื่นเป็นอันมาก ครั้นเหรียญทองแดงและดีบุกมีใช้ในท้องตลาดน้อยลง ก็เกิดการใช้ปีกระเบื้องกันขึ้นแพร่หลาย อันปีกระเบื้องนั้นเดิมเป็นแต่คะแนนสำหรับเล่นเบี้ยในโรงบ่อน จีนเจ้าของบ่อนคิดทำขึ้นเพื่อให้ใช้ขอลากได้บนเสื่อ สะดวกกว่าเงินตรา เวลาคนไปเล่นเบี้ยให้เอาเงินแลกปีมาเล่น ครั้นเลิกแล้วก็ให้คืนปี แลกเอาเงินกลับไป เป็นประเพณีมาดังนี้ ใครเป็นนายอากรบ่อนเบี้ยตำบลไหน ก็คิดทำปีมีเครื่องหมายของตนเป็นคะแนนราคาต่างๆ สำหรับใช้เล่นเบี้ยในบ่อนตำบลนั้น การที่เกิดใช้ปีเป็นเครื่องแลกเปลี่ยนเงินตรา เดิมเกิดขึ้นแต่นักเลงเล่นเบี้ยที่มักง่าย เอาปีซื้อของกินตามร้านที่หน้าโรงบ่อน ผู้ขายก็ยอมรับ ด้วยอาจเข้าไปแลกกลับเป็นเงินที่ในโรงบ่อนได้โดยง่าย จึงใช้ปีกระเบื้องกันในบริเวณโรงบ่อนขึ้นก่อน ครั้นเมื่อหาเหรียญทองแดงและเหรียญดีบุกของหลวงใช้ยากเข้า ก็ใช้ปีเป็นเครื่องแลกเปลี่ยนทั่วทั้งบ่อนเบี้ยออกไปทุกที่ เพราะคนเชื่อว่าอาจจะเอาไปซื้อเป็นเงินเมื่อใดก็ได้ ฝ่ายนายบ่อนเบี้ยจำหน่ายปีได้เงินมากขึ้น เห็นได้

(๑) คือตึกที่อยู่ทางตะวันตกแห่งประตูสุวรรณบริบาลบัดนี้

เปรียบก็คิดสิ่งปีกระเบื้องจากจีนเข้ามาเพิ่มเติม ทำเป็นรูปและราคาต่างๆ ให้คนชอบ ตั้งแต่ อันละโสฬศ อันละอัฐ อันละไพ สองไพ^(๑) จนถึงอันละเพ็อง สสิ่งสองสสิ่งเป็นอย่างสูง มีทุกบ่อนไป ก็แต่ลักษณะอากรบ่อนเบี้ยนั้น ต้องว่าประมูลกันใหม่ทุกปี เมื่อสิ้นปีลง นายอากรคนไหนไม่ได้ทำอากรต่อไป ก็กำหนดเวลาให้คนไปเอาปีบ่อนของตน มาแลกเงินคือ ภายใน ๑๕ วัน พันกำหนดไปไม่ยอมรับ การอันนี้ก็กลายเป็นทางที่เกิดกำไร เพิ่มผลประโยชน์แก่นายอากรบ่อนเบี้ยอีกทางหนึ่ง ฝ่ายราษฎรถึงเสียเปรียบก็มีผู้รู้สึกเดือดร้อน ด้วยได้ใช้ปีเป็นเครื่องแลกกันในการซื้อขาย แทนเหรียญทองแดงและดีบุกซึ่งหายาก ก็ไม่มีใครร้องทุกข์ เป็นเช่นนี้มาจนปีจอ พ.ศ.๒๔๑๗ รัฐบาลจึงต้องประกาศห้ามมิให้นายบ่อนเบี้ยทำปี^(๒) แต่ในเวลานั้นเหรียญทองแดงซึ่งสั่งให้ทำในยุโรปยังไม่สำเร็จ ต้องออกธนบัตรราคาใบละอัฐหนึ่ง ให้ใช้กันในท้องตลาดอยู่คราวหนึ่ง จนถึงปีชวด พ.ศ.๒๔๑๙ จึงได้จำหน่ายเหรียญทองแดง ประจำรัชกาลที่ ๕ ให้ใช้กันในบ้านเมือง ทำเป็น ๔ ขนาดคือ ซีก เลี้ยว อัฐ และโสฬศ มีตราพระจุลมงกุฎอยู่บนอักษรพระนาม จ.ปร. ด้านหนึ่ง อักษรบอกราคาด้านหนึ่ง เหมือนกันหมดทุกขนาด เรื่องเงินตราก็เป็นอันยุติเรียบร้อย

เรื่องอั้งยี่

เรื่องจีนตัวเหี้ยเป็นเรื่องเกิดในรัชกาลอื่น มีกรณีสืบต่อมาถึงรัชกาลที่ ๕ และยังคงปรากฏกลายเป็นเรียกว่าอั้งยี่ มีเรื่องในตอนหนึ่งอีก แต่มูลเหตุที่เกิดตัวเหี้ยและอั้งยี่ในประเทศสยามยังไม่เห็นอธิบายในหนังสืออื่น จึงได้ตรวจเรื่องเดิมเก็บเนื้อความมาเรียบเรียงลงไว้ในหนังสือนี้ พอให้อ่านทราบเหตุการณ์ในเรื่องตัวเหี้ยและอั้งยี่ชัดเจนขึ้น อันคำที่เรียกกันแต่ก่อน “ตัวเหี้ย” ก็หมายความอย่างเดียวกับที่เรียกกันภายหลังว่า “อั้งยี่” นั้นเอง คือสมาคมลับซึ่งพวกจีนคิดตั้งขึ้น^(๓) เรื่องตำนานของสมาคมนั้นมีปรากฏทางเมืองจีนว่าจำเดิมแต่ประเทศจีนต้องตกอยู่ในอำนาจของพวกแมนจูตั้งแต่ พ.ศ.๒๑๘๗ มากี่มีพวกจีนเข้าเป็นสมาคมลับ เพื่อจะพยายามกำจัดพวกแมนจู แล้วเชิญเชื้อสายพระเจ้าแผ่นดินราชวงศ์ใต้เหมง อันเป็นกษัตริย์จีนขึ้นครองแผ่นดินดังเก่า การที่พวกจีนตั้งสมาคมลับขึ้นเดิมมีแต่ในเมืองจีน เพราะ

(๑) คำว่า “ไพ” มาแต่จีนเรียกว่า “ไพบา” ราคาไพ ๑ เท่ากับ ๘ อัฐ

(๒) มีผู้ได้ลองรวบรวมตัวอย่างปีกระเบื้องต่างๆ ซึ่งพวกจีนนายบ่อนเบี้ยคิดทำขึ้น ได้กว่า ๒,๐๐๐ อย่าง

(๓) คำตัวเหี้ย แปลว่าผีใหญ่ เป็นคำที่พวกในสมุนเรียกผู้เป็นหัวหน้า ไทยเอามาเรียกเป็นนาม สมาคม คำว่าอั้งยี่ เป็นนามที่แท้ของสมาคม เรียกตามเสียงจีนแต้จิ๋ว หมายถึงนามพระเจ้าอั้งยี่ อันเป็นพระเจ้าแผ่นดินต้นราชวงศ์ใต้เหมง

เหตุเป็นดังกล่าวต่อนานมา พวกจีนที่อยู่ในประเทศอื่น จึงเอาแบบสภาคมนั้นไปตั้งขึ้นในประเทศอื่น ด้วยเหตุอย่างอื่นและความประสงค์เป็นอย่างอื่น หาได้เกี่ยวแก่เรื่องกำจัดพวกเม่งจูไม่

ประเทศสยามนี้จีนย่อมนิยมกันแต่โรมา ว่าเป็นที่หาทรัพย์ได้ง่าย ทั้งรัฐบาลและชาวเมืองก็ไม่รังเกียจจีน เพราะฉะนั้นพวกจีนชาวเมืองทางฝ่ายใต้ที่อดคัดค้าน จึงมักพากันมาหากินในประเทศสยาม ที่มาหาทรัพย์สินพอแก่อดคัดได้ แล้วกลับไปก็มี บางคนมาได้ความสุขสบายเกินคาดหมาย เลยทิ้งเมืองจีนมาตั้งภูมิลำเนาเป็นชาวสยาม ได้ไทยเป็นภรรยา เกิดลูกหลานในเมืองไทยก็มี จีนในประเทศสยามจึงผิดกันเป็น ๒ ชนิด คือจีนซึ่งแรกมาหรือไปๆ มาๆ ไม่อยู่ประจำ เรียกว่า “จีนใหม่” ชนิดหนึ่ง จีนซึ่งมาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในประเทศสยามเป็น “จีนเก่า” ชนิดหนึ่ง ก็ธรรมดาชนชาติจีนนั้นย่อมมีอุปนิสัยฉลาดในการหาทรัพย์สินยิ่งกว่าไทย หรือจะว่าฉลาดในการนั้นยิ่งกว่ามนุษย์ชาติอื่นๆ หมดยกไปได้ จีนที่เข้ามาอยู่เป็นชาวสยาม จึงมักได้เป็นคฤหบดี หรือแม้อย่างต่ำ ก็สามารถทำมาหากินเป็นอิสระแก่ตนได้โดยมาก พวกจีนที่เข้ามาใหม่ ยังไม่รู้เบาะแสและขนบธรรมเนียมบ้านเมืองก็อาศัยหากินกับพวกจีนเก่า จึงมีจีนทั้งสองอยู่ด้วยกันทุกตำบลที่จีนตั้งทำมาหากิน ทั้งที่ในกรุงและหัวเมือง เป็นเช่นนี้มาแต่โบราณ การที่จีนตั้งสภาคกลับเป็นตัวเหี้ยในประเทศสยาม ปรากฏขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๓ พิศเคราะห์ดูเหตุการณ์ในสมัยนั้น เหตุว่าน่าจะเป็นด้วยเรื่องรัฐบาลจับฝิ่น เป็นมูลเหตุให้พวกจีนตั้งตัวเหี้ย คือเดิมพวกจีนเอาฝิ่นเข้ามาสูบแล้วพาให้ไทยแอบสูบฝิ่นขึ้นบ้าง จึงมีพระราชกฤษฎีกาตั้งไว้แต่โบราณ ^(๑) ห้ามมิให้ใครสูบฝิ่นหรือเอาฝิ่นเข้ามาในประเทศสยาม แม้เช่นนั้น จีนก็ยังลักลอบเอาฝิ่นเข้ามา และไทยที่สูบฝิ่นก็มีอยู่เสมอ แต่ไม่สู้มาก ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อทางเมืองจีนเกิดมีพวกฝรั่งกับจีนคบคิกกันค้าฝิ่นแพร่หลาย(ดังกล่าวมาแล้วในตอนที่ ๑๐) พวกจีนที่เข้ามาหากินในเมืองไทย เป็นคนสูบฝิ่นติดมาจากเมืองจีนมากขึ้น หรือถ้าพูดกันอีกนัยหนึ่ง คือความต้องการฝิ่นเกิดมีมากขึ้นในประเทศนี้ ก็มีจีนเอาฝิ่นเข้ามาจำหน่ายมากขึ้น เลยเป็นปัจจัยชักจูงให้ไทยทั้งที่บรรดาศักดิ์สูงและต่ำพากันสูบฝิ่นมากขึ้น^(๒) ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงดำรัสสั่งให้ตรวจจับพวกค้าฝิ่นเอาตัวมาลงพระราชอาญา กวดขันขึ้นตั้งแต่ปีกุน พ.ศ.๒๓๘๒ ก็แต่ธรรมดาการสูบฝิ่นนั้นเมื่อสูบติดแล้วยากที่จะละได้ และการค้าฝิ่นพวกจีนก็ได้กำไรมาครั้งมีการตรวจจับกวดขัน จะเอาฝิ่นซ่อนในเรือ

(๑) เห็นจะตั้งเมื่อตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี

(๒) ผู้แต่งหนังสือนี้ได้ลองสืบเหตุที่ไทยสูบฝิ่น ได้ความว่า มักเป็นด้วยป่วยเป็นโรคอันก่อปรด้วยโรคทุกข์เวทนาอยู่ก่อน จีนบอกว่า สูบฝิ่นระงับทุกข์เวทนาได้ จึงสูบฝิ่น แล้วก็เลยติด

สำเนาเข้ามาในกรุงเทพฯ ไม่ได้สะดวกดังแต่ก่อน จีนจำพวกที่ค้าฝิ่นก็ไปคบคิดกับพวกจีนซึ่งออกไปตั้งหากินอยู่ตามหัวเมือง ทางปากอ่าวและชายทะเล ให้เป็นลูกช่วงรับฝิ่นขึ้นจากเรือสำเภาตามชายทะเล แล้วลอบส่งเข้ามาจำหน่ายในกรุงเทพฯ การที่ทำอย่างนั้น จำต้องลักลอบซ่อนเร้น และต้องมีสมัครพรรคพวกที่ไว้วางใจช่วยกันทุกระยะทาง จึงเอาวิธีตัวเหี้ยมาตั้งขึ้นเป็นสมาคมลับสำหรับค้าฝิ่น หัวหน้ามักเป็นจีนเก่า มีจีนใหม่เป็นพรรคพวกมากบ้างน้อยบ้างทุกแห่ง ครั้นตัวเหี้ยมีกำลังมากขึ้นก็กำเริบ บางแห่งเลยประพฤติเป็นโจรสลัด ตีเรือและปล้นสะดม บางแห่งก็ต่อสู้เจ้าพนักงานซึ่งไปตรวจจับฝิ่นจนเป็นการใหญ่โต ถึงต้องรบกันที่เมืองนครไชยศรี เมื่อปีมะแม พ.ศ.๒๓๙๐ ครั้งหนึ่ง และในปีต่อมาพวกจีนตัวเหี้ยที่เมืองฉะเชิงเทราก็กำเริบ ถึงเป็นกบฏ ยิงผู้ว่าราชการเมืองตายแล้วเข้ายึดเอาป้อมไว้เป็นที่มั่น ต้องยกกองทัพออกไปปราบปราม แต่การปราบปรามครั้งนั้น ฆ่าจีนเสียมาก แต่นั้นพวกจีนตัวเหี้ยก็เช็ดชขาด ไม่กล้าสู้อำนาจรัฐบาล เป็นการสงบมาคราวหนึ่ง

ถึงรัชการที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรึกษาเสนาบดีเห็นพร้อมกันว่า ที่การห้ามฝิ่นกวัดขันเมื่อในรัชกาลที่ ๓ ไม่เป็นผลดีได้ตั้งปรารภว่า เพราะฝิ่นก็ยังเข้าเมืองอยู่เสมอ คนสูบฝิ่นก็ไม่ค่อยลง ลำบากเปล่าๆ ให้เปลี่ยนวิธีจัดการเรื่องฝิ่น เป็นอากรผูกขาดของรัฐบาลเมื่อปีกุน พ.ศ.๒๓๙๔ คือรัฐบาลซื้อฝิ่นเข้ามาต้มจำหน่ายให้จีนซื้อไปสูบได้ตามชอบใจ คงห้ามแต่ไทยไม่ให้สูบฝิ่น^(๑) ตั้งแต่จัดการเช่นนั้น ก็กลับได้เงินผลประโยชน์แก่แผ่นดินมากขึ้น และการตรวจจับฝิ่นก็ได้ไม่ต้องลำบากมากเหมือนแต่ก่อน แต่การที่พวกจีนเข้าเป็นสมาคมตัวเหี้ยก็ยังไม่สูญสิ้นไป มาถึงขั้นนี้ความมุ่งหมายของพวกตัวเหี้ยแปรไปเป็นต่อสู้เจ้าภาษีอากร ซึ่งเป็นจีนด้วยกันเอง เพราะตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๒ มา มีอากรตั้งขึ้นใหม่หลายอย่างและการเก็บอากรซึ่งจัดขึ้นในสมัยนั้น ใช้วิธีเรียกประมูล ถ้าผู้ใดรับทำอากรอย่างใด โดยสัญญาว่าจะส่งเงินหลวงได้มากกว่าเพื่อน ก็ตั้งให้ผู้นั้นเป็นเจ้าภาษีอากรอย่างนั้น มีกำหนดปีหนึ่งหรือกว่านั้นตามสมควรเก็บ^(๒) จีนฉลาดในกระบวนแสวงหาทรัพย์สิน รู้จักคิดต้นทุนกำไรดีกว่าไทย การประมูลภาษีอากร จึงได้แก่เงินแทบทั้งหมด ผู้ซึ่งได้เป็นเจ้าภาษี

(๑) การที่ห้ามไทยมิให้สูบฝิ่นนั้น สำเร็จเพียงเอาโทษแก่ผู้มีบรรดาศักดิ์ซึ่งสูบฝิ่นติด

(๒) ในหนังสือโบราณปรากฏแต่ว่าเก็บอากร คำว่า เจ้าภาษีเกี่ยวกับการเก็บผลประโยชน์แผ่นดินขึ้นใหม่ ดูเหมือนจะใช้ขึ้นเมื่อเกิดวิธีให้ประมูลกันใครรับประมูลได้สูงกว่าเพื่อน ก็ได้ภาษี เรียกว่า “เจ้าภาษี” เจ้าภาษีคนนั้นได้รับทำอากรอย่างใด ก็ได้เป็นนายอากรอย่างนั้น จึงเกิดนามว่า “เจ้าภาษีอากร” หมายความว่า เป็นผู้รับประมูลอากรอย่างนั้นสูงกว่าเพื่อนคำว่า “เก็บภาษีอากร” เนื่องมาจากคำเจ้าภาษีอากรนั่นเอง เรียกตามสะดวกปากมาจนทุกวันนี้ ที่กล่าวมานี้ตามความสันนิษฐาน

อาการมักเป็นเงินเก่าหรือชั้นลูกจีนเกิดในประเทศนี้ ซึ่งมีพรรคพวกมาก และรู้ขนบธรรมเนียม เข้ากับไทยได้สนิทสนมถึงได้มียศศักดิ์เป็นขุนนางก็มี ก็แต่การเสียภาษีอากรนั้นราษฎรยอม มิใคร่พอใจจะเสีย หรืออยากเสียแต่น้อยที่สุดอยู่เป็นธรรมดา ฝ่ายช่างเจ้าภาษีนายอากรสิ ได้รับสัญญาว่าจะส่งเงินหลวงให้มากกว่าเพื่อน ถ้าเก็บเงินได้น้อยไปก็เป็นภัยแก่ตน (ด้วยใน สมัยนั้น กฎหมายยังอนุญาตให้จำลูกหนี้ เร่งเงินจนกว่าจะได้) ถ้าเก็บได้เงินยิ่งมากกว่ายิ่งเป็น ประโยชน์แก่ตนก็เป็นธรรมดาที่จะพยายามและใช้อุบายต่างๆ เรียกเร่งเอาเงินจากราษฎร ให้มากที่สุด ซึ่งจะพึงเรียกได้แม้โดยมิเป็นธรรม ราษฎรที่เป็นไทยไม่สู้จะเดือดร้อน ด้วยมักทำ มาหากินแต่พอเลี้ยงชีพ ไม่มีสมบัติวัตถุซึ่งเจ้าภาษีนายอากรจะเรียกได้เท่าใดนัก แต่พวกจีน ที่มาตั้งทำมาหากินอยู่ในเมืองไทยมุ่งหมายที่จะสะสมทรัพย์สินเป็นสำคัญ มีตัวเงินซึ่งจะเรียก ได้มากกว่าราษฎรที่เป็นไทย พวกจีนจึงได้รับความเดือดร้อนจากเจ้าภาษีนายอากรยิ่งกว่าไทย ร้องฟ้องในโรงศาลก็เสียเปรียบ ด้วยเจ้าภาษีนายอากรเป็นเจ้าพนักงานทำการให้รัฐบาล ด้วย เหตุนี้พวกจีนจึงยังอาศัยการตั้งตัวเหี้ยเป็นกำลัง กีดกันการเบียดเบียนของเจ้าภาษีนายอากร แต่ที่ในกรุงเทพฯ ไม่ใคร่มีเหตุ เพราะพวกจีนมักพำนักอยู่ในเจ้านายหรือข้าราชการผู้ใหญ่ ช่วยคุ้มครอง มักเกิดวิวาทกับพวกเจ้าภาษีนายอากรแต่ตามหัวเมือง พระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริแก้ไขด้วยพระบรมราโชบายอย่างหนึ่ง คือในหัวเมือง ไตมีจีนอยู่มาก เช่นเมืองนครไชยศรีเป็นต้น โปรดฯ ให้เลือกคฤหบดีจีนซึ่งเป็นคนซื่อสัตย์ มีผู้คนนับถือมาก ตั้งให้มีตำแหน่งเป็นกรมการ บางเมืองให้มียศถึงเท่ากับปลัด มีหน้าที่เป็น เจ้าพนักงาน ช่วยระงับความทุกข์และทำนุบำรุงพวกจีนในเมืองนั้นๆ เหตุการณ์เรื่องตัวเหี้ย ในหัวเมืองก็สงบไปได้อีกคราวหนึ่ง

มาถึงตอนปลายรัชกาลที่ ๔ เกิดตัวเหี้ยขึ้นอีก แต่คราวนี้ เกิดทางหัวเมืองชายทะเล ตะวันตก คือที่เมืองภูเก็ตเป็นต้น ด้วยตั้งแต่ตีบุกขึ้นราคาก็มีการขูดหาแร่ตีบุกกันในแหลม มลายู แพร่หลายทั้งในแดนอังกฤษและแดนไทย อาศัยเมืองสิงคโปร์และเมืองเกาะหมากเป็น ตลาดขายตีบุกไปต่างประเทศ การขูดหาตีบุกในสมัยนั้น พวกจีนทำทั้งนั้น จีนที่มีทุนรอนเป็น เจ้าแห่งหาจ้างจีนแล้วในเมืองจีนมาเป็นแรงงาน แต่ละแห่งมีจำนวนมากนับด้วยร้อยและพัน เพื่อประโยชน์ในการเรียกหาว่าจ้างและปกครองจีนแล้วที่ทำเหมืองตีบุกครั้งนั้น พวกจีนที่ทำ เหมืองในแดนอังกฤษคิดตั้งสมาคมขึ้นก่อน เรียกกันว่า “ยี่หิน” สมาคมหนึ่ง “ปุนเถ่าก้ง” สมาคมหนึ่ง ในขั้นแรกก็เป็นทำนองสมาคมอย่างเปิดเผย จีนทำงานของพวกสมาคมไหน หัวหน้าสมาคมนั้นก็เป็นผู้ควบคุมทะนุบำรุง การตั้งสมาคมทั้ง ๒ นั้นแพร่หลายมาจนถึงใน แดนสยาม เจ้าเมืองกรมการเห็นเป็นการดีก็อุดหนุน และพวกหัวหน้าสมาคมเข้ามาหา

เสนาบดีในกรุงเทพฯ ก็ได้รับความยกย่องคล้ายกับเป็นกรมการจีน ก็แต่ลักษณะที่จีนควบคุมกันเป็นต่างพวกเช่นนั้น เป็นธรรมดาที่เรือกี่เข้า ย่อมเกิดเหตุ ๒ อย่าง คือ พวกจีนที่มีกำลังมากมักแย่งผลประโยชน์ของพวกที่มีกำลังน้อยอย่างหนึ่ง และจีนที่อยู่ต่างพวกเกิดวิวาทบาดทะเลาะกันเป็นส่วนตัวแล้ว เลยเอาพรรคพวกมาทำร้ายกันอย่างหนึ่ง เพราะเหตุเป็นดังกล่าวมา สยามทั้งสองนั้นจึงกลายเป็นตัวเหี้ย และมักวิวาทกันเรื่อยๆ ทั้งที่ในแดนอังกฤษและแดนไทยว่าเฉพาะในแดนไทย ถึงเกิดเหตุใหญ่โตที่เมืองภูเก็ตเมื่อปีเถาะ นพศก พ.ศ.๒๔๑๐ ก่อนจะสิ้นรัชกาลที่ ๔ ปีหนึ่ง จีนพวกยี่หีนกับพวกปุนเถ่าก้งเกิดวิวาทกันด้วยเรื่องแย่งน้ำที่จะไซมาทำเหมืองล้างแร่ดีบุก แล้วเลยยกพวกตั้งพันเข้ารบกันที่กลางเมือง ผู้ว่าราชการเมืองห้ามก็ไม่ฟัง จะปราบปรามก็ไม่ไหวด้วยไม่มีกำลังพอจะต่อสู้พวกตัวเหี้ย ก็ได้แต่บอกเข้ามายังกรุงเทพฯ ครั้งนั้นโปรดฯ ให้เจ้าพระยาภาณุวงศ์ เมื่อยังเป็นที่พระยาเทพประชน เป็นข้าหลวงออกไปเกณฑ์กำลังตามหัวเมืองที่ใกล้เคียง ไปปราบพวกตัวเหี้ยที่เมืองภูเก็ต แต่พวกหัวหน้าตัวเหี้ยทั้ง ๒ ฝ่ายอ่อนน้อม รับสารภาพผิด ไม่ต่อสู้ เจ้าพระยาภาณุวงศ์จึงพาตัวพวกหัวหน้าฝ่ายละ ๘ คน เข้ามากรุงเทพฯ รัฐบาลยอมภาคทัณฑ์ เป็นแต่บังคับให้ถอนน้ำกระทำสัตย์สัญญาว่าจะไม่กบฏคิดร้ายต่อแผ่นดิน หรือก่อการกำเริบต่อไป แล้วปล่อยตัวกลับออกไปควบคุมผู้คนทำเหมืองอยู่อย่างเดิม

ที่ในกรุงเทพฯ นี้ ก็มีมูลเหตุที่จะเกิดตัวเหี้ยขึ้นอีกแต่ในตอนปลายรัชกาลที่ ๔ ด้วยมีภาษีอากรตั้งขึ้นใหม่อีกหลายอย่าง โดยจำเป็นต้องหาเงินสำหรับจ่ายใช้ราชการแผ่นดินทดแทนจำนวนเงินที่ขาดไป เพราะทำหนังสือสัญญาการค้าขายกับต่างประเทศ ต้องเลิกการปิดซื้อปิดขายหลายอย่าง อันเคยได้ผลประโยชน์แผ่นดินมาแต่ก่อน การเก็บภาษีที่ตั้งขึ้นใหม่นั้น ก็ใช้วิธีให้ประมูลกันเป็นเจ้าภาษีอากรดังกล่าวมาแล้ว และจีนประมูลได้ทั้งนั้น แต่มาถึงสมัยนี้พวกจีนที่มีทุนรอน พาหนะมาก มักรับทำแต่ภาษีอากรที่เป็นรายใหญ่ เช่นภาษีฝิ่นและสุรา เป็นต้น ส่วนภาษีอากรที่ไม่สำคัญและเงินน้อย แต่มีมากอย่างกว่ารายใหญ่ มักได้แก่เงินชั้นต่ำลงมา เกิดมีพวกจีนชั้นคฤหบดีที่หากินในการทำภาษีอากรขึ้นอีกจำพวกหนึ่ง ยิ่งในสมัยนั้นประจวบเวลาการค้าขายในประเทศสยามกำลังเจริญ เกิดมีโรงจักรสีข้าวและเลื่อยไม้ มีเรือลำเลียงสินค้า และมีการก่อสร้างต่างๆ อันต้องการแรงงานทวีขึ้นกว่าแต่ก่อน ก็มีจีนใหม่เข้ามาหากินในการรับจ้างเป็นแรงงาน ซึ่งมักเรียกกันว่า “จับกัง” หรือ “กุลิ” มีจำนวนจีนมากขึ้นทุกที มาอยู่ในกรุงเทพฯ ก็มาก ที่ออกไปตั้งทำมาหากินหรือไปรับจ้างเป็นแรงงานอยู่ตามหัวเมืองก็มากขึ้นกว่าแต่ก่อน ก็เกิดมีจีนหัวหน้าขึ้นอีกจำพวกหนึ่ง เรียกกันว่า “เถ่าเก” ทำการงานอันมีพวกกุลิอยู่ในปกครองมากบ้าง น้อยบ้าง จีนจำพวกที่หากินในการรับประมูลทำภาษี

อาการก็ดี จีนจำพวกที่เป็นเจ้าเกคุมกุสรีรับทำกรงานก็ดี มักแย่งผลประโยชน์กัน เช่น แย่ง
 ประมุขภาชีอากรและแย่งงานกันทำเป็นต้น ต่างก็คิดเอาเปรียบกันด้วยอุบายต่างๆ การตั้งตัว
 เทียบเป็นอุบายสำคัญอย่างหนึ่งของพวกจีนจำพวกเหล่านั้น เป็นต้นว่า ถ้าผู้เป็นหัวหน้าตัวเทียบ
 เข้าว่าประมุขภาชีอากร ผู้อื่นก็มีใครกล้าแย่ง ด้วยเกรงตัวเทียบซึ่งเป็นพรรคพวกอยู่ในท้องที่จะ
 รังแก ถ้าผู้ซึ่งไม่ได้เป็นตัวเทียบจะเข้าว่าประมุขก็จำต้องไปว่ากล่าวขอร้อง หรือยอมแบ่งผล
 ประโยชน์ให้พวกตัวเทียบอย่าให้เกะกะกิดขวาง เกิดประโยชน์ขึ้นแก่ตัวเทียบอย่างนี้^(๑) จึงเริ่ม
 เกิดตัวเทียบขึ้นอีกหลายพวกหลายเหล่า แต่ยังไม่ทันปรากฏเหตุการณ์เมื่อในรัชกาลที่ ๔ แต่มี
 คำเงื่อนไข ที่จะสันนิษฐาน ว่ารัฐบาลได้ปรารภอยู่แล้วแต่ในรัชกาลที่ ๔ ว่าการปกครองจีนใน
 ประเทศสยามนี้อาจจะมีความลำบากเกิดขึ้นใหม่จากจีน ๒ จำพวก คือจีนในบังคับฝรั่งต่าง
 ประเทศ เรียกในสมัยนั้นว่า “ในร่มธง” หรือ “ลับแยก” จำพวกหนึ่ง กับจีนตัวเทียบจำพวกหนึ่ง
 เหตุด้วยจีนในบังคับต่างประเทศมีกงสุลคอยอุดหนุนให้ได้เปรียบจำพวกอื่น และรัฐบาลใน
 บ้านเมืองจะบังคับบัญชาไม่ได้เหมือนกับราษฎรทั้งปวง ส่วนพวกตัวเทียบนั้นก็ยอมอาศัยตั้ง
 พวกประพฤติในทางพาล ถ้ามีกำลังมากขึ้นก็อาจจะเป็นศัตรูเกิดขึ้นภายในบ้านเมือง ก็จีน
 ที่มายังประเทศนี้โดยมากเป็นแต่มุ่งหมายมาหากิน มิได้รู้สึกตัวว่าเป็นชาวเมืองไทย ได้เปรียบ
 แก่ตนทางไหนก็ไปทางนั้น อาจจะมีเจตนิมิตไปแอบอิงอาศัยอำนาจฝรั่ง หรือเข้าเป็นพวกตัวเทียบ
 เป็นความลำบากแก่รัฐบาลทั้ง ๒ อย่าง ดูเหมือนเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะได้ลงเนื้อเห็นเป็นยุติ
 ว่า ควรดำเนินตามทางพระบรมราชาบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ
 ทำนุบำรุงพวกจีนทั้งปวงอันเป็นหมู่มาก ให้รู้สึกว่าได้รับความอุปถัมภ์บำรุงของรัฐบาล ไม่จำ
 ต้องอาศัยอำนาจฝรั่งหรือเป็นตัวเทียบ เพราะฉะนั้นพอขึ้นรัชกาลที่ ๕ ตั้งแต่ก่อนทำพระราชพิธี
 บรมราชาภิเษก ก็ประกาศตั้งศาลสำหรับชำระความจีน^(๒) เมื่อ ณ วันศุกร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๘ ค่ำ
 ปีมะโรงฯ กล่าวความในบานแผนกเบื้องต้น

“ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งให้ปรึกษาพระบรมวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดี ว่า
 จีนบรรดาที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารนั้นฉันใด จะให้มีความสุขสบาย (เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์)
 จึงได้นำกระแสรับสั่งปรึกษาพระบรมวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดี เห็นพร้อมกันว่าจีนทั้งหลาย
 ที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ทำมาหากินในพระราชอาณาจักรแผ่นดินสยามนี้มากกว่ามาก

(๑) เมื่อแต่งหนังสือนี้ ผู้รู้เรื่องตัวเทียบในสมัยที่กล่าว มีพระอนุวัตรราชนิคม (ยี่กอฮง) ซึ่งเคยเป็นหัว
 หน้าที่เทียบเหลืออยู่ ได้เรียกมาถามอธิบาย

(๒) สำเนาประกาศ พิมพ์ไว้ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา ปีจอ นพศกจุลศักราช ๑๒๓๖ (พ.ศ. ๒๔๑๗)
 หน้า ๒๘๔

ไม่มีที่พึ่งเหมือนชาวประเทศอื่นๆ ซึ่งอยู่ในร่มธงกงสุล พวกจีนเหล่านี้แต่กาลก่อนมีถ้อยความขึ้นก็ต้องไปฟ้องโรงศาลเหมือนอย่างไทย ตัวก็ไม่รู้จักอย่างธรรมเนียมกฎหมายบ้านเมืองไทยว่ากระไรต้องเตริดเตริดไปหาท่านผู้มีอำนาจบรรดาคักดีมากให้ช่วยธุระของตัว คิดดูน่าสงสารหนัก กาลนี้ก็เป็นแผ่นดินใหม่ควรที่จะจัดแจงให้มีผู้รับธุระของพวกจีนทั้งหลายให้ได้ความสุขขึ้นทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมืองให้มีผู้รับธุระเหมือนกัน ได้นำข้อความขึ้นกราบบังคมทูลฯ ทรงเห็นด้วย จึงให้มีหมายประกาศแก่บรรดาพวกจีน ซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารทำมาหากินในพระราชอาณาเขตให้รู้ทั่วกันว่าถ้าจีนต่อจีนมีคดีเกี่ยวข้องต่อกัน ให้ไปร้องฟ้องที่พระยาโชฎีกราชเศรษฐี เจ้ากรมท่าซ้าย กับหลวงพิพิธภัณฑ์ผู้ช่วยราชการกรมท่าซ้าย กับหลวงพิชัยวารี^(๑) (รัฐบาล) จะให้พระยาโชฎีกฯ มีอำนาจตั้งเงินเป็นตระลาการขึ้นอีกหลายนาย จะได้ชำระตัดสินตามธรรมเนียมจีนให้แล้วแก่กัน” ดังนี้ แต่อำนาจศาลจีน ที่ตั้งครั้งนั้น ให้รับคดีซึ่งคู่กรณีเป็นจีนทั้ง ๒ ฝ่ายและเป็นส่วนความแพ่งไว้พิจารณาและเปรียบเทียบหรือพิพากษา ให้แล้วกันได้ตามประเพณีจีนและใช้ภาษาจีนได้ในศาลนั้น แต่ถ้าคู่กรณีฝ่ายหนึ่งมิได้เป็นจีนก็ดี หรือเป็นความโจรผู้ร้ายเสี้ยนหนามแผ่นดินก็ดี ศาลนั้นไม่มีอำนาจรับไว้พิจารณา อนึ่งนอกจากตั้งศาลที่กล่าวมาที่ในกรุงเทพฯ ในท้องที่มีจีนอยู่มาก เช่นในลำเพ็ญเป็นต้น ตั้งนายอำเภอจีนสำหรับดูแลกิจการสุขของพวกจีนเหมือนอย่างที่มีนายอำเภอไทยในที่อื่นด้วยอีกอย่างหนึ่งตามหัวเมืองซึ่งยังไม่มีกรมการจีน ก็ตั้งกรมการจีนขึ้นเป็นตำแหน่ง เรียกว่า “กงสุลจีนในบังคับสยาม” ได้คัดความตอนต้นตราตั้ง มาลงไว้ในที่นี้พอให้เห็นความปรารถนาของรัฐบาลในครั้งนั้น

“สารตราท่านเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดี อภัยพิริยปรากรมพาหุสมุหพระกลาโหม ให้มาแก่ผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมืองเพชรบุรี^(๒) ด้วยมีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ สั่งให้ท่านเสนาบดีปรึกษาพร้อมด้วยพระบรมวงศ์เธอ ว่าพวกจีนมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารทำมาหากินอยู่ในกรุงเทพฯ เป็นอันมาก สืบบุตรหลานมาถึง ๓ ชั่ว ๔ ชั่วแล้ว บางคนก็ไม่รู้ความ เมื่อมีคดีขึ้นเล็กน้อย คนที่เป็นหมอลูกค้าก็เข้ายุยงเสี้ยมสอนให้ข้างหนึ่งเป็นโจทก์ฟ้องร้องที่เป็นจำเลยต้องไปแก้คดียังโรงศาลป่วยการทำมาหากิน เสียค่าฤชาตระลาการแล้วความนั้นก็เสียไป เพราะไม่รู้จักธรรมเนียมและกฎหมาย แต่ก่อนครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชดำริแล้ว บางเมืองก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดฯ ตั้งเงินเป็นปลัดจีนให้มาว่ากล่าวระงับทุกข์ของ พวกจีนในแขวงเมืองนั้นๆ แต่เมืองเพชรบุรีนี้ยังไม่ได้ทรงตั้ง บัดนี้ท่าน

(๑) พระยาโชฎีกฯ คนนั้นชื่อจ้อง ต่อมาเลื่อนเป็นพระยาราชานูชิตจางวางกรมท่าซ้ายตำแหน่งกิตติมศักดิ์ หลวงพิพิธภัณฑ์พิจารณาชื่อพัก ภายหลังได้เป็นพระยาโชฎีกราชเศรษฐี หลวงพิชัยวารี ชื่อมะลิ

(๒) สารตราฉบับนี้ลงวันอังคาร เดือนยี่ แรม ๘ ค่ำ ปีมะโรง สัมฤทธิศก พ.ศ.๒๔๑๑

เสนาบดีสืบความทราบว่าจีนเบ็เป็นคนใจดีซื่อตรง พวกจีนที่อยู่ในแขวงเมืองเพชรบุรีหัวเมืองนี้ นับถือโดยมาก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งจีนเบ็อยู่บ้าน (หน้า) วัดมหาธาตุแขวงเมืองเพชรบุรี เป็นที่หลวงอร่ามจีนพิไลยศกงสุลจีนอยู่ในบังคับสยาม สำหรับว่ากล่าวถ้อยความ ซึ่งอยู่แขวงเมืองเพชรบุรี” ดังนี้

สังเกตดูความในตราตั้งกงสุลจีนตามหัวเมืองต่างๆ ที่ได้พบสำเนา ดูเหมือนจะมีอำนาจต่างๆ กันเป็นชั้นๆ คือ ถ้ายกย่องให้มียศถึงเป็น “ปลัดฝ่ายจีน” ให้มีอำนาจชำระความ ถ้าเป็นเพียง “กงสุลจีน” ได้แต่เปรียบเทียบว่ากล่าวอย่างเป็นทางการ

ที่จัดการปกครองจีนครั้งนั้นจะได้ผลดีอย่างไร ในเวลาเมื่อแต่งหนังสือนี้บุคคลซึ่งรอบรู้พอจะไต่ถามให้ได้ความเป็นหลักฐานหมดตัวเสียแล้ว ได้แต่สันนิษฐานว่า เห็นจะมีผลดีที่ทำให้พวกจีนพากันอุ่นใจและมีเค้าเงื่อนปรากฏว่าการที่จัดครั้งนั้นเป็นปัจจัยให้จีนนับถือเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนมีพวกจีนที่เป็นหัวหน้าทั้งชั้นสูงและชั้นต่ำพากันเข้าฝากตัวพึ่งพำนักอยู่ด้วยเป็นอันมาก คงเป็นเพราะเห็นว่าท่านมีอำนาจแลน้ำใจที่จะสงเคราะห์ทั้งในการปกครองตลอดจนในการที่จะให้ได้ทำภาษีอากร ข้อหลังเป็นข้อสำคัญ ด้วยจีนในบังคับต่างประเทศเสียเปรียบอยู่อย่างหนึ่ง คือ จะเข้ามารับทำภาษีอากรไม่ได้ เพราะไม่ได้อยู่ในอำนาจศาลไทย เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงอาศัยใช้อำนาจ ๒ อย่างนั้นปกครองพวกจีนไว้มิให้ไปนิยมฝรั่งได้โดยมาก ก็แต่การแย่งผลประโยชน์กันในกระบวนหากินยังมีอยู่ จีนต่างพวกยังคงคิดเอาเปรียบกันอยู่อย่างเดิม อุบายของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงไม่คุ้มไปได้ถึงเรื่องตัวเหี้ย ยังมีอยู่ไม่ขาด บางทีหัวหน้ากลับเห็นว่าเป็นประโยชน์ที่พึ่งพำนักอยู่ในเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ด้วยสามารถจะร้องเรียนให้ท่านเชื่อถือว่ามีให้คิดกบฏคิดร้ายขอให้ช่วยป้องกัน ก็แต่ธรรมดาตัวเหี้ยถึงหัวหน้าจะคิดอาศัยรัฐบาล พวกสมพลที่เป็นพาลก็ยังชอบใช้กำลังเที่ยวเบียดเบียนผู้อื่นตามอำเภอใจ เมื่อถึงตอนปลายปีมะโรงสัมฤทธิศก จึงปรากฏเรื่องตัวเหี้ยเที่ยวประพฤติโจรกรรมเบียดเบียนผู้อื่นมีขึ้นเรื่อยๆ ทั้งในกรุงเทพฯ และตามหัวเมือง ทั้งปรากฏว่ามีจีนในบังคับต่างประเทศคิดจะตั้งตัวเหี้ยด้วย เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงจำต้องเปลี่ยนอุบายในการปราบตัวเหี้ย ปรากฏกระบวนกาที่จัดแก้ไขมีอยู่ในหนังสือเก่า ค้นพบเมื่อแต่งหนังสือนี้ ดังจะกล่าวต่อไป คือ

๑. เมื่อ ณ วันเสาร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีมะโรงสัมฤทธิศก เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศมีหนังสือบอกกล่าวไปยังกงสุลฝรั่งเศส ว่าจีนเฉียวโท จีนเลวหู ในบังคับฝรั่งเศส ซึ่งตั้งร้านขายสุรา ตั้งตัวเหี้ย ขอให้กงสุลขับไล่ออกไปเสียจากประเทศสยาม หรือมิฉะนั้นให้เอาออกเสียจากป้องกันฝรั่งเศส รัฐบาลจะได้บังคับบัญชาตามกฎหมายบ้านเมือง หนังสือนี้

กงสุลฝรั่งเศสจะมีตอบมาว่าอะไรหาพบสำเนาหนังสือไม่ แต่ตามความที่ปรากฏมาในเรื่องจีนตัวเหี้ย ดูกงสุลต่างประเทศไม่เอาเป็นฐานะอุทหนุนตั้งแต่เดิมตลอดมาทุกเมื่อ เมื่อคิดดูก็พอแลเห็นเหตุ ด้วยจีนในบังคับต่างประเทศมีจำนวนน้อย และมักหากินในการเฉพาะอย่าง เช่น ตั้งโรงสี หรือตั้งห้างซื้อขายสินค้า หาผลประโยชน์โดยตรง กงสุลจะอุทหนุนก็ง่าย การตั้งตัวเหี้ยยอมเจือปนด้วยความทุจริต และต้องระคนด้วยคนพาลมีมากก็น้อย กงสุลจะอุทหนุนยาก จึงไม่เอาเป็นฐานะอุทหนุนพวกจีนในบังคับให้เข้าตัวเหี้ยด้วยเหตุนี้

๒. ปรากฏในจดหมายเหตุอาลักษณ์ฉบับหนึ่งว่า “ณ วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีมะเส็ง ยังเป็นสัมฤทธิศก เพลา ๓ โมงเช้า พระบาทสมเด็จพระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระยาพิพัฒน์โกษานำข้อความขึ้นกราบบังคมทูลฯ ว่า จีนในแขวงเมืองนครไชยศรีหลายตำบลคบคิดกันเป็นหมู่เหล่าเข้าปล้นสะดมให้อาณาประชาราษฎร์ได้รับความเดือดร้อน จับตัวจีนกันมาได้กับสมัครพรรคพวก ชำระจีนกันมาเป็นสัตย์ มีพระบรมราชโองการปรึกษาท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน เจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายก เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ที่สมุหพระกลาโหม เจ้าพระยายมราช พระยาราชสุภาวดี พระยาเทพประขุน พระยาราชรองเมือง พระยาเพชรภู ปรีक्षाพร้อมกันสั่งให้เอาตัวจีนกันมาลงพระราชอาญาเขียน ๙๐ ที่ มีป้ายเขียนนำหน้าประจานว่า อย่าให้ราษฎรไทยจีนดูเยี่ยงอย่างเหมือนจีนกันมา แล้วเอาตัวไปประหารชีวิตที่ประตูวัดโคก”

๓. ในจดหมายเหตุห้องอาลักษณ์ฉบับนั้น ปรากฏอีกแห่งหนึ่งว่า “เมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๕ แรมค่ำ ๑ ปีมะเส็ง ยังเป็นสัมฤทธิศกฯ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการปรึกษาเสนาบดีเจ้าภาชีนายอากร พระหลวงขุนนางจีน^(๑) ว่าแต่บรรดาเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือในกรุงนอกกรุง มีจีนคบคิดกันซ่อนสมผู้คนเป็นหมวดเป็นเหล่า คิดตั้งเป็นตัวเหี้ยเที่ยวตีเรือขึ้นปล้น ตามบ้านราษฎรตื่นแตกกันทั่วนิคมเขต บัดนี้ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เห็นว่าเงินที่ตีบ้างชู้บ้าง ถ้าจะออกไปจับหรือจะรบกัน บรรดาเงินทั้งหลายก็จะพลอยตายเสียเป็นอันมากมีพระประสาทสั่งให้พระยาเทพประขุน พระยาโชฎีกกราชเศรษฐี พระยาราชรองเมือง กับขุนนางจีนบ้าง พาจีนที่รู้จักตัวว่า เป็นผู้คิดซ่อนสมผู้คนเป็นตัวเหี้ย ๑๔ คน ให้ไปสาบานตัวที่วัดกัลยาณมิตรในพระวิหารพระประธานองค์ใหญ่ ว่าแต่บรรดาเงิน ๑๔ คนนี้กับทั้งพวกพ้องไม่ได้คิดประทุษร้ายต่อพระบาทสมเด็จพระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว สนมพลเรือนนำหน้าพระพิพัฒน์สัตยาให้จีน ๑๔ คนรับพระราชทาน

(๑) พึงสังเกตได้ว่าในสมัยนี้พวกจีนที่ได้เป็นขุนนาง และเป็นเจ้าภาชีนายอากร ได้รับความยกย่องเป็นหัวหน้าพวกจีน

การที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผ่องแผ้วแก่วกหัวหน้าตัวเหี้ย เพียงให้กระทำสัตย์สาบานครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่พอพระราชหฤทัยแต่ไม่เป็นเวลาที่ทรงขัดขวางได้ จึงเป็นแต่ทรงแสดงพระราชปรารภไว้ในพระราชหัตถเลขาถึงข้าหลวงเดิมคนหนึ่ง พบต้นร่างเมื่อแต่งหนังสือว่า “ข้อหนึ่ง ตัวเหี้ยเหล่านี้ การก็กลับกลายเป็นเสียแล้ว คนเหล่านี้เป็นคนของเจ้าคุณ^(๑) ทั้งนี้ คนใช้อยู่กับบ้านเมื่อเกิดวุ่นวายขึ้นครั้งนี้ จึงดับง่ายด้วยเป็นการไว้อำนาจของท่านถึงเอามาสาบานแล้ว มันก็ยังเที่ยวปล้นชิงเอาของอยู่ไม่เว้นแต่ละวัน ราษฎรได้รับความเดือดร้อนมากอยู่ มันก็ลงเอาว่าเพราะขุนหลวงเป็นเด็ก พวกจีนจึงกำเรบขึ้น มีความด้วยเรื่องปล้นหัวเมืองบอกมาไมใคร่ขาดก็ถึงเสีย ว่ายังไม่มีเหตุ หัวเมืองกรมการถ้าจับตัวผู้ร้ายที่เป็นตัวเหี้ยไปเที่ยวปล้นเขา ก็สั่งให้จำไว้ เขาบอกว่าจะส่งมาไว้จำคุก ก็ว่าช่างก่อนเถิด ข้าวิตกว่าบ้านเมืองจะเป็นอย่างไรหรือ จึงเผอิญให้ผู้ใหญ่อยากจะไว้อำนาจด้วยเรื่องนี้ การต่อไปข้างหน้า เจ้าคุณไม่มีตัวแล้ว กำลังมันก็แก่ขึ้นทุกวัน ยิ่งนานไปก็เหมือนเพิ่มอำนาจให้มัน” มาคิดดูในเวลาเมื่อแต่งหนังสือนี้ ว่าเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ท่านจะคิดเห็นอย่างไรในเวลานั้นจึงไม่เอาโทษพวกหัวหน้าตัวเหี้ยสันนิษฐานว่าอย่างดีบางที่จะเกิดแต่ปรารภว่า พวกจีนตัวเหี้ยทั้งที่เป็นหัวหน้าและสมพลมากมาย ไม้รู้ว่าจำนวนแน่จะมีสักเท่าใด ถ้าเอาหัวหน้านำโทษพวกสมพลเกิดเจ็บร้อนพากันกำเรบขึ้น ก็จะไปปราบปรามลำบาก ทำนองท่านจะคิดเห็นว่า เอาพวกหัวหน้าไว้ให้ช่วยเหนี่ยวรั้งพวกสมพล จะเป็นประโยชน์ยิ่งกว่าทำลายหัวหน้าเสีย

๔. ปราบกฏอภัยของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์อีกอย่างหนึ่ง มีในจดหมายเหตุอาลักษณ์อีกแห่งหนึ่งว่า “ ณ วันศุกร์ เดือน ๕ แรม ๖ ค่ำ ปีมะเส็ง ยังเป็นสัมฤทธิศก เพลาบาย ๔ โมงเย็น พระบาทสมเด็จพระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกบนพระที่นั่งสุทโธสรวรย์ทรงทอดพระเนตรหัตถการปืนใหญ่ยิงปืนดับ เพลาพลบค่ำเสด็จขึ้น ” การเสด็จออกทอดพระเนตรซ้อมทหารอย่างว่านี้ ^(๒) จัดให้มีในหมู่หนึ่งเนื่องๆ บางครั้งก็ให้ตั้งเป็นค่ายระเนียดแล้วเอาช้างศึกเล่นผ่านคว้นปืนเข้ารี้อค่าย เป็นการแสดงกำลังทหารให้พวกตัวเหี้ยครั้นคร้าม ดูเหมือนจะเป็นประโยชน์ได้บ้าง ^(๓)

(๑) คือเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์

(๒) ผู้แต่งหนังสือนี้ ยังเป็นเด็กได้เคยตามเสด็จไปดูหลายครั้ง

(๓) วิธีชู้ตัวเหี้ยอย่างนี้ในสมัยภายหลังมาถึงราว พ.ศ.๒๔๔๐ เมื่อจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลใหม่ๆ มีพวกจีนตั้งเตาต้มเหล้าเถื่อนที่ตำบลบางตาล ทำสนามเพลาะ ถมดินไว้ หวังจะสู้รบนายอากรสุรา เวลานั้น เจ้าพระยาสุรพันธุ์พิสุทธิ (เทศ บุนนาค) เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลราชบุรี จำเอาอุบายของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์มาใช้ ให้เอาปืนใหญ่ที่เมืองราชบุรีออกขัดดู และกล่าวให้ปรากฏว่าจะเอาไปยิงสนามเพลาะของพวกจีนที่บางตาล พวกจีนที่บางตาลก็พากันทั้งค่าย หลบหนีไปหมด

แต่ข้อซึ่งที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงปริวิตก ดังปรากฏอยู่ในพระราชหัตถเลขา นั้นก็มีมูล เพราะในสมัยนั้น เกิดเหตุโจรผู้ร้ายชุกชุม ทั้งที่เป็นตัวเหี้ยและมีใช้ตัวเหี้ย บางรายเป็นเหตุแปลกประหลาด ดังเช่นมีผู้ร้าย ขึ้นลักของบนกุฏิพระธรรมเจดีย์ (อุ้น) ราชาคณะวัดพระเชตุพน แล้วทำทรกรรมพระธรรมเจดีย์ ซึ่งแก่ชราอายุกว่า ๘๐ ปีจนถึงสิ้นชีวิต ต่อนั้นมาไม่ช้าก็ทันยอน สมิต นาร่องอังกฤษ ถูกเมียลอบให้ฆ่าตายลงอีกคนหนึ่ง ก็เลื่องลือเรื่องโจษกันแพร่หลาย แต่ในเวลานั้นพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง (เนียม) เจ้ากรมกองตระเวนเป็นคนแข็งแรง สืบจับตัวผู้ร้ายโดยรวดเร็วทั้ง ๒ ราย จับได้แล้วชำระเป็นความรับสั่งพิพากษาเสร็จในไม่กี่วัน ตั้งแต่เกิดเหตุ ก็ได้ประหารชีวิตผู้ร้าย การที่จัดตั้งบรรยายมา คงเป็นปัจจัยให้พวกตัวเหี้ยและโจรผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ในกรุง สงบไปได้อีกคราวหนึ่ง

เรื่องตัวเหี้ยตั้งแต่นี้สงบไปหลายปี จึงเกิดขึ้นอีกเรียกว่า อั้งยี่ ดังจะพรรณนาในตอนต่อไป

ตอนที่ ๑๒

เรื่องรับทูตและทำหนังสือสัญญาเมื่อแรกขึ้นรัชกาลที่ ๕

เมื่อข่าวว่าเปลี่ยนรัชกาลใหม่ในประเทศสยามทราบไปถึงนานาประเทศ ในชั้นแรก รัฐบาลต่างประเทศใครจะทราบว่า บ้านเมืองเป็นปกติดีอยู่ หรืออย่างไร ประเทศใดที่มีเรือรบ อยู่ใกล้แดนสยาม ก็ให้เรือรบเข้ามาเยี่ยมเยือนฟังข่าว เมื่อเรือรบอังกฤษฝรั่งเศสและอเมริกัน เข้ามาเพื่อเหตุนี้ทั้ง ๓ ชาติ ส่วนพระเจ้าแผ่นดินและประธานาธิบดีประเทศที่มีทางพระราชไมตรี ต่างก็ประสงค์จะแสดงความอาลัยในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และแสดงความยินดีถวายพระพรแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แต่ในสมัยนั้นยังไม่มีสายโทรเลขต่อกับประเทศสยาม จึงมีพระราชสาส์นและอักษรสาส์น ส่งมาให้กงสุลของประเทศนั้นๆ นำถวาย บางประเทศที่ได้เตรียมจะมาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับประเทศสยามอยู่แล้ว อาศัยเหตุที่เปลี่ยนรัชกาลจึงแต่งราชทูตพิเศษเข้ามาเฝ้าฯ ถวายข่าวในคราวเดียวกับขอทำ หนังสือสัญญาด้วยก็มี มีการรับแขกเมืองเป็นราชการสำคัญประเภทหนึ่ง ในตอนแรกขึ้นรัชกาลที่ ๕ รายการปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุต่างๆ ได้คัดแต่เนื้อความมารวบรวมเรียงเป็นลำดับ ตามที่เข้าเฝ้าฯ ก่อนและหลังดังนี้

๑. ณ วันอังคาร เดือนอ้าย ขึ้น ๓ ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ.๒๔๑๑ (ก่อนเสด็จเสวยพระ นครวันหนึ่ง) เสด็จออกเต็มยศอย่างน้อย นายพลเรือเอกเปเล แม่ทัพกับนายทหารเรืออังกฤษ เข้าเฝ้าฯ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

3. ณ วันศุกร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๖ ค่ำ เสด็จเต็มยศอย่างใหญ่ ชินยอ วิยัณนา กงสุล เยเนอราลโปรตุเกส เข้าเฝ้าฯ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ถวายพระราชสาส์นพระเจ้าลูโดวิก ประเทศโปรตุเกส เรื่องสัตยาบันการทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีแต่ในรัชกาลที่ ๔

๓. ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีมะเส็ง เสด็จออกอย่างครึ่งยศ นายทหารเรืออเมริกันซึ่งรัฐบาลให้เข้ามาเยี่ยมเยือนเข้าเฝ้าฯ ณ พระที่นั่งราชฤดี ^(๑)

(๑) พระที่นั่งราชฤดีองค์ที่กล่าวนี้เป็นตึก ๒ ชั้น อยู่ข้างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย สร้างในรัชกาลที่ ๔ ตรงที่สร้างพระที่นั่งจักรทิพโยภาสเดี๋ยวนี้ เป็นที่เสด็จรับแขกเมืองเฝ้าฯ ไปรเวต เซอร์ยอนเบาริงก็เคยเฝ้าฯ ที่นั่น และได้แต่งพรรณนาไว้ในหนังสือเรื่องประเทศสยามที่เขาแต่ง

๔. ณ วันศุกร์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เสด็จออกอย่างครั้งยศ พวกกงสุลกับนายห้างต่างประเทศเข้าเฝ้าฯ (สันนิษฐานว่า พระที่นั่งราชฤดี)

๕. ณ วันพุธ เดือน ๖ แรม ๓ ค่ำ เสด็จออกเต็มยศอย่างใหญ่ มิสเตอร์น็อกส์ กงสุลเยเนอรัลอังกฤษเข้าเฝ้าฯ ถวายพระราชสาส์นสมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

๖. ณ วันอังคาร เดือน ๖ แรม ๙ ค่ำ เสด็จออกเต็มยศอย่างใหญ่ บารอนอันโทนีเปตส์ ราชทูตเอสเตรียเข้าเฝ้าฯ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ถวายพระราชสาส์นพระเจ้าฟรานซิสโยเซฟ เอ็มเปเรอเอสเตรีย

๗. ณ วันอาทิตย์ เดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ เสด็จออกพระที่นั่งอนันตสมาคม (จะเป็นอย่างเต็มยศหรือครั้งยศไม่ปรากฏในจดหมายเหตุ) ราชทูตเอสเตรียเข้าเฝ้าฯ ถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์^(๑) และเครื่องราชบรรณาการต่าง ๆ

๘. ณ วันพุธ เดือน ๙ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เสด็จออกเต็มยศอย่างใหญ่ แอร์ ปอลเลคเลอ กงสุลปรัสเซีย เข้าเฝ้าฯ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ถวายพระราชสาส์นของพระเจ้าวิลเฮมที่ ๑ มีมาในนามของสมาคมประเทศเยอรมันฝ่ายเหนือ

๙. ณ วันจันทร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เสด็จออกเต็มยศอย่างใหญ่ นายพลจิตวา บาตริช กงสุลอเมริกันเข้าเฝ้าฯ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ถวายอักษรสาส์นของประธานาธิบดีแอนดรูวอนสัน แห่งสหปาลีรัฐอเมริกา

๑๐. ณ วันอังคาร เดือน ๑๐ แรม ๑ ค่ำ เสด็จออกเต็มยศอย่างใหญ่ ซินยอวียันนา กงสุลเยเนอรัลโปรตุเกสเข้าเฝ้าฯ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ถวายพระราชสาส์นของพระเจ้าลูโดวิก

๑๑. ณ วันพุธ เดือน ๑๐ แรม ๙ ค่ำ เสด็จออกเต็มยศอย่างใหญ่ มงสิเออดีลอง กงสุลฝรั่งเศสเข้าเฝ้าฯ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ถวายพระราชสาส์นของพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ เอ็มเปเรอฝรั่งเศส

๑๒. ณ วันพุธ เดือน ๑๐ แรม ๙ ค่ำ เสด็จออกเต็มยศอย่างใหญ่ มงสิเออดีลอง กงสุลฝรั่งเศสเข้าเฝ้าฯ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ถวายพระราชสาส์นของกัปตันเยเนอรัล เซอราโน ผู้สำเร็จราชการประเทศสเปน

(๑) การที่ทรงรับเครื่องราชอิสริยาภรณ์เอสเตรียคราวนี้ เป็นมูลเหตุอันหนึ่งซึ่งตั้งระเบียบเครื่องราชอิสริยาภรณ์สยาม ดังจะปรากฏในที่อื่นต่อไปข้างหน้า

๑๓. ณ วันศุกร์ เดือนยี่ ขึ้น ๕ ค่ำ เสด็จออกเต็มยศอย่างใหญ่ กัปตันกอบเก กงสุล เดนมาร์กเข้าเฝ้าฯ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ถวายพระราชสาส์นของพระเจ้าคริสเตียนที่ ๔ บรรดาแขกเมืองที่เฝ้าฯ เยี่ยมในตอนนี เมื่อเข้าเฝ้าฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแล้ว ขอไปเฝ้าฯ พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่พระมหาปราสาท ด้วยทุกราย

ประเพณีการเสด็จออกรับแขกเมืองในรัชกาลที่ ๕ นั้น ชั้นแรกยังคงใช้ตามประเพณีอย่างครั้งรัชกาลที่ ๔ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชดำริ แก่ไขแบบรับแขกเมืองครั้งกรุงศรีอยุธยา บ้างแต่เล็กน้อย ต่อมาจึงเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงโดยลำดับจนเลิกแบบโบราณเปลี่ยนเป็นแบบใหม่หมดในรัชกาลที่ ๕

อันลักษณะการรับแขกเมืองตามแบบโบราณนั้น^(๑) ประเทศทางเอเชียถือคติผิดกันกับประเทศทางยุโรปหลายอย่าง ที่เป็นข้อสำคัญ คือประเพณีทางยุโรปยื่นเฝ้า ทางตะวันออกยังใช้หมอบคลาน อีกประการหนึ่ง ทางยุโรปถือว่าตัวราชทูตเป็นผู้ต่างพระองค์พระเจ้าแผ่นดินพระราชสาส์นเป็นแต่เอกสารนำราชทูต แต่ประเพณีทางเอเชียถือว่าพระราชสาส์นต่างพระองค์พระเจ้าแผ่นดิน ราชทูตเป็นแต่อย่างข้าราชการตามเสด็จ (คดีอันนี้ประเทศลังกา พม่า มอญ ไทย และเขมร ได้แบบมาจากอินเดียแต่โบราณ) เพราะเหตุนี้ตามประเพณีเดิม ซึ่งคงใช้มาจนสมัยตอนแรกในรัชกาลที่ ๕ เมื่อพระราชสาส์นของพระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศมาถึงกรุงเทพฯ จึงจัดเรือเอกชัยลงไปรับพระราชสาส์น มีเรือกันยารับพวกทูตานุทูตแห่งมาจากสถานกงสุลหรือเรือรบ ซึ่งเชิญพระราชสาส์นมา ครั้นมาถึงท่าขึ้นบก^(๒) ก็เชิญพระราชสาส์นขึ้นยานมาศ ตัวราชทูตนั่งแคร่ กันสัปทนหรือนั่งคานหาม และพวกบริวารที่มาบ้างเดินบ้างตามบรรดาคักดี มีกระบวนทหารเกณฑ์หัดอย่างยุโรปหน้า ๑๐ โหล ถ้าเรือรบต่างประเทศเชิญพระราชสาส์นมาก็ยอมให้ทหารเรือรบขึ้นเดินแทนพระราชสาส์นต่อทหารไทยอีกกระบวนหนึ่ง แทนพระราชสาส์นจากศาลต่างประเทศที่ท่าเตียนมายังพระบรมมหาราชวัง ถ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชสาส์นไปยังพระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศ ก็แทนพระราชสาส์นจากพระบรมมหาราชวังโดยทำนองเดียวกัน^(๓) ไปส่งมอบสถานกงสุล หรือเรือรบซึ่งจะเชิญไปเป็นประเพณีมาดังนี้

การเสด็จออกรับแขกเมืองที่จัดต่างกัน เป็นอย่างเต็มยศใหญ่ เต็มยศน้อยและครึ่งยศนั้น

(๑) เรื่องประเพณีการรับแขกเมืองแต่โบราณ มีอธิบายพิศดารอยู่ในหนังสือ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๔

(๒) เดิมชั้นที่ท่าพระ ถึงรัชกาลที่ ๔ ย้ายไปขึ้นท่าเตียน ด้วยจะใช้ตึกศาลต่างประเทศ ซึ่งสร้างชั้นใหม่เป็นที่พักทูตานุทูตเมื่อก่อนแท้

(๓) ประเพณีแห่งพระราชสาส์นไปต่างประเทศ แจงอยู่ในจดหมายเหตุหม่อมราโชทัย แต่งครั้งราชทูตไทยไปกรุงลอนดอนรัชกาลที่ ๔

ก็เนื่องแต่คติที่กล่าวมา ถ้าแขกเมืองเชิญพระราชสาส์นมาถวาย (ถึงแม้กงสุลอยู่ในประเทศนี้) ก็เสด็จออกรับอย่างเต็มยศใหญ่ด้วยถือเกียรติยศพระราชสาส์นเป็นสำคัญ ถ้ามิได้เป็นการรับพระราชสาส์นแต่แขกเมืองเป็นผู้มีบรรดาศักดิ์สูง เช่นแม่ทัพเรืออังกฤษ หรือราชทูตพิเศษเข้าเฝ้าฯ ทูลลา ก็เสด็จออกอย่างเต็มยศน้อย ถ้าแขกเมืองบรรดาศักดิ์ไม่ถึง ชั้นสูงเช่นว่ามา ก็เสด็จออกรับอย่างครึ่งยศ ระเบียบการที่เสด็จออกรับแขกเมืองนั้น ถ้าเป็นการเต็มยศใหญ่ตั้งกองเสนาบาลบาล (๑) ยืนข้างยืนม้าที่สนามพระราชวังชั้นนอก ที่หน้าท้องพระโรงมีพวกสังข์แตรกลองชนะและมโหรีที่กปรคเฒเวลาเสด็จออกและเวลาเสด็จขึ้น ที่ในท้องพระโรงตั้งเครื่องสูงรายรอบเข้าเฝ้าแต่งตัวนุ่งสมปักกลายใส่เสื้อเข็มซาบ สวมเสื้อครุย ทอดเบาะไว้ให้นั่งเสมอชั้นเสนาบดีเมื่อกระบวนแห่เข้ามาถึงในพระราชวัง เจ้าพนักงานเชิญพานสองชั้นซึ่งรองพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการเข้าไปตั้งในท้องพระโรง ส่วนพวกทูลานูทูตนั้นให้พักอยู่ที่เก๋งกรงนก (๒) ถึงเวลาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาเขียนทองฉลองพระองค์เยียรบับ สวมฉลองพระองค์ครุย (๓) เสด็จออกประทับบนพระที่นั่งเศวตฉัตร ถวายคำนับพร้อมกันครั้งหนึ่งแล้วเดินผ่านแถวขุนนางที่หมอบเฝ้าฯ ขึ้นไปถึงตรงที่เสนาบดีหมอบเฝ้าฯ ถวายคำนับอีกครั้งหนึ่ง ปลัดทูลฉลองกรมท่าทูลเบิกแล้ว ราชทูตกราบทูลสุนทรพจน์และมีพระราชดำรัสตอบ แล้วเสด็จลงจากพระแท่นเศวตฉัตรมาประทับที่พระแท่นต่ำ อันเป็นที่เสด็จออกขุนนางโดยปรกติ ราชทูตเชิญพระราชสาส์นเข้าไปถวายต่อพระหัตถ์ ทรงรับพระราชสาส์น แล้วดำรัสอนุญาตให้ทูลานูทูตนั่ง ตัวราชทูตนั่ง (ขัดสมาธิ) บนเบาะ พวกบริวารนั่งบนพรมปูกับพื้นต่อลงไปข้างหลัง (๔) จึงมีพระราชปฏิสันถารราชทูต ๓ นิต แล้วเสด็จขึ้น เจ้าพนักงานก็พาทูลานูทูตออกไปเลี้ยงที่เก๋งกรงนก เลี้ยงแล้วก็ป็นเสร็จพิธี

(๑) กรมทหารต่างๆ อย่างโบราณกรมและหมวด

(๒) เดิมพักที่ศาลาลูกขุน เปลี่ยนมาพักที่เก๋งกรงนกเมื่อรัชกาลที่ ๔

(๓) เมื่อในรัชกาลที่ ๔ ถั้รับราชทูตพิเศษ เช่น เซอร์ยอนเบาริง เป็นต้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระมหาเมตตาฯ ดังปรากฏในรูปภาพฝรั่งเศสเขียน สันนิษฐานว่าทรงประพุดิตตามแบบอย่างสมเด็จพระนารายณ์มหาราชแต่ไม่ปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลอื่นหรือในรัชกาลที่ ๕ ทรงพระมหาเมตตาฯ เวลาเสด็จออกแขกเมือง

(๔) ในจดหมายเหตุของคอรอปีด ซึ่งเป็นทูตอังกฤษเข้ามาเมื่อรัชกาลที่ ๒ กล่าวว่าพวกทูตต้องนั่งลงถวายบังคม ๓ ครั้ง ๒ แห่ง เป็นแต่มีต้องหมอบคลาน การถวายพระราชสาส์นต่อพระหัตถ์นั้น ก็มีใช้ธรรมเนียมทางตะวันออก ปรากฏว่าเกิดขึ้นครั้งเซวอเลียเดอไซมองราชทูตฝรั่งเศสเข้ามาเฝ้าเฒธรรมเนียมนั้นเป็นครั้งแรก ถึงรัชกาลที่ ๔ รัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า ประเพณีฝรั่งถือว่าการถวายพระราชสาส์น ต่อพระหัตถ์เป็นสำคัญ จึงโปรดฯ ให้รับใช้เป็นประเพณีไทยตั้งแต่ครั้งเซอร์ยอนเบาริงราชทูตอังกฤษเข้ามาเฝ้าฯ เป็นต้นมา

ถ้าเสด็จออกอย่างเต็มยศน้อย ไม่มีเสนากลบาทหรือยืนข้างยืนม้าและไม่มิกลองชนะเครื่องประโคม คงแต่แตรและมโหระทึก ข้าเฝ้าแต่งตัวนุ่งสมปักไหมใส่เสื้อเข้มซาบ ไม่สวมเสื้อครุย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระกรุณาโหมและฉลองพระองค์เยียรบับเสด็จออกประทับเพียงพระแท่นต่ำที่สำหรับเสด็จออกขุนนาง^(๑) ถ้าเสด็จออกครั้งยศ ลดเครื่องแต่งตัวลงเพียงนุ่งสมปักไหม ใส่แพรสี แต่การเสด็จออกรับแขกเมืองอย่างครั้งยศ ถ้าแขกเมืองเป็นฝรั่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมักโปรดฯ ให้เฝ้าฯ ไปรเวตที่พระที่นั่งราชฤดี ไม่มีพิธีอย่างเสด็จออกห้องพระโรง • ในรัชกาลที่ ๕ ก็ทรงประพุดิตตามเยี่ยงอย่างเช่นนั้น

ประเพณีรับแขกเมืองปรากฏในจดหมายเหตุว่า มีการแก้ไขในตอนเมื่อรัชกาลที่ ๕ สองอย่าง คือเลิกการแต่งเรือกระบวนลงไปแก่พระราชสาส์นมาแต่สถานกงสุล เปลี่ยนเป็นจัดเรือไฟลงมารับมาอย่างปรกติ มาแห่ด้วยกระบวนบกจากศาลต่างประเทศเข้ามาในพระบรมมหาราชวัง ได้ใช้ประเพณีตั้งแต่รับพระราชสาส์นสมเด็จพระราชินีวิกตอเรียเป็นต้นมา ต่อมาเมื่อมองสิเออติลอง กงสุลฝรั่งเศสคนใหม่ เข้ามาถึง เชิญพระราชสาส์นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๓ เอ็มปเรอฝรั่งเศสมาถวายด้วย พอมาถึงก็แสดงความไม่พอใจประเพณีที่ไทยรับแขกเมือง ว่าไม่เป็นเกียรติยศเพราะเกณฑ์ให้นั่งเฝ้ากับพื้น แต่แรกมองสิเออติลองไปชวนมิสเตอร์น็อกส์ กงสุลเยเนอราลอังกฤษ ให้เข้าชื่อช่วยกันว่ากล่าวให้ไทยเปลี่ยนธรรมเนียม มิสเตอร์น็อกส์ไม่ยอมเข้าชื่อด้วย อ้างว่าประเพณีไทยถึงให้ราชทูตนั่งกับพื้นก็มีเบาะให้นั่ง เหมือนกับเสนาบดีเห็นสมควรแก่เกียรติยศอยู่แล้ว ฝ่ายมองสิเออติลองขัดใจไปชักชวนพวกกงสุลอื่นให้เข้าชื่อด้วยแล้วมีหนังสือขึ้นมายังกระทรวงการต่างประเทศ ว่าประเพณีการเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินตามแบบแผนในยุโรปถือว่าต้องยืนเฝ้าหรือถ้าจะให้นั่งเฝ้าก็ต้องเอาเก้าอี้มาตั้งให้นั่ง จึงจะสมควรแก่เกียรติยศ ที่ให้นั่งกับพื้นเห็นเป็นการเสื่อมเสีย จะยอมเข้าเฝ้าฯ ถวายพระราชสาส์นเอ็มปเรอด้วยอาการเช่นนั้นไม่ได้ ถ้ารัฐบาลไทยไม่ยอมเปลี่ยนแปลง ต้องส่งพระราชสาส์นกลับคืนไปเสียเรื่องนี้ถึงต้องปรึกษาหารือกันในรัฐบาลแล้วให้เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศมีหนังสือตอบไปว่า ไทยก็ไม่ได้มีความประสงค์จะลบหลู่เกียรติยศราชทูต เมื่อมองสิเออติลองไม่พอใจจะนั่งเบาะ รัฐบาลก็ยอมให้ยืนเฝ้าตามประสงค์^(๒) แต่นั่นมาก็เป็นอันเลิกประเพณีที่ ยอมให้ราชทูตต่างประเทศนั่งเบาะเหมือนอย่างเสนาบดี ต้องยืนเฝ้าฯ จนตลอดเวลาเสด็จออก

(๑) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสแล้วว่า “ถูกเกณฑ์ให้นอนนอกแขกเมือง” เพราะพระแท่นที่สำหรับเสด็จออกขุนนางนั้นทอดพระที่บรรทมเป็นแบบมาแต่โบราณ แต่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเป็นแต่ประทับเอกเขนก

(๒) ได้ยินว่า เจตนาของมองสิเออติลองนั้นให้ตั้งเก้าอี้ให้นั่งเฝ้าฯ ครั้นไทยตอบอนุญาตให้ยืนเฝ้าฯ ตามซึ่งตนอ้างว่าเป็นเกียรติยศ ก็มีผู้ที่จะแก้ไข ปฏิเสธได้ประการใด

การทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้าขายกับต่างประเทศนั้น เมื่อในรัชกาลที่ ๔ ได้ทำกับ ๔ ประเทศดังกล่าวมาในตอนก่อน ประเทศอิตาลีก็มาขอทำหนังสือสัญญาแต่ในรัชการที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระยาสยามานุกุลกิจ สยามมิตรมหาศ (คือเซอร์ยอนเบาริง) ให้เป็นราชทูตพิเศษปรึกษาสัญญานั้น ฝ่ายพระเจ้าวิกตอโรอิมแมลยวลพระเจ้าแผ่นดินอิตาลีก็ทรงตั้ง คอนติ ดีโบคริโอ ผู้แทนราชทูตอิตาลีในประเทศอังกฤษเป็นผู้ปรึกษาสัญญา สำเร็จได้ลงลายมือชื่อด้วยในกรุงลอนดอนเมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม ตรงกับวันเสาร์แรม ๒ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีมะโรง พ.ศ.๒๔๑๑ ภายหลังพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตได้ ๒ วัน ต่อมาถึงเดือน ๖ ปีมะเส็ง พ.ศ.๒๔๑๒ พระเจ้าฟรานซิสเซฟเอมเปรอประเทศแอสเตรีย ทั้งเป็นพระเจ้าแผ่นดินฮังการี ทรงแต่งตั้งบาร์อน อันโธนี เปตส เป็นราชทูตพิเศษเข้ามาขอทำหนังสือสัญญา จึงโปรดฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ๑ เจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก ๑ เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ที่สมุหพระกลาโหม ๑ เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ๑ เป็นผู้ปรึกษาสัญญาตามแบบอย่างทำหนังสือสัญญาเมื่อรัชกาลก่อน^(๑) ได้ลงชื่อทำหนังสือสัญญาเมื่อ ณ วันจันทร์ เดือน ๗ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมะเส็งเอกศก พ.ศ.๒๔๑๒ ตรงกับวันที่ ๑๗ พฤษภาคม ค.ศ.๑๘๖๙

ครั้นถึงเดือนยี่ปีมะเส็งนั้น กัปตันเยเนอราล เซอราโน ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการ (ในสมัยไม่มีพระเจ้าแผ่นดิน) ประเทศสเปนแต่งตั้งให้ซินยออะดอนโฟ บัดโดล์ เป็นราชทูตพิเศษเชิญอักษรสาส์นมาถวาย ขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีการค้าขาย ก็โปรดฯ ให้ผู้ซึ่งได้ปรึกษาสัญญากับราชทูตแอสเตรียนั้น ปรึกษาสัญญากับราชทูตสเปน ได้ทำหนังสือสัญญาเมื่อ ณ วันพุธ เดือน ๓ แรม ๘ ค่ำ ปีมะเส็ง เอกศก พ.ศ.๒๔๑๒ ตรงกับวันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ ค.ศ.๑๘๗๐ แต่นั้นจึงได้มีจำนวนประเทศที่ได้ทำหนังสือสัญญามีทางพระราชไมตรีและการค้าขายกับประเทศสยามรวม ๑๒ ประเทศด้วยกัน ต่อมาช้านาน ประเทศญี่ปุ่นกับรัสเซียจึงได้มาทำทางพระราชไมตรีอีก ๒ ประเทศ

(ทรงนิพนธ์ค้างไว้เพียงนี้)

(๑) ในรัชการที่ ๔ เมื่อสมเด็จพระยาองค์ใหญ่องค์น้อยยังอยู่ก็เป็นผู้ปรึกษาสัญญาด้วย แต่ในรัชกาลที่ ๕ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ไม่เข้าเป็นผู้ปรึกษาสัญญา คงเป็นด้วยถือว่าเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน มีหน้าที่ชี้ขาดแทนพระองค์

สมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวง และ หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม พระธิดา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงถ่ายพระรูปนี้ที่ร้านหลวงในงานวัดเบญจมบพิตร

หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล

ตั้ง ๑๖ กรกฎาคม

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

มูลนิธิสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช
สกลมหาสังฆปริณายก
และหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา
ในพระอุปถัมภ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ
สยามบรมราชกุมารี

**รายพระนามและรายนามกรรมการมูลนิธิ
สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ
และหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา ในพระอุปถัมภ์
สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี**

ลำดับที่	ชื่อ - นามสกุล	ตำแหน่ง
๑.	หม่อมเจ้าหญิงมารยาตภิญญา ดิศกุล	ประธานกรรมการ
๒.	หม่อมเจ้าหญิงกุมารีเฉลิมลักษณ์ จิตรพงศ์	รองประธานกรรมการ
๓.	หม่อมเจ้าหญิงลูอิสาน์ ดิศกุล	กรรมการ
๔.	หม่อมเจ้าพิริยดิศ ดิศกุล	กรรมการ
๕.	หม่อมเจ้าสุภัทราดิศ ดิศกุล	กรรมการ
๖.	พลตรี หม่อมราชวงศ์สังขดิศ ดิศกุล	กรรมการ
๗.	พลโท หม่อมราชวงศ์พงษ์ดิศ ดิศกุล	กรรมการ
๘.	หม่อมราชวงศ์หญิงระย้าทิพย์ อินทรทูต	กรรมการ
๙.	หม่อมราชวงศ์พิศवास นาควานิช	กรรมการ
๑๐.	ท่านผู้หญิง หม่อมราชวงศ์ฉัตรแก้ว นันทากิจวัฒน์	กรรมการ
๑๑.	หม่อมราชวงศ์หญิงตาบทิพย์ จามรมาน	กรรมการและเหรัญญิก
๑๒.	หม่อมราชวงศ์รัศมี นันทากิจวัฒน์	กรรมการและผู้ช่วยเหรัญญิก
๑๓.	ดร. อภิชัย จันทรเสน	กรรมการและเลขาธิการ
๑๔.	หม่อมราชวงศ์ศุภดิศ ดิศกุล	กรรมการและผู้ช่วยเลขาธิการ
๑๕.	หม่อมราชวงศ์หญิงเฉลิมลักษณ์ จันทรเสน	กรรมการและผู้ช่วยเลขาธิการ

ประวัติและวัตถุประสงค์
ของ
มูลนิธิสมเด็จพระยาตำราจรราชานุกาพและ
หม่อมเจ้าจางจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา

หม่อมเจ้าจางจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดาองค์ใหญ่ในสมเด็จพระยาตำราจรราชานุกาพ ทรงมีพระทัยมั่นคงในความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ เมื่อยังมีชนมชีพอยู่ได้ทรงปฏิบัติราชการและกิจการต่างๆ จลองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมาถึงห้ารัชกาล เริ่มต้นแต่รัชกาลที่ห้า ได้ทรงช่วยงานสาธารณประโยชน์และงานบุญกุศลทางพระศาสนา ทั้งยังได้ประทานอุปการสงเคราะห์แก่ญาติมิตรที่ต้องการความช่วยเหลือตามกำลังความสามารถขององค์ท่านตลอดมา

แม้เมื่อสิ้นชีพแล้วในวันที่ ๒๓ กันยายน พ.ศ. ๒๕๒๑ ยังปรากฏว่าได้ทรงสั่งไว้ในพินัยกรรมให้ขายที่ดินซึ่งเป็นที่ประทับของท่าน แล้วแบ่งเงินที่ได้จากการขายที่ดินนั้นครั้งหนึ่งตั้งเป็นมูลนิธิ “หม่อมเจ้าจางจิตรถนอม ดิศกุล” สำหรับเก็บดอกผลใช้จ่ายช่วยการศึกษาของอนุชนผู้จะเป็นกำลังแก่บ้านเมืองในอนาคตและช่วยในการกุศลสาธารณะอื่นๆ ซึ่งจะได้ระบุไว้ในวัตถุประสงค์ของมูลนิธินี้ต่อไป

โดยที่มูลนิธินี้ตั้งขึ้นในเวลาใกล้กันกับมูลนิธิ “สมเด็จพระยาตำราจรราชานุกาพ” ผู้จัดการมรดกของหม่อมเจ้าจางจิตรถนอม ดิศกุล และผู้ตั้งมูลนิธิ “สมเด็จพระยาตำราจรราชานุกาพ” ซึ่งเป็นบุคคลเดียวกัน จึงพิจารณาเห็นสมควรที่จะรวมมูลนิธิทั้งสองนี้เข้าเป็นมูลนิธิเดียวกันเพื่อสะดวกในการบริหารและดำเนินงานต่อไป

กองทุนทั้งสองนี้มีชื่อเรียกรวมกันว่า

“มูลนิธิสมเด็จพระยาตำราจรราชานุกาพ

และ

หม่อมเจ้าจางจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา”

หม่อมเจ้ามารยาตภักฎญา ดิศกุล ทรงตั้งมูลนิธิ “สมเด็จพระยาตำราจรราชานุกาพ” (พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร) ผู้ทรงเป็นต้นราชสกุล “ดิศกุล” และเป็นพระบิดาเมื่อวันที่ ๘ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๓ เพื่อเก็บดอกผลสำหรับช่วยการศึกษาและการกุศลสาธารณสงเคราะห์

ถ้าทุนนี้บังเกิดผลเป็นคุณประโยชน์แก่บ้านเมืองสมความปรารถนาและนำมาซึ่งบุญกุศลประการใด หม่อมเจ้ามารยาตภักฏญาทรงอุทิศบุญกุศลนั้นถวายเป็นเครื่องสักการบูชาแต่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจราชานุภาพผู้ทรงมีพระหฤทัยผูกพันอยู่กับประเทศชาติและประชาชนตลอดพระชนมายุ

มูลนิธิสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจราชานุภาพมีทุนประเดิมจำนวน ๑,๑๐๐,๐๐๐.๐๐ บาท (หนึ่งล้านหนึ่งแสนบาท)

มูลนิธิหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล มีทุนประเดิมจำนวน ๘,๗๐๐,๐๐๐.๐๐ บาท (แปดล้านเจ็ดแสนบาท) รวมสองทุนเป็นจำนวนเงิน ๙,๘๐๐,๐๐๐.๐๐ บาท

เงินทุนของมูลนิธินี้จะนำมาใช้จ่ายมิได้ ส่วนที่จะใช้จ่ายได้คือ เงินที่เกิดจากผลประโยชน์หรือดอกเบี่ยของเงินทุนเท่านั้น

มูลนิธินี้มีวัตถุประสงค์หลายอย่าง แต่ในที่นี้จะขอยกมากล่าวเพียงสองอย่าง เพราะจำเป็นที่ผู้บริหารมูลนิธิ ฯลฯ ต้องปฏิบัติตามตลอดไป คือ

๑. หักผลประโยชน์หรือดอกเบี่ยที่ได้รับทุกปีออกก่อน ๑๐% เพื่อสมทบต้นทุน
๒. ดำเนินงานศาสนกุศลเพื่อสนองพระประสงค์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจราชานุภาพ และหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล คือ

๒.๑ ถวายเงินจำนวนหนึ่งช่วยค่าอาหารและยารักษาโรคสำหรับพระภิกษุและสามเณรในวัดนิเวศธรรมประวัติ อำเภอบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจราชานุภาพทรงผนวช ทรงจำพรรษาอยู่ ณ พระอารามแห่งนี้ และเมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว พระอัฐิส่วนหนึ่งของพระองค์ท่านก็บรรจุอยู่ในบริเวณวัดนี้ด้วย

๒.๒ ทำตาข่ายดอกไม้ประดับตลอดด้านหน้าของที่ประดิษฐานองค์พระพุทธรชินราช ณ วัดเบญจมบพิตร กรุงเทพมหานคร เพื่อถวายเป็นพุทธบูชาในวันวิสาขบูชาทุกปี

การร้อยตาข่ายดอกไม้ดังกล่าวนี้ ท่านเจ้าจอมมารดาชุ่ม ในรัชกาลที่ ๔ เจ้าจอมมารดาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจราชานุภาพได้ทำมาตั้งแต่เริ่มประดิษฐานองค์พระในพระอุโบสถของวัดเบญจมบพิตร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ และเมื่อท่านถึงอสัญกรรมไปแล้ว สมาชิกในราชสกุลดิสกุลก็รับช่วงช่วยกันทำต่อมาเป็นประจำ จนครั้งหนึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจราชานุภาพทรงเรียนท่านเจ้าอาวาสวัดนี้ว่า

“ถ้ายังมีดิสกุลอยู่ตราบใดจะต้องมีตาข่ายดอกไม้ถวายพระพุทธรชินราชทุกปี”

บัดนี้ผู้ที่ทำตาข่ายล่องลับไปแล้วบ้าง แก่ชราบ้าง และแยกย้ายที่อยู่ไปบ้าง ไม่สามารถจะมาช่วยกันทำได้เช่นเคย จึงจำเป็นต้องขอมอบให้ผู้บริหารมูลนิธินี้รับหน้าที่ หาผู้จัดทำตาข่ายแทนต่อไปแล้วนำไปประดับถวายพระพุทธรูปชินราชในตอนเย็นก่อน วันวิสาขบูชาทุกปี

งานสาธารณสงเคราะห์ส่วนใหญ่มุ่งไปทางด้านพัฒนาคนและชนบทอันเป็นงาน ที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเคยทรงทำมามากกว่าอย่างอื่น แต่งานนี้โดย ลำพังกรรมการมูลนิธิฯ แล้วไม่มีปัญญา และกำลังความสามารถพอจะทำได้ จำเป็นต้อง ได้รับความอนุเคราะห์จากกระทรวง ทบวง กรม ของทางราชการ และหน่วยงานหลาย แห่งจึงจะได้ผล

เมื่อได้เรียนให้ท่านผู้บังคับบัญชาหน่วยงานนั้นๆ ทราบแล้ว ท่านก็ยินดีช่วยให้ มูลนิธิฯ ได้ดำเนินงานตามวัตถุประสงค์ตามกำลังความสามารถที่จะทำได้ เริ่มแต่ปี พ.ศ. ๒๕๒๓ เป็นต้นมา

ในนามของราชสกุล “ดิศกุล” คณะกรรมการ “มูลนิธิสมเด็จฯ กรมพระยา ดำรงราชานุภาพ และหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา” ขอแสดงความสำนึกใน พระคุณของท่านผู้ที่ได้มีส่วนช่วยมูลนิธิฯ ทั้งด้วยกำลังกาย กำลังใจ กำลังปัญญา และ กำลังทรัพย์ ให้สามารถทำงานซึ่งเป็นคุณประโยชน์แก่ส่วนรวมได้ตามฐานะ

ขอคุณเจตนาจงดลบันดาลให้ท่านผู้มีส่วนร่วมงานกับ “มูลนิธิสมเด็จฯ กรม พระยาดำรงราชานุภาพ และหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา” เจริญด้วย สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนามงคลสมบูรณ์พูนผลในสิ่งอันพึงปรารถนา ไร้โรคอาพาธพิบัติ อุบัติวันตร ีย มีความสุขกายและสบายใจเป็นนิกาล เทอญ

หม่อมเจ้ากัญญา ดิศกุล

(หม่อมเจ้ามารยาตรักัญญา ดิศกุล)

ประธานคณะกรรมการ

มูลนิธิสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

และหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา

๒๒ พฤศจิกายน ๒๕๓๔

ตราสาร
มูลนิธิสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ และ
หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา
(ฉบับที่ ๒) พ.ศ. ๒๕๓๔

หมวดที่ ๑
ชื่อเครื่องหมายและสำนักงานที่ตั้ง

ข้อ ๑. มูลนิธินี้ชื่อว่า “มูลนิธิสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ และหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา”

ชื่อย่อว่า “มูลนิธิดิสกุล” เรียกเป็นภาษาอังกฤษว่า “DISKUL FOUNDATION”

ข้อ ๒. เครื่องหมายของมูลนิธินี้คือ เทพนมคุกเข่า ล้อมรอบด้วยวงกลม มีข้อความว่า “มูลนิธิดิสกุล DISKUL FOUNDATION” และล้อมรอบด้วยวงกลมอีกรอบหนึ่ง มีข้อความว่า “ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี”

ข้อ ๓. สำนักงานมูลนิธิตั้งอยู่ที่ เลขที่ ๑๐ สุขุมวิท ซอย ๕ กรุงเทพมหานคร โทร. ๒๕๕๔๐๒๐ และ ๒๕๒๖๐๘๐-๒

หมวดที่ ๒
วัตถุประสงค์

ข้อ ๔. วัตถุประสงค์ของมูลนิธินี้คือ

๔.๑ ส่งเสริมการศึกษาทุกสาขาวิชา ทุกระดับ และให้ทุนการศึกษาแก่ผู้ที่ขาดแคลนทุนทรัพย์

๔.๒ บำเพ็ญทาน ประกอบกิจการสาธารณประโยชน์ และการกุศลต่างๆ

๔.๓ ถวายเงินช่วยค่าอาหารและยารักษาโรคแก่พระภิกษุและสามเณร วัดนิเวศธรรมประวัติ อำเภอบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

๔.๔ จัดทำตาข่ายดอกไม้ประดับตลอดด้านหน้าขององค์พระพุทธชินราช ณ วัดเบญจมบพิตร เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา ในวันวิสาขบูชาทุกปี

๔.๕ ให้ความอนุเคราะห์แก่กุฎแก่อังสุมตและพิพิธภัณฑน์วังวรดิศ

- ๔.๖ ร่วมมือกับองค์การการกุศลอื่นๆ เพื่อสาธารณประโยชน์
- ๔.๗ ไม่ดำเนินการเกี่ยวข้องกับการเมืองแต่ประการใด

หมวดที่ ๓

การบริหารเงินทุนของมูลนิธิ

- ข้อ ๕. เงินทุนของมูลนิธิจะนำมาใช้จ่ายมิได้
- ข้อ ๖. ในการใช้จ่ายเงินของมูลนิธิ ให้จ่ายเพียงดอกผลอันเกิดจากทรัพย์สินที่เป็นทุนของมูลนิธิ และเงินที่ผู้บริจาคมิได้แสดงเจตนาให้เป็นเงินทุนหรือสมทบทุน โดยเฉพาะ
- ข้อ ๗. การหาดอกผลจากเงินทุนของมูลนิธิจะทำได้สองประการคือ
 - ๗.๑ ชื่อพันธบัตรรัฐบาล
 - ๗.๒ ฝากประจำในธนาคารที่มีหลักฐานมั่นคง หรือสถาบันการเงินอื่นใดที่เชื่อถือได้ แล้วแต่คณะกรรมการมูลนิธิจะเห็นสมควร
- ข้อ ๘. ให้มูลนิธิหักดอกผลที่ได้รับทุกปีออกจำนวนร้อยละ ๑๐ เพื่อแบ่งสมทบเงินทุนของมูลนิธินี้ตลอดไป
- ข้อ ๙. ให้มูลนิธิจัดสรรเงินเพื่อดำเนินการตามวัตถุประสงค์ ข้อ ๔.๓ และ ๔.๔ เหลือจากนั้นจึงดำเนินการตามวัตถุประสงค์ข้ออื่นต่อไป

หมวดที่ ๔

ทุนทรัพย์ ทรัพย์สิน และการได้มาซึ่งทรัพย์สิน

- ข้อ ๑๐. ทรัพย์สินของมูลนิธิมีทุนเริ่มแรก คือ
 - ๑๐.๑ เงินสดจำนวน ๑๔,๐๐๐,๐๐๐ บาท (สิบสี่ล้านบาทถ้วน) รวมเป็นราคาทรัพย์สินทั้งสิ้น ๑๔,๐๐๐,๐๐๐ บาท (สิบสี่ล้านบาทถ้วน)
- ข้อ ๑๑. มูลนิธิอาจได้มาซึ่งทรัพย์สินโดยวิธีต่อไปนี้
 - ๑๑.๑ เงินหรือทรัพย์สินที่มีผู้ยกให้โดยพินัยกรรม หรือนิติกรรมอื่นๆ โดยมีได้มีเงื่อนไขผูกพันให้มูลนิธิต้องรับผิดชอบในหนี้สิน หรือภาระติดพันอื่นใด
 - ๑๑.๒ เงินหรือทรัพย์สินที่มีผู้มีจิตศรัทธาบริจาคให้
 - ๑๑.๓ ดอกผลซึ่งเกิดจากทรัพย์สินของมูลนิธิ

หมวดที่ ๕

คุณสมบัติ และการพ้นจากตำแหน่งของกรรมการ

- ข้อ ๑๒. กรรมการของมูลนิธิต้องมีคุณสมบัติดังนี้
- ๑๒.๑ มีอายุไม่ต่ำกว่า ๒๐ ปีบริบูรณ์
 - ๑๒.๒ ไม่เป็นบุคคลล้มละลาย หรือไร้ความสามารถ หรือเสมือนไร้ความสามารถ
 - ๑๒.๓ ไม่เป็นผู้ต้องคำพิพากษาให้จำคุก เว้นแต่จะไต่กระทำให้โดยประมาท หรือความผิดลหุโทษ
- ข้อ ๑๓. กรรมการของมูลนิธิพ้นจากตำแหน่ง เมื่อ
- ๑๓.๑ ถึงคราวออกตามวาระ
 - ๑๓.๒ ตาย หรือลาออก
 - ๑๓.๓ ขาดคุณสมบัติตามตราสารข้อ ๑๒.
 - ๑๓.๔ เป็นผู้มีความประพฤติ และปฏิบัติตนเป็นที่เสื่อมเสีย และคณะกรรมการมูลนิธิมีมติให้ออก โดยมีคะแนนเสียงไม่น้อยกว่าสามในสี่ของคณะกรรมการมูลนิธิ

หมวดที่ ๖

การดำเนินงานของคณะกรรมการมูลนิธิ

- ข้อ ๑๔. มูลนิธินี้ดำเนินการโดยคณะกรรมการมูลนิธิ มีจำนวนไม่น้อยกว่า ๗ คน แต่ไม่เกิน ๑๕ คน ประกอบด้วยประธานกรรมการมูลนิธิ รองประธานกรรมการมูลนิธิ เลขาธิการมูลนิธิ เภรัญญิก และตำแหน่งอื่นๆ ตามแต่คณะกรรมการมูลนิธิ จะเห็นสมควร
- ข้อ ๑๕. ในวาระเริ่มแรก ให้คณะกรรมการผู้ริเริ่มจัดตั้งมูลนิธิเป็นผู้เลือกตั้ง คณะกรรมการดำเนินงานของมูลนิธิขึ้นคณะหนึ่ง ประกอบด้วย ประธานกรรมการมูลนิธิ และกรรมการอื่นๆ ตามจำนวนที่เห็นสมควรตามตราสาร
- ข้อ ๑๖. วิธีเลือกตั้งกรรมการมูลนิธิให้ปฏิบัติดังนี้
- ให้คณะกรรมการมูลนิธิชุดที่ดำรงตำแหน่งอยู่ เลือกตั้งประธานกรรมการมูลนิธิ และกรรมการอื่นๆ ตามจำนวนที่เห็นสมควรตามตราสาร

ข้อ ๑๗. กรรมการดำเนินงานมูลนิธิอยู่ในตำแหน่งคราวละ ๔ ปี

ข้อ ๑๘. เพื่อให้การดำเนินงานของมูลนิธิได้เป็นไปโดยติดต่อกันเมื่อคณะกรรมการดำเนินงานของมูลนิธิได้ปฏิบัติหน้าที่มาครบ ๒ ปี (ครึ่งหนึ่งของวาระการดำรงตำแหน่ง) ให้มีการจับสลากออกไปหนึ่งในสองของจำนวนกรรมการมูลนิธิที่ได้รับเลือกเป็นกรรมการดำเนินงานของมูลนิธิครั้งแรก

ข้อ ๑๙. การเลือกตั้งคณะกรรมการมูลนิธิ ให้ถือเสียงข้างมากของที่ประชุมคณะกรรมการมูลนิธิเป็นมติของที่ประชุม

ข้อ ๒๐. กรรมการมูลนิธิที่พ้นจากตำแหน่งตามวาระหรือโดยการจับสลากในวาระแรก อาจได้รับเลือกตั้งเป็นกรรมการมูลนิธิได้อีก

ข้อ ๒๑. ถ้าตำแหน่งกรรมการมูลนิธิว่างลง ให้คณะกรรมการมูลนิธิที่เหลืออยู่ตั้งบุคคลอื่นเป็นกรรมการมูลนิธิแทนตำแหน่งที่ว่าง กรรมการมูลนิธิผู้ได้รับการตั้งซ่อมอยู่ในตำแหน่งเท่าวาระของผู้ที่ตนแทน

หมวดที่ ๗

อำนาจหน้าที่คณะกรรมการมูลนิธิ

ข้อ ๒๒. คณะกรรมการมูลนิธิมีอำนาจหน้าที่ในการดำเนินกิจการของมูลนิธิตามวัตถุประสงค์ของมูลนิธิ และภายใต้ข้อบังคับตราสารนี้ ให้มีอำนาจหน้าที่ต่างๆ ดังต่อไปนี้

๒๒.๑ กำหนดนโยบายของมูลนิธิ และดำเนินการตามนโยบายนั้น

๒๒.๒ ควบคุมการเงินและทรัพย์สินต่างๆ ของมูลนิธิ

๒๒.๓ เสนอรายงานกิจการ รายงานการเงิน และบัญชีงบดุลรายได้-รายจ่ายต่อกระทรวงมหาดไทย

๒๒.๔ ดำเนินการให้เป็นไปตามมติที่ประชุมคณะกรรมการมูลนิธิ และวัตถุประสงค์ของตราสารนี้

๒๒.๕ ตราระเบียบเกี่ยวกับการดำเนินกิจการของมูลนิธิ

๒๒.๖ แต่งตั้งหรือถอดถอนคณะอนุกรรมการชั้นคณะหนึ่งหรือหลายคณะ เพื่อดำเนินการเฉพาะอย่างของมูลนิธิ ภายใต้การควบคุมของคณะกรรมการมูลนิธิ

๒๒.๗ เชิญผู้ทรงคุณวุฒิ หรือบุคคลที่ทำประโยชน์ให้มูลนิธิเป็นพิเศษ เป็นกรรมการกิตติมศักดิ์

๒๒.๘ เชิญผู้ทรงเกียรติเป็นผู้อุปถัมภ์มูลนิธิ

๒๒.๙ เชิญผู้ทรงคุณวุฒิเป็นที่ปรึกษาของคณะกรรมการมูลนิธิ

๒๒.๑๐ แต่งตั้งหรือถอดถอนเจ้าหน้าที่ประจำของมูลนิธิ

มติที่ให้ดำเนินการตามข้อ ๒๒.๗, ๒๒.๘ และ ๒๒.๙ ต้องเป็นมติเสียงข้างมากของที่ประชุม และที่ปรึกษาตามข้อ ๒๒.๙ ย่อมเป็นที่ปรึกษาของคณะกรรมการมูลนิธิที่เชิญเท่านั้น

ข้อ ๒๓. ประธานกรรมการมูลนิธิมีอำนาจหน้าที่ดังนี้

๒๓.๑ เป็นประธานของการประชุมคณะกรรมการมูลนิธิ

๒๓.๒ สั่งเรียกประชุมคณะกรรมการมูลนิธิ

๒๓.๓ เป็นผู้แทนของมูลนิธิในการติดต่อกับบุคคลภายนอก และในการทำนิติกรรมใดๆ ของมูลนิธิ หรือการลงลายมือชื่อในเอกสาร ตราสาร และสรรพหนังสือ อันเป็นหลักฐานของมูลนิธิ ส่วนในการอรรถคดีนั้น เมื่อประธานกรรมการมูลนิธิ หรือผู้ทำการแทน หรือกรรมการมูลนิธิ ๒ คน ได้ลงลายมือชื่อแล้ว จึงเป็นอันใช้ได้

๒๓.๔ ปฏิบัติการอื่นๆ ตามตราสาร และมติของคณะกรรมการมูลนิธิ

ข้อ ๒๔. ให้รองประธานกรรมการมูลนิธิทำหน้าที่แทนประธานกรรมการมูลนิธิ เมื่อประธานไม่สามารถปฏิบัติหน้าที่ได้ หรือในกรณีที่ประธานมอบหมายให้ทำการแทน

ข้อ ๒๕. ถ้าประธานกรรมการมูลนิธิ และรองประธานกรรมการมูลนิธิไม่สามารถปฏิบัติหน้าที่ในการประชุมคราวหนึ่งคราวใดได้ ให้ที่ประชุมเลือกตั้งกรรมการมูลนิธิคนใดคนหนึ่งเป็นประธานสำหรับการประชุมคราวนั้น

ข้อ ๒๖. เลขาธิการมูลนิธิมีหน้าที่ควบคุมกิจการ และดำเนินการประจำของมูลนิธิ ติดต่อประสานงานทั่วไป รักษาระเบียบข้อบังคับของมูลนิธิ นัดประชุมกรรมการตามคำสั่งของประธานกรรมการมูลนิธิ และทำรายงานการประชุม ตลอดจนรายงานกิจการของมูลนิธิ

ข้อ ๒๗. เภรัญญิกมีหน้าที่ควบคุมการเงิน ทรัพย์สินของมูลนิธิ ตลอดจนบัญชีและเอกสารที่เกี่ยวข้องให้ถูกต้องและเป็นไปตามระเบียบที่คณะกรรมการมูลนิธิกำหนด

ข้อ ๒๘. สำหรับกรรมการตำแหน่งอื่นๆ ให้มีหน้าที่ตามที่คณะกรรมการมูลนิธิกำหนด โดยทำเป็นคำสั่งระบุอำนาจหน้าที่ให้ชัดเจน

ข้อ ๒๙. คณะกรรมการมูลนิธิมีสิทธิเข้าร่วมประชุมกรรมการหรืออนุกรรมการอื่นๆ ของมูลนิธิได้

หมวดที่ ๘

อนุกรรมการ

ข้อ ๓๐. คณะกรรมการมูลนิธิอาจแต่งตั้งหรือถอดถอนอนุกรรมการได้ตามความเหมาะสม โดยจะแต่งตั้งให้เป็นคณะอนุกรรมการประจำ หรือเพื่อการใดเป็นกรณีพิเศษเฉพาะคราวก็ได้ และในกรณีที่คณะกรรมการมูลนิธิไม่ได้แต่งตั้งประธานอนุกรรมการ เลขาธิการหรืออนุกรรมการในตำแหน่งอื่นไว้ ก็ให้อนุกรรมการแต่ละคณะแต่งตั้งกันเองดำรงตำแหน่งดังกล่าวได้

ข้อ ๓๑. อนุกรรมการอยู่ในตำแหน่งจนกว่าจะเสร็จงานที่ได้รับมอบหมายให้กระทำ ส่วนคณะอนุกรรมการประจำอยู่ในตำแหน่งตามเวลาที่คณะกรรมการมูลนิธิกำหนด ซึ่งถ้ามิได้กำหนดไว้ก็ให้อยู่ในตำแหน่งได้เพียงเท่าวาระของคณะกรรมการมูลนิธิ ซึ่งเป็นผู้แต่งตั้ง และอนุกรรมการที่พ้นจากตำแหน่งอาจได้รับการแต่งตั้งได้อีก

๓๑.๑ อนุกรรมการมีหน้าที่ดำเนินการตามที่คณะกรรมการมูลนิธิมอบหมาย

๓๑.๒ อนุกรรมการมีหน้าที่เสนอความคิดเห็นต่อคณะกรรมการมูลนิธิเกี่ยวกับงานที่ได้รับมอบหมาย

หมวดที่ ๙

การประชุมคณะกรรมการมูลนิธิ

ข้อ ๓๒. คณะกรรมการมูลนิธิจะต้องจัดให้มีการประชุมสามัญประจำปีทุกๆ ปี ภายในเดือนธันวาคม และต้องมีกรรมการมูลนิธิเข้าประชุมอย่างน้อยกึ่งหนึ่งของจำนวนกรรมการทั้งหมดจึงจะเป็นองค์ประชุม

ข้อ ๓๓. การประชุมวิสามัญอาจมีได้เมื่อประธานกรรมการมูลนิธิ หรือเมื่อคณะกรรมการมูลนิธิตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไป แสดงความประสงค์ไปยังประธานกรรมการมูลนิธิ หรือผู้ทำการแทน ขอให้มีการประชุมก็ให้เรียกประชุมวิสามัญได้

ข้อ ๓๔. กำหนดการประชุมและองค์ประชุมของคณะอนุกรรมการ ให้เป็นไปตามที่คณะกรรมการมูลนิธิจะกำหนด ซึ่งถ้ามิได้กำหนดไว้ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับกำหนดการประชุมให้คณะอนุกรรมการตกลงกันเอง และในส่วนที่เกี่ยวข้องกับองค์ประชุม ให้ใช้ข้อ ๓๒. บังคับโดยอนุโลม

ข้อ ๓๕. ในการประชุมคณะกรรมการมูลนิธิ หรือคณะอนุกรรมการ หากมิได้มีข้อบังคับกำหนดไว้เป็นอย่างอื่น มติของที่ประชุมให้ถือเอาคะแนนเสียงข้างมาก ใน

กรณีที่มีคะแนนเสียงเท่ากัน ให้ประธานในที่ประชุมเป็นผู้ชี้ขาด กิจการใดที่เป็นงานประจำ หรือเป็นกิจการเล็กน้อย ประธานกรรมการมูลนิธิมีอำนาจสั่งให้ใช้วิธีสอบถามมติทางหนังสือแทนการเรียกประชุมคณะกรรมการมูลนิธิ แต่ประธานกรรมการมูลนิธิต้องรายงานต่อที่ประชุมคณะกรรมการมูลนิธิในคราวต่อไปถึงมติและกิจการที่ได้ดำเนินการไปตามมตินั้น กิจการใดเป็นงานประจำหรือเป็นกิจการเล็กน้อยหรือไม่ ย่อมอยู่ในดุลพินิจของประธานกรรมการมูลนิธิ

ข้อ ๓๖. ในการประชุมคณะกรรมการมูลนิธิหรือคณะกรรมการ ประธานกรรมการมูลนิธิหรือประธานที่ประชุมมีอำนาจเชิญหรืออนุญาตให้บุคคลที่เห็นสมควรเข้าร่วมประชุมในฐานะแขกผู้มีเกียรติ หรือผู้สังเกตการณ์ หรือเพื่อชี้แจง หรือเพื่อให้คำปรึกษาแก่ที่ประชุมได้

หมวดที่ ๑๐ การเงิน

ข้อ ๓๗. ประธานกรรมการมูลนิธิ หรือรองประธานกรรมการมูลนิธิ ในกรณีทำหน้าที่แทน มีอำนาจสั่งจ่ายเงินได้คราวละไม่เกิน ๑๐,๐๐๐.๐๐ บาท (หนึ่งหมื่นบาทถ้วน) ถ้าเกินกว่าจำนวนดังกล่าวต้องได้รับอนุมัติจากคณะกรรมการมูลนิธิโดยเสียงข้างมาก เว้นแต่กรณีจำเป็นและเร่งด่วน ให้อยู่ในดุลพินิจของประธานกรรมการมูลนิธิที่จะอนุมัติให้จ่ายได้ แล้วต้องรายงานให้คณะกรรมการมูลนิธิทราบในการประชุมคราวต่อไป

ข้อ ๓๘. เทรียญมีอำนาจเก็บรักษาเงินสดได้ครั้งละไม่เกิน ๕,๐๐๐.๐๐ บาท (ห้าพันบาทถ้วน)

ข้อ ๓๙. เงินสดของมูลนิธิ หรือเอกสารสิทธิ ต้องนำฝากไว้กับธนาคาร หรือสถาบันการเงินอื่นใดที่เชื่อถือได้ และแต่คณะกรรมการมูลนิธิจะเห็นสมควร

ข้อ ๔๐. การสั่งจ่ายเงินโดยเช็คหรือตัวสั่งจ่ายเงิน จะต้องมียามมือชื่อของประธานกรรมการมูลนิธิ หรือผู้ทำการแทน กับเลขอาธิการหรือเทรียญลงนามทุกครั้ง จึงจะเบิกจ่ายได้

ข้อ ๔๑. ให้คณะกรรมการมูลนิธิวางระเบียบเกี่ยวกับการเงิน การบัญชี และทรัพย์สินของมูลนิธิ ตลอดจนกำหนดอำนาจหน้าที่ต่างๆ เกี่ยวกับการรับและจ่ายเงิน นอกเหนือจากที่กำหนดไว้ในข้อบังคับ

ข้อ ๔๒. ให้มีผู้สอบบัญชีของมูลนิธิซึ่งคณะกรรมการมูลนิธิเห็นชอบและแต่งตั้งจากบุคคลที่มีใช้กรรมการ หรือเจ้าหน้าที่อื่นของมูลนิธิ โดยจะให้ดำรงตำแหน่ง กิตติมศักดิ์ หรือได้รับค่าตอบแทนอย่างไร สุดแต่ที่ประชุมคณะกรรมการมูลนิธิจะ กำหนด

ข้อ ๔๓. ผู้สอบบัญชีมีอำนาจหน้าที่ตรวจสอบบัญชีของมูลนิธิและรับรองบัญชีงบดุลประจำปีที่คณะกรรมการมูลนิธิจะต้องรายงานต่อกระทรวงมหาดไทย ผู้สอบบัญชี มีสิทธิตรวจสอบบัญชีและเอกสารที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนสอบถามกรรมการมูลนิธิและเจ้าหน้าที่ของมูลนิธิในเรื่องใดๆ ที่เกี่ยวกับการเงิน การบัญชี และเอกสารดังกล่าวได้

หมวดที่ ๑๑ การแก้ไขเพิ่มเติมตราสาร

ข้อ ๔๔. การแก้ไขเพิ่มเติมตราสารจะกระทำได้โดยเฉพาะในที่ประชุมคณะกรรมการมูลนิธิ ซึ่งต้องมีกรรมการมูลนิธิเข้าประชุมไม่น้อยกว่าสามในสี่ของจำนวน กรรมการทั้งหมด และมติให้แก้ไขหรือเพิ่มเติมตราสาร ต้องประกอบด้วยคะแนนเสียง ไม่น้อยกว่าสองในสามของจำนวนกรรมการที่เข้าประชุม

หมวดที่ ๑๒ การเลิกมูลนิธิ

ข้อ ๔๕. ถ้ามูลนิธิต้องเลิกล้มไปโดยมติของคณะกรรมการหรือโดยสาเหตุใดๆ ก็ตาม ทรัพย์สินของมูลนิธิให้ตกเป็นของมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ตามที่คณะกรรมการมูลนิธิกำหนด (ผู้รับต้องมีฐานะเป็นนิติบุคคล) ยกเว้นทุนประเดิมของมูลนิธิ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งเป็นส่วนของหม่อมเจ้ามารยาตภักัญญา ดิศกุล เฉพาะที่ประทานสมทบภายหลัง (เมื่อสิ้นชีพิตักษัยแล้ว) จำนวน ๗,๖๐๐,๐๐๐ บาท (เจ็ดล้านหกแสนบาทถ้วน) เงินจำนวนนี้ขอได้มอบให้สภาการศึกษาไทย เพื่อตั้งเป็นทุนในนาม “ทุนสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (๓)” เพื่อเก็บดอกผลสมทบต้นทุน ร้อยละ ๑๐ ตลอดไป ส่วนดอกผลที่เหลือจากนั้นให้ใช้จ่ายในการสงเคราะห์คนชื้ออนาถา

ข้อ ๔๖. การสิ้นสุดของมูลนิธินั้น นอกจากที่กฎหมายบัญญัติไว้แล้ว ให้มูลนิธิเป็นอันสิ้นสุดลงโดยมิต้องให้ศาลสั่งเลิก ด้วยเหตุต่อไปนี้

สมเด็จพระยาตำราธิราชอนุภาพ ทรงจารึกแผ่นงาไว้บนพระบรมรูป ดังนี้

ณ วันอาทิตย์ที่ ๒๖ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๙ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จมณฑลขึ้น
ทอดพระรำรงค์จากนิวพระหัตถ์แล้วมีรับสั่งว่า “กรมดำรง เธอกับฉัน
งานกันมานานแล้ว ขอให้เธอรับแหวนวงนี้เป็นแหวนที่ฉันได้ใส่อยู่เอง
วันเกิด กับรูปที่ฉันถ่ายเมื่ออายุเท่าพระพุทธเลิศหล้า อันนับว่าเป็นส
เธอมีความสุขความเจริญมั่นคงแลให้อายุยืน จะได้อยู่ช่วยกันรักษาแผ่น

ห้องสมุดกระทรวงมหาดไทย

033187

พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาล...